

MAGYAR
TUDOMÁNY
ÜNNEPE
2014

Az Eszterházy Károly

Főiskola Comenius

Karának tudományos és

művészeti eredményei – 2014

EGER, 2015

MAGYAR TUDOMÁNY ÜNNEPE 2014

**Az Eszterházy Károly Főiskola Comenius Karának
tudományos és művészeti eredményei – 2014**

Eszterházy Károly Főiskola
Comenius Kar

MAGYAR TUDOMÁNY ÜNNEPE 2014

**Az Eszterházy Károly Főiskola Comenius Karának
tudományos és művészeti eredményei – 2014**

Szerkesztette:

Az EKFCCK Tudományos Bizottsága

© Szerzők:

*Egri Károly, Finta Éva, Jaskóné Gácsi Mária, Kelemen Judit,
Kézi Erzsébet, Kissné Gombos Katalin, Kökényesi Nikoletta, Lívják Emília,
Nagy György, Nyiri Péter, Podlovics Éva Livia, Sándor Zsuzsa,
Stóka György, Toma Kornélia, Varga-Novákovits Zsuzsanna*

Líceum Kiadó
Eger, 2015

Lektorálták:

Dr. Adamikné Jászó Anna
DSc Prof. Emer. (Toma Kornélia)

Dr. F. Földi Rita
egyetemi docens, tanszékvezető (Livják Emília)

Prof. Dr. Kárpáti Andrea
az MTA doktora, egyetemi tanár (Dr. Sándor Zsuzsa)

Prof. Dr. Kemény Gábor
DSc egyetemi tanár (Dr. Kökényesi Nikoletta)

Dr. Kováts Dániel
ny. főiskolai tanár (Dr. Kézi Erzsébet; Varga-Novákovits Zsuzsanna)

Dr. Ködöböcz Gábor
főiskolai docens, főszerkesztő (Finta Éva)

Dr. Murányi Zoltán
főiskolai tanár, intézetigazgató (Dr. Nagy György)

Prof. Dr. Orbán Sándor
DSc egyetemi tanár (Dr. Egri Károly)

Dr. Porkoláb Tibor
egyetemi docens (Nyiri Péter)

Prof. Dr. Schwendtner Tibor
az MTA doktora, egyetemi tanár (Podlovics Éva)

Dr. Sipos Lajos
CSc Prof. Emer. (Jaskóné Dr. Gácsi Mária)

Dr. Szilágyiné dr. Szinger Ibolya
főiskolai tanár (Dr. Stóka György)

Dr. Varga Katalin
habilitált egyetemi docens, tanszékvezető (Dr. Kissné Gombos Katalin)

ISBN 978-615-5509-26-1

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora
Megjelent az EKF Líceum Kiadó gondozásában
Kiadóvezető: Grebely Gergely
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád
Nyomdai előkészítés, borítóterv: Szutor Zsolt
Megjelent: 2015-ben
Készítette: az Eszterházy Károly Főiskola nyomdája
Felelős vezető: Kérészy László

Tartalom

Tisztelt Olvasó!	7
PODLOVICS ÉVA LÍVIA A tulajdonképpeniség problémája a <i>Lét és idő</i> ben	8
KÖKÉNYESI NIKOLETTA Stilisztikai és retorikai változások a nyomtatott sajtó műfajaiban az új évezred kezdetén	23
TOMA KORNÉLIA A retorikai szituáció a mai fiatalok szónoklatában	33
VARGA-NOVÁKOVITS ZSUZSANNA Mintegy 150 év a sárospataki iskoladráma történetében. Funkcióváltás vagy csupán hangsúlyeltolódás történt az iskolai színjátszásban 1650–1790 között?	56
NYIRI PÉTER Bonda-völgy teológiája. (Jókai Mór: <i>Fekete gyémántok</i>)	65
FINTA ÉVA Szonett-variációk Sáfáry László korai költészetében	84
JASKÓNÉ GÁCSI MÁRIA Késő modernitás, műfajelmélet és regényváltozatok	96
KISSNÉ GOMBOS KATALIN A szuggesztív tanáregyéniség jellemzőinek meghatározása kapcsolati megközelítés alapján	106
NAGY GYÖRGY A kísérletezés szerepe az ismeretsajátítás folyamatában az általános iskola alsó tagozatán	120
EGRI KÁROLY Természetvédelmi vonatkozású adatok Sárospatak környékén előforduló nagygombafajokról	127
LÍVJÁK EMÍLIA Testen belül és kívül	140
STÓKA GYÖRGY Számolás – mérés, számtan – mértan vagy matematika?	146
SÁNDOR ZSUZSA Vizuális alkotástípusok kommunikációs szerepe. Képrendszerező kutatások történeti kapcsolódásokkal	158
ELISABETH KÉZI The Reasons for the Differences in Student Recruitment in Sárospatak between the Two World Wars	193
KELEMEN JUDIT Művészeti eredmények a Comenius Karon	205
A kötet szerzői	208

* Magyarul megjelent: *A tanulói rekrutáció összetétele a két világháború között Sárospatakon.*

In: Kézi Erzsébet (szerk.): Brezsnýánszky László tanár úrnak tisztelettel. Sárospatak, MECFK.

Tisztelt Olvasó!

Az Eszterházy Károly Főiskola Líceum Kiadója jóvoltából Ön egy olyan kötetet tart kezében, amely átfogó képet nyújt a Comenius Kar tudományos és művészeti tevékenységéről a 2014. esztendő vonatkozásában.

A Comenius Kar fő profiljából adódóan (hagyományosan tanító és óvodapedagógus BA képzések) abban a sajátos helyzetben vagyunk, hogy karunk oktatói széleskörű, sokoldalú tevékenységet végeznek mind a tudományos, mind a művészeti területeken. Tanító szakos hallgatóinknak képesnek kell lenniük az általános iskola alsó tagozata valamennyi tantárgyának, továbbá két választott műveltségi területnek az 5–6. osztályokban történő tanítására. Óvodapedagógus hallgatóink képzése is sokrétű elméleti és gyakorlati ismeretek elsajátítását kívánja meg. Mindezek okán a kar oktatóinak szakmai tématerület-összetétele nagyon színes képet mutat.

Ebből adódóan az oktatók érdeklődési köre és a kapcsolódó kutatások (alkotások és más fejlesztések) megjelenése ebben a kötetben tudomány-rendszertanilag nem olyan homogén, mint az Eszterházy Károly Főiskola más karainak esetében. Úgy véljük azonban, hogy épp ez a sokszínűség adja a Comenius Kar egyediségét és erejét.

Tartalmas időtöltést, hasznos olvasást kívánok!

Dr. Kelemen Judit
dékán

1

A tulajdonképpeniség problémája a *Lét és időben*

PODLOVICS ÉVA LÍVIA

BEVEZETÉS

Heidegger korai főművében, a *Lét és időben* bemutatott tulajdonképpeni, nem-tulajdonképpeni létmódokkal jellemzett *emberi jelenvalólét*-értelmezés a köznapi felfogástól nagymértékben eltér. Tanulmányomban azt mutatom be, hogy a tulajdonképpeniséget megjelenítő három élettapasztalat közül az egyik *speciális jellemzővel* rendelkezik. A „speciális jellemző” megléte pedig véleményem szerint lehetőséget teremt egy olyan értelmezésre, melyben az *előbb* társairól leváló ember önmagára ébredése *után* visszafordulhat társaihoz. Mivel azonban a társakról leválás egyáltalán nem könnyű feladata a tulajdonképpeni, vagyis magát önállóan meghatározó embernek, így egyáltalán nem egyértelmű, hogy miért veszi a tulajdonképpenivé vált ember a fáradságot arra, hogy társaival törődjön. Előbbiek belátásához és továbbgondolásához elengedhetetlen a heideggeri terminológia alapvető fogalmainak ismerete, ezért, a teljességségért nem törekedve, először néhány fogalmat vázolok.

Heidegger a *Lét és időben* a lét kérdésének feltárására törekszik. Ezen cél „kivitelezése” miatt fordul az emberi jelenvalólét mint vizsgálendő „tárgy” felé, vagyis a jelenvalólétet felmutató fogalmak nagyon fontosak. A heideggeri világleírás gondolatmenetének elején megjelenő első fontos fogalom a *világban-benne-lét*. Eszerint abban az alaphelyzetben található magát az ember, hogy a világ körbeveszi. A világban-benne-lét *egzisztenciálénak* tekinthető,¹ hiszen „mivel az egzisztencialitás határozza meg őket, a jelenvalólét létjellemzőit *egzisztenciálénak* nevezzük”.² A körülöttünk levő világról a nem *kézhezálló* dolgok segítségével szerezhetünk tudomást úgy, hogy nem esnek kézre, vagy nem rendeltetésszerűen kerülnek utunkba. Hogy aztán a dolgok vagy eszközök ne potyogjanak a fejünkre, ne ütközzünk nekik, vagy ne süssék meg a kezünket, *gondoskodunk* róluk. Ebben a világban pedig, ha belebotlunk egy fadarabba az utcán, láthatjuk, hogy nem vagyunk egyedül. Ha az utca mégoly üres is, láthatjuk a házakat, melyek szintén arra utalnak, hogy *mások* is vannak még a világban és előbb-utóbb bizonyosan szembekerülünk a többi emberrel is. Heidegger szerint a többi emberrel való kapcsolatot (az eszközökhöz hasonlóan) a *gondhoz* lehet kötni, magát a tevékenységet pedig *gondozásnak*

---

¹ Ilyen egzisztenciálé még: a „világiság”; a gondoskodás mint ontológiai terminus; az eltávolítás (ami eltünteti az emberek közötti távolságot, vagyis valójában közelítés); az elrendezés (ami szerint a jelenvalólét képes gondoskodóan rendezkedni); az akárcsi és a tulajdonképpeni önmagalét; a diszpozíció és a megértés; a lehetőség mint a legerendőbb és legvégső pozitív ontológiai meghatározottság; a beszéd, és a legerendőbb értelemben vett igazság.

² Heidegger, Martin, *Lét és idő*. Budapest, Osiris, 2004. p. 62

nevezhetjük. Ugyanakkor, ha gondoskodunk valamiről vagy valakiről, akkor már valahogyan értjük is, hogy mire való az a dolog vagy ember. A világ és a benne levők (legalábbis bizonyos szintű) megértése így az ember egyik *fundamentális létmódjaként* áll elő (éppígy, a megértés mellett a jelenvalólét másik fundamentális egzisztenciáléja a gond). A megjelent *gond-struktúráról* belátható, hogy teljesen áthatja a jelenvalólét mindennapos működését, vagyis „a gond mint a jelenvalólét léte”³ kijelentés nagyon fontos (ám semmiképpen nem profán megközeletést takar, miszerint az ember gondterhelt vagy gondtalan lenne, és ez lenne a lényege). Heidegger a *gond* esetében az irodalmi hagyományt tekinti támasznak, ami a gond elsődleges önértelmezését⁴ egy régi *fabulában*⁵ találja meg.

A *Lét és idő* előbb vázolt alapvető fogalmi rajzának eredménye az a belátás is, hogy a *világban-benne-lét* az ember alapszerkezeteként a filozófia egyik nagy kérdésére is választ ad, mégpedig a világ (a dolgok) bizonyíthatóságára vonatkozóan. Erre a kérdésre úgy reflektál Heidegger, hogy kritika alá vonja Descartes és Kant elképzeléseit. Descartes problémája Heidegger szerint az, hogy az én tételezésével zárójelbe tette a világot. Kant esetében pedig utal *A tiszta ész kritikájának* kijelentésére, mely szerint a filozófia és az általános emberi ész botránya az, hogy hiányzik az emberen kívüli dolgok bizonyíthatósága. Heidegger szerint azonban „[a] filozófia botránya nem abban áll, hogy mind ez ideig még hiányzik ez a bizonyíték, hanem abban, hogy mindig újból elvárják és megkísérik az ilyen bizonyítást. Az efféle elvárások, szándékok és követelmények annak az ontológiailag elégtelen tételezéséből származnak, amitől függetlenül és amin »kívül« egy »világ« mint kéznéllevő bizonyítandó.”⁶ Heidegger tehát az őt megelőző filozófusokkal szemben határozta meg filozófiáját, a lét kérdésének elsődlegességét.⁷

Az eddigiekben tehát a jelenvalólét egzisztenciájának kapcsolata a világgal, a világbeli kézhezálló, kéznéllevő vagy nem levő eszközökkel, dolgokkal, a másokkal, az előbbieket érintő megértő gondoskodással és a megértéssel kerültek említésre. Minderre azért volt szükség, mert a tulajdonképpeni, nem-tulajdonképpeni létmódok az előbbi fogalmak segítségével érthetőek meg. A fogalompárra rámutató három emberi tapasztalat a *szorongás*, a *halálhoz viszonyuló lét* lehetősége és a *lelkiismeret* fenoménje. A három tapasztalatot átfogó értelmezéssel azt mutatom be, hogy kapcsolódásuk segíti a tulajdonképpeni ember statikus állapotából való kilépését, másokhoz fordulását.

1. A SZORONGÁS

A szorongásnak mint az emberi jellemzők egyikének korábbi értelmezője a Heideggerre is nagy hatást gyakorló Søren Kierkegaard volt. A dán filozófus elgondolását azért vázolom, mert a szerzők hasonlóságainak és különbségeinek kiemelésével beláthatóvá válik, hogy a XX. századra a gondolkodás mennyire megváltozott, és hogy mennyire nagy szellemi munkát igényelt a katolikus szellemi közegeből induló Heideggertől, hogy a vallási értelmezésen túl egy új filozófiai út kiépítésére vállalkozzon. A két filozófus közötti kapcsolatot értelmezi egyébként

³ Heidegger, Martin, *Lét és idő*. Budapest, Osiris, 2004. p. 213

⁴ A Gond megalapozása is az eredeti forrásig való visszafejtést jelent, a történet egészen első megjelenéséig, Hyginus fabuláiig visszanyúlva. <http://www.theoi.com/Text/HyginusFabulae5.html#220>. Letöltés: 2014. 07. 23.

⁵ Heidegger, Martin, *Lét és idő*. Bp., Osiris, 2004. p. 232.

⁶ Uo., 240.

⁷ Mivel a világot kívülről szemlélő elképzeléseket Heidegger egyáltalán nem osztotta, ezért fordult olyan szellemi irányzatokhoz, melyektől az eltárgyasítás távol állt. A közös fenomenológiai alapok megléte mellett azonban Husserltől is eltávolodott Heidegger. A problémát a Heidegger-monográfus Safranski így fogalmazza meg: „A tudati folyamatok világára irányuló fenomenológikus figyelemhez olyan beállítódásra van szükség, amely ellen-áll a mindennapi élet igényeinek és kötődéseinek, mert a mindennapi életben a dolgokra, az emberekre és önmagunkra figyelünk, és nem arra, hogy mindez miként »adott« a tudatunkban”. Safranski, Rüdiger, *Egy német-honi mester: Heidegger és kora*. Budapest, Európa, 2000. p. 123.

Vajda Mihály is, *A posztmodern Heidegger* című írásában.⁸ Vajda a két filozófia lényegi különbségét a keresztény hitvallásban ragadja meg, emberi létre vonatkozó értelmezésük *alapvető* különbségeként pedig tárgyhoz fordulásukat. Eszerint Kierkegaard „pusztán” egzisztensen vetette fel kérdéseit az ember létére vonatkozóan, amivel viszont nem a megfelelő mélységű, egzisztenciális kérdéshez jutott, hanem „csak” olyanhoz, ami nem tudott kilépni a korábbi filozófiatörténet hatása alól. A probléma gyökere itt az, hogy a kérdésés a szubjektív egyén és az objektív világ fogalompárban mozog, mely szerint a világ kívülről vizsgálható, megragadható és uralható. Ez az elképzelés azonban Heidegger nézeteivel teljesen inkonzisztens volt.

A megközelítés alapvető különbségén kívül azonban Vajda szerint a szerzők közös pontja, hogy „[m]indkettőjük törekvése azonos: megrendíteni az »újabb filozófia« emberképét, amely Kierkegaard szerint kereszténykedő (de végső soron pogány, s minthogy kereszténynek álcázottan jelenik meg, ezért a pogánynál sokkal problematikusabb), Heidegger szerint pedig »metafizikai«.”⁹ A dán filozófus kritikával illette tehát nemcsak korát (gondoljunk itt Hegelre), hanem a korábbi filozófiát, például Descartes-ot is. Ellenvetése utóbbi racionalizmusával szemben az, hogy a karteziánus filozófiában az „*animal rationale* a létezők urának tekint magát, mert minden létezők között ő az egyetlen, amely véges volta ellenére nem csupán *res extensa*, kiterjedt dolog, hanem *res cogitans*, gondolkodó dolog is. Isten, minthogy ésszel ruházta fel, lehetővé tette számára, hogy megismerje a kiterjedt szubsztancia (Isten által teremtetett, tehát ésszerű) törvényszerűségeit, így uralkodjék felette. [...] Holott a karteziánus valójában nem *hisz* Istenben.”¹⁰ Kierkegaard ezt szemére vethette a korábbi filozófusoknak, azonban mivel Heidegger számára a „kereszténység emberképe is csupán egyik változata a metafizika emberfelfogásának; az antik-kereszténynek nevezett antropológia lehetetlenné teszi a jelenvalólét létére irányuló alapvető kérdést”,¹¹ ezért az ő érvei Descartes-tal szemben – ahogyan ezt korábban említettem – mások.

A szerzők különbségét jól mutatja még Kierkegaard, *A szorongás fogalma* című tanulmánya is. A mű alcíme magyar fordításban a következő: „Vigilius Haufniensis egyszerű pszichológiai irányú vizsgálódása az eredendő bűn dogmatikai problémájával kapcsolatban”.¹² Ez alapján az látszik, hogy a szerző pszichológiának tekinti témáját, amin olyan megfigyelő tudományt ért, melynek semmi köze „az empirikus valóság részleteihez, kivéve, ha ez a bűnön kívül van”.¹³ Egy olyan spekulatív elgondolás kifejtésére vállalkozik tehát, mely a keresztény dogmatika mint tudomány kifejtése előtti „munkafázist” jelenti a bűn lehetőségére vonatkozóan. A kierkegaard-i pszichológia a „bűn reális lehetőségét deríti föl[, míg] a dogmatika az eredendő bűn, vagyis a bűn eszmei lehetőségének magyarázatát adja”.¹⁴ Azt láthatjuk tehát, hogy a szorongás fogalmának kifejtése Kierkegaard-nál szervesen kapcsolódik a keresztény vallás bűn és eredendő bűn fogalmaihoz. Érdemes itt előljáróban említeni, hogy Heidegger is felmutatja a bűnt az egzisztencia fenomenjei között, nála azonban a fogalom a lelkiismerettel kerül közvetlen kapcsolatba, míg utóbbi a dán filozófusnál egyáltalán nem jelenik meg. Ezzel ellentétesen, a vallási fogalmakat pedig Heidegger próbálta meg lehetőség szerint távol tartani a létező fenomenjeitől.¹⁵ Jó példa erre a későbbiekben részletesen vizsgált lelkiismeret-értelmezésben, a bármiféle kívülről jövő Isteni hang leválasztása a tapasztalatról.

⁸ Bár írásában Vajda Kierkegaard *Halálos betegség* (eredetileg *Die Krankheit zum Tode*) című írásával veti össze Heidegger gondolatait, megállapításai a szorongás kapcsán is érvényesek.

⁹ Vajda Mihály, *A posztmodern Heidegger*. Budapest, T-Twins Kiadó, Lukács Archívum, Századvég Kiadó, 1993. p. 25.

¹⁰ Uo., p. 26.

¹¹ Uo., p. 27.

¹² Természetesen Haufniensis itt Kierkegaard-t jelenti álnéven.

¹³ Kierkegaard, Søren, *A szorongás fogalma*. Győr, Göncöl Kiadó, 1993. p. 30.

¹⁴ Uo., p. 31.

¹⁵ Ennek kifejtését találhatjuk meg a főművel egy időben tartott előadásainak tanulmányában *Fenomenológia és teológia* címmel. A két tudomány tárgya is különböző: az első a léttel foglalkozik, míg a második pozituma a „krisztusiség”. A teológia pozitív tudomány, míg a filozófiai fenomenológia tárgya nem egy létező, hanem maga a lét.

Kierkegaard elgondolása – ahogyan erre Vajda rámutat – tehát szoros kapcsolatot mutat a keresztény vallással. Először arra kaphatunk választ tőle, hogy az Ádám által elkövetett eredendő bűn kiterjeszhető-e minden emberre, illetve hogy az ember vajon elkövethet-e bűnt, ha már eredendően bűnös. Érvéle szerint megkülönböztethető egymástól Ádám *eredendő bűne* és a minden ember által elkövethető *első bűn*. Mivel pedig az emberi létezés lényege szerint minden ember egyszerre képviseli önmagát és az egész emberi nemet, így az első (eredeti) bűn elkövetője Ádám, akinek tettével egy új minőség (a bűn) jelent meg váratlanul a világban. Utána következően minden személy az első bűnét elkövetve lesz bűnös (nem pedig Ádám bűne által), vagyis egy személy lehet ártatlan állapotban. A dán filozófusnál tehát az első bűn elkövetése által jelenik meg a bűnösség, míg egyelőre csak utalásszerűen jelzem, hogy Heideggernél a jelenlétét állandóan bűnös.

Kierkegaard szorongás-értelmezése meghatározásához segítségül veszi az ártatlanság állapotát, mely megelőzi a bűnös létet. Magyarozatának támasztópillére a Genézis elgondolása arra vonatkozóan, hogy „az ártatlanság tudatlanság”,¹⁶ melynek része a szorongás.¹⁷ Aki a szorongás (és nem a bűnös cselekedet végrehajtása) által lesz bűnös, az ártatlan (hiszen nem követ el bűnt), viszont abban a tekintetben mégis bűnös, hogy elmerül a szorongásban. „Nem bűnös, mégis annyira szorong, mintha elveszett volna”¹⁸, írja Kierkegaard, amivel azt mondja, hogy a szorongás valójában az *emberben rejő lehetőség a bűnre*, melyet megelőz az ártatlanság állapota. Fejtegetéseit végül a szorongástól való megszabadulás módjának felvetésével zárja Kierkegaard. Ez nem történhet másképpen, mint a keresztény Istenben való hit ereje által, melynek tulajdonképpeni próbája az élet maga. Ez az élet pedig nem más, mint „olyan kaland, melyben minden embernek helyt kell állnia: meg kell ismernie a félelmet, a szorongást, hogy ne vesszen el amiatt, hogy soha nem félt. [...] A]ki megtanult méltó módon félni, az tanulja a legtöbbet. [...] A]kit a szorongás nevel, azt a lehetőség neveli és csak az fejlődhet az éjgig. [...] A] lehetőség által nevelt egyén másképp értelmezi a valóságot, melyről azt gondolja, hogy sokkal könnyebb, mint a lehetőség volt.”¹⁹

A dán filozófus elgondolása tehát olyan szorongás- és bűn-fogalmakat jelenít meg, melyek egyrészt a szorongást megelőző ártatlanság állapotáról, valamint a nyomasztó érzéstől való megszabadulásról adnak számot, mindezt erősen kötve a keresztény Istenben való hithez.²⁰ Az értelmező Vajda szerint azonban értelmetlenség az ember bűnösségét állítani, ha „Kierkegaard módján az emberi Önmagát Isten által tételezettnek fogjuk fel. Ha megfosztjuk az embert autonómiájától, csak Isten önkénye teszi az embert bűnössé. [...] A] kereszténység szemében az ember autonómiára törekvése maga a bűn. S Heidegger [...] ezt semmiképpen sem tudja elfogadni. Legalapvetőbb törekvése tehát egy olyan ontológia megalkotása, amely tényleges, nem pedig levezetett autonómiát tulajdonít az embernek – anélkül azonban, hogy a létező felfuvalkodott urának tekintené.”²¹

Heidegger szorongásról alkotott elképzelése a *Lét és időben* és a *Mi a metafizika?*²² című rövidebb tanulmányában egyaránt megmutatkozik. Elgondolása szerint a gondból származtat-

¹⁶ Kierkegaard, Søren, *A szorongás fogalma*. Győr, Göncöl Kiadó, 1993. p. 47. Az ártatlanság tudatlanságának magasabb foka a tudás, melynek szorongató lehetőségébe sodorta Isten tiltása az első emberpárt.

¹⁷ Ld., 5.§. Az ártatlanság állapotában levő ember csak lelkiileg meghatározott, szelleme álmodik. Béke és nyugalom honol ebben az állapotban, de még valami más is, a semmi. Ez a semmi pedig hatását tekintve szorongást okoz, amint saját valóságát tervezi álmában. A szorongás az első megfogalmazás szerint az „álmodó szellem meghatározása” Kierkegaard, Søren, *A szorongás fogalma*. Győr, Göncöl Kiadó, 1993. p. 51.

¹⁸ Uo., p. 55.

¹⁹ Kierkegaard, Søren, *A szorongás fogalma*. Győr, Göncöl Kiadó, 1993. p. 181.

²⁰ A két filozófus közössége Charles Guignon szerint az, hogy Heideggernél (s korábban Kierkegaard-nál is) az a lehetőség, hogy bármit is tapasztaljunk, az által a tény által biztosított, hogy vannak motivációink, melyek szerint a dolgok úgy lehetnek számunkra, mint amelyek számitanak nekünk. Guignon, Charles, *Philosophy and Authenticity: Heidegger's Search for a Ground for Philosophizing*. In: *Essays In: Honor of Hubert L. Dreyfus*, Cambridge, MIT Press, 2000

²¹ Vajda Mihály, *A posztmodern Heidegger*. Budapest, T-Twins Kiadó, Lukács Archívum, Századvég Kiadó, 1993. p. 37.

²² Utóbbi előadást 1929-ben, a Freiburgi Egyetemen tartotta Heidegger.

ható a szorongás *diszpozíciója*. Hogy milyen is ez a diszpozíció, azt úgy a legkönnyebb megérteni, ha az ontológiai diszpozíció ontikus megfelelőjére, mindennapi (ontikus) *hangulatainkra* gondolunk. Heidegger szerint a *negatív hangulatú*, rosszkedvű állapotaink már eleve hangoltságunkat mutatják, ugyanakkor arra is rámutatnak, hogy a lét teherként jelenik meg számunkra. Ugyanez érvényes azonban a *pozitív hangulatainkra* is, melyek a lét teher jellegét *elfedik* ugyan, de *elfedő* tendenciájukkal épp arra mutatnak rá, hogy létünk számunkra teherként van. A következmény tehát az, hogy sem a negatív, sem a pozitív hangulatunkban nem tudjuk kikerülni a lét teher jellegét. A pozitív és negatív hangulatoktól eltekintve két módon lehetünk hangoltak vagy *diszpozícionáltak*: a körülöttünk levő dolgoktól vagy emberektől nyíltan *félve*, másrészt pedig bajaink okát nem tudva valamitől (nem tudjuk, mitől) *szoronghatunk*.²³

Mivel azonban a jelenvalólét sajátossága az, hogy, a világból értve meg magát, kapcsolata nem elsődleges önmagával, vagyis mindennapi *faktikus* megértése önelvétő, így a lét terhe nem nyíltan „zuhan a nyakába”. Ebből az állapotból ránt(hat)ja vissza az embert a szorongás, hiszen „[a] diszpozíció nemcsak feltárja a jelenvalólétet belevettségében és a létével már mindenkor feltárult világra való ráutaltságában, hanem maga az az egzisztenciális létmód, amelyben a jelenvalólét folyamatosan kiszolgáltatja magát a »világ«-nak, hagyja magát illetni tőle úgy, hogy valamiképpen kitér önmaga elől.”²⁴ A világba belevetett ember így odafordulhat belevetett és hanyatló önmagához, vagy el is fordulhat tőle (elutasítva teher jellegét). Az elutasítás vagy menekülés viszont arra utal, hogy már szembenéztünk önmagunkkal, sőt „feltárultan »jelen« van az, amitől a jelenvalólét elfordul”.²⁵ A menekülés ebben az esetben pedig nem a félelmen alapul, hiszen annak az oka mindig valamilyen *világonbelüli* létező, s ezen menekülés során a többiekhez való odafordulás és bennük való feloldódás történik. Az önmagunktól elfordulás így másból kell, hogy kiinduljon, ami nem lehet más, mint a szorongás.²⁶

A szorongással tehát megjelenik, de legalábbis pillanatnyilag felvillan egy olyan létjelleg, ami az ember tulajdonképpeniségét és nem-tulajdonképpeniségét egyszerre mutatja fel, vagyis valójában egyfajta *emberi teljesség* jelenik meg. Heidegger megadja a szorongás miértjét (cél) és mitőljét (ok) is.²⁷ Talán nem meglepő, hogy mindkettő (cél és ok) meghatározásaként a jelenvalólét világban-benne-létét olvashatjuk. Okként ez azt jelenti, hogy a szorongó és egyben nyiladozó értelmű, társairól levált ember jelentéktelenségében a világtól, az abban léttől, a lenni tudástól vagy nem tudástól szorong. (Ha először feltárul előttünk a világ, és nincs senki, aki interpretálja nekünk összefüggéseit, el tudjuk képzelni, mennyire ijesztő is lehet ez.) Azonban a szorongás „célja” is a világban-benne-lét, hiszen a diszpozícióban a jelenvalólét magára marad, mégpedig tulajdonképpeni-benne-lenni-tudására. Ezzel pedig megnyílik az ember előtt szorongást okozó létlehetőségének szabadsága. Nagyon jelentős emberi tapasztalat tehát a szorongás, amely egyrészt az új jellemzőkkel bíró embert, másrészt pedig az egzisztenciális szerkezet egymással kiegészülni képes emberi szintjeit mutatja fel. A kitüntetett diszpozíció által mutatkozik meg először egyfajta emberi teljesség: az önállóságra (is) képes ember és egy olyan létlehetősége, aki nem szeret önálló lenni, aki menekül ez elől a teher elől. Érthető az is, hogy miért, hiszen a szorongás elszigetel, és „háborzongató idegenséget”, otthontalanságot ébreszt.²⁸ Azonban a szorongást átélő ember lehetősége az, hogy

²³ Kierkegaard értelmezésében is megjelenik a félelem elkülönítése a szorongástól, sok részletében egyezve Heidegger elgondolásával: „e fogalom teljesen különbözik a félelemtől [...] amely egy meghatározott dologra vonatkozik, míg a szorongás a szabadságra.” Kierkegaard, Søren, *A szorongás fogalma*. Győr, Göncöl Kiadó, 1993. p. 2. Heideggernél a szorongás okaként legegyszerűbben maga a világ, az abban való lét gondja adható meg.

²⁴ Heidegger, Martin, *Lét és idő*. Budapest, Osiris, 2004. p. 168.

²⁵ Uo. p. 217.

²⁶ „mely azután a maga részéről egyedül teszi lehetővé a félelmet”, Uo. p. 219.

²⁷ Barbara Merker tanulmányában, hasonlóan az előbbiekhöz, a szorongás három aspektusát nevesíti: a legsajátabb lenni-tudásáért szorongó már világban-benne-levő jelenvalólétet, valamint amitől és amiért a szorongás szorong, L.d. Merker, Barbara, *Die Sorge als Sein des Daseins*. In: Martin Heidegger, *Sein und Zeit*, Berlin, Verlag, 2001

²⁸ Az elgondolás szerint a jelenvalólét menekülő otthonosságban léte elfordulás az otthontalanságtól, vagyis utóbbi az eredendőbb fenomén.

magáról nemcsak mint a tömeg egyes emberéről, hanem mint én-ről gondolkodhat, vagyis az akárki-lét súlya alóli szabadulást is jelenti.

2. A HALÁLHOZ VISZONYULÓ LÉT

A következő meghatározó tapasztalat, mely az tulajdonképpeni, nem-tulajdonképpeni kapcsolatot felmutathatja számunkra, a halálhoz viszonyuló lét. A tapasztalat értelmezése azért is fontos, mert a halál mint bevezető a jelenvalólét egész-voltának alakítója. Felmutatását Heidegger „természetesen” a halál lehetőségének vizsgálatával végzi el.²⁹ (Azért pusztán a halálhoz viszonyulás *lehetőségéről* van itt szó, mert a „jelenvalólét mindenekelőtt és többnyire a halálhoz viszonyuló nem-tulajdonképpeni létben tartózkodik”.³⁰ Épp ezért a saját halálunkkal való szembenézés olyan univerzális és ontológiai lehetőség, amellyel nem mindenki él. Ennek oka pedig az akárki mindennapi elfedő léte, amely eltereli a jelenvalólétet önmaga feltárásától.) Fenti kijelentések egy pillanatra megállásra készíthetnek minket: hogyan lehet az, hogy a halál lehetőségével érkezik meg létünk teljessége a mindennapjainkba, mikor, épp ellenkezőleg, azt gondolhatjuk, hogy halálunk véget vet életünknek. Hogyan lehetne az, hogy a lehetőséggel való szembenézés paradox helyzete nyújtaná nekünk létünk teljességét és a szabadságot? Nincs is szükségünk erre a tapasztalásra gondolhatjuk, hiszen ha meghalunk és nem élünk tovább, miért is volna a többi érdekes.

A hétköznapi megértés előbbi jellemzőit Heidegger is számba veszi, de tovább is lép tőlük, a halál lehetőségével való szembenézés vizsgálatát pedig a mások halálával kezdi. Belátása szerint ugyanis, ha az ember meghal, akkor megválnak lététől, vagyis elsőre úgy tűnik, hogy ebből a nézőpontból nem értelmezhető a fenomén. Mások halála azonban, bár rendelkezésre áll, mégsem teszi megragadhatóvá az állapotot: a jelenvalólét ugyanis a másokkal való együtt-létben a helyettesíthetőséggel a legtöbb esetben élhet, ám a halálunkat lehetetlen másnak elszenvedni. Mivel mások halálának vizsgálata nem adhat nekünk helyes válaszokat, ezért fordul Heidegger a köznapi értelmezéshez, szerinte ugyanis a mindennapi tapasztalati értelmezésnek is megvan a jelentősége: „A bűn, a lelkiismeret, a halál és más hasonló fenomének vizsgálatának mindig azzal kell kezdődnie, hogy megvizsgáljuk, mit »mond« róluk a jelenvalólét mindennapi értelmezése. A jelenvalólét hanyatló létmódjában az is bennefoglaltatik, hogy értelmezése többnyire *nem-tulajdonképpeni* »orientáltságú« [...] Csakhogy minden hibás látásban egyben napvilágra kerül valamilyen utalás is a fenomén eredendő »eszméjére«.”³¹

A „legjobb” mindennapi, átlagos vélekedések a halálról, az akárki fecsegésében érhetőek tetten. Az akárki interpretációja szerint „az ember a végén egyszer meghal, de ez bennünket egyelőre még nem érint”.³² Ezzel a halálnak valóságjellegét ad ugyan a köznapi beszéd, ugyanakkor azonban elveszi a jelenvalóléthez kapcsolható lehetőségjellegét és nivellálja meghaladhatatlanságát. Mivel „az akárki nem engedi, hogy bátran vállaljuk a haláltól való szorongást”,³³ ezzel elfedi valódi jelentőségét. Az akárki elfedő léte gátolja, hogy a jelenvalólét a szorongásban szembesüljön totális önmagával, inkább az eljövendő eseményektől való félelemmé változtatja az érzést. A mindennapi létben a jelenvalólét így menekül a halál elől,

²⁹ Heidegger, Martin, *Lét és idő*. Budapest, Osiris, 2004. 46–53.§. Fehér M. monográfiájában írja, hogy a halálhoz való viszonyt lehetőségként érdemes elgondolni, és nem megvalósításként, hiszen akkor már nincs miről gondolkodni. A halál bekövetkeztének lehetősége azonban „nem ad kapaszkodót, amibe bele lehetne fogódzni és benne a lehetőséget elfelejteni”, Fehér M. István, *Martin Heidegger. Egy XX. századi gondolkodó életútja*. Budapest, Göncöl, 1992. p. 172.

³⁰ Heidegger, Martin, *Lét és idő*. Budapest, Osiris, 2004. p. 302.

³¹ Heidegger, Martin, *Lét és idő*. Budapest, Osiris, 2004. p. 326.

³² Uo. p. 294.

³³ Uo. p. 295.

melyben az egyének érintettségét az akárcik nem ismerik el. Kiválóan példázza ezt a lábjegyzetek között említett irodalmi mű is. Tolsztoj *Ivan Iljics halála*³⁴ című elbeszélését közelebbről szemügyre véve a heideggeri elgondolással való egyezése tűnik fel. A műben a tulajdonképpeni, nem-tulajdonképpeni létmódok bemutatása, az elmagányosodás, a halállal való kapcsolat, a saját döntések meghozatalának igénye és a megszólaló lelkiismeret egyaránt megjelenik a halálba menő ember önmagára ébredése során.

A köznapi módon elhibázott, a fenoménre azonban bizonyos mértékig utaló megfogalmazások után Heidegger halál-értelmezéséből az tudható meg, hogy a halál felé való létben a jelenvalólét még-nemként, vagyis véghez viszonyuló létként van mindennapjaiban (így beszélhetünk egész létéről), ezért lehet egyáltalán az ontológia tárgya. A jelenvalólét viszonyul a végéhez, amit küszöbnállásként jellemez Heidegger. A fenomén további jellemzője, hogy lenni-tudásként nem haladható meg – hiszen nem tudjuk halálunkat megelőzni vagy túlélni –, vagyis a jelenvalólét lenni-tudásának meghaladhatatlan lehetősége, s ezek miatt a halál a heideggeri filozófia kitüntetett fogalma. Megnyilvánulása a szorongás diszpozíciójában történhet (hiszen mitől tarthatunk leginkább életünk során, ha nem attól, hogy egyszer csak vége lesz?). A hozzá való „előrefutás nem más, mint a legsajátabb, legvégső lenni-tudás megértésének lehetősége, vagyis a tulajdonképpeni egzisztencia lehetősége.”³⁵ Fontosságára utal a következő pár mondat is: „A [halálhoz való] előrefutás [...] szabaddá válik a meghaladhatatlanság számára. A saját halálunk számára való előrefutó szabaddá válás megszabadít attól, hogy belevesszünk a véletlenszerűen előtökölődő lehetőségekbe, mégpedig úgy, hogy a faktikus lehetőségek, amelyek a meghaladhatatlan lehetőség előtt húzódnak, csak a szabaddá válás révén lesznek tulajdonképpen érthetővé és választhatóvá.”³⁶ A halálhoz való viszonyulásban tehát a jelenvalólét valójában önmaga lehet, amennyiben viszonya szabad.

Az analízisben azonban Heidegger a halál fenoménjével kapcsolatos bizonyosságot remél találni. Kérdése az, hogy vajon a jelenvalólét megértheti-e a maga legsajátabb lehetőségét, „vagyis tartózkodhat-e a végéhez viszonyuló tulajdonképpeni létben”.³⁷ Az ebben a módusban tartózkodó jelenvalólét ugyanis nem fordulhat el legsajátabb lehetősége elől. Ebben a sajátos helyzetben ugyanis észre *kell* vennie a nem-elfedő, nem-menekülő létmozzanokat, melyekkel a halálhoz való viszonyban feltárul a jelenvalólét számára legsajátabb lenni-tudása, vagyis hogy saját életéről van szó. Ha nyilvánvalóvá válik az akárcikról való függése, akkor egyben felmerül a tőle való elszakadás lehetősége is. A véghez *viszonyuló* tulajdonképpeni ember számára pedig nyilvánvalóvá válik az is, hogy legsajátabb lenni tudása önmagának egyedüli feladata, mely belátást azonban a mindennapi tapasztalatban kell megtalálni.³⁸

3. A LELKIISMERET SZÜKSÉGESSÉGE

Az előző levezetésből beláttuk, hogy nem mindenki néz szembe a saját halálával, és ezzel valójában óriási lehetőséget szalaszt el. Épp ezzel igazolódik az is, hogy a halálhoz való előrefutás csak *ontológiai* lehetősége a tulajdonképpeni létnek. A saját halálunk lehetőségével való szembenézés eredményeként kapott *tulajdonképpeni lét* ugyanakkor valójában nem csak a szorongáson alapuló halálhoz viszonyuló létből (Sein zum Tode) valósítható meg, állítja Heidegger.

³⁴ Tolsztoj, Lev, *Ivan Iljics halála*. Budapest, Európa, 1992

³⁵ Heidegger, Martin, *Lét és idő*. Budapest, Osiris, 2004. p. 305.

³⁶ Uo. p. 306.

³⁷ Uo. p. 301.

³⁸ Szeretném felhívni a figyelmet itt arra, hogy a halál fenoménje – a szorongáshoz hasonlóan – kisajátítja a jelenvalólét létét. Ezekben a helyzetekben ugyanis önmagával néz szembe az ember.

A lelkiismeret-értelmezés szükségességének belátását és az előbbiek összefoglalását segíti a következő elgondolás. Tétélezzük fel, hogy ráébredünk életünk végességére. Ha az ember igazából számot vet életének végességével, beláthatja, hogy az élet minden bizonytalansága közepette egyetlen biztos pont adódik számára csak, a halála. Ha ebből arra következtet, hogy akkor bizony mivel az élete az övé, ezen túl ezt szem előtt tartva, ennek megfelelően él, akkor értette meg saját élete totális lehetőségét. Ennek azonban határt szab az, hogy az ember mindennapjaiban nagyon is széteső, koncentráltága nem folyamatos. Ha felismerése meg is történik ugyan, akkor is kérdés marad, hogy a tulajdonképpeniség a mindennapi létben megvalósul-e. Ennek választát próbálja Heidegger a lelkiismeretben fellelni. A cél tehát többszörös: egyrésztől annak kiderítése szükséges, hogy a mindennapi létben előfordul-e az autentikus lenni-tudás; másrésztől tudni kell, hogy előbbi a lelkiismeretben történik-e; illetve ha előbbiekre igen a válasz, akkor az lesz kérdéses, hogy a tulajdonképpeni lenni-tudás a jelenvalólét alapszerkezetének részeként, mindenki által elérhető lehetőségeként értelmezhető-e.

Kezdetben a halál ontologikus lehetőségével való szembenézés ontikus tanúsításaként jelenik meg a lelkiismeret fenoménje. Az ontikus-ontológiai létmódok különbségét mutatja a kijelentés, miszerint „[a] jelenvalólét ontikus kitüntetettsége abban rejlik, hogy ontológiai értelemben van”.³⁹ Ez arra utal, hogy a léte eredményezi azt, hogy mindennapjai vizsgálhatóak. Azonban a létező és a lét fogalmi kölcsönösen feltételezik egymást, hiszen a lét is csak akkor vizsgálható, ha van létező.⁴⁰ Épp ezért, bár a fenomén értelmezése során Heidegger az „ontikus tanúság” általi megerősítést keresi, érdemes itt arra is gondolnunk, hogy ha a mindennapi tapasztalatban megtalálható a tulajdonképpeni lenni-tudás lehetősége, akkor ezzel egyben egy mélyebb létszintre lépés kiindulópontját is felleltük. Egy olyan létszintét, melynek *speciális viszonya van saját létével*, s mely épp ezért annak *átváltoztatására* is képes. Fehér monográfiájában szintén kitér az ontikus és ontologikus lelkiismereti tapasztalatok különbségére. Megfogalmazása szerint „...[a]z ontikus tapasztalat számára a lelkiismeret »szemrehányásokat tesz«, »bűnököt hánytorgat fel«[, míg] ontológiailag tekintve a bűn nem ilyen vagy olyan elkövetett vagy el nem követett tettek eredménye, hanem sokkal inkább az ittlét egy eredendő negatívítására, »hiányosságára utal«.”⁴¹

4. A LELKIISMERET VULGÁRIS ÉS KORTÁRS ÉRTELMEZÉSEI

Mivel a hibás látás is magában rejt valamilyen utalást a fenoménben rejlő eredeti tartalomból, ezért először Heidegger vulgáris, köznapi értelemben vett lelkiismeret-értelmezéseit mutatom be. Azért is érdembeli ez a vizsgálódás, mert ahogyan néhány tanulmány segítségével bemutatom, a pozitív tudományokban a vulgáris tapasztalaton „alapuló antro-

³⁹ Heidegger, Martin, *Lét és idő*. Budapest, Osiris, 2004. p. 28. Az ontikus, ontologikus fogalmak jelentését kiválóan világítja meg Vajda Mihály az egzisztens és egzisztenciális megértés kapcsán. Értelmezése *A posztmodern Heidegger* című írásában a következő: „Ha magában az egzisztálásban (amikor csak úgy éljük az életünket) tisztázni törekszünk az egzisztenciakérdést, akkor a létezőt, amely mindig mi magunk vagyunk, faggatjuk a léte felől. Ez az egzisztens megértés. Számomra magától értetődő, hogy ez a megértés egyértelműen a létezés esetlegeségeihez tapad. [...] Ha az egzisztens elemzésből kiindulva azt vizsgálom, hogy melyek az emberi lét struktúramozzanatai, akkor már nem ontikus (a jelenvalólét esetében, minthogy ennek léte egzisztencia, nem egzisztens), hanem ontologikus-egzisztenciális elemzést végzek.” Vajda Mihály, *A posztmodern Heidegger*. Budapest, T-Twins Kiadó, Lukács Archívum, Századvég Kiadó, 1993. p. 25. Ezzel pedig azt mondja az értelmező Vajda, hogy az emberi létre és a létre általában vonatkozó kérdés irányultsága adhat arra választ, hogy az adott kérdezés és megértés ontikus vagy ontologikus-e.

⁴⁰ Különbségük érzékeltetésére annyit érdemes megjegyezni, hogy pl. az egzisztens önmegértés ontikus szinten jelenik meg, míg a tanulmány célja az ontológia (a lét elméleti meghatározásának) kifejtése.

⁴¹ Fehér M. István, *Martin Heidegger. Egy XX. századi gondolkodó életútja*. Budapest, Göncöl, 1992. p. 108.

pológiai, pszichológiai és teológiai lelkiismeret-elméletek⁴² fordulnak elő. A vulgáris lelkiismereti fogalom értelmezése során a filozófus négy lehetséges „típust” különít el. A rossz, korholó, óvó lelkiismeret típusok közül először a rossz lelkiismeretet vizsgálja. Ennek az a „problémája”, hogy a köznapi értelemben vett rossz lelkiismeret átélése során a *lelkiismeret hangja a cselekedet után szólal meg*, ami a heideggeri elgondolás szerint nem fogadható el. A jó lelkiismeret vizsgálata során könnyen beláthatjuk, hogy ha el akarunk tekinteni attól, hogy a fogalom a „farizeusság szolgálójává”⁴³ legyen, akkor nem túl gyakran állíthatjuk azt, hogy jó a lelkiismeretünk. A rossz privációjakénti lelkiismeret-értelmezés egy tett el nem követéseként értve, nem lelkiismereti fenomén jellegű, illetve arról való megfeledezésként gondolható el. Az óvó lelkiismeret eseti megnyilatkozású, és nem halad túl az akárki értelmezésén az emberi tapasztalatot illetően. A lelkiismeret korholó, kritikai funkciójának félreismerése ellen szóló heideggeri érv az, hogy az általa levezetett lelkiismereti hívás semmi pozitív előíró nem mond a jelenvalólétnek, amit kőbe vésett törvényként követnie kellene. Összefoglalva az előzőeket, azt mondja Heidegger, hogy a vulgáris lelkiismeret-tapasztalatok során „a tapasztalatnak a lelkiismeret úgy kerül az útjába, mint bíró és figyelmeztető, akivel a jelenvalólét kalkulálva tárgyal”.⁴⁴

Az elkövetkezőkben néhány olyan elgondolást mutatok be, melyek a pozitív tudományok és a lelkiismeret kapcsolatára reflektálnak. Ezen tanulmányok kiindulópontja azonban a közös *alapk* feltételezése. Elsőként a tudományokat nem megalapozó pszichológia és a fenomenológia érdekes kapcsolódási pontjára rávilágító Schwendtner Tibor *Lehet-e tudattalan a lelkiismeret?* című tanulmányát mutatom be. Schwendtner a pszichoanalitikus Sigmund Freud felettes én kategóriájával hozza összefüggésbe a lelkiismeretet, hasonlóságukat tételezve. A tanulmányban először a freudi koncepció felvázolása valósul meg: Freud szerint az ember működése során (a lelkiismeretként is tevékenykedő) felettes én cenzori funkciója miatt bizonyos ösztöntörekvéseket elfojt, mert nem tud vele azonosulni (pl. Ödipusz-komplexus). Ekkor valójában arról van szó, hogy mivel „a felettes én olyanokat is »tud« rólunk, amiket mi magunk nem tudunk (hiszen valamiről tudja, hogy le kell tiltania, hogy cenzurálnia kell), a felettes én nem tudatosult része olyan büntudat forrásává válhat, amely szintén tudattalan”.⁴⁵ Ez a tudattalan büntudat sok neurózis forrása, míg a nem tudatosult felettes én-részt tekinthetjük a tudattalanul működő lelkiismeretnek. A koncepció rövid ismertetése után Schwendtner bevezeti az „öncsalás mozzanatát”.⁴⁶ Eszerint a jó lelkiismeretre való törekvés során öntudatlanul hazudunk önmagunknak önmagunkról. Az öncsalás pedig a két gondolkodó közötti kapcsolat. A heideggeri elgondolásban az akárki normativitása, a mások véleményének, értékítéletének, ízlésének mindenkire érvényes etalonja a probléma. Mivel pedig a mások uralma olyan nagymértékű, hogy az az egyén személyiségébe is beépül, ezzel szintén létrejön az öncsalás (hiszen az ál-én eltereli az én-ről saját figyelmét).⁴⁷ A két szerző elgondolása közötti hasonlóság tehát nyilvánvaló: van egy olyan része a pszichének, illetve a jelenvalólétnek, „amely képes háttérbe szorítani, elnyomni »igazi önmagunkat«”,⁴⁸ s ezzel kisajátítani létünket önmagunk elől. A tanulmány felvetése meggyőzően bővíti a lelkiismeretről való gondolatainkat, és a már tárgyalt akárki-lét elnyomását is kiemeli.

⁴² Heidegger, Martin, *Lét és idő*. Budapest, Osiris, 2004. p. 336.

⁴³ Heidegger, Martin, *Lét és idő*. Budapest, Osiris, 2004. p. 338.

⁴⁴ Uo. p. 339.

⁴⁵ Schwendtner Tibor, *Lehet-e tudattalan a lelkiismeret? Fenomenológiai megjegyzések Freud lelkiismeret-fogalmához*. In: *Lábjegyzetek Platónhoz 5. A lelkiismeret*, Szeged, Pro Philosophia Szegediens Alapítvány – Librarius, 2006. p. 341.

⁴⁶ Uo. p. 344.

⁴⁷ „Az akárkiként szerveződött éncentrum a társadalom belsővé tett normáit kényszeríti ránk, az ezáltal közvetített hamisság szükségképpen része önértelmezésünknek.”, Uo. p. 347.

⁴⁸ Uo.

Más szempontot vesz alapul vizsgálatához Sárkány Péter *A kérdező és a felelő(s) ember. A lelkiismeret jelensége Martin Heidegger és Viktor E. Frankl felfogásában* című tanulmányában. Heidegger a teológiát ontikus tudománynak tekintette, melynek tárgya a krisztusi-ság.⁴⁹ Sárkány tanulmányában a heideggeri elgondolást Viktor E. Frankl segítségével próbálta a teológiához kapcsolni. Olyan emberen túli ontológiát mutat be a szerző, mely a heideggeri továbbgondolásaként érti magát. Sárkány szerint a Frankl és Heidegger elgondolásai közti különbség oka „a lelkiismeret jelenségével szemben fogatosított eltérő beállítódás, melyre legegyszerűbben a két felfogásból kibontakozó emberkép mutat rá: Heidegger a kérdező, Frankl pedig a felelő(s) ember perspektíváját érvényesíti.”⁵⁰ Frankl ezen értelmezés szerint tovább lép Heideggertől és „egy emberen túli ontológiára hivatkozik”⁵¹, melyben a lelkiismeret hívásának indítója nem a gond, hanem „egy nem tematikus és ezért »tudattalan Isten«”⁵². Előbbi különbségek pedig a két szerző céljának kétirányúságára is rávilágítanak: Heidegger a lét értelmére vonatkozó kérdés általános kidolgozását, míg Frankl az egyén egzisztenciájára vonatkozó elemzést végzi. A tanulmánnyal kapcsolatos megjegyzésem az, hogy a Frankl által elgondolt ontologizáló teológia Heideggernél is elfogadható a teológia pozitív tudományának tevékenységeként. Mivel azonban a fundamentálonológiai program a létező létét vizsgálva minden tudományt megalapozó igénnyel lépett fel, így az „emberen túli ontológia” egészen más struktúrában kell, hogy gondolkodjon. Kérdés marad tehát, hogy Sárkány megállapításai nem állnak-e továbbra is a metafizikai tradíció talaján.

Szintén más szempontból vizsgálja a heideggeri megközelítést Tengelyi László. *A bűn mint sorseseemény* című tanulmányában megállapítja, hogy „Heidegger fundamentálonológiai bűnértelmezéséből [...] olyan jellegzetes [Kanttal és Nabert-tel] közös vonások emelhetők ki, mint először is a rossz metafizikai eszméjének visszavezetése az ember radikális bűnösségére; másodsor az így kapott bűnösségfogalomnak a felelősség nézőpontjából adott értelmezése; végül a bűnösség-felfogás visszavonatkoztatása a szabadság és a felelősség értelmezésére.”⁵³ Úgy vélem, előbbiekkal kapcsolatban felmerül, hogy a három szerző első „közös vonása” egymással összevethető-e. Véleményem szerint ez a lépés problematikus, és legalábbis némi pontosítást igényel. A bűnös lét, mint a következőkben látni fogjuk, Heideggernél azzal egyezik meg, hogy nem vagyunk önmagunk. Állandó bűnös létünk pedig éppen abból fakad, hogy soha nem is lehetünk önmagunk alapjává. Úgy vélem, hogy bár valóban bűnnek nevezi a fogalmat Heidegger, de ezt a „rossz metafizikai eszméje” kiindulásaként tekinteni már egy olyan értékelés, ami a *Lét és idő* állapotleíró fenomenológiájából nem következik. A következő Tengelyi-féle kijelentés egyébként további támpontokat ad arra vonatkozóan, hogy mit is érthetünk a rossz fogalmán. „A bűn és a szenvedés egyesítéseként előálló rossz valóság alapját [...] Heidegger is az ember gyökeres bűnösségében fedezi föl”.⁵⁴ Heideggernél az emberi szenvedés nem kerül vizsgálat alá, az viszont igaz, hogy az ember bűnössége miatt beszélhetünk a bűnről, bár ez a kifejezés, ahogy az előbb megpróbáltam rávilágítani, nem értékelő. A heideggeri elgondolás paradox szituációja véleményem szerint éppen az, hogy lelkiismeretünk hívó hangjának meghallása során – tehát egy köznapi értelemben vett negatív tapasztalat során – válhatunk azzá, amik létünk legmagasabb szintjén lehetünk. Bűnös létünkre ébredésünkben lehetünk elhatározottak életünk szituációira. Bűnös létünk elérése ezért inkább „jó”, mintsem „rossz”.⁵⁵ Nehéz az előbbieken körvonalazott viselkedési mintát megnevezni, mert sem az

⁴⁹ Ld. *A Fenomenológia és teológia* előadások szövegét.

⁵⁰ Sárkány Péter, *A kérdező és a felelő(s) ember. A lelkiismeret jelensége Martin Heidegger és Viktor E. Frankl felfogásában*. Budapest, Vigilia, V. 2006/71. p. 266.

⁵¹ Uo. p. 266.

⁵² Uo. p. 262.

⁵³ Tengelyi László, *A bűn mint sorseseemény*. Budapest, Atlantisz, 1992. p. 94.

⁵⁴ Uo. p. 91.

⁵⁵ Az értékelés elkerülésére hívja fel a figyelmet Silvia Benso is tanulmányában. Szerinte ez az értékelés „olyan fajta szubjektíválás, melyet ha a létre vonatkoztatunk, az a létet az emberi értékelés tárgyává alakítja át.” Benso,

etika, sem a morál, sem a kötelesség nem tűnik rá alkalmazhatónak. Egyelőre előrebocsátom Bacsó Béla vélekedését vele kapcsolatosan: „az erény éppen ezért nem norma, hanem az adott határok között el- és felismert dologhoz illő cselekvés és beszéd”.⁵⁶

5. A LELKIISMERET FENOMÉNJE

Előbbi értelmezések bevezetésül szolgálnak a fenomén problematikájába. Következzen most a fenomén redukciójának felvázolása, mégpedig a *Lét és időben* korábban már kifejtett jellemzőket alapul véve. Eszerint tudjuk, hogy a jelenvalólet elsődlegesen mindig belevetett létező, akinek egzisztenciáját az akárki-önmaga határozza meg. A tulajdonképpenivé vált önmaga így csakis az akárki önmaga modifikációja lehet. A kérdés tehát az, hogyan érhető el az önmaga modifikált létmódja, mit kell érte tennünk. Nem másképpen történhet tulajdonképpeni önmagunk választása az akárki nivelláló elfedő létéből, minthogy „egy választás pótlásaként kell, hogy végbemenjen. A választás pótlása viszont a választás választását, a tulajdon önmagunkból eredő lenni-tudásunk melletti döntést jelenti. A jelenvalólet csak a választás választása által teszi lehetővé tulajdonképpeni lenni-tudását.”⁵⁷ A választás megvalósulása úgy történhet meg, ha az akárkibe való belevetett létben már eleve felbukkan egy lehetséges önmaga-lenni-tudás. Ennek a manifesztációja a lelkiismeret hangja.

Az előbbi „kivitelezési terv” megvalósítását a lelkiismeret fenoménjének leírása során követhetjük figyelemmel.⁵⁸ Nem-tulajdonképpeni létezőként a jelenvalólet belevetetten kivetül és hanyatló, ám nem önmaga, és nem is ő alakította ki lenni-tudását. Mivel saját létének alapját nem ő tette le, ezért az az akárki lehetőségeinek kivetülése. Ezen kívül azonban azt is tudjuk, hogy a jelenvalólet léte a gond, akként létezve pedig saját lenni-tudásának alapja, hiszen „[s]aját belevetett alapjának lenni – ez a lenni-tudás, amelyre a gondban kimegy a játék”.⁵⁹

Fontos megállapítása ez a jelenvalólet sokrétűségének, hiszen azt jelenti, hogy már az akárkibe való belevetett létben megvan a lehetőség az önmaga létre, ugyanakkor a lehetőség megvalósulásáért tenni kell. Hogy mit és hogyan, azt épp a fenomén további analiziséből vehetjük ki. Az ontológiai alapok felé irányulva „a fenomén semleges vonásából indul ki: a lelkiismeret valakinek valamit valami módon értésére ad. A lelkiismeret feltár”.⁶⁰ Nemcsak feltár azonban, hanem valamilyen hívás is történik a lelkiismeretben. Fontos lesz megtudni tehát, hogy ki hív kit, és hogy mi a beszélgetés tárgya.

Hogy kit hív a lelkiismeret, azt könnyen beláthatjuk: ez nem lehet más, mint a jelenvalólet. Ám ez a jelenvalólet, az eddigi analizis során megnyilvánulva két előfordulást is mutatott. A vizsgálatnak ki kell derítenie, hogy melyik a hívott, hiszen bár először mindig is az akárkibe való belevezettségben van, másrészt azonban beszélhetünk ellentétéről is, aki saját létét megértő része a jelenvalóletnek. Félrevezető lenne azonban azt gondolni, hogy választani kell a kettő közül. A megértést jobban segíti, ha az emberről úgy gondolkodunk, hogy ha meg is hallja ugyan a hívást, akkor is visszaesik inautentikus voltába. Valószínűleg pedig olyan emberek is vannak, akik nem, vagy csak a legritkább esetben autentikusak. A hívás viszont

---

Silvia, *On the way to an Ontological Ethics: Ethical Suggestions In: Reading Heidegger*. In: *Research and Phenomenology*, [s.n.], Volume 24, 1994. p. 161.

⁵⁶ Bacsó Béla, *Retorika mint hermeneutika, Heidegger Arisztotelész-olvasatához*. Budapest, Világosság, 2003/11–12. p. 191.

⁵⁷ Heidegger, Martin, *Lét és idő*. Budapest, Osiris, 2004. p. 311.

⁵⁸ Uo. 54–60. §

⁵⁹ Uo. p. 330.

⁶⁰ Uo. p. 313.

annak szól, aki meg is hallhatja, vagyis az önálló emberhez. „A felhívás az Önmaga felszólítása Önmaga-lenni-tudására és ezzel a jelenvalólét előrehívása a maga lehetőségeibe.”⁶¹

Egy hívás során természetesen érdekes az is, hogy miről szól a „beszélgetés”, mit mond egyik a másiknak. A válasz első hallásra meglepő, hiszen: „a hívás »semmit« sem kiált oda, hanem felszólítja önmagára, azaz legsajátabb lenni-tudására”.⁶² A fenomén sajátosságához tartozik az, hogy a hallgatás módusában „beszél”, hiszen így hallhatja meg egyáltalán az akárki fecsegésébe belevesztett jelenvalólét a lelkiismeret hívását. A tematikus felbontás következő kérdése az, hogy ki a hívó. Mivel „a hívás belőlem jön, de mégis rajtam túlról”,⁶³ a válasz ezúttal is a jelenvalólétre mutat. Ez azonban magyarázatot igényel, hiszen ha a hívó és a hívott is ugyanaz, valami különbségnek nyilvánvalóan lenni kell köztük. Abból indulhatunk ki, amit már eddig is tudunk, vagyis hogy a hívás „semmit” mond. Az egzisztenciális analitikában korábban, a semmi fogalma a háttorzongató otthontalansággal szembesülő szorongó jelenvalólét esetén fordult elő. Ezért hát megoldási javaslata az, hogy „a hívó a belevettségben lenni-tudásáért szorongó jelenvalólét”.

A semmit-mondás üzenete azonban kevés információval lát el minket, vagyis továbbra is kérdéses, hogy mit érthetünk meg a híváskor. Ezért a fenomén redukciójakor Heidegger a mindennapi (átlagos és elfedett) tapasztalataink átélésekor hallott bűnös létünk felé fordul. Miért is érezhetjük magunkat bűnösnek a mindennapokban? Mik ennek a jelei? (Ha a mindennapiságban fellelhetőek a bűnös lét jelei, akkor megvan a vizsgálati alap. Az ilyen vizsgálódásnak általában etikai vagy morális színezete van, Heidegger elképzelése azonban teljesen új.) A mindennapi értelmezés kiindulópontja az elfedettséggel szembe fordított „én bűnös vagyok” kijelentés. Az ebből megalkotott fogalom pedig a mindennapi tapasztalat két előfordulására támaszkodik. Először is a bűnben *adósok* vagyunk önmagunkkal és másokkal szemben, illetve *okai* lehetünk valamilyen bűnnek anélkül, hogy adóssá váljunk. A kettő együttese alkot egy harmadik fajtát, amelynek során bűnt követünk el úgy, hogy okaivá válunk a másik veszélyeztetettségének. A harmadik típus a legösszetettebb, s formalizálása szerint a jelenvalólét ilyenkor alapjává válik a másik jelenvalólétben keletkező hiányosságnak.

A tapasztalatból „kivont tartalmakból” indítja Heidegger értelmezését. Először leszögezi, hogy a fogalomban benne van a *nem*, vagyis a hiány, adósságaink nem teljesítése okán. A másik összetevő, az *oka*/alapja lenni valaminek. A két alkotóelemből létrehozott formális bűn-fogalom a következő: „alapja lenni egy olyan létnek, melyet valamilyen Nem határoz meg – azaz valamilyen semmisség alapjának lenni.”⁶⁴ A bűn elkövetésekor tehát valamilyen hiányt okozunk magunknak vagy másoknak. A meghatározás az egzisztáló jelenvalólétre vonatkoztatva azt jelenti, hogy bár valamilyen hiány alapjaként van a bűnt elkövető, ám ez nem jelenti azt, hogy az alap a belőle származó következmény miatt hiányos (bűnös). Heidegger megfogalmazásában: „Egy jelenvalólét-szerűen »okozott« hiányból, valamely követelmény teljesítésének elmulasztásából nem következtethetünk vissza az »ok« hiányos voltára. [...] Az alpnak nem az általa megalapozottból kell nyernie a maga semmisségét. Ebben viszont a következő rejlik: a bűnös-lét nem valamilyen bűn elkövetésének a következménye, hanem megfordítva: a bűn elkövetése csak az eredendő bűnös-lét »alapján« válik lehetségessé.”⁶⁵

⁶¹ Heidegger, Martin, *Lét és idő*. Budapest, Osiris, 2004. p. 318.

⁶² Uo. p. 317.

⁶³ Uo. p. 319. Nem egy természetfeletti erőt jelent ez, nem is biológiai magyarázata van. A vulgáris lelkiismeret értelmezése során említettem, hogy a lelkiismeret fenoménjében nincsenek külsődleges motívumok, ezért szükségszerűen a jelenvalólét a válasz.

⁶⁴ Heidegger, Martin, *Lét és idő*. Budapest, Osiris, 2004. p. 329. A *Mi a metafizika?* című előadásban olvashatunk koncentrált formában a tagadás alapjának, a semminek a szerepéről. E szerint a semmi nem egy logikai kategória, hanem a *lét része*, ami nélkül valójában nem lenne vizsgálható sem a lét, sem a létező. Mivel a jelenvalólét alapjának is része a semmi, a segítségével tud egyáltalán a jelenvalólét nem-tulajdonképpeni önmagából kilépni és szorongva sajátmagára tekinteni.

⁶⁵ Heidegger, Martin, *Lét és idő*. Budapest, Osiris, 2004. p. 329.

A következetes érvelés eredménye egészen új bünfelfogás. A megállapítás nem valamilyen következmény-etika alapján állítja a jelenvalólétet bűnösnek, s nem is a szándékok figyelembevételére támaszkodik. Gelven tanulmányában kifejti, hogy Heidegger bűn-fogalma odáig vezet, hogy a bűnt teszi meg az etika vagy morál alapjául, amivel pedig a tradicionális elgondolás logikai vázát fordítja meg. „Az történik vajon, hogy először kitalálja vagy megtanulja (a jelenvalólét), mit kellene tennie és utána érzi magát bűnösnek, ha megszegi a szabályt vagy parancsolatot; vagy először érzi a hívást arra, hogy jó vagy autentikus legyen, s aztán alakítja ki az etikai vagy morális rendet, hogy a vágyát kielégítse? A második esetben a bűn (lelkiismeret) az etika alapja, míg az első esetben az etika alapja a bűnnek. Heidegger amellet érvel, hogy a bűn a morál és az etika alapja.”⁶⁶ A különbség vizsgálata azért érdekes, mert Gelven szerint a második esetben, vagyis ha az etika dönti el, hogy mi számít bűnnek és mi nem, nincs arra magyarázat, hogy miért kellene helyesen cselekedni. Hiszen „miért kérdezném magamtól, hogy mit kell tennem, hacsaknem a tudatosság legalapvetőbb szerkezetében van egyfajta meggyőződés arról, hogy igenis számít, hogy amit teszek, az helyes?”⁶⁷

A következőkben a lelkiismeret hívásának irányairól, előrehívásáról és visszahívásáról szerezhetünk tudomást. A lelkiismeret előrehív arra, hogy a jelenvalólét vállalja belevetetten létező önmagát (s ebben a belevetettségben, mivel önmagának nem alapja, ezért semmis), illetve visszahív a belevetettségbe, hogy „megértse azt, mint azt a semmis alapot, melyet az egzisztenciába fel kell vennie. A lelkiismeret előrehívó visszahívása a jelenvalólét értésére adja, hogy neki – semmis kivetülésének semmis alapjaként létének lehetőségében állva – az akárkiben való belevesztettségből vissza kell vinnie magát önmagához, azaz bűnös.”⁶⁸ Azért bűnös tehát a jelenvalólét, mert alapja (egzisztenciájában önmaga létrehozója) egy létnek, melyet egy nem (a semmis kivetülés) határoz meg. Mivel a jelenvalólét nem tud abszolút módon önmaga lenni, ezért bűnös, s bűnösnek lesz tulajdonképpen is.

Fehér M. monográfiájában tovább értelmezi a tulajdonképpen, nem-tulajdonképpen kapcsolatot. Kérdésére, hogy ki tehet arról, hogy az vagyok, aki vagyok, a válasz kettős lehet: én, illetve nem én. Logikailag azonban, az első választ kell elfogadnunk, hiszen a második esetén nem beszélhetünk tulajdonképpeniségről. Tehát, én tehetek arról, hogy az vagyok, aki vagyok. Ám azt is tudjuk, hogy nem mi hoztuk létre magunkat, vagyis „ezen a ponton inautentikusként kell önmagam tudatára ébrednem, így az a kijelentés, hogy erről én tehetek, szinte logikai szükségszerűséggel implikálja azt az első pillantásra talán meghökkentőnek tűnő tézist, hogy az ittlét mint olyan bűnös [hiszen alapjában nem önmaga]”.⁶⁹ A további értelmezés szerint ugyanis, ha én vagyok az oka annak, amilyen vagyok, akkor én választottam azt. A választás elé kerülve kiderül azonban, hogy egy választás már megtörtént, s ezért az csak *pótolható* „egy elmulasztott (de mégis megtörtént) választás újraválasztása (önmaga alappá válása)”.⁷⁰ Fehér szerint tehát a nem-tulajdonképpeniség szükséges a tulajdonképpeniséghez, hiszen utóbbiban önmagam választom, s ehhez szükséges az előbbi. Ugyanakkor az első nem-tulajdonképpen választás választásként való értelmezése is szükséges, mert hiszen „hogyan remélhetnék valaha is autentikussá lenni, ha inautenticitásomat nem értelmezhetném valamely – mégannyira elmulasztott – választásként?”⁷¹ A fenomén redukciójából „kinyert” tartalmak, a hívás, bűn, megértés, választás során választja a lelkiismerettel bírást a jelenvalólét, aki a folyamat során tudomást szerzett eredendő bűnös létéről. Eredményként pedig a szabadságát is elnyeri, hiszen önmaga tud felelősségteljesen, a lehetőségek és eredmények tükrében cselekedni. Amikor a lelkiismeret „felhívja önmagát arra, hogy szembesüljön legsajá-

⁶⁶ Gelven, Micheal, *A Commentary on Heidegger's Being and Time*. Illinois, Northern Illinois University Press, DeKalb, 1989, p. 161.

⁶⁷ Uo. p. 161.

⁶⁸ Heidegger, Martin, *Lét és idő*. Budapest, Osiris, 2004. p. 333.

⁶⁹ Fehér M. István, *Martin Heidegger. Egy XX. századi gondolkodó életútja*, Budapest, Göncöl, 1992. p. 177.

⁷⁰ Uo. 177.

⁷¹ Fehér M. István, *Martin Heidegger. Egy XX. századi gondolkodó életútja*, Budapest, Göncöl, 1992. p. 178.

tabb lenni-tudásával”,⁷² valójában megtörténik a jelenvalólet tulajdonképpeni lenni tudásának tanúsítása is.

6. A TULAJDONKÉPPENISÉG KAPCSOLÓDÁSI PONTJAI

Az eddigi áttekintés célja az volt, hogy a szorongás, halálhoz viszonyuló lét és lelkiismeret fenomének levezetéseiben megjelenő tulajdonképpeni, nem-tulajdonképpeni létmegnyilvánulásokat felmutassa. A három emberi léttapasztalat egymással való kapcsolata rendkívül szoros, vagyis a szorongás kapcsolódik a halálhoz viszonyuló léthez és a lelkiismerethez is. Ezt az előbbieken túl a megkapott lelkiismerettel-bírni-akarásból is beláthatjuk, melynek során az autentikus ember önmaga elszalasztásában való bűnösségét belátva, didergő otthontalanságában tárul fel önmaga számára. „Ezt a kitüntetett, magában a jelenvalóletben annak lelkiismerete által tanúsított tulajdonképpeni feltárultságot – *hallgatag, szorongásra kész kivetítését legsajátabb bűnös-létünkre* – nevezzük *elhatározottságnak*”,⁷³ mondja Heidegger. A halálhoz viszonyulás és a lelkiismeret-fenomén kapcsolata a „jelenvalólet tulajdonképpeni egész-lenni-tudásának a fenomenális felmutatása”⁷⁴ során történik úgy, hogy az elhatározottság az embert, legsajátabb (tehát véges!) lenni-tudására hozza. Mivel a legsajátabb lenni-tudásunk pedig „a halálhoz mint *legsajátabb* lehetőségünkhöz viszonyuló megértő létben lesz tulajdonképpen átláthatóvá [...], az elhatározottság ezért csak *előrefutóként* lesz a jelenvalólet legsajátabb lenni-tudásához viszonyuló eredendő létté”.⁷⁵ Mit is mondanak az előbbi kijelentések? Azt, hogy a lelkiismerete hangját meghalló, önmagára tekintő és önmagát otthontalanságában szorongva meglátó ember abbéli elhatározásában, hogy megvalósítja magát, egyúttal élete végével is számot vet, s ennek „tudatát” mintegy terveibe „beépíti”, majd így éli meg élete lehetőségeit, szituációit. Ennek megvalósulása akkor történhet meg, amikor az ember a fel-nem-fedettségből elragadja önmagát, illetve amikor a már felfedettet elsajátítja. A jelenvalólet tulajdonképpeni feltárultsága a *legeredendőbb* igazsághoz vezet. Ez pedig nem más, mint az a nyitott *sztuáció*, melyben az önmagának feltárultan levő ember elhatározhatja, hogy mit tesz a következőkben.

Előző fenomének bemutatása során egyediségük mellett igyekeztem közösségüket is felmutatni. Megtudtuk, hogy az ember számára gondot jelentő világban a szorongás alapvető diszpozíciója, a halálhoz való előrefutás lehetősége és a lelkiismeret fenoménje tárja fel az emberi önállóság és önállótlanúság viszonyait. Ezen emberi tapasztalatok közös jellemzője a másokról való leválás, a tőlük való távolságtartás. A *saját* tapasztalatok megélése során megmutatkozik az ember nehézsége abban, hogy leváljon társairól, majd önmagához forduljon. Mindez igaz a lelkiismeret fenoménjére is. Azonban benne egy további érdekesség is megmutatkozik: amikor belátjuk ugyanis azt, hogy „az elhatározott jelenvalólet mások »lelkiismeretévé« válhat”,⁷⁶ akkor már nemcsak arra gondolhatunk, hogyan legyünk önmagunk, vagy hogyan sajátítsuk el létünk lehetőségeit annak végességével számot vetve. A lelkiismeret kapcsán arra is reflektálhatunk, hogyan viszonyuljunk autentikusan a másokhoz. Ebben a mások felé odafordulni-tudásban rejlik a lelkiismeret fenoménjének kiemelkedő jelentősége.

⁷² Heidegger, Martin, *Lét és idő*. Budapest, Osiris, 2004. p. 334.

⁷³ Uo. p. 344.

⁷⁴ Heidegger, Martin, *Lét és idő*. Budapest, Osiris, 2004. p. 359.

⁷⁵ Heidegger, Martin, *Lét és idő*. Budapest, Osiris, 2004. p. p. 355.

⁷⁶ Uo. p. 345.

IRODALOMJEGYZÉK

- HEIDEGGER, MARTIN *Lét és idő*. Budapest, Osiris, 2004. ISBN 978 963 389 9595
- HEIDEGGER, MARTIN *Fenomenológia és teológia*. In: Útjelzők, Budapest, Osiris, 2003. pp. 49–79. ISBN 963 389 394 1
- BACSÓ BÉLA *Retorika mint hermeneutika. Heidegger Arisztotelész-olvasatához*. Budapest, Világosság, 2003/11–12, pp. 185–192.
- BENSO, SILVIA *On the way to an Ontological Ethics: Ethical Suggestions In: Reading Heidegger*. In: Research and Phenomenology, Volume 24, 1994. pp. 159–187
- FEHÉR M. ISTVÁN *Martin Heidegger. Egy XX. századi gondolkodó életútja*. Budapest, Göncöl Kiadó, 1992. ISBN 9637875514
- GELVEN, MICHEAL *A Commentary on Heidegger's Being and Time*. Illinois, Northern Illinois University Press, DeKalb, 1989. pp. 156–169. ISBN 978-0875805443
- GUIGNON, CHARLES *Philosophy and Authenticity: Heidegger's Search for a Ground for Philosophizing*. In: Essays In: Honor of Hubert L. Dreyfus, Cambridge, MIT Press, 2000. pp. 79–101. ISBN 0-262-23207-3
- KIERKEGAARD, SØREN *A szorongás fogalma*. Győr, Göncöl Kiadó, 1993. ISBN 9637875557
- MERKER, BARBARA *Die Sorge als Sein des Daseins*. In: Martin Heidegger, Sein und Zeit, Berlin, Akademie Verlag GmbH, 2001. pp. 117–133. ISBN 978-3-05-004375-3
- SAFRANSKI, RÜDIGER *Egy némethoni mester: Heidegger és kora*. Budapest, Európa, 2000. ISBN 9630763338
- SÁRKÁNY PÉTER *A kérdező és a felelő(s) ember. A lelkiismeret jelensége Martin Heidegger és Viktor E. Frankl felfogásában*. Budapest, Vigilia, V. 2006/71.
- SCHWENDTNER TIBOR *Husserl és Heidegger. Egy filozófiai összecsapás analízise*. Budapest, L'Harmattan, 2008. ISBN 978 963 236 078 2
- SCHWENDTNER TIBOR *Lehet-e tudattalan a lelkiismeret? Fenomenológiai megjegyzések Freud lelkiismeret-fogalmához*. In: Lábjegyzetek Platónhoz 5. A lelkiismeret, Szeged, Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány – Librarius, 2006. pp. 339–347
- TOLSZTOJ, LEV *Ivan Iljics halála: Elbeszélések*. Budapest, Európa, 1992. ISBN 9789630795449
- TENGELYI LÁSZLÓ *A bűn mint sorseseemény*. Budapest, Atlantisz, 1992. ISBN 9637978151
- VAJDA MIHÁLY *A posztmodern Heidegger*. Budapest, T-Twins Kiadó, Lukács Archívum, Századvég Kiadó, 1993. ISBN 9637977457

2 | Stilisztikai és retorikai változások a nyomtatott sajtó műfajaiban az új évezred kezdetén

KÖKÉNYESI NIKOLETTA

Kutatásom tárgya a sajtóműfajok stilisztikai és retorikai változásainak vizsgálata 2000 és 2011 között.

„A sajtó az élet eseményeiről tudósít, éppen ezért jelen van mindennapjainkban. Formálja a nyelvet, a közízlést, megjeleníti a magyar nyelvhasználat szinte minden rétegét, és éppen ezért hatással is van rá”¹. A média erős befolyását, véleményformáló erejét leginkább a politika és a kultúra területén figyelhetjük meg. A média szerepe az egész világon megnőtt, és hatása alól nem vonhatjuk ki magunkat.

Az országos napilapok² írásai számos műfajban tájékoztatnak a politikai, társadalmi, kulturális, sport- stb. eseményekről. A hatalmas korpusz miatt szükséges volt egy olyan eseményt kiválasztani, amely nagy hangsúllyal jelent meg az újságok hasábjain. Jelen tanulmány a 2006. március 16-án megjelent országos napilapok ünnepi beszámolóinak vizsgálatát tartalmazza. Az ünnepi beszédek sajtómegjelenéseinek vizsgálata során mind a négy országos napilap írásai elemzés és összehasonlítás alá kerülnek.

A kiválasztott sajtószövegeket a nyelvészeti-stilisztikai módszerek mellett retorikai, textológiai és médiaelméleti szempontból is elemzem. „Mind a stilisztika, mind a retorika integráló és integrált tudománnyá vált. A retorika és a stilisztika multidiszciplináris és interdisziplináris tudomány. Így a két tudományág vizsgálandó kérdései is multidiszciplináris megközelítést igényelnek, hiszen minden változás, amely a társtudományok területén történik, hatással van a metszésponton álló tudományokra is”³.

---

¹ Szathmári István, *A stíluselmzés elmélete és gyakorlata*. Székesfehérvár, KJF., 2002 (Kodolányi Füzetek, 16). 2002. pp. 346–351.

² Az „országos napilap” tehát elsősorban az, amelyik országos érdeklődésre tart számot, s nemcsak az egész országnak kíván szólni, hanem az egész országról. – (Bodor Pál (DIURNUS), *Hierarchikus játék: „Országos lapjaink” (1997–98) a sajtó-piacgazdaság beálltakor*. In: Magyarország médiakönyve 1998, szerk. Cseh Gabriella, Enyedi Nagy Mihály, Soltészky Tibor, Budapest, Enamiké, 1998. pp. 159–160).

³ Czetter Ibolya, *A retorikai alakzatok*. In: *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa*, szerk. Szathmári István Bp., Tinta Kiadó, 2003. p. 60.

1. A SAJTÓSZÖVEGEK ELEMZÉSÉNEK MÓDSZERE

Napjaink tömegtájékoztató műfajai sajátos beszédhelyzetnek minősülnek. „A sajtó, azaz a nyomtatott és elektronikus tömegtájékoztató alapvető rendeltetése, hogy másokat értesítsen a jelenségekről és eseményekről, valamint azokat magyarázza, és ezáltal hozzásegítsen helyes értelmezésükhöz, a megfelelő álláspontok kialakításához”¹.

Az ünnepi beszédek sajtómegjelenéseinek vizsgálata során fontos kérdés, hogy a modern sajtószövegeket az antik retorikai szempontokat figyelembe véve szerkesztik-e meg, vagy sem. A napilapok cikkeinek vizsgálata arra irányul tehát, hogy a retorikai beszédrészek ugyanolyan formában lelhetők-e fel a modern kori szövegekben, vagy esetleg az egyes antik beszédrészek átalakult formában vannak jelen.

A szövegek elemzésekor fontos megvizsgálni azok érveléstechnikáját is. A szövegrészek feladatainak vizsgálata után az elokúció megvalósulását kell részletesen elemezni. A stilisztikai vizsgálat során figyelni kell a nyelvi normák, a szabatos fogalmazás, a kellő szóhasználat megvalósulására. Meg kell vizsgálni a szóképek, szó- és mondataalakzatok jelenlétét a szövegben². A stilisztikai és nyelvi megformálás mellett arra is figyelemmel kell lenni, hogy az említett retorikai eszközök segítségével hogyan érhető el a meggyőzés.

A sajtóműfajok tartalmi elemzésének elengedhetetlen része az is, hogy azok szerkesztésének vizuális összetevőit is vizsgálat alá vonjuk. Ehhez hozzátartozik a sajtóírások szerkesztésének, a címek, képaláírások megjelenítésének analízise. A sajtóírások illusztrálására szolgáló képek vizsgálatakor fontos kitérni arra, hogy azok milyen mértékben illeszkednek azok tartalmához, valamint vizsgálni kell a képek és a képaláírások tartalmi kapcsolatát is. Fontos tehát a sajtó szövegeinek és a sajtó vizuális információinak retorikai elemzése is. Mindegyik napilapnak megvannak a specifikus stilisztikai jellemzői, így egyetérthetünk Róka Jolán megállapításával, amely szerint „az újság mint szövegalkotó sok tekintetben párhuzamot mutat a rétorral”³. Ha Róka Jolán nézetét elfogadjuk, akkor azt is könnyen beláthatjuk, hogy ha a rétor beszéde kiművelésével és gondos stilisztikai szerkesztésével éri el a hatást, akkor ugyanennek a napilapokra is igaznak kell lennie. Tehát a rétorhoz hasonlóan a napilapok is rendelkeznek kiforrott, hagyományokból táplálkozó, összetett stílussal, mely egyaránt magában foglalja a tudományos, a hivatalos és a szépirodalmi stílus bizonyos sajátosságait.

A cikkek tipográfiai vizsgálata során azt is megfigyelhetjük, hogyan éri el a tipográfia az olvasó figyelmének felkeltését, ezáltal ösztönözve a továbbolvasásra. Ezek után következhet a címek és az alcímek elemzése. A sajtó vizuális információinak retorikai elemzése során vizsgálni kell a képaláírások és a képek viszonyát is.

A beszédekről származó cikkek esetében jól vizsgálhatóvá válik a stílus, a retorika és a témák szelekciója is. Ez a tematika azért is érdekes, mert Harold Lasswell megállapítása szerint „az ünnepélyes alkalmak során a vélemények háttérbe szorulnak, és az egységet kifejező szimbólumok kerülnek előtérbe”⁴. Hazánkban azonban ez másképpen alakult. Az egységet kifejező szimbólumok ugyan jelen vannak, de mindkét oldal számára külön-külön. Napjainkban az ünnepi alkalmak során is egyre jobban előtérbe kerülnek a személyes vélemények. A sajtó és ezáltal a média vizsgálatának másik fontos kérdése az, hogy a média befolyásolja-e az emberek gondolkodását, és ha igen, milyen formában és hogyan teszi. A média vált a társadalom legfőbb információforrásává, és ezáltal jelen van az emberek mindennapjaiban. A média különféle termékeinek hatására, esetünkben az újságcikkek hatására az olvasó választ, értelmez és dönt különböző helyzetekben és helyzetekről. A kérdés az, hogy a sajtó képes-e

¹ Wacha Imre, *A korszerű retorika alapjai II.* Budapest, Szemimpex, 1998. pp. 146–147.

² Vö. Gáspári László, *Retorika.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1988. pp. 83–84; Kemény Gábor, *A képszerűség nyelvi formáiról.* Magyar Nyelv, 1974/70. p. 325–339.

³ Róka Jolán, *Az újságszövegek szerkesztési és stílustipológiája.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986. p. 28.

⁴ Lasswell, Harold D, *A politikai nyelv stílusa.* In: Szövegváltozatok a politikára: Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus, (szerk.) Szabó Márton-Kiss Balázs-Boda Zsolt, Budapest, Universitas Kiadó, 2000a. pp. 65–66.

befolyásolni az emberek véleményét akaratukon kívül, és ha igen, akkor ezt milyen eszközökkel képes elérni. Ennek megválaszolásához felhasználhatjuk a framingelmélet⁵ ismérveit. Eszerint a „framing” a már napirendre került ügyek megfogalmazásának, keretbe foglalásának képessége. A „frame” egy ügy domináns nézőpontjára irányítja figyelmünket, azaz értelmezi, elmeséli az adott témát.⁶

2. A SAJTÓSZÖVEGEK ELEMZÉSÉNEK EREDMÉNYEI

„A média napirendje („media agenda”), amely azt mutatja meg, hogy az írott és elektronikus sajtó milyen hírszelekciós mechanizmusokat működtet, mit tart fontos témának egy adott időszakban, azaz milyen kérdésekről, problémákról, eseményekről számol be, hogyan közvetíti, szelektálja és konstruálja a politikai valóságot”⁷. Jelen esetben a kérdés az volt, hogy hány cikk foglalkozik a nemzeti ünnep témájával. A napilapok teljes átvizsgálása lehetőséget teremt arra is, hogy az újságok napirend-meghatározásának módszerébe is bepillantást nyerjünk. A négy országos napilap 2006. március 16-i számában 46 cikk szól az ünnepi eseményekről. A Magyar Nemzetben nyolc írás, a Népszabadságban tizenkettő, a Magyar Hírlapban tizenegy, míg a Népszavában tizenöt cikk foglalkozik az ünnepi eseményekkel. A Magyar Nemzet ugyan kevesebb cikket tartalmaz az ünneppel kapcsolatban, de a nyolc cikk nagyobb terjedelmű, mint a Népszava és a Magyar Hírlap írásai. A Népszabadság hasonló terjedelemben foglalkozik az eseményekkel, mint a Magyar Nemzet. A Népszabadság és a Népszava egy esetben mutat egyezést. Kizárólag a két napilap ad tájékoztatást külföldi ünnepi megemlékezésekről is. Mind a négy napilap beszámol a határon túli ünnepi eseményekről.

A 46 cikk vizsgálata során kiderült, hogy a korpuszból négy írás alkalmas arra, hogy a stilisztikai és retorikai vizsgálat mellett a rejtett manipulációs funkciókat is vizsgáljuk. A manipulációs technika eszköztára rendkívül gazdag. „A manipuláció egyik kritériuma, hogy észrevehetetlen maradjon”⁸.

Ezen írások címeit, alcímeit és képaláírásait vizsgáltam meg tipográfiai, textológiai és stilisztikai szempontból. Lényeges mozzanat az újságírás és újságolvasás szempontjából, hogy mely mondatok, információk kerülnek a címekbe. A beszámolók címei és képaláírásai a tényközlő és befolyásoló kategóriák között váltakoznak, mintha egy skála fokozatai lennének.

A tipográfiai sajátosságok fő célja az, hogy a lap belső, helyes elrendezésével felkeltse az olvasó figyelmét, és ezáltal ösztönözze a továbbolvasásra. „A tipográfiai elrendezés újságunként változó, meghatározza az újság arculatát, és ezzel felismerhetővé teszik, minden más laptól megkülönböztetik.”⁹ „A tipográfiai eszközök retorikai eszközként is érvényesülnek, hiszen az olvasók figyelmét bizonyos közleményekre irányítják. Ezáltal a tipográfiai sajátosságok propagandisztikus feladatokat is ellátnak”¹⁰.

A sajtószövegek értelmezésekor figyelembe kell venni a befogadó értelmezési modelljét, amelyet egy sajátos kód- és jelrendszeren keresztül sajátít el. McMahon és Quin a média elemzése során három kódtípust különböztet meg, a technikait, a szimbolikust és az írottat.

⁵ Edward Herman és Noam Chomsky 1988-ban a „Konszenzusgyártás. A tömegmédia politikai gazdaságtana” című munkájában vezette be. (Bajomi Lázár Péter, *Manipulál-e a média?*, Médiakutató, 2006. nyár, pp. 85-86.)

⁶ Vö. Török Gábor, *A politikai napirend: Politika, média, közvélemény és az „agenda-setting” hatás*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005

⁷ Török, *i.m.* p. 33.

⁸ Bańcerowski Janusz, *A nyelv mint a manipuláció eszköze*. In: Hatalom interdiszciplináris megközelítésben, szerk. Tóth Szergej, Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2006. p. 91.

⁹ Szirmai Éva, *A sajtóműfajok elmélete: a Közművelődés Tanszék szakirányú képzésében részt vevő III. és IV. éves hallgatók számára*. Szeged, JGYF Kiadó, 2005. p. 36.

¹⁰ Róka, *i.m.* p. 29.

Az újságok elemzésében a legfontosabb kód az írott kód. „Ez magába foglalja a következő elemeket: főcím, képalírás, stílus”¹¹. Ezekhez a kódokhoz azonban hozzátartozik az is, hogy az olvasó hozzászokik választott újsága nyelvezetéhez. Az olvasó saját maga számára „lefordítja”, dekódolja az információkat. Ha tehát megszokott újságunk oldalait olvassuk, észrevétlenül és rutinosan nyúlunk ezekhez a kódokhoz, hogy megértsük azt a bizonyos újságcikket, ami felkeltette érdeklődésünket. A kódok nemcsak szabályoznak, hanem azt is lehetővé teszik számunkra, hogy értelmes jelentést tulajdonítsunk annak, amit olvasunk, illetve valamiképp értelmezni is tudjuk ezeket a médiaszövegeket.¹² A tipográfiai vizsgálat elvégzése alapján megállapíthatók a napilapokra jellemző megjelenítési specifikumok. A tipográfia eszközeit a napilapok arra használják, hogy az olvasó figyelmét a sajtóműfajok lényegére irányítsák, és elmélyítsék a leglényegesebb kifejezéseket és kulcsszavakat. A tipográfiai eszközök segítenek kiemelni a sajtóírások mondanivalójának szerkezeti elemeit. Ennek során elsősorban a szerkesztés és a tagolás során használt eszköztárat vizsgálom meg. A díszítőelemek és az illusztrációk elemzése is fontos, hiszen ezek azok az eszközök, melyek kiemelik az egyes írásokat, ezáltal is fokozva az olvasói érdeklődést.

2006-ban a Magyar Nemzet és a Népszabadság egyaránt hathasábos szerkesztésű volt. A Népszabadságban a domináns díszítőelemek a vízszintes és a függőleges léniák. A Magyar Nemzet esetében megfigyelhető, hogy a jellemző függőleges és vízszintes léniák mellett több keretlénivel kiemelt cikket is találhatunk.

A címek szerkesztését és megjelenítését az alábbiakban foglalhatjuk össze. A Magyar Nemzet címdoldalán csak főcím-alcím szerkesztésű címek jelennek meg. A főcímek minden esetben kurrens címek, az alcímek pedig kurzívák. A lapközi címek tipográfiájára is ez a szerkesztés jellemző. A Népszabadság vizsgált lapszámaiban általában egy nagy főcím alatt két kisebb tudósítás jelenik meg, melyek külön-külön címmel is rendelkeznek.

2006-ban a Magyar Nemzet már nem használ színes fotót vagy ábrát. A Népszabadság cím- és belső oldalán egyaránt megtalálhatók a színes fotók és ábrák. A belső oldalakon még mindig jelen vannak a fekete-fehér illusztráló képek is.

A következőkben a tipográfiai elemek közül a betűstílus és a betűméret használatának vizsgálatát is fontosnak tartom, hiszen ha ezek újságonként változnak, akkor ez is hozzátartozik az országos napilapok stílusának meghatározásához. „A sajtónyelvi szövegek esetében a betűformáknak is nagy jelentősége van, hiszen a különböző betűváltozatok jelentéshordozó szerepet is betöltenek. Épp a betűformák révén különbözik az újságszöveg más nyomtatott szövegfajtáktól”¹³. Az elsődleges tipográfiai jegyek vizsgálatából meghatározható a négy országos napilapra jellemző betűforma-használat. A Magyar Nemzet vékonyabb betűkkel szedi a címeket, míg a Népszabadság félkövér betűket használ. Az alcímek a Magyar Nemzetben dőlten, míg a Népszabadságban álló betűvel jelennek meg.

A Magyar Nemzet a Fidesz-MPP által rendezett ünnepi eseményről szóló cikkének címe az eseményközlő cím¹⁴ kategóriájába tartozik (*Orbán Viktor: Eljött az idő*). Az újságíró az ellenzék vezetőjének beszédéből az egyik leghangsúlyosabb mondatot emelte ki. Ez a mondat arra enged következtetni, hogy március 15-én nem kizárólag az 1848–49-es szabadságharcról való megemlékezés szavai voltak hallhatók. A választások és annak teendői is helyet kaptak a beszédben, ezt az alcím is alátámasztja (*A Fidesz elnöke szerint az országnak nemzeti programra van szüksége*).

¹¹ O’Sullivan, Tim-Dutton, Bryan-Rayner Philip, *Médiaismeret*. ford. Bényei Judit, Budapest, Korona Kiadó, 2003. p. 69.

¹² Vö. O’Sullivan-Dutton-Rayner, *i.m.* p. 69–70.

¹³ Kabán Annamária, *Két erdélyi magyar napilap nyelvi vizsgálata*. In: Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben, szerk. Kontra Miklós, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1992 (Linguistica series A Studia et dissertationes, 9), p. 62.

¹⁴ Kemény Gábor, *Milyen címen?: Címzavakban a sajtónyelvi címadásról*. In: Szaknyelvi divatok, szerk. Bíró Ágnes, Budapest, Gondolat, 1989. p. 103.

A Népszabadságban a két politikai oldal megemlékezéséről szóló cikkek egy újságlapon egymás mellett kaptak helyet, egy közös főcím alatt, de a két cikknek külön címe is van. Ez a megoldás még inkább felkelti a figyelmet (*Nemzet és köztársaság – Külön és együtt*). A cím sokféleképpen értelmezhető, így a manipuláció rejtett funkciója is megjelenik.

A Népszabadság újságírója a Fidesz ünnepi rendezvényéről szóló tudósításának címadásában ugyanazzal az eszközzel élt, mint a Magyar Nemzeté, vagyis egy jól hangzó mondatot választott ki a pártelnök beszédéből („*Hóval olvad a hatalom*”). Ez a metaforikus mondat indítja el a Népszabadság cikkét. „Napjainkban virágkorát éli a metaforák tudatos politikai alkalmazása. A politikai beszéddel foglalkozó szakirodalom egy része állítja, hogy aki birtokolja a választók számára legtestetesebb metaforákat s általa a szimbolikus nyelvi teret, az győzhet a politikai versenyben is”¹⁵.

Az eddig említett cikkek alcímeinek szerkesztettsége eltér egymástól. Az *Orbán Viktor: Eljött az idő* című cikk alcíme egy mondat, míg a Népszabadságban egy hosszabb idézet. A főcím alatt egy bekezdést találunk, ahol szintén a beszédekből kiragadott mondatokat olvashatunk. A cikk szerzője ezeket az idézeteket saját gondolatainak alátámasztására kívánja felhasználni („*Tévednek azok, akik azt mondják, hogy a köztársaság csak ruha, cicoma a nemzet testén, mert a nemzet mi magunk vagyunk. [...] A 12 pont mindent túlélte, mert a nemzet alkotása, s nem valamiféle köztársasági szabásminta*”).

A Népszabadság a központi megemlékezésről szóló írásának címe a szenzációs címek¹⁶ kategóriájába tartozik („*Véd- és dacszövetség a szabadságért*”). Ezt a mondatot a baloldali szónok múzeumkerti beszédéből emelte ki címként a cikk szerzője.

A Magyar Nemzet a március 15-i központi ünnepről szóló cikkének címe szintén a blikkfangos címek típusába sorolható (*Ünnep mesterlövészekkel*). A cikk tartalmilag tartotta magát a címben foglaltakhoz, hiszen sokszor visszatér az ünnepség túlbiztosítására, de a cím szoros értelmezése azt sugallja, hogy az ünnepi műsorban a mesterlövészeknek külön szerep is jutott. Holott valójában a túlzott erődemonstrációt kívánta a szerző kihangsúlyozni. Ennek a cikknek az alcíme: *A forradalom ellen beszélt március 15-én a miniszterelnök a Múzeumkertben*. A szerző az alcímmel szerette volna bővíteni a főcím tartalmát, de ennek szerkesztésében komoly stilisztikai hibát követett el. Az alcím felületes olvasásakor szinte fel sem tűnik a hiba. Ha azonban jobban megvizsgáljuk, akkor észrevehetjük a pontatlanságot. Március 15-én az 1848–49-es forradalomra emlékezünk, és ebben a fogalmazásban úgy tűnik, hogy a miniszterelnök március 15-én az 1848-as forradalom ellen beszélt. A napisajtóban kerülendő az ilyen értelemzavaró főcím- vagy alcímválasztás.

A következőkben a képaláírások stilisztikai szerkesztését és esetleges manipulációs funkciójukat vizsgálom meg.

A Magyar Nemzet *Ünnep mesterlövészekkel* című beszámolója mellett a következő képaláírás szerepel: *Gyurcsány Ferenc gyerekekkel vette körül magát, a háztetőn kommandósok figyeltek*. A két tagmondat nyelvtanilag jól szerkesztett, azonban együtt mégis értelemzavaró. Az olvasónak a képaláírás értelmezésekor az is eszébe juthat, hogy a kormányfő azért vette magát körül gyerekekkel, mert a háztetőn kommandósok voltak. Szerencsésebb lett volna, ha ez a mondat nem ebben a megfogalmazásban kerül a kép alá.

A Magyar Nemzetben a Fidesz-MPP által rendezett megemlékezésről szóló cikk mellé egy nyelvtanilag jól szerkesztett eseményközlő képaláírás került (*Százezres tömeg tüntetett jelenlétével a változás mellett*). Ezt az információt a Népszabadság újságírója a fentebb említett manipulációs eszközök segítségével fogalmazza át cikkében (*soktízzezres hallgatóság*). Ezzel a megfogalmazással azt a hatást kelti az olvasóban, hogy a jobboldal által szervezett megemlékezésen nem voltak olyan sokan, mint ahogy azt a Fidesz állítja.

¹⁵ Hosszú Hortenzia, *Évértékelő beszédek: Az országértékelők kognitív mintázatai 2005–2007 között*. <http://www.meltanyosság.hu/files/meltany/imce/evertekelobeszedekek.pdf>. [2012. oi. 30.]

¹⁶ Kemény, *i.m.* p. 104.

A 2006. március 16-i Népszabadságban a két vezető politikus beszédében elhangzott mondatokat szerkesztették a képek alá. A képaláírások megfelelnek a pontosság és a nyelvhelyesség kritériumainak.

A következőkben az íráások szövegének vizsgálati eredményeit ismertetem. A Magyar Nemzet Orbán Viktor: *Eljött az idő* című cikke tétélesen számol be arról, hogy mi is történt az ünnepségen. Az újságíró a cikk nagy részében a szónok beszédéből idéz részleteket. A beszéd, ahogy ezt már említettem, nem kizárólag a nemzeti ünnepről szól. Az ellenzék vezetője egy természetből merített metafora segítségével próbálta érzékletesebbé tenni azt, hogy a változás elkerülhetetlen. A tavasz az újjászületést jelenti, ez az újrakezdés a politikában is bekövetkezhet a 2006-os választás során („A hóval együtt elolvad a jelenlegi hatalom, és a télllel együtt távozik az előző négy év sikertelensége, gőgje és önteltsége”).

Az argumentációban az újságíró ismét felhasználja a beszéd szövegét. A szónok párhuzamot vont az 1848-as események és napjaink eseményei között. Szavaival megerősítette azt a gondolatot, hogy változásra van szükség. A változás alátámasztására szolgáló felsorolások között találunk egy olyan kifejezést, amit eddig talán nem használtak a magyar politikai színtéren: „Nem a kiváltságosok kasztjaként magasodik a nép fölé”.

A cikk befejezésében az újságíró megemlíti, hogy a megemlékezés elején egy hetvenöt méter hosszú nemzeti lobogót eresztettek a közönség közé. Ugyanezt az információt a Népszabadság *Hóval olvad a hatalom* című cikkének szerzője egy igencsak cinikus megjegyzéssel kommentálja: „ez a világ nagy futballpályáiról ismert szurkolói megoldás”. Véleményem szerint egy különösen fontos történelmi esemény megünneplésekor kerüendő lenne az ilyen jellegű összehasonlítás. A Népszabadság közleményének további része az események hiteles tudósítását tartalmazza, és tartalmilag folytatja a cím gondolatiságát. A miniszterelnök beszédében nagyobb hangsúlyt kapott riválisa szavainak újraértelmezése, mint a nemzeti ünnepről való megemlékezés. A Népszabadság cikkének befejezésében a szónoknak egy olyan mondatát emeli ki, melyben kulcsszimbólumok szerepelnek („március 15. mindig azt bizonyítja, nincs az a bizalom, nincs az a nemzetközi hálózat, és nincs az a pénz, amely legyőzhető egy cselekvő, aktív, magában bízó nemzet programját”). „A kulcsszimbólum egyik nyilvánvaló funkciója, hogy közös tapasztalatot és összetartozást nyújtson mindenkinek.”¹⁷ A befejezésben az erős szimbólumokat tartalmazó mondat szerepeltetése hatásos eszköz az érzelmelek befolyásolására.

Mind a Magyar Nemzet, mind a Népszabadság központi ünnepségről szóló cikke tartalmazza az ünnepi eseményeket, és idéz a baloldali szónok beszédéből is. A miniszterelnök ünnepi beszédében a *Nemzeti dal* igen jól ismert részei is megjelennek. Ezeket mind a két lap idézi is. A *Nemzeti dal* idézetét a szónok átfogalmazva, más kontextusban használja. Ugyanakkor ez a beszédének nem szerves része, hanem csak egy eleme („Tessék választani: szabadság, nyitottság, jóhiszeműség, nyugodt hang, vagy ribillió. Ez a kérdés, válasszatok!”). Petőfi Sándor szavai ebben a kontextusban egészen más értelmet kaptak.

A Népszabadság központi ünnepségről szóló cikkének befejezésében a szónok egy új világ megteremtésére hívja segítségül hallgatóságát. A felhívás nyomatékosítására egy politikai szlogen átforgalmazását használja fel a szónok és az újságíró is (*Gyerünk barátaim, gyerünk honfitársaim!*).

A Magyar Nemzet *Ünnep mesterlövészekkel* című cikkének befejezése érdekesen alakul. A központi megemlékezésről szóló cikk lezárásában egy jobboldali politikus véleménye jelenik meg (*Gyurcsány Ferencet és csapatát villámgyorsan el kell küldeni*). Ennek a zárómondatnak elég erőteljes véleményformáló hatása van. Ez a kijelentés még jobban megerősítheti a jobboldal közös akaratát.

Mind a négy cikk retorikai felépítése hasonló. A cikkekben az analógián alapuló érvelésnek lehetünk tanúi. Az újságírók a szónoki beszédek koncepciójára építették saját cikkük

¹⁷ Lasswell, Harold D, *A hatalom nyelve*. In: Szövegváltozatok a politikára: Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus, (szerk.) Szabó Márton-Kiss Balázs-Boda Zsolt, Budapest, Universitas Kiadó, 2006. p. 21.

szerkezetét is. Ez lehetővé teszi, hogy a szerző párhuzamot tudjon vonni az 1848-as forradalom és a 2006-os év eseményei között.

A szóközi beszéd hagyományos retorikai felépítése, a beszédrészek a cikkek szövegében is fellelhetők, de módosult formában. Mind a négy cikk retorikai felépítése hasonló. A szóközi beszédrészeknek az antik retorikai hagyománynak megfelelő funkciói a cikkekben csupán részben érvényesülnek.

Az antik retorikában a közöny legyőzése és a figyelem felkeltése a kezdés szövegrész feladata volt. A sajtónyelvi szövegek esetében ezt a szerepet a cím veszi át. A vizsgált cikkek címei sok esetben a témamegjelölést is tartalmazzák. Ez a szóközi beszéd negyedik része. „A témamegjelölés a klasszikus beszéd legrövidebb része, csupán néhány mondat vagy szó. Feladata az elbeszélés gondolati magyának összegzésén keresztül a beszélő saját álláspontjának bemutatása, a tétel kimondása”¹⁸. A címek vizsgálata során megállapítható, hogy a beszédből vett kifejezések, illetve az eseményt leíró mondategységek használata a címekben a figyelem felkeltése mellett a téma megjelölését is szolgálja. A tudósítások címei nagymértékben véleményformálók, de a mögöttük meghúzódó tények is legalább annyira értékesek. Lényeges mozzanat a tudósításokban, hogy a beszédekből mely mondatok, információk kerülnek a címekbe. A címekben a beszéd egyik jól hangzó mondata vagy többször ismétlődő eleme jelenik meg. Ezek a kiemelések a tudósításokban és a címekben is igen jól alkalmazhatók arra, hogy a tudósító orientálja olvasóit.

A cikkek elején néhány mondatos összefoglalást találhatunk a cikk további részében következőkről. Ez a kiemelés „a *leades* hírszerkezet, mely orientációs szerepet tölt be”¹⁹. Ezek az összefoglaló sorok a szóközi beszéd témamegadás beszédrészének funkcióit töltik be. „A téma megadásában a felsorolás gesztusa erősebb, mint a pontos részletezésé”²⁰. Tehát a cikk a principiumban felsorolásszerű megállapításokat közöl, melyekkel az újságíró röviden megelõlegezi a tárgyalás főbb elemeit.

A szóközi beszédek argumentációja a tudósítások műfajában nem a hagyományos értelemben van jelen. A műfaj specifikumából fakadóan az érvelés az elhangzott beszédekből vett témakörök kiemelésében érhető tetten. Megfigyelhető, hogy a politikusi beszédekben tárgyalt témakörök közül a tudósító mely témákat, gondolatokat tart kiemelésre érdemesnek. Az újságíró saját belátása szerint szerkeszti, foglalja össze a beszédben elhangzottakat. Ennek során egyes témák nagyobb hangsúlyt kapnak, míg mások kisebbet, de vannak olyan témák is, amelyek egyáltalán nem szerepelnek a cikkekben. „Az érvrendszer ebben az esetben mindaz, ami a tárgy kifejtésére szolgál, tehát bármely állítás, amely valamit támogat”²¹. „A tömegkommunikáció mindegyik médiuma a világ végtelen számú információjából véges mennyiségűt ad közre. A válogatás szakmai és etikai mozzanat, melynek szempontjai: az aktualitás, a fontosság és az érdekesség”²². „Az újságíró munkája során saját szempontjai alapján szerkeszti meg a szöveget, és ezáltal szinte újraalkotja a valóság egy kiválasztott szegmensét. A hír, amelyet létrehoz, nem a valóság tükörképe lesz, hanem annak megnyilvánulása, hogyan látja azt a szerző. A történetek rekonstrukciójakor az újságíró azokat a témákat választja ki, amelyek az ő értékelési szempontjainak és elvárásainak megfelelnek”²³. Az érvek rendszere sokszor más elemeket is tartalmaz. A tudósítások szerkesztési módja, valamint az íráskor érzelmű motivációja, a figyelemelterelés és a szövegben megjelenő „hiteles” kommunikátorok szerepeltetése egyaránt az olvasói befogadás irányítását szolgálja. A tudósítások szövegében nagy hangsúlyt kap az a stratégia, mely a hiperbola használatán alapul, „azaz a saját politikai,

¹⁸ Aczél Petra, *Új retorika: Közélet, kommunikáció, kampány*. Pozsony, Kalligram, 2009. p. 230.

¹⁹ Szirmai, *i.m.* p. 21.

²⁰ Aczél, *i.m.* p. 229.

²¹ Aczél, *i.m.* p. 231.

²² Balázs Géza, *A sajtónyelvi szociokultúrája*. Valóság, 7 (1997). p. 53.

²³ Jakusné Harnos Éva, *A nyomtatott sajtó hírei a diskurzuselemzés szemszögéből*. In: Nyr, 2002, p. 143.

gazdasági eredmények, sikerek, illetve az ellenfél sikertelenségei felnagyításán, kiemelésén, hangsúlyozásán”²⁴.

A cikkek befejezése nem felel meg az antik retorikai hagyományoknak. Az újságszövegek peroratóriája nem tartalmaz sem összegzést, sem pedig érzelmi befolyásolást. A szónoki beszédekben elhangzott fontosabb témák a befejezésben megismétlődnek. A napilapok cikkeinek terjedelmi kötöttsége miatt az írás tartalmi elemeinek ismétlésére nincs lehetőség. A cikkek terjedelmi korlátaival magyarázható az is, hogy a tudósításokból a kitérés mint antik retorikai beszédrész teljesen hiányzik.

A politikai beszédek a „véleménynyelvből építkeznek, és mint a tömegekhez szóló közléseknek a tömegek problémáiról kell szólítaniuk”²⁵. A véleménynyelvben az ideológiai szókészlet a domináns, akárcsak a politikai beszédekben. A tudósítások szövegének nagy része a szónoki beszédek szóhasználatára támaszkodik. Ennek megfelelően az írások meghagyják a véleménynyelv politikai és ideológiai szókincsét is. A tudósítás műfaji sajátosságainak megfelelően tehát az írások megőrzik a szónoki nyelvhasználatot. Az írásokban előforduló sok idézet miatt a szónokra jellemző mondatszerkesztési sajátosságok és szófordulatok is megjelennek. Ennek megfelelően néhány tudósításban a szónoki beszédek elokúciója is helyet kap. Ezek már nemcsak az írások ékesítésére szolgálnak, hanem felhasználhatók arra is, hogy bizonyos ideológiát erősítsenek. Az idézetek használatával a tudósítások az élőbeszéd stílusát is magukon viselik.

A vizsgált sajtóírások sajátossága a követhető, áttekinthető kompozíció. A tudósításokban gyakoriak a megértést segítő kapcsoló elemek és a magyarázó kifejezések. A tudósítások mondatszerkesztésére jellemző az *azt mondta, kijelentette, hangsúlyozta* stb. jellegű tagmondatok használata a beszédben tárgyalt témák összefoglalása előtt vagy után. A tudósítások az ünnepi beszédekről való beszámolás során a specifikus mondatszerkesztés, fogalmazás és idézetek használata miatt sok összetett mondatot tartalmaznak. Különösen a hivatalos politikai megnyilatkozásokról szóló tudósításokra jellemző az a forma, melyet Wacha Imre „késletetett” hírnek nevez. „Ebben az 1., 3., 5. hírmondat vagy az idéző mondatnál bevezetett (függő) idézet tartalmazza a lényeges információt (pl. valamely politikus kijelentéseinek lényegét). Ezek a mondatok összefüggnek egymással. A 2., 5. hírmondat vagy a hírmondat első fele, az idéző mondat pedig azt közli, kitől, hol, mikor, kik előtt hangzott el a kijelentés. A közbeeső (tag- vagy mellék)mondatok a hírnek egy másik rétegét, síkját közlik”²⁶.

ÖSSZEGEZÉS

Az újságok elemzése után megállapítható, hogy maga a nyelv is megkönnyíti a manipulációs tevékenységet azzal, hogy a nyelvhasználók nem tudatosítják magukban a nyelvi struktúrák többértelműségét. „Ezek a struktúrák lehetővé teszik a szubjektív, időnként megalapozatlan ítéletek, valamint az adott kultúrában társadalmilag akceptált objektív igazságok kifejtését.”²⁷

Vizsgálataim eddigi eredményei azt mutatják, hogy a stílus akkor megy át a semleges tényközlőből enyhén támadóba, amikor a sérelmek, hibák felsorolására, valamint a viszontválaszokra kerül sor. Mind a négy országos napilap erősebben fogalmaz, amikor a másik oldalt kritizálja. A politikusok és az újságírók célja egyértelműen az, hogy meghatározzák és közve-

²⁴ Bańcerowski, *i.m.* p. 107.

²⁵ Lasswell, *A politikai..., i.m.* p. 73.

²⁶ Wacha Imre, *Az elektronikus tömegtájékoztató eszközök és a nyelvhasználat*. In: *A nyelv szerepe az információs társadalomban*. A X. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásainak válogatott gyűjteménye, szerk. Bartha Magdolna, Stephanides Éva, Székesfehérvár, Kodolányi János Főiskola, 2001. p. 31.

²⁷ Bańcerowski, *i.m.* p. 100.

títsék az állampolgárokhoz a „mi” és az „ők” kategóriáját. Ez szerepel mindkét oldal politikai propagandájában és ezzel együtt sajtójában is.

„Már amikor megneveznek valamit, kiemelnek – hiszen mindennek annyi összetevője van, hogy azok közül óhatatlanul szelektálnak –, s ez már: interpretáció. Azzal, hogy mit tartanak fontosnak hangsúlyozni, már befolyásolták a tény értelmezését, egy meghatározott irányban indították el a közönség lehetséges viszonyulásmódjait”²⁸. A tudósítások összehasonlítása kapcsán is megfigyelhetővé vált a napilapok interpretációja a szelekció révén, hiszen „amivel a tény értelmezését befolyásolni lehet, az az, hogy mit tartunk belőle közlésre érdemesnek, mit nem”.²⁹ Mindkét esetben megfigyelhetővé vált, hogy ha az ember csupán egy forrásból tájékozódik, akkor az eseményeknek csupán egy szegmensét ismeri meg. Ez nem feltétlenül a szándékosság számlájára írható, hiszen „ugyanazt a tényt – meghamisítás nélkül is – nagyon sokféleképpen lehet megjeleníteni”.³⁰ Ebből az állításból pedig az következik, hogy ha az emberek nagy része „a kommunikációs folyamatok csupán egy részét látja, így számos jel jelentése, a jelhasználati lehetőségek a többség számára rejtve maradnak”³¹. Ezt a hatást erősíti a tipográfiai elemek: a lénia, a betűméret, a betűtípus és a képek használata egyaránt része az interpretációnak. „A hírek még a sorrendjükkel is egymást szerkesztik, értelmezik. A betűméretek, betűstílusok, tördelések mind-mind rangsorolnak, kiemelnek, elrejtenek”³².

A napilapokban megjelent újságcikkek közül tehát az olvasó választ, értelmez és dönt különböző helyzetekben és helyzetekről. A kérdés az volt, hogy a sajtó képes-e befolyásolni az emberek véleményét akaratokon kívül, és ha igen, azt milyen eszközökkel képes elérni. A napilapok elsődlegesen a témák közötti szelekcióval, majd a kiválasztott téma feldolgozása során alkalmazott tipográfiai elemekkel és képhasználattal irányítják a figyelmet. „A médiakutatók többsége ideáltípusként alkalmazza a »semleges média« fogalmát. Ez a kifejezés olyan hírforrást vizionál, amely minden politikai erő befolyásától mentesen, objektív módon, szakmai szempontok alapján szelektálva tájékoztat. Az elképzelt semleges média azonban a valóságban nem létezhet”³³. Ez a média tematikus és tipográfiai jegyeinek vizsgálata után is megerősíthető.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ACZÉL PETRA *Új retorika: Közélet, kommunikáció, kampány*. Pozsony, Kalligram, 2009. ISBN 978-80-8101-053-8

BAJOMI LÁZÁR PÉTER *Manipulál-e a média?* Médiakutató, 2006. nyár, p. 85–103. ISSN 1586-8389

BALÁZS GÉZA *A sajtónyelv szociokultúrája*. Valóság, 7 (1997). p. 51–57. ISSN 0324-7228

BAŃCZEROWSKI JANUSZ, *A nyelv mint a manipuláció eszköze*. In: Hatalom interdiszciplináris megközelítésben, szerk. TÓTH SZERGEJ, Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2006. pp. 89–111. ISBN 9789637356315

²⁸ Kapitány Ágnes, Kapitány Gábor, *A tömegkommunikáció szimbolikus üzenetei: kommunikáció, demokrácia, média*. Budapest, Sajtóház Kiadó, 2000. p. 118.

²⁹ Kapitány, Kapitány, *i.m.* p. 118.

³⁰ Kapitány, Kapitány, *i.m.* p. 117.

³¹ Kapitány, Kapitány, *i.m.* p. 21–22.

³² Bodor, *i.m.* p. 165.

³³ Török, *i.m.* p. 80–81.

BODOR PÁL (DIURNUS) *Hierarchikus játék: „Országos lapjaink” (1997–98) a sajtó-piacgazdaság beálltakor.* In: Magyarország médiakönyve 1998, szerk. CSEH GABRIELLA, ENYEDI NAGY MIHÁLY, SOLTÉNSZKY TIBOR, Budapest, Enamiké, 1998. ISSN 1419-0656

CZETTER IBOLYA *A retorikai alakzatok.* In: A retorikai–stilisztikai alakzatok világa, szerk. Szathmári István Budapest, Tinta Kiadó, 2003. pp. 60–71. ISBN 963-9372-46-3

GÁSPÁRI LÁSZLÓ *Retorika.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1988

HOSSZÚ HORTENZIA *Évértékelő beszédek: Az országértékelők kognitív mintázatai 2005–2007 között.*
<http://www.meltanyosság.hu/files/meltany/imce/vertekelobeszedekek.pdf>. [2012. 01. 30.]

JAKUSNÉ HARMOS ÉVA *A nyomtatott sajtó hírei a diskurzuselemzés szemszögéből.* In: Nyr, 2002, p. 142–156. ISSN 0025-0236

KABÁN ANNAMÁRIA *Két erdélyi magyar napilap nyelvi vizsgálata.* In: Társadalmi és területi változások a magyar nyelvben, szerk. Kontra Miklós, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1992 (Linguistica series A Studia et dissertationes, 9), pp. 61–70. ISBN 963 8461 66 7

KAPITÁNY ÁGNES, KAPITÁNY GÁBOR *A tömegkommunikáció szimbolikus üzenetei: kommunikáció, demokrácia, média.* Budapest, Sajtóház Kiadó, 2000. ISBN 963-9309-06-0

KEMÉNY GÁBOR *A képszerűség nyelvi formáiról.* Magyar Nyelv, 1974/70. p. 325–339. ISSN 0025-0228

KEMÉNY GÁBOR *Milyen címen?: Címzavakban a sajtónyelvi címadásról.* In: Szaknyelvi divatok, szerk. Bíró Ágnes, Budapest, Gondolat, 1989. p. 101–133. ISBN 963-282-187-4

LASSWELL, HAROLD D. *A politikai nyelv stílusa.* In: Szövegváltozatok a politikára: Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus, (szerk.) Szabó Márton–Kiss Balázs–Boda Zsolt, Budapest, Universitas Kiadó, 2000a. p. 63–79. ISBN 9631909832

LASSWELL, HAROLD D. *A hatalom nyelve.* In: Szövegváltozatok a politikára: Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus, (szerk.) SZABÓ MÁRTON–KISS BALÁZS–BODA ZSOLT, Budapest Universitas Kiadó, 2000b. p. 11–28. ISBN 9631909832

O’SULLIVAN, TIM–DUTTON, BRYAN–RAYNER, PHILIP *Médiaismeret,* ford. Bényei Judit, Budapest, Korona Kiadó, 2003. ISBN 963-9376-20-5

RÓKA JOLÁN *Az újságzövegek szerkesztési és stílustipológiája,* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986. ISBN 963-05-3961-6

SZATHMÁRI ISTVÁN *A stílselemzés elmélete és gyakorlata.* Székesfehérvár, KJF., 2002 (Kodolányi Füzetek, 16). 2002. ISBN 0489001786883

SZIRMAI ÉVA *A sajtóműfajok elmélete: a Közművelődés Tanszék szakirányú képzésében részt vevő III. és IV. éves hallgatók számára.* Szeged, JGYF Kiadó, 2005. ISBN 963 7356 04 5

TÖRÖK GÁBOR *A politikai napirend: Politika, média közvélemény és az „agenda-setting” hatás,* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005. ISBN 9789630582834

WACHA IMRE *A korszerű retorika alapjai II.* Budapest, Szemimpex, 1998. ISBN 963-8515-36-8

WACHA IMRE *Az elektronikus tömegtájékoztató eszközök és a nyelvhasználat.* In: A nyelv szerepe az információs társadalomban. A X. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásainak válogatott gyűjteménye, szerk. BARTHA MAGDOLNA, STEPHANIDES ÉVA, Székesfehérvár, Kodolányi János Főiskola, 2001. ISBN 963-006-400-6

3

A retorikai szituáció a mai fiatalok szónoklatában

TOMA KORNÉLIA

1. A VIZSGÁLAT CÉLJA ÉS TÁRGYA

A vizsgálat távlati célja a mai fiatalok [az Y- (1980 után született) és Z-generáció (1996 után született)] argumentációs kultúrájának vizsgálata. Jelenlegi írásunkban azt a tételt szeretnénk bizonyítani a mai fiatalok szónoki beszédeit vizsgálva, hogy a beszéd elkészítése előtt a retorikai szituációnak három alkotóeleme van:

1. szükséglet (exigence),
2. hallgatóság (audience),
3. kényszerek (constraints).¹

A vizsgált korpusz az országos egyetemi-főiskolai Kossuth-szónokversenyeken 1999–2013 között előre megadott beszéd témák alapján megírt 623 beszéd, amelyek „A régi-új retorika” sorozat (a továbbiakban RÚR) 1–15. kötetében jelentek meg. Megvizsgáljuk a középiskolás és a 18–30 év közötti fiatalok retorikai versenybeszédének írott változatát, hogy megállapíthassuk, figyelembe vették-e a beszéd elkészítése során a retorikai szituáció elemeit, s ha igen, akkor mi(k) igazolják ezt a beszédükben.

Az általunk elemzett írott szövegeknek más a feladata, szerepe és megjelenési formája, mint az előszónak. Előbbi lehetővé teszi a magányos, elmélyült tanulmányozást, maradandóan közli az információkat, időben, térben mindenkihez eljuthat, viszont sem az író, sem az olvasó nem adhat-kaphat kiegészítést, új információt. Ez felvetheti azt a problémát, hogy az olvasó más jelentést tulajdonít a szavaknak, a mondatoknak, a szövegnek, mint a szöveg írója, vagy a nem kellően kifejtett mondat(ka)t meg sem érti. Elfogadjuk, hogy „nemcsak a nyomtatott papír, de még a helyszínen készült videofelvétel [...] sem képes a retorikai szituáció pontos, élményszerű felidézésére.”² Azonban azt feltételezzük, hogy mivel a szónok először írásban rögzíti mondanivalóját, majd azt memorizálja, mi, olvasók a szónok eredeti szövegváltozatát vizsgáljuk, amelyhez az aktuális beszédhelyzetben szükségszerűen hozzátett vagy elvett belőle. Az előadott beszédek vizsgálata módszertani és terjedelmi okokból egy másik kutatómunka tárgya lehet.

¹ Bitzer, Lloyd F., *The Rhetorical Situation*. In: *Philosophy and Rhetoric* 1. 1968. pp. 5–6.

² *Fercsik*, RÚR 2012. p. 106.

2. A RETORIKAI SZITUÁCIÓ A KLASSZIKUS ÉS A MODERN RETORIKÁKBAN

A retorikai szituációt mint a szónok tevékenységét meghatározó, befolyásoló helyzetet már felismerték az ókorban. Illőségnak (gr. *kairos*, lat. *aptum*) vagy a tárgyszerűség elvének (gr. *preopon*, lat. *decorum*) nevezték. Belső (esztétikai, stílusbeli) és külső (a körülmények megkívánja személyi és tárgyi) illőséget különböztettek meg. A külső illőséggel azonosították a retorikai szituációt.³ „Az illőség elve azt mondja ki, hogy a szónoknak alkalmazkodnia kell közönségéhez, tárgyához, saját egyéniségéhez, de úgy, hogy mindig érthető legyen, s mivel a szituáció úgy kívánja, beszélhet egyszerűen is, de igényes köznyelven, a nyelvhelyesség szabályait betartva.”⁴

Arisztotelész a beszélő–tárgy–hallgató által meghatározott helyzetnek tekintette a retorikai szituációt, amelyben a beszéd létrejöhet. „A beszéd három dologból áll össze: a beszélőből, amiről beszél, és akihez beszél; a beszéd célja az utóbbira irányul, azaz a hallgatóra.”⁵ „A filozófus” az említett három tényezőt figyelembe véve fogalmazta meg, hogy „illő lesz a stílus, ha megfelel az érzelmeknek és a jellemeknek, és arányos a tárggyal”.⁶ A szónoki beszéd fajtait (tanácsadó, bemutató, törvényszéki) a szituációk különbözősége alapján különítette el egymástól. Cicero a négy stíluserey (világosság, nyelvhelyesség, ékesség, illőség) egyikeként említette az illőséget, amellyel kapcsolatban megfogalmazta, hogy nem „felel meg egyetlen stílusnem minden ügynek, sem a hallgatónak, sem a személynek, sem az időnek. [...] A művészet és a természet dönti el, hogy minden dologban mit lehet csinálni, hogy az illő legyen; ám azt, hogy mikor mi illik, a bölcs belátás.”⁷ Quintilianus az illőséget tekintette a legszükségesebb stílusereynek. „Hiszen a szónoklat díszítése változatos és sokféle, és mindenhez más illik, azonban ha nincs összhangban a témával és a szereplőkkel, nemcsak nem ékesíti a beszédet, hanem egyenesen elrontja, és hatását az ellenkezőjére fogja fordítani. [...] ...Kizárólag az beszél illően, aki nemcsak arra vigyáz, hogy mit fejteget, hanem arra is, hogy mi illik.”⁸

A modern retorikusok közül az amerikai Lloyd F. Bitzer adta a retorikai szituáció legkidolgozottabb meghatározását *A retorikai szituáció* című esszéjében, 1968-ban. Szerinte „a retorikai szituációt úgy lehet meghatározni, mint személyek, események, dolgok komplexumát és viszonyokat, amelyek aktuális vagy potenciális szükségletet alkotnak, amely teljesen vagy részben megszüntethető, ha a beszéd, beavatkozva a szituációba, úgy kényszerítheti ki az emberi döntést vagy cselekvést, hogy a szükséglet jelentős módosulását idézi elő”.⁹ A retorikai szituáció sajátosságai még:

- a) „A retorikai beszéd egy szituációra adott válaszként jön létre.
- b) A beszéd a szituációtól kapja meg retorikai jellegét mint válasz egy kérdésre, vagy mint megoldás egy problémára.
- c) A retorikai szituáció a retorikai beszéd szükségszerű feltételeként létezik.
- d) Sok kérdés és probléma marad megválaszolatlanul és megoldatlanul, hasonlóképpen sok retorikai szituáció keletkezik és múlik el anélkül, hogy megnyilatkozásra készítené.
- e) A szituáció akkor retorikai, ha szükségessé tesz és felhív egy beszédre, amely képes részt venni a szituációban, és ezáltal megváltoztatja annak jellegét.

³ *Retorikai Lexikon*, 2010. p. 1032.

⁴ A. Jászó, RÚR 2007. p. 119.

⁵ *Rétorika*, 1999. 1358b

⁶ i. m. 1408a

⁷ Cicero *Összes Művei*, 2012. p. 444.

⁸ Quintilianus, Marcus Fabius, *Szónoklattan*. 2008. pp. 709-10.

⁹ i. m. p. 6.

- f) A beszéd annyiban retorikai, amennyiben illő válaszként funkcionál arra a szituációra, amely igényli és életre hívja.
- g) Végül a szituáció kontrollálja a retorikai választ olyan értelemben, ahogyan a kérdés kontrollálja a választ.”¹⁰

A beszéd elkészítése előtt a retorikai szituációnak három alkotóeleme van:

1. szükséglet (exigence),
2. hallgatóság (audience),
3. kényszerek (constraints)¹¹

Bitzer elmélete nagy hatással volt retorikaelmélettel foglalkozó kortársaira. Többen kritizálták materialista felfogását, amelyben a szituáció valós, objektív, történeti esemény, például Kenneth Burke (1962/1969); Richard Vatz (1973); Alan Brinton (1981); Carolyn R. Miller (1994). Utóbbi feltételezte, hogy „ha a retorikai szituáció nem materiális és objektív, hanem interszubjektív és szociális viszonyfogalom, akkor a szükséglet sem az anyagi körülményekből következik, hanem a szociális tudás egy formája, amely a célok, események, érdekek és tárgyak kölcsönös és összefüggést teremtő értelmezéséből fakad”.¹²

A magyar retorikákban 2000 előtt ritkán tűnt fel a retorikai szituáció kifejezés. Amennyiben mégis, a kommunikáció felől határozták meg. Vígh Árpád kommunikációs alaphelyzetnek tekintette (vö. Arisztotelész): „amely minimálisan feladóból (beszélőből), üzenetből (beszédből) és címzettből vagy befogadóból (hallgatóból) áll, és amelyben a beszélő arra törekszik, hogy beszédével valamilyen hatást gyakoroljon a hallgatóra, közelebbről valamilyen meggyőződést alakítson ki benne”.¹³ Ezt a meghatározást emelte be retorikai tankönyvébe¹⁴ majdnem húsz évvel később Gáspári László. Wacha Imre a beszéd tárgyát, a megnyilatkozás eszméjét tárgyalva fogalmazta meg, hogy „a szónoki, közéleti megnyilatkozás tulajdonképpen nem más, mint a valóság egy-egy jelenségére, kérdésére vonatkozó gondolatok – partnerhez, a beszédhelyzethez és még sok egyébhez illően – célszerű elrendezésben történő kifejezése”.¹⁵ Szálkáné Gyapay Márta is kommunikációs helyzetként definiálta a retorikai szituációt *Gyakorlati retorika* című munkájában, „hiszen a szónok az üzenet küldője, a hallgatóság az üzenet vevője, aki azonban maga is küldhet verbális és nem verbális jeleket a szónoknak. Amiről a szónok beszél, az a valóság egy része, és a módszerek, amelyeket a meggyőzésben felhasznál, a kommunikációs stratégia eszközei”.¹⁶ Az ezredforduló után a retorikai szituáció, az ügy milyensége, valamint a szónoki beszéd fajai és részei közötti viszonyrendszert Adamik Tamás mutatta be az eddigi kutatások eredményeit is áttekintve, összegezve.¹⁷ Rámutatott a retorikai szituáció szerepére az érvelésben: „A retorikai szituáció [...] létrehoz egy ügyet (causa), amely tárgyl vagy Quintilianus szerint anyagul (materia) szolgál a szónok számára, aki az ügy megoldására vállalkozva ezt az anyagot témává emeli. Ezt az anyagot, azaz a beszéd indítóokát a szónok az intellectio, azaz a megismerés folyamatában tárja fel.”¹⁸ A retorikai szituáció tehát az érvelés előfeltételét teremti meg, ugyanis meghatározza:

- az ügy milyenségét/ fajtáját (tisztességes, becstelen, kétes, bonyolult, jelentéktelen),
- a beszéd fajtáját (tanácsadó beszéd, bemutató beszéd, törvényszéki beszéd),

¹⁰ Bitzer, Lloyd F., *The Rhetorical Situation*. In: *Philosophy and Rhetoric* 1. 1968. pp. 5–6.

¹¹ i. m. pp. 6–8.

¹² Aczél Petra, *Új retorika. Közélet, kommunikáció, kampány*. Pozsony, Kalligram, 2009. p. 81.

¹³ Vígh Árpád, *Retorika és történelem*. Budapest, Gondolat, 1981. p. 509.

¹⁴ Gáspári László, *Retorika*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1999. p. 6.

¹⁵ Wacha Imre, *A korszerű retorika alapjai I-II*. Budapest, Szemimpex Kiadó, [1994] p. 177.

¹⁶ Szálkáné Gyapay Márta, *Gyakorlati retorika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999. p. 24.

¹⁷ Adamik, RÚR 2001. pp. 15–30.

¹⁸ i. m. p. 18; vö. Szabó-Szörényi, *Kis magyar retorika*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1988. p. 27.

- a szónoki beszéd részeit (bevezetés, elbeszélés, tétel, bizonyítás, cáfolás, befejezés – kitérés).

„Azt, ami az egyszerű embereket és a képzett szakembereket valamilyen ügygel kapcsolatban megszólalásra készíti, retorikai szituációnak, magyarul beszédhelyzetnek nevezzük” – írta Adamik Tamás a *Retorika* című tankönyvben.¹⁹ A retorikai szituáció szócikkét is ő jegyzi a *Retorikai Lexikonban*. A fogalom meghatározása, körülírása során Lloyd F. Bitzer, Alan Brinton, Martha Cooper és Aczél Petra eredményeire, valamint saját kutatásaira támaszkodott.²⁰

Aczél Petra és Adamikné Jászó Anna egyértelműen elhatárolta egymástól a retorikai kommunikációt és a retorikai szituációt.²¹ Felfogásuk szerint a retorikai kommunikáció a közlés folyamatát modellezi, a retorikai szituáció pedig a beszéd köré épülő folyamatot mutatja meg. A kettő kombinálódásával működik a nyilvános beszéd. Aczél Petra a Zentai-Tóth-féle „dialogus-modell”-t idézi, amely szerint a meggyőző kommunikációban a közlőtől a befogadóhoz intézett üzenet dialógust hoz létre a közlő mondanivalója (kitűzött célok) és a befogadó által azonosított célok között.²² Ebben a modellben a közlő és a befogadó belső (mentális) reprezentációt (képet) hoz létre a maga számára. Ez a reprezentáció szabályozási alaplíniázatként szolgál az üzenetek megfogalmazásához (kódolásához) és megfejtéséhez (dekódolásához). Az üzenetek csak akkor lehetnek világosak, egyértelműek, ha a közlő a kódoláshoz és a befogadó a dekódoláshoz ugyanazon (vagy hasonló) szabályokat alkalmazza.²³ Aczél Petra Új retorika című művében áttekintette a retorikai szituáció jelentéstörténetét Arisztotelésztől Lloyd F. Bitzeren keresztül Carolyn R. Millerig. A retorikai szituációt az „új-retorikák” egyike, a dialógus-retorika egyik összetevőjeként nevezte meg, a retorikai cselekvés és a retorikai műfaj mellett.²⁴ A retorika dialogikusságának három feltétele:

1. az a látásmód, hogy „a külvilágról nyert benyomások (...) minden nyelvi kifejezése mindig feltételezi a másikat, a hallgatót, még ha a valóságban a másik nincs is jelen” (Bahtyin-féle dialogizmus);
2. a hallgatóra való odafigyelés, „a szó birtoklása helyett a szó felkínálása, megnyitása és odaadása;
3. „a retorikus beszéd, szöveg kölcsönviszony eredménye, amelyben még a szerkesztést is a várható reakciókra való beállítódás irányítja”.²⁵

A továbbiakban a retorikai szituációt úgy értelmezzük, mint a beszéd köré épülő folyamatot, amelynek elemei: szükséglet, hallgatóság, kényszer és korlát. Ezeknek az elemeknek a figyelembe vételét vizsgáljuk a beszédekben.

3. RETORIKAI SZITUÁCIÓK A SZÓNOKVERSENYEKEN

Az évről évre meghirdetett Kossuth-szónokverseny beszédtemái kiemelkedően nagy létszámú – 685 fő (ebből negyvenkilenc középiskolás diák, a többi versenyző 18–30 év közötti) – fiatalot motiváltak szónoki beszéd megírására és közönség előtti előadására. Kimutatható azonban, hogy 2006 után csökkent a versenyzők létszáma.

¹⁹ Adamik-A. Jászó-Aczél, *Retorika*. Budapest, Osiris Kiadó, 2004. p. 38.

²⁰ *Retorikai Lexikon*, 2010. pp. 1031-3.

²¹ Adamik-A. Jászó-Aczél, *Retorika*. Budapest, Osiris Kiadó, 2004. p. 267.; Adamikné Jászó, *Klasszikus magyar retorika. Argumentáció és stílus*. Budapest, Holnap Kiadó, 2013. p. 75.

²² vö. Zentai-Tóth, *A meggyőzés csapdái. Hibák és visszaélések a mindennapi meggyőzésben*. Budapest, Typotex Kiadó, 1999. p. 199.

²³ i. m. pp. 199-200.

²⁴ Aczél Petra, *Új retorika. Közélet, kommunikáció, kampány*. Pozsony, Kalligram, 2009. pp. 79-81.

²⁵ i. m. pp. 71-4.

Ez azzal is magyarázható, hogy 2006-ban a 18–31 éves hallgatók létszáma országosan több mint 45 000 fővel csökkent.²⁶ Alacsonyabb hallgatói létszám esetén pedig kisebb az esélye a pedagógusnak, hogy versenyzésre alkalmas szónokjelöltet találjon. Tehát a hallgatói létszám csökkenése, hatással lehet/van a versenyztetésre, a tehetséggondozásra.

A versenyzők a szónokversenyeken szónoki képességükről adtak számot. A beszédhelyzet nem volt valódi szónoki helyzet, mert sajátos volt az alkalom (verseny) és a hallgatóság (zsűri, versenyzőtársak, tanárok, nyelvészek stb.). A retorikai szituáció sajátossága volt még, hogy a szónokoknak hónapokkal a verseny előtt megadott témából kellett beszédet írniuk, s azt megtanulva elmondaniuk. Ilyen helyzetben nem volt könnyű természetesen viselkedni és megszólalni.²⁷ Elvárás volt a versenyszervezők, a zsűri és a retorikában jártas szélesebb közönség részéről, hogy a fiatalok olyan beszédet készítsenek, amely közérdekű kérdéssel foglalkozik, a nyilvánosság előtt hangozhat el, és az üzenet általános érvényű. A szónokkal kapcsolatos elvárások köre bővült a 20–21. században: témafelfogásában, stílusában legyen fiatalos, bátor, egyénítse, tegye életkorszerűvé a retorika klasszikus szabályait, hagyományait. Ez szabad szemléletet, nyelvi sokszínűséget, műfajismeretet és -gyakorlatot, az egyéniség tudatos vállalását teszi szükségessé.²⁸ A klasszikusok szerint a szónok legfontosabb belső tulajdonságai: erkölcs, tehetség, műveltség, szakértelem, gyakorlás. Ennek megfelelően a szónok a jelleme (*görög éthosz*), a hallgatóságában felébresztett érzelmek (*görög pathosz*) és az ügynek a logikus kifejtése (*görög logosz*) által válik meggyőzővé.²⁹ A 20–21. században akkor meggyőző egy közszereplő, ha a közönség érzelmileg elfogadja, és hitelesnek, megbízhatónak tartja.³⁰ Ezenkívül fontos a szimpátia elnyerése, a testi vonzerő, a szeretetreméltóság, a hitelesség: a szakértelem, elfogulatlanság, megbízhatóság, szavahihetőség a szociálpszichológiai kutatások szerint.³¹

A teljes retorikai szituációt nem adták meg a szervezők a versenyfelhívásokban. A versenyzők maguk határozhatták meg, hogy kötelező beszédüket milyen közönségnek szánják: politikusoknak, minisztériumi tisztviselőknek, szülőknek, kortársaknak stb. 2002-től sajátos szituációt is választhattak, amelyet a beszéd megkezdése előtt közölniük kellett. 2011-től kérték a versenyzőket, hogy határozzák meg az általuk elmondott beszéd fajtáját (tanácsadó, bemutató, törvényszéki) és a szituációt³², és előre közölnék a zsűrivel és a közönséggel. Ám ezt az évek múlásával egyre kevesebben tették meg. A 6. versenytől kezdve 20% alatt mozog a retorikai szituációt közlő versenyzők száma, eltekintve a 10. verseny adatától.

3. 1. Szerepszituáció

A retorikai szituációkról készült diagram szerint az első három versenyen a beszédeknek csaknem a fele (45–52,6%) szerepszituációban/ fiktív kontextusban/ „teremtett szituációban”³³ hangzott el. Ez megerősíti Fercsik Erzsébet vizsgálatának eredményét, amely az 1999–2001 között megjelent beszédek bevezetésének vizsgálatára irányult: „A figyelemfelkeltés eszközei közül a leggyakoribb a megszólítás volt, amely sokszor nem a valóságos, hanem a versenyfeladatban elképzelt szituációhoz alkalmazkodott”.³⁴

²⁶ Berde Éva, *A felsőoktatás lehetséges létszámpályái Magyarországon*. In: Statisztikai Szemle, 91. évf. 1. szám. p. 64. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2013/2013_01/2013_01_057.pdf 2013.

²⁷ V. Raisz, RÚR 2012. p. 113.

²⁸ Koltói, RÚR 2006. p. 156.

²⁹ *Retorikai Lexikon*. 2010. p. 376.

³⁰ Németh Erzsébet, *Közszereplés*. Budapest, Osiris Kiadó, 1999. p. 92

³¹ Adamikné Jászó Anna, *Klasszikus magyar retorika. Argumentáció és stílus*. Budapest, Holnap Kiadó, 2013. pp. 38–9.

³² Az éthopoiák és pathopoiák, az antik retorikai gyakorlatok is arra bírták rá a tanoncokat, hogy bújjanak más bőrbe, és bújtassák a hallgatóikat is új köntösbe.” (*Aczél*, RÚR 2012. p. 201.)

³³ *Pethő*, RÚR 2006. p. 165.

³⁴ RÚR 2001. p. 181.

A mai fiatalok az alábbi szerepsituációkba képzeltek magukat 1999–2001 között:

- *képviselő felszólalása az országgyűlésben* (hat beszéd); *politikuskoknak szóló beszéd pontosabb meghatározás nélkül* (két beszéd); *megyei önkormányzati képviselőkhöz szóló beszéd* (egy beszéd), *a Parlament Bizottságának tagjaként megtartott nyitóbeszéd* (egy beszéd), *határon túli magyarként a képviselőkhöz szóló beszéd* (egy beszéd);
- *különböző korú tanítványokhoz szóló beszéd* (kilenc beszéd);
- *szülői értekezleten pedagógustól elhangzó beszéd* (hat beszéd);
- *egyenrangú kommunikációs partnerhez szóló beszédek: diák a kortársaihoz* (négy beszéd), *pedagógus beszéde a kollégáihoz nevelőtanácsi ülésen* (egy beszéd), *menedzser a munkatársaihoz egy üzletkötés előestéjén* (egy beszéd), *Mme Geoffrin párizsi szalonjában a barátnőkhöz szóló beszéd* (egy beszéd), *diák a ballagáson a ballagókhoz beszél* (egy beszéd); *koreferátum egy erkölcsfilozófiai konferencia nyitó előadásához* (egy beszéd);
- *egy-egy beszéd született az alábbi szituációkban: a filoszoknak; egy új könyvkiadó első lélegzetvételénél; gyászbeszéd egy könyv ravatalánál; a könyvtár olvasótermében a kuratórium előtt, akik arról döntenek, hogy megmaradjon-e a községi könyvtár; alapítvány alapító ülésén, az alapítvány védnökeként; saját könyv bemutatóján az olvasóközönséghez; gyerekként és diákként a szülőkhöz és a tanárhoz; Pallas Akadémia Kiadó nevében; klubban, munkanélküliek összejövetelén, egykori munkanélküliként; egy társadalomtudományi értekezlet vitaindító beszéde; társkeresők klubjában a sorstársakhoz*

2001 után a szerepsituációk száma csökkenő tendenciát mutat, kivéve a 8. (2006) és a 10. versenyt (2008). E két alkalommal kissé emelkedett a teremtett szituációk száma. 2006-ban a beszédtema egy Berzsenyi-idézet volt: „Minden órának leszakaszd virágát; S élj az idővel!” Ez az alábbi fikciókra motíválta a versenyzőket: az egyetem hallgatói önkormányzata nevében a *tanévnnyitón* elhangzó beszéd/ indítóbeszéd a diákújságírók televíziófüggőségéről szóló *konferenciáján/* az „Élj az idővel!” *tanfolyam* bevezető óráján/ *szülői értekezlet/ barátnémhez 1819-ben, egy késő őszi teadélutánon/* ma gyásznap van. [...] *kedves barátunk koporsója mellett állunk/ ünnepi beszéd* kedvenc unokatestvérem, Előd 18. születésnapja alkalmából egy nagy *családi összejövetelen, ahol kisgyerektől 80 év fölötti nagypapáig minden korosztályból vannak résztvevők/ idős bácsi lelkére beszél az öt bosszantó suhancnak/ ünnepi beszéd a ballagáson.* 2008-ban A családban marad – a jövő? szólással kombinált kérdés volt a beszédtema. Ezt a szónokok a következő sajátos szituációkban tárgyalták: *házasságkötés alkalma/ diplomaosztó előtt/ vitaindító nagycsaládosok konferenciáján/ unokaöcs temetése/ öcs 18. születésnapja alkalmából elmondott pohárköszöntő/ Családban marad – a jövőnk? című kerekasztal-beszélgetés vitaindító beszéde/ adventi istentisztelet/ Mama-Papa torna/ 2008. október 23-a. 19 óra 56 perc.* Ott ülök a kanapén, csöndben, magam/ *törvényjavaslat elfogadása.*

Az előbbiektől eltérő fiktív szituációk a versenyeken: *fiatal pár a táncteremben/ vacsorához invitáló beszéd egy étterem megnyitása alkalmából/ Csehország felé, 1947-ben/ szíveskedjenek meghallgatni egy naplórészletet/ egy Írországbán élő magyar diák szavai/ egy menyasszony kér szót a saját lánybúcsúztatóján/ fejevadász cég ügyvezető igazgatója/ ötéves érettségi találkozón/ képzelt ország, államgazdasági csőd miatt a nyugdíjasokat államtanácsi határozat alapján központokba zárják, mondja: a nyugdíjas központokat felügyelő minisztérium vezetője, kb. 30 éves/ szülők iskolája/ gyóntatószékben, Párizs; Hallgatóság: gyóntató lelkész/ Kihirdetem a Városi Bíróság ítéletét a Magyar Köztársaság nevében/ anya a gyermekéhez/ gyermek a szüleihez/ 2050-ből visszatérve 2013-ba/ védőügyvéd beszéde.*

A fenti áttekintés azt mutatja, hogy a szónokok által választott szerepsituációk sokfélék voltak, és szinte ahány versenyző, annyiféle megközelítésben, kontextusban tárgyalták a témákat.

Az alábbiakban három szerepsituációban elhangzott szónoki beszédet vizsgálunk meg a retorikai szituáció elemei alapján, és abból a szempontból, hogy a szónokokat milyen indí-

tóokok készítették beszédre, milyen ügyet képviseltek, milyen beszédfajtaát választottak és mely beszédrészekből áll a szövegük.

szónokok a retorikai szituáció elemei	Bugledich Attila¹ különdíjas	G. Tóth Anita² különdíjas	Juhász Márton³ a zsűri különdíjasa
szükséglet	A beszéd címe: „Szükség van-e a retorikára a harmadik évezredben?” „...megpróbáljuk-e megállítani legértékesebb közös kincsünk, a magyar nyelv pusztulását?” „Egy az állam által létrehozott Nemzeti Szónokképző Intézet felállításához kértem az önök támogatását.” „Egy olyan intézményről van szó, melyet már régen létre kellett volna hozni. [...]”	„Mi mostan a magyar orvos?” „Riasztó... hírek érkeznek nap mint nap a magyar egészségügyről.” „Európa számos országában tárt karokkal várják a magyar orvosokat.” „Biztatni jöttem, nem temetni.”	„Kénytelen vagyok közbelépni, mert a bíróság az Ügyész Úr érve alapján teljesen hibás útra tévedhet, hisz egy jó szándékú, segítőkész, bátor embert akarnak elítélni.” „Tisztelt Ügyész Úr! Az ön által ejtett sebeket az én tisztem és kötelességem begyógyítani. Megteszem.”
hallgatóság	„Tisztelt Elnök Úr! Tisztelt Ház! Hölgyeim és Uraim!” (országgyűlés)	„Tisztelt Rektor Úr, Dékán Úr, Tisztelt Kari Tanács, Kedves Avatandó Kollégáim, Kedves Vendégeink!” (diplomaátadó ünnepi tanácsülés)	„Tisztelt Városi Bíróság!”; „Tisztelt Ügyész Úr!” (bírószági tárgyalás)
kényszer, korlát	„Javaslatomat a Tisztelt Ház elutasította.” „...az ország jelenlegi helyzetében, amikor semmire sem jut elegendő pénz...”	„...mivé kell lennie a magyar orvosnak ahhoz, hogy a magyarok egészségi és erkölcsi felemelkedéséért a lehető legtöbbet tehesse?” „...azt vallom, az egységesülni vágyó Európában sem lehet devalválódott fogalom a szülőföldhöz való ragaszkodás.”	„Az Ügyész Úr szerint nem lehet végszükségről beszélni. Én mégis azt mondom: igen lehet, és kell is!”
megadott beszédtema	Szükséges-e a harmadik évezredben a retorika?	„Magyar vagyok. Mi mostan a magyar...” (Petőfi Sándor: <i>Magyar vagyok</i>) – Európában?	Van igazság? – „Az igazság kutatása súlyos erőfeszítést követel tőlünk, s ha megtaláltuk, még súlyosabbat ró ránk.” (Francis Bacon: <i>Az igazságról, első esszé</i>)
az ügy milyensége	tisztességes	tisztességes	kétes
a beszéd műfaja	tanácsadó	bemutató	törvéyszéki
a beszéd részei	bevezetés elbeszélés témamegjelölés bizonyítás befejezés	bevezetés átigazított témamegjelölés elbeszélés bizonyítás befejezés	bevezetés elbeszélés bizonyítás befejezés

Megállapíthatjuk, hogy a három vizsgált beszéd erénye, hogy íróik tekintettel voltak a retorikai szituációra, amelyet választottak, s amely meghatározta az ügy milyenségét, a beszéd fajtáját és a beszéd részeit.

3. 2. Aktuális versenyszituáció

A retorikai szituációról szóló diagram szerint a versenyzők 2002-től egyre kevesebben mondtak szerepszónoklatot, ugyanakkor növekedett azoknak a száma, akik az aktuálisan jelenlévő konkrét közönségnek szónokoltak. Örvendetes, hogy 2011 után látványosan csökkent azoknak a szónokoknak a száma, akik a retorikai szituációra nem voltak tekintettel, és nőtt azoknak a száma, akik pontosan meghatározták azt. A diagramról leolvasható, hogy a legtöbb versenyző 2011 után az aktuális versenyszituációt választotta szándékai megfogalmazásának és megismertetésének alkalmául és módjául. A zsűri jóindulatát a szónokversenyeken több ízben részt vevő fiatalok többek között azzal igyekeztek elnyerni, hogy beleszórták beszédükbe „szónoki előéletüket”: „Nem először állok itt, Önök előtt, hiszen nálam többször csak a tisztelt zsűri vett részt ezen a versenyen...”³⁵; „...a most kilencedjére megrendezett Kossuth-szónokversenyen immár harmadik alkalommal köszönhetem...”³⁶; „Ez a harmadik alkalom, hogy részt veszek a Kossuth Lajos Szónokversenyen”³⁷; „Nagyszerű érzés ismét a szónoki emelvény mögé állnom...”³⁸ A kezdők pedig a tapasztalatlanság toposzát alkalmazták gyakran, például „[É]n személy szerint idén először szerepelek a versenyzők között, de remélem, tapasztalatlanságom nem vet rám majd rossz fényt a hallgatóság körében. Eddigi életem során nem sok alkalmam nyílt kipróbálni magamat a retorika terén, de bízom benne, hogy első szárnypróbálgatásaim elnyerik a nálam jóval hozzáértőbb zsűri tetszését!” – írta Balogh Erika.³⁹

Mivel magyarázható vajon, hogy a szónokok folyamatosan növekvő létszámban választották az aktuális szituációt? Talán azt gondolták, hogy a befogadónak könnyebb a helyzete, ha nem kell más szerepébe, bőrébe bújni? Talán félték attól, hogy a befogadókra „kényszerített” szerep nem lesz mindenki számára elfogadható, befogadható? Talán azt érezték, hogy szónoki képességük megítélése mégiscsak a zsűri és a közönség (l. közönségdíj) feladata, kompetenciája, ezért a zsűrihez és a közönséghez illő, tanácsos szólaniuk, őket kell meggyőzni, gyönyörködtetni, az ő jóindulatukat kell elnyerni? Érdemes lenne a jövőben megkérdezni erről a fiatalokat, hogy pontos választ adhassunk a kérdésekre.

3. 3. Beazonosíthatatlan szituáció

A leginkább szembetűnő és megdöbbentő jelenség, hogy a tizenöt versenynek kicsivel több mint a felén (53,3%) a szónokok 38–67%-a nem kötötte alkalomhoz a beszédét, a beszédhelyzetet nem konkretizálta, ezért annak minden eleme beazonosíthatatlanná vált. Például Dóbiás Anikó beszédéből nem állapítható meg egyértelműen, mi a retorikai szituáció, melyek azok a kontextusok (mikor, miért, kinek, hogyan stb.), amelyek megszólalásra készítettek. Mivel nem kellően tisztázott a szónok részéről a retorikai szituáció, nem érvényesülhet maradéktalanul az illőség és a tárgyszerűség elve sem.⁴⁰ Kerekes Miklós beszédében is egy „lebegő” szituációban íródtak az első mondatok. Nem tudtuk meg, hogy miről akarta meggyőzni a nem tudni milyen hallgatóságot.⁴¹ Pölcz Ádámnak is elsősorban a retorikai szituációt

³⁵ Dudás, II. helyezett, RÚR 2005. p. 135.

³⁶ Scsibrán, RÚR 2008. p. 262.

³⁷ Fülöp, a Rákóczi Szövetség különdíjasa, RÚR 2009. p. 150.

³⁸ Kovács, RÚR 2010. p. 189.

³⁹ RÚR 2005. p. 221.

⁴⁰ Zsolnai, RÚR 2007. p. 173.

⁴¹ Rozgonyiné Molnár, RÚR 2008. p. 209.

kellett volna tisztázni. Találhatott volna olyan szituációt, amelyben „mint digressziónak, a magánlevélnek is helye lett volna”.⁴² Kerepesi Igor, a Bárczi Géza Alapítvány különdíjasa hiába választott retorikai szituációt („Elmélkedés a pedagógusok konferenciáján”), beszédében nem volt tekintettel a saját maga választotta helyzetre. Szónoklata vegyes hallgatóság előtt és bármilyen alkalommal elhangozhatott volna.⁴³

„Beszédet készíteni [...] kommunikációra való stratégiai felkészülés.”⁴⁴ Míg az ókori rétorok a quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo, quando kérdések segítségével terveztek, a mai – fiatal – szónokoknak a régiek mellett más szempontokat is érdemes figyelembe venniük:

- „ki beszél (azaz ki a közlő, milyen a személyisége, tudása),
- kiknek beszél (kik a címzettek, milyen a személyiségük, tudásuk stb.),
- miről beszél a szónok (a meg- és kiválasztott téma),
- mit mond el róla, miért mondja el (mi a célja a beszéddel),...
- hogyan mondja el (milyen kommunikációs helyzetben),
- miképpen mondja el (milyen a gondolatok nyelvi formája, a mű szerkezete, megfogalmazási módja),
- hol mondja el (pl. a helyszín kérdése),
- milyen körülmények között mondja el (pl. napszak, politikai helyzet),
- kinek a jelenlétében szól (pl. van-e külső vagy belső cenzúra, illetéktelen személyek stb. jelenlétében kell-e »képes beszéd« mögé rejtenie gondolatait)”.⁴⁵

Az eredményesség minimális feltétele a fenti egymásra szorosán ható tényezők át gondolása, beszédben való érvényesítése.

Összességében elmondható, hogy a szónokversenyre felkészítő tanároknak a jövőben fontos hangsúlyozniuk, hogy egy szónoki beszéd elkészítése előtt az egyik legfontosabb teendő a retorikai szituáció kijelölése:

- milyen szükséglet/ igény hívja elő a beszédet,
- kiket akar a szónok meggyőzni (cél), milyen hatással (vélemény vagy beállítódás-váltás),
- milyen feltételezhető nehézségekkel, a szituációnak milyen korlátjaival kell számolni.

Szükségesnek tartjuk, hogy a jövőben a zsűri is következetesen kérje a versenyzőktől, hogy közöljék a retorikai szituációt, mert ennek kijelölése, figyelembe vétele a szónok részéről a minimális feltétele annak, hogy a versenyzők argumentációs kultúrája hatásos legyen. Megítélésünk szerint ezzel a kétoldalú összehangolt tevékenységgel (felkészítő tanár és zsűri) fokozható a mai fiatalok retorikai tudatossága.

4. SZÜKSÉGLET (EXIGENCE)

A szükségletet a mesékből vett analógiával szeretnénk bemutatni, mert a mese a legtöbb emberhez – ifjúhoz és idősebbhez egyaránt – közel áll, a legtöbb ember szereti és van róla tapasztalata. A mesékben egy ponton – általában – felborul a rend, megbomlik az egyensúly, tökéletlenség mutatkozik, amelyet egy mesehős helyreállít, egyensúlyba hoz, kielégít. (Maguk a mesegyűjtők és/ vagy a szerzők azért hagyományozhatták a meséket, hogy ezekből tanuljon is az ember a gyönyörködés, szórakozás mellett). Tehát a mesei tökéletlenséghez hasonlítjuk a retorikai szituációban megjelenő szükségletet. Például a *Rigócsőr király* című Grimm-mesében a királykisasszony „mindenkinél szebb volt, de annyira büszke és rátarti is,

⁴² Rozgonyiné Molnár, RÚR 2009. p. 165.

⁴³ Simon, RÚR 2012. p. 175.

⁴⁴ Aczél, RÚR 2008. p. 200.

⁴⁵ Wacha, RÚR 2002. p. 73.

hogy egy kérő sem lehetett elég jó neki”.⁴⁶ A tökéletlenség a királykisasszony személyiségében rejtett: kevély volt, éretlen még egy férfi-nő kapcsolatra, de ennek ő nem volt tudatában, ellenben egyik királyi származású kérője, akit a lány rigócsőrűnek csúfolt, ezt felismerte. A felismerés pedig az udvarlót tettekre sarkallta (a mesehősök megmutatják azokat az utakat, amelyek kivezetnek az adott problémából), bízott magában és a pozitív fordulatban. »Mefogadtam, hogy odaadlak az első jöttment koldusnak, s amit fogadtam, be is tartom.«⁴⁷ – mondta a haragos király a lányának, és az első poros, toprongyos vándor muzsikushoz feleségül adta. Az éneklő koldus azonban nem más volt, mint az álruhába öltözött udvarló, Rigócsőr király. Ettől a pillanattól kezdve megkezdődött a helyzet kiegyensúlyozása. A férj királyi származású felesége gőgjét megtörte: munkára, kitartásra, alázatra, mások megbecsülésére nevelte, majd amikor felesége már érett nővé vált, és méltó arra, hogy királyné legyen, felfedte magát előtte, és boldogan, királyi módban éltek, amíg meg nem haltak. A tökéletlenség megszűnt, pozitív módosulása megtörtént, a mese véget ért. Nézzük mindezt a szónoki beszéddel való összehasonlításban.

Prózai műfajok	Mese	Szónoki beszéd
szükséglet/ tökéletlenség	szép, de büszke és rártartó királykisasszony (Grimm: <i>Rigócsőr király</i>)	a beszédtemában rejlik
szituációs-kommunikációs válasz	(beszéd)tett, a történet írásban való rögzítése	a téma ügygyé avatása, invenció, beszéd írása
a szükséglet pozitív módosításának eszközei	próbák	érvek
a szükséglet pozitív módosulásának feltétele	a változni képes mesehős, és aki megmutatja azokat az utakat, amelyek kivezetnek az adott problémából	egy meggyőzőni képes, hiteles szónok és a hallgatóság, amely érdekelt benne és képes a szükséglet pozitív módosítására
a szükséglet pozitív módosulásának kifejeződése	igazi, boldog menyegző, boldogan éltek, míg meg nem haltak... tanít, meggyőző és gyönyörködtet ⁴	sikeres beszéd, a cselekvés megváltozása

Vizsgáljuk meg, hogy az előbb végzett összehasonlítás működik-e, alkalmazható-e egy konkrét szónoki beszéd esetében! Héjja Márk, a zsúri különdíjasa La Fontaine *A tücsök és a hangya* című tanmeséjét választotta beszédének vázául, amikor a beszédtema egy Berzsenyi-idezet volt: „Minden órának leszakaszd virágát, [...] / S élj az idővel!”⁴⁸

⁴⁶ Adamik-Márton (ford. és válogatta), *Grimm mesék*. Budapest, Osiris Kiadó, 2005. p. 52.

⁴⁷ i. m. p. 53.

⁴⁸ RÚR 2007. pp. 105–6, 281.

Prózai műfajok	La Fontaine: <i>A tücsök és a hangya</i> ⁵ című mese	Héjja Márk szónoki beszéde ⁶
szükséglet/ tökéletlenség	„A Tücsök, hogy – dínom-dá-nom – / csak nótázott egész nyáron, / arra ébred őkegyelme: / semmije sincs, télre kelve.”	„Minden órának leszakaszod virágát, / S élj az idővel!” (Bersze nyi Dániel: <i>Barátomhoz</i>) Sokan csak a pillanatnak élnek, és nem tisztelnek sem Istent, sem embert.
situációs-kommunikációs válasz	La Fontaine tanmesét ír az életvitel lehetséges módjairól és következményeiről	A szónok beszédét ír az életvitel lehetséges módjairól és következményeiről: „Az édes életet ösztönösen vágyjuk, mert az vonzó. ... ↔ mi is, ... gyakran dolgozunk vakon.”
a szükséglet pozitív módosításának eszközei	próba: a tücsök „hangya szomszédhoz betér s kölcsönképpen tőle kér némi magvat eleségül.”	érvek: „miként egyesíthetnénk magunkban a tücsköt és a hangyát?” „Veszélyesek a szélsőségek!” „A legjobb az arany középút.” okos előrelátás, helyes időbeosztás
a szükséglet pozitív módosulásának feltétele	Változnia kellene a tücsöknek, de erre nincs ígéret. Aki megmutatja azokat az utakat, amelyek kivezetnek az adott problémából: a hangya. Megkérdezi a tücsköt: „Míg meleg volt, mit csinált? [...] Énekelt? No jól van, lelkem, / most táncoljon! Rajta hát!”	meggyőzni képes, hiteles szónok és a hallgatóság, amely érdekelt benne és képes a szükséglet pozitív módosítására
a szükséglet pozitív módosulásának kifejeződése	nincs pozitív módosulás: „Nem jó kölcsönző a Hangya”	sikeres beszéd: Héjja Márk beszédében „a kisebb kifogások mellett messze túlsúlyban vannak azok a retorikai megoldások, amelyek egyértelműen elismerést érdemelnek” ⁷
	tanít, meggyőz és gyönyörködtet ⁸	

A vizsgálat azt mutatja, hogy összehasonlítható a retorikai szituáció elemei alapján a mese és a szónoki beszéd. Ez azért lehet fontos, mert a mese közel áll a fiatal generációkhoz (és az idősebbekhez is), és az analógia felismerése megkönnyítheti a fiatal szónokok dolgát. Azaz a retorika módszertanában alkalmazható eszköz a mese olvasása és annak analízise, hogy aztán a szónok a beszédében jó színvonalon tudjon szintetizálni.

A szükséglet tehát a retorikai helyzet szervezőelve. Probléma, veszély, fenyegetés, valós helyzet, amely szituációs-kommunikációs választ vált ki. Egy szükséglet (tökéletlenség) csak akkor retorikai, ha pozitív módosulása lehetséges, és ennek elérése beszédre ösztönöz valakit.

4. 1. Szükséglet a szerep- és versenyszituációkban

A Kossuth-szónokversenyeken a mai fiataloknak az a csoportja jelent meg a Kárpát-medence magyar nyelvű településeiről, intézményeiből, akiket beszédre ösztönöztek az évente meghirdetett különböző beszédtemák. A témák felkeltették az akaratot és az igényt a fiatal, többszörös intelligenciájú szónokokban, hogy a probléma pozitív irányú megoldásában sze-

repet vállaljanak: kidolgozzanak, megírjanak és előadjanak egy szónoki beszédet, azért, hogy meggyőzzék a pozitív irányú változtatásban érdekelt és arra képes hallgatóságukat.

A szónokversenyek többször emlegetett beszédtemáit úgy adták meg⁴⁹, hogy egy idézethez járult egy aktuális cím mint témamegjelölés. Tehát az inventio részben adott volt az idézethez kapcsolt kérdés, mint alapgondolat révén. A szónok átlagon felüli tudása, kreativitása, motiváltsága (a tehetség tényezői) az alapeszmét feltáró kontextus megtalálásában mutatkozott meg, hiszen a teljes retorikai szituációt nem adták meg a szervezők.⁵⁰ A témamegjelölés komplex módon szolgálta a szónokverseny legfőbb célját: a fiatalok közéleti, szakmai, pedagógiai szerepekre való felkészítését, a hagyományápolást, a közösségi, társadalmi szerepekről való gondolkodást, az erről folytatódó gondolatcserét, vitát.

Bár az idézetek legtöbbször klasszikus költőktől, íróktól származtak, a melléjük illesztett aktuális címek a jelenre vonatkoztatták őket. A kötelező beszédek elemző szakemberek véleménye megegyezett abban, hogy a beszédtemák közérdekűek, időszerűek, talányosak, érdeklődést felkeltőek voltak, rámutattak a problémá(k)ra, a valós – esetleg fenyegető – (élet)helyzet(ek)re, ezért a szónokok könny(ebb)en tudtak velük azonosulni. Az azonosulás rendkívül fontos, hogy a szónok hiteles és meggyőző (kongruens szónoki magatartás) legyen. A mottók sokféle értelmezésre és sajátos helyzetek megteremtésére adtak lehetőséget. A versenyzők pedig szinte ahányan voltak, annyi felől közelítették meg a témákat. Sokféle élethelyzetre lehetett vonatkoztatni például a 9. verseny témáját, amely a közügy és a magánügy határa kijelölésének, betartásának nehézségeire utalt. Az erről szónokló negyvenöt fiatal között voltak sokan, akik a hétköznapi bulváreseeményeket sorakoztatták⁵¹, volt, aki a magánüggyel a felelősségtudatot is sírba helyezte egy ökológiai konferencián⁵², volt, aki a kisebbségi létből indult ki⁵³, volt, aki a magány pozitívumaiból fejtette ki a magánügyet⁵⁴, volt, aki az Együtt a magánügyért mozgalom megnyitó ünnepségén mondott beszédet⁵⁵, voltak,

⁴⁹ A kezdetektől fogva Koltói Ádám főiskolai docens (ELTE) válogatta össze és kínálta föl a zsűri számára a szónokversenyek témajavaslatait. A zsűri ezek közül választott. Azokat a témákat, amelyeket nem választottak, Koltói Ádám közzétette a 2009-es konferenciakötetben (*A. Jászó*, RÚR 2009. pp. 216–222). Segítségként ajánlotta a tanároknak, felkészítőknak, leendő versenyzőknek, „mindazoknak, akik rétori szárnyaikkal próbarepülésekre készülnek” (i. m. p. 216). Az 1999–2013 között megadott beszédtemák:

1. Szükséges-e a harmadik évezredben a retorika?;
2. „Ment-e a könyvek által a világ elébb?” (Vörösmarty Mihály: *Gondolatok a könyvtárban*);
3. „Mi az, mi embert boldoggá tehetne?/ Kincs? hír? gyönyör?...” (Vörösmarty Mihály);
4. A hölgyek „játszva többet tehetnek, mint küzdve mi; ők egy körtáncsal a magyar táncot, egy dalocskával a magyar népdalt, egy beszélgetéssel a magyar nyelvet divattá tehetik. Divat hatalmasabb, mint logika.” (Kossuth Lajos: *Hivatás*. Pesti Hírlap, 1841. február 17.);
5. „Változik a világ: gyengül, ami erős./ És erős lesz, ami gyenge volt azelőtt” (Arany János: *Toldi estéje*);
6. „Magyar vagyok. Mi mostan a magyar...” – Európában? (Petőfi Sándor: *Magyar vagyok*);
7. „asszonyférfi..., férfiaszony.../ Kicsaptál lágy nemedből” (Kisfaludy Sándor: *A boldog szerelem*) Milyen (legyen) a nő szerepe – ma?;
8. „Minden órának leszakaszd virágát; S élj az idővel!” (Berzsenyi Dániel: *Barátomhoz*);
9. „Csendesen, feltűnés nélkül halt meg a magánügy, a világ egyre növekvő robaja közben” (Bálint György: *A magánügy halála*) – Közügyünk a magánügy?;
10. A családban marad – a jövő?;
11. „miért nő a fű, hogyha majd leszárad?/ miért szárad le, hogyha újra nő?” – S így van értelme? (Babits Mihály: *Esti kérdés*);
12. „Ha mindig csak megértek, hol maradok én?” (Szabó Lőrinc: *Az Egy álmai*) – Hol vannak az együttérzés, a türelem, az önfeladás határai?;
13. Van igazság? – „Az igazság kutatása súlyos erőfeszítést követel tőlünk, s ha megtaláltuk, még súlyosabbat ró ránk.” (Francis Bacon: *Az igazságról*, első esszé);
14. Ellenfelem van, tehát én is ellenfél vagyok.../ Hogyan lehet meggyőzni vagy legyőzni – önmagamat is?;
15. „Az egész világ egy linkgyűjtemény./ az emberek, a tárgyak benne linkek” (Varró Dániel) – Hálózatok rabságában élünk?

⁵⁰ vö. *Antal*, RÚR 2006. p. 141.

⁵¹ pl. RÚR 2008. pp. 187–8.

⁵² i. m. pp. 134–5.

⁵³ i. m. pp. 154–5.

⁵⁴ i. m. pp. 181–2.

⁵⁵ i. m. pp. 198–99.

akik a magánügy temetésén tették ugyanezt⁵⁶, volt, aki a Ne hagyjuk őket magukra Alapítvány nevében szónokolt az országgyűlésben a családon belüli erőszakot elszenvedőkről⁵⁷, volt, aki istentiszteleten prédikált arról, hogy cselekedeteinkért felelősek vagyunk⁵⁸, volt, aki arról írt, hogy mi történik akkor, ha külső szemlélőként döbbenünk rá, hogy barátnőnket, kollégánkat, szomszédunkat csalja a párja vagy a házastársa⁵⁹, volt, aki könyvelőként mondta el, hogy legalisan turkál ügyfelei magánügyében⁶⁰, volt, aki egy képzelt ország nyugdíjas központokat felügyelő minisztérium vezetőjeként szónokolt a nyugdíjasoknak, akiket államgazdasági csőd miatt ezekben a központokban helyeznek el⁶¹, volt, aki közismert filmsztárként a baráti bizalom fontosságáról beszélt⁶².

Bár a fentiek arra utalnak, hogy a fiatalok kreatívak, és ötletekben nem szenvednek hiányt, amennyiben felkészítő tanárként azt tapasztaljuk, hogy az inventiónál elakadt a szónokjelölt, kínálunk föl neki segítségül ötleteket. Raisz Rózsa mutatott erre jó példát, amikor sorra vett néhány lehetőséget, hogy Kisfaludy Sándor A boldog szerelem című ciklusából választott idézet („asszonyférfi..., férfiasszony.../ Kicsaptál lágy nemedből” Milyen (legyen) a nő szerepe – ma?) milyen gondolatmenetet indíthat meg.⁶³ Az ötletbörze jó gyakorlat, segítheti a versenyre készülőköt a feltalálásban, a beszéd készítésének legkritikusabb fázisában, a kezdésben.

Egyértelműen megállapítható a beszédek írott változatából, hogy a versenyzők fiatal koruk ellenére rendkívül éretten gondolkodnak, felelősséget éreznek tetteikért, az értékek bemutatására törekednek, néhányan pedig személyes tragédiá(ka)t megélve (például édesanya vagy testvér elvesztése, határon túli magyarként különböző sérelmek megélése⁶⁴) váltak különösen érzékeny és éretté. Szluha Krisztina beszéde példázza a fentieket: „Kedves Teremtők és Teremtettek! Egymás életét alakítjuk. Adni nem választás, mert ki nem akar, ad az is, csak rosszat. Minden buszút és piros lámpa esély. Esély kinyitni szemünk, belenézni a máséba, meglátni benne a fájdalmat, fennhangon mondani: közöm van hozzád, tudom mindez felelősség. De terhünk megéri vállalni, eladni engem, elhajítani téged, hogy a neked rossz, nekem jóból megszülethessen közös valóságunk, egy pillanat, egy szív, egy csoda – ha jó nekem, legyen jó nekünk – teremteni, adni – ez, mi lényegét adhat az énnak, minden szónak, az összes beszédnek.”⁶⁵ Kupó Péter, a zsűri különdíjasa érettségét alábbi mondatai támasztják alá: „Otthonról kincsekkel, bölcsességgel teli tarisznyát kaphatunk, ha kiérdemeljük. Vigyázzunk ezekre a láthatatlan kincsekre, soha ne cseréljük csillogó üvegyöngyökre! Vegyük birtokba, ismerjük meg, fényesítsük ki, és adjuk majd egyszer mi is tovább az elődeinktől kapott szellemi tőkét, szokásokat, szeretetet, hagyományt.”⁶⁶

Az írott beszédekben a szónokok általában címet adnak a beszédüknek, és megszólítják/ köszöntik a hallgatóságukat. A szóbeli változatban a cím megfelelője a megszólítás/köszöntés. Fischer Sándor fontosnak tartja az előadás címének közlését, esetleg magyarázó alcím beiktatását, amely világosan közli a témát, felkelti az érdeklődést, felkészíti a hallgatóságot arra, amit hallani fog. Ugyanis „az első percekben dől el, hogy a hallgatóság végigkíséri-e

⁵⁶ i. m. pp. 207–8, 247–8.

⁵⁷ i. m. pp. 211–2.

⁵⁸ i. m. pp. 229–30.

⁵⁹ i. m. pp. 234–5.

⁶⁰ i. m. pp. 256–7.

⁶¹ i. m. pp. 260–1.

⁶² i. m. pp. 265–6.

⁶³ RÚR 2006. p. 105.

⁶⁴ RÚR 2005. p. 126, 2012. p. 203.

⁶⁵ RÚR 2011. pp. 229–30.

⁶⁶ RÚR 2009. p. 117.

a beszédet, és kellő figyelemmel kíséri-e végig:...”⁶⁷ Az alábbi diagramból leolvasható, hogy a szükséglet, amely a beszéd témájában rejlik, az első három versenyen a beszédek címeiként is megjelent. Ezt követően ez a jelenség csökkenő tendenciát mutat, de mindvégig jelen volt a 11. verseny (2009) kivéve.

A kreatívabb versenyzők saját maguk adtak címet a beszédüknek, és ez már sejteti az olvasóval, hogy a beszéd témáját a szónok milyen szempontból, megközelítésben dolgozta fel. Például a 6. verseny témája Petőfi Sándor Magyar vagyok című versének egy részlete volt, megtoldva egy aktuális címmel, ami Magyarország éppen időszerű Európai Unióba való belépésére terelte a versenyzők figyelmét: „Magyar vagyok. Mi mostan a magyar...” – Európában? Varga Sándor III. helyezett „Golyóstoll”, Száraz László különdíjas „Bányász macska”, Vanya Barbara „(Csehország felé, 1947-ben)”; „...Na de lányok..., asszonyok!”, Iván Péter „A gulyás”, Nagy Kornélia »Köt a rög...«, Temesi Erik „A magyarság viszonya a szomszédos népekhez” címet adott beszédének.⁶⁸ Mindegyik cím sejteti a befogadóval, hogy sajátos nézőpontból közelítette meg és dolgozta fel a szerző a beszéd témáját.

A beszéd téma jelenléte a szónoklatban segíti a szónokot, hogy a témára fókuszáljon, attól ne térjen el. Önmagában persze nem biztosítja, hogy nem történik meg az elkanyarodás. A hallgatóság figyelmét is irányítja, sőt a befogadást is megkönnyíti, mert a közönség számára ismert, tudott információk elhangzása, ismétlődése időt hagy az ismeretlen, új információk észlelésére, megértésére. Voltak olyan versenyzők, akik a beszéd témáját mint retorikai kelléket használták föl beszédük tagolásához. Benedek Fülöp, I. díjas versenyző háromszor is megismételte a Szükség van-e a retorikára a harmadik évezredben? kérdést beszéde makroszerkezeti egységeinek elején.⁶⁹ Bogár László, a zsűri különdíjasa, a Magyar Rádió különdíjasa beszédében is visszatérő szövegszervező elem volt a beszéd téma. Az ismétlés ritmust ad a szövegnek, az eltérő modalitású változatok frissen tartják a hallgatóság figyelmét. A legjobb teológusjelölt, Maricza Andrea tartalmi keretbe helyezte beszédét: „Ment-e a könyvek által a világ elébb Kedves Hallgatóim! [...] Kedves Hallgatóim! Ment-e a könyvek által a világ elébb?” Ez „azért figyelemre méltó, mert a szónok ellenérzéssel indít, s a hallgatóság gondolatait végigvezetve igenlő lesz a válasz”: „A válaszem: igen. A könyvek által ment a világ elébb!”⁷⁰

A beszéd témák nemcsak a beszédek címeiként, hanem mottóként is megjelentek a szövegek előtt. Ennek elsősorban az olvasó számára van üzenete. Míg kezdetben a beszéd témák a beszéd valamely részében megjelentek, 2009-től inkább csak utalásszerűen talákoztunk velük a beszédekben.

Volt olyan szónok is, aki nem a beszéd témáról írt (pl. Lokodi Zsolt, III. díjas⁷¹; Palicz István⁷²; Vető Violetta⁷³; Fülöp Júlia⁷⁴) vagy magánjellegű, nem a nyilvánosságra tartozó beszédet készített (pl. Soltész Márton, a zsűri különdíjasa⁷⁵), esetleg inkább polemizált, mint meggyőzni akart (pl. Jakus Ágnes, II. helyezett⁷⁶). Keresztes Ágnesnek, a zsűri különdíjasának a témáról a tarot kártya egyik lapja, A bolond című jutott az eszébe, melyet Hamvas Béla a »felszabadult és félelemtelen« magatartás jelképeként magyarázott. „A versenyző nem eléggé vette figyelembe az idézethez csatolt részt, mely ezek »határaitól« beszél.”⁷⁷

⁶⁷ Fischer Sándor, *Retorika*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1975. p. 29.

⁶⁸ RÚR 2005. pp. 140, 163, 215, 249, 258, 269.

⁶⁹ RÚR 2000. p. 121.

⁷⁰ *Rozgonyiné Molnár*, RÚR 2001. pp. 112-3.

⁷¹ RÚR 2001. pp. 101-2.

⁷² RÚR 2003. pp. 183-4.

⁷³ i. m. pp. 197-8.

⁷⁴ RÚR 2007. pp. 133-4.

⁷⁵ i. m. pp. 113-4.

⁷⁶ i. m. pp. 91-2.

⁷⁷ *V. Ráisz*, RÚR 2011. p. 163.

A beszéd készítése előtt érdemes a versenyzőknek a beszédtema alapjául szolgáló idézet teljes szövegkörnyezetét elolvasni az értelmezés céljából, azután a saját gondolataikat összegezni a témáról. Porczel Beáta, a Bárczi Géza Alapítvány különdíjasa elárulta, hogy olvasta a mottót adó szerző (Szabó Lőrinc) más verseit is: „A versenyre készülve nekem nagyon tanulságos volt böngészni a verseit. Izgalmas volt, amit a parancsoknak kiszolgáltattott, egyéniségét megtagadó tömegemberről olvastam.”⁷⁸ Németh-Varga Dóra⁷⁹ olvasta Kossuth Lajos Hivatás című vezércikkét. Ezt a belőle citált idézetek is alátámasztják. Demeter Enikő⁸⁰ is hosszabban idéz a beszédtemát adó Vörösmarty-versből, A merengőhöz címűből, ahogy Navracsics Zsófia⁸¹ is a Magyar vagyok című Petőfi-versből.

5. HALLGATÓSÁG (AUDIENCE)

A befogadó „a kommunikációs folyamat egyik tényezője, akihez a (fel)adó a megnyilatkozást intézi, akinek a tudatára vagy az érzelmeire hatni akar. [...] Az élőszóbeli, közvetlen kommunikáció befogadója a hallgató, az írott szövegeké az olvasó.”⁸² „Az írott stílus a legnagyobb pontosságra törekszik, az előadásra szánt művek stílusa pedig az előadhatóság legnagyobb fokára.”⁸³ Eltérő a szóbeli és az írásbeli szövegek befogadásának a stratégiája is. Az előbbiekre tekintettel kell lennie a szöveg szerzőjének.

A régi-új retorika sorozatban megjelent beszédek elemzése – kevés kivétellel – az írott szövegekre vonatkozik. Dolgozatunkban mi is csak és kizárólag az írott beszédek elemzésére vállalkoztunk, elsősorban terjedelmi, másodsorban módszertani okokból. Azonban tisztában vagyunk azzal, hogy „ha a szónoki előadásra szánt beszédet megfosztják az előadás körülményeitől, nem fejt ki sajátos hatását...”⁸⁴ A beszédek elemző oktatók közül többen is megfogalmazták, hogy egy-egy versenyző írott szövege kevésbé meggyőző, helyezést valószínűleg az előadása alapján ért el. Ez is Arisztotelész előbb idézett megállapítását erősíti meg, és a szóbeli és az írásbeli változat közötti színvonalkülönbségről árulkodik. Jóllehet a verseny szervezői azt kérték a szónokoktól, hogy az előadásra szánt beszédük írott változatát adják le publikálás céljából, előfordulhat, hogy az előadott és az írott szöveg között jelentős különbség mutatkozik. Tudomásunk van például arról, hogy saját versenyzőnk, Szendrei Gábor a közönség elé lépve a leírt szövegétől jelentősen eltérő beszédet mondott el 2013-ban. Bár Quintilianus szerint „...egy és ugyanaz jól beszélni és jól írni, mert a leírt változat csak megörökítése az előadott beszédnek”⁸⁵, a fentiekben közölt tények miatt egy másik munka keretében fontosnak tartjuk megvizsgálni az előadott beszédek és az előadásmódot is, amely után az írásbeli és szóbeli szövegek összehasonlítása is megtörténhet.

A retorikai folyamatban a szónok és a hallgatóság egymástól elválaszthatatlan, kölcsönösen feltételezik egymást, egymáshoz képest határozhatjuk meg őket, egyformán fontosak. Ezt már az ókori rétorok is felismerték és leírták. „A hallgatóságon keresztül érjük el célunkat, ha beszédünk hat érzelmeikre;...” – írta Arisztotelész *Rétorikájában*.⁸⁶ Quintilianus ezt így fogalmazta meg: „...az érzések adják ennek a tevékenységnek [a szónokinak] úgymond a sa-

⁷⁸ RÚR 2011. p. 181.

⁷⁹ RÚR 2003. pp. 177–8.

⁸⁰ RÚR 2002. p. 159.

⁸¹ RÚR 2005. p. 261

⁸² *Retorikai Lexikon*, 2010. pp. 120–1

⁸³ *Rétorika*, 1999. 1413b

⁸⁴ i. h.

⁸⁵ Quintilianus, Marcus Fabius, *Szónoklattan*. 2008. p. 815

⁸⁶ *Rétorika*, 1999. 1356a

vát-borsát.”⁸⁷ A 20. századi amerikai filozófus-retorikus Kenneth Burke folyamodásnak nevezi, ha a szónok a hallgatóság értelméhez, érzelmeihez folyamodik, és azonosulással, ha sikeres a meggyőzés, a hallgató lelki folyamaton megy át és azonosul a szónokkal. Arisztotelész a hallgatóságból kiindulva különítette el a szónoki beszéd fajait: „A hallgató szükségszerűen közönség vagy ítélő, mégpedig vagy az elmúlt események megítélője [törvényszéki beszéd], vagy az eljövendőké [tanácsadó beszéd].”⁸⁸ „...Egyáltalán nem közömbös a meggyőzés szempontjából, különösen a tanácsadó beszédben – de a törvényszéki beszédben sem –, hogy a szónok milyen jelleműnek mutatja magát, s tudja-e éreztetni a hallgatósággal, hogyan viszonyul hozzájuk, illetve azok öhozzá.”⁸⁹ Cicero *A szónokról szóló Második könyv* Megnyerés, megindítás, befolyásolás című fejezetében írta, hogy „a szónoklás módszertana a meggyőzés szempontjából három pilléren alapszik: el kell hitetnünk, hogy igaz ügyet védünk, együttérzést kell keltenünk a hallgatóságban, lelküket pedig meg kell indítanunk, hogy érzelmeik hozzájáruljanak ügyünk sikeréhez.”⁹⁰ Quintilianus is nagy figyelmet szentelt a hallgatóságnak. Következő tanácsai tanúsítják ezt: „Mert az is sokat számít, mit akar hallani a bíró, sőt Cicero előírása szerint sokszor annak tekintete vezeti a szónokot; ezért ne tágítson attól, amiről észreveszi, hogy tetszik neki, s kerülje azt, amit nem fogadna szívesen. De a stílusa is olyan legyen, hogy minél könnyebben megértse a bíró.”⁹¹

A 20. századi új retorika a klasszikushoz hasonlóan kiemelten kezeli a hallgatóságot. Chaïm Perelman a logika, az etika és a jog professzora és asszisztense, Lucie Olbrechts-Tyteca közösen kiadott *Az új retorika vagy Értekezés az érvelésről* (1958) című munkájukban megfogalmazták, hogy „...minden érvelés a hallgatóság beleegyezését kívánja elnyerni...”⁹² Perelman később rámutatott, hogy „a hallgatóság fogalma... rendkívül tág, az egyetlen hallgatótól a tömegig, a művelt szakembertől az egyszerű emberig, az azonos világnézetű közösségtől a legeltérőbb felfogású tömegig minden belefér. A szónoknak, aki rábeszélteni akar, ki kell választania és meg kell céloznia azt a réteget, amelyet meg akar szólítani, amelyre hatni kíván.”⁹³ „A való életben... nem létezik egyetemes vagy ideális hallgatóság, hanem csak mindig konkrét hallgatóság van. [...] ...Az érvelés értéke nemcsak az érvelés hatékonyságától függ, hanem függ annak a hallgatóságnak a milyenségétől is, amelyet a szónok meg akar szólítani.”⁹⁴ [...] ...A szónoknak minden esetben ismernie kell a hallgatóság véleményét azokról a kérdésekről, amelyekről beszélni akar, és olyan érvelést, indoklást kell alkalmaznia, amely megfelelő a tárgyának és a hallgatóságának is. Perelman egyezésnek, egyetértésnek (accord) nevezi a vélemények, meggyőződések, elkötelezettségek nagy és meghatározatlan halmazát, amit a hallgatóság elfogad.”⁹⁵

Mivel a hallgatóság milyenségétől függ az érvelés, a szónokversenyre jelentkező fiataloknak a verseny konkrét hallgatóságát kellett figyelembe venniük. A szónokverseny konkrét hallgatósága sajátos, mert a szónokok képességét megítélő szakemberekből, magyar nyelv és irodalom szakos felkészítő tanárokból, nyelvészekből, főiskolai, egyetemi hallgatókból, médiások képviselőiből, támogatók képviselőiből, más érdeklődőkből állt. Nagysága évenként eltérő volt, általában 100–150 fő a versenyzőkkel együtt. Vegyes összetételű az életkor, az iskolai végzettség, a foglalkozás, a lakhely stb. szempontjából. Igazi kihívás az ilyen közönséghez való alkalmazkodás. A szónoknak tehát széles körű általános és anyanyelvi műveltséggel kell rendelkeznie, hogy meggyőző tudjon lenni. Mindez kiemelten vonatkozik azokra a verseny-

⁸⁷ Quintilianus, Marcus Fabius, i. m. p. 412

⁸⁸ *Rétorika*, 1999. 1358b

⁸⁹ i. m. 1377b

⁹⁰ *Cicero Összes Művei*, 2012. p. 305.

⁹¹ Quintilianus, Marcus Fabius, *Szónoklattant*. 2008. p. 816.

⁹² *Adamik*, RÚR 2003. p. 32.

⁹³ i. m. p. 33.

⁹⁴ i. m. p. 34.

⁹⁵ i. m. p. 36.

zőkre, akik a versenyszituáció hallgatóságát szólították meg. A szónoknak először fel kell készülnie a hallgatóságából, például mi a témával kapcsolatos véleménye, milyen meggyőződésű, elkötelezettségű. Ezek meghatározzák a készítendő szöveg szerkesztési szabályait, az új és az ismert közléselemek arányát, az értelmi és érzelmi érvek dominanciáját, a stílus hangvételét, az érvelést. A hallgatóság megismerése a legnehezebb egy szónok, főleg egy fiatal szónok számára. Ezt sok versenyző meg is állapítja, ki is nyilatkoztatja beszédében. Ezen a területen is szükséges tehát a felkészítő tanárok segítsége, útbaigazítása.

A hallgatósággal való kapcsolatteremtés nélkül a szónok nem számíthat pozitív hatásra, meggyőző kommunikációra.⁹⁶ A hallgatóság kritériuma, hogy képes legyen a döntéshozatalra vagy képes legyen közvetíteni a döntéshozók felé. Olyan emberek csoportja, akik érdekeltek abban, és a hatalmuk is megvan hozzá, hogy tegyenek valamit annak érdekében, hogy a tökéletlenség megszűnjék.⁹⁷

A hallgatónak nehéz a dolga a szónok hallgatása során, hiszen egyszeri, megismételhetetlen munkát végez, amennyiben a szónoklat egyszer és megismételhetetlenül hangzik el, s ezek a pillanatok azonnal a múltba vesznek. Ezért fontos, hogy a szónok a hallgató munkáját több eszközzel, sokféle módon segítse: tiszta, világos gondolatát kifejező világos stílusával, beszéde felépítésével, befogadható, a megértést elősegítő beszédtempóval, befogadói műveltségének, előismeretének figyelembe vételével stb.

A partnerkapcsolat működtetésére irányuló törekvések folyamatosan átszövik a szónoki beszédet. A vizsgálatok azt mutatják, hogy a fiatal szónokok beszédében a megszólítás volt a leggyakrabban előforduló figyelemfelkeltő eszköz. A megszólítás a cím megfelelője a szónoki beszédben; a kommunikációs helyzet kialakítója. A szónokló általa határozza meg a hallgatónak és a magának szánt szerepet a kommunikációban. Jelzi, hogy a téma keretein belül kikké, mikké válhat a hallgatóság.

Mind a tizenöt versenyen 80% fölötti volt azoknak a versenyzőknek az aránya, akik közvetlenül szólították meg hallgatóságukat, jóllehet a 6–8. versenyeken a korábbiakhoz képest nőtt azoknak az aránya, akik nem szólították meg a hallgatóságot vagy csak közvetlenül tették ezt. Mivel ezt a beszédeket elemző szakemberek többsége kritizálta, például „hallgatóság nélkül nincs szónoki beszéd”⁹⁸, valószínűleg ezek hatására csökkent azoknak a száma, akik elfelejtkeztek a megszólításról vagy tudatosan ezt a megoldást választották. A közvetlen megszólítás leggyakrabban a szövegek elején található. A szónoki hagyományokat követő, szöveg elején elhelyezkedő fatikus elem a kapcsolatteremtésen kívül utal a hallgatóság összetételére, a jelzőkből következtethetünk a szónok és a közönség kapcsolatára, a szónoknak a hallgatósághoz való viszonyulására. Több szakíró megerősítette, hogy „egy közönséghez intézett beszéd kezdetén megkerülhetetlenül szükséges a hallgatóság megszólítása, mert a szónoknak már megszólalása első pillanatában meg kell ragadnia a kapcsolatfelvétel lehetőségét az öt hallgatókkal”⁹⁹; „a szónok a beszéd első pillanatában megteremt egy közvetlen kommunikációs helyzetet a közönsége megszólításával”¹⁰⁰. A 2000-es évek közepén keletkező beszédekben a korábbinál több beszédben találkoztunk In: medias res kezdéssel és az ezzel párosuló eltolt, késleltetett megszólítással, amely Szikszainé Nagy Irma szerint „rendhagyó volta miatt modern, formabontó sajtáságnak is tekinthető”.¹⁰¹ Srancsik Tamás, a legjobb szabad kategóriás versenyző kérdésekkel indította a beszédét: „Ment-e a könyvek által a világ elébb? E kérdés bennem újabbat és újabbat szült: Bátorkodhatom-e megadni a választ én, az éretlen fiatal? És ha igen, mondhatok-e ellent második himnuszunk írójának, a reformkor kiemelkedő alakjának, Vörösmarty Mihálynak?”, majd egyszerű, de ide illő megszólítást választott: „Tisz-

⁹⁶ Fercsik, RÚR 2001. p. 177.

⁹⁷ Cooper, Martha, *Analyzing Public Discourse*. Illinois, Waveland Press, 1989. pp. 20–2.

⁹⁸ Szikszainé Nagy, RÚR 2009. p. 136

⁹⁹ Demény, RÚR 2005. p. 200

¹⁰⁰ Fercsik, RÚR 2011. p. 186

¹⁰¹ RÚR 2001. p. 129

telt Hallgatóság!”¹⁰² Hasonlóan szerkesztette meg szövegét Lakatos Mária Csilla, különdíjas szónok is. Beszédében „már az indítás elbizonytalanító: egyáltalán elkezdődött a beszéd? Megszólítás nélkül!”¹⁰³ A kezdést leszámítva Mária minden szerkezeti egység elején megszólította a közönséget. Volt olyan versenyző is, aki minden szerkezeti egység elején megszólította hallgatóságát, beszédét a megszólítások tagolták részekre, mezoszerkezeti egységekre. Szócs Csongor-Ernő, a Magyar Koalíció Pártjának különdíjasa szövegében az első megszólítás a versenyzőtársakhoz szól, a továbbiak minden jelenlévőhöz. Vargáné Raisz Rózsa szerint „dicséretes a kapcsolatteremtésre való törekvés, bár kérdés, hogy nem sok-e öt alkalommal is élni vele e néhány perces beszédben”.¹⁰⁴

Azok a szónokok, akik közvetlenül megszólították a hallgatóságot, kétféle megszólítástípust használtak: homogén vagy differenciált megszólítást. Három verseny kivételével a versenyzők többször szólították meg differenciált (pl. nemek, foglalkozás szerint) módon a hallgatóságukat, mint homogén formában.

Megállapításunk szerint a leggyakrabban előforduló differenciált („Tisztelt/Kedves/Hölgyeim és Uraim!”) és homogén („Tisztelt/Kedves Hallgatóság!”) megszólítások kevés fógózdót nyújtanak a befogadó számára, hogy szituációs szerepét beazonosíthassa. A túl általános, semleges hangnemű és távolságtartó megszólításból (pl. „Tisztelt Hallgatóság!”) nem lehet következtetni a közönségre, amelyhez a szónok szólni kíván, és ha a beszédben később sem lehet olyan mondatot találni, amely konkretizálná a közönséget, nincs célközönsége a szónoknak.

A beszéd témája közvetve befolyásolja a megszólítást, mégpedig úgy, hogy közvetlenül befolyásolja a hallgatóság összetételét. Amikor a szónok beszédet készít, stratégiájának az is része, hogy számba veszi, kiknek a jelenlétére számíthat, kiket érdekelhet, érinthet a téma, amiről beszélni fog. A hallgatóság ismerete, figyelembe vétele befolyásolja a szónokot a megszólítás megválasztásában. Az 1. verseny témájáról (Szükséges-e a harmadik évezredben a retorika?) szóló harmincnegyzet beszéd közül tizenkettő a szónokverseny hallgatóságának, hat az országgyűlés elnökének és a képviselőtársaknak, kettő a megyei önkormányzati képviselőknél szól. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a legtöbb szónok (31,5 %) azt gondolta, a versenyen jelenlévő zsűri, tanárok, hallgatók stb. a leginkább érdekeltek, érintettek a témában, és ők azok, akik sokat tehetnek a hétköznapiokban a retorikáért. A versenyzők 16 %-a a törvényhozókhoz, további 5 %-a a megyei képviselőkkel beszélt, mert hitték, hogy döntésükkel ők is befolyásolni tudják a retorika jövőjét. A 2. verseny beszédtemája [„Ment-e a könyvek által a világ elébb?” (Vörösmarty Mihály: *Gondolatok a könyvtárban*)] kapcsán Boros Emőke, II. díjas szónok a „Tisztelt Hölgyeim és Uraim! Kedves Könyvbarátok!” megszólítással jól választotta meg címzettjei körét. Egy könyvkiadó megnyitó ünnepére ugyanis azok kíváncsiak, akiket érdekel a könyv, s az ünnepélyes, meghitt léghő növeli az olvasók készségét a mondanivaló befogadására. A szerző tehát ebből a szempontból homogén társaságnak közvetítette üzenetét, s ez meghatározta a szöveg felépítését, kifejtettségének szintjét.”¹⁰⁵ Ugyanakkor a nemek alapján differenciálta a megszólítást. A „Magyar vagyok. Mi mostan a magyar...” – Európában? beszédtemához leginkább illő megszólítások: „Kedves Magyarok, Honfitársaim!”¹⁰⁶; „Mai magyarok!”¹⁰⁷ Nagyné Markó Julianna az „asszonyférfi..., férfiaszony.../ Kicsaptál lány nemedből” Milyen (legyen) a nő szerepe – ma? beszédtema alkalmával adott a szónokoknak a salutatio-ra nem szokványos ötleteket: „Tisztelt Klubtársak! Nőies Nők! Abszolút Nők! Pretty Womanek!”¹⁰⁸

¹⁰² V. Raisz, RÚR 2001. p. 110

¹⁰³ Szikszainé Nagy, i. h.

¹⁰⁴ RÚR 2010. p. 115

¹⁰⁵ R. Toma, RÚR 2001. p. 100.

¹⁰⁶ Németh-Varga, RÚR 2005. p. 262.

¹⁰⁷ Pásztori-Kupán, RÚR 2005. p. 267.

¹⁰⁸ RÚR 2006. p. 145.

A beszédekben használt megszólításokat három csoportra különítettük el az illőség szerint:

1. illő megszólítás
2. nem illő megszólítás
3. rendhagyó megszólítás.

Az illő kategóriába soroltuk azokat a megszólításokat, amelyek a klasszikus szabályoknak megfelelnek: van koncepciójuk („Tisztelt Zsűritagok, tisztelt Hallgatóság! Kedves versenyző Társaim!”¹⁰⁹; „Tisztelt Figyelő Közönség!”¹¹⁰), udvariasak („Tisztelt Hölgyeim és Uraim! Kedves Vendégeink!”¹¹¹; „Mélyen tisztelt Hallgatóság!”¹¹²), a mondanivalóhoz, a hallgatósághoz illőek („Tisztelt ünneplő, emlékező közönség!”¹¹³; „Szeretett testvéreim!”¹¹⁴); találóak („Sorstársaim!”¹¹⁵), keretet adnak a beszédnek („Sok szeretettel köszöntök én is mindenkit!”¹¹⁶). A nem illő kategóriába soroltuk az udvariatlan („Jó napot, Hölgyeim!”¹¹⁷), a jóindulat elnyerését nélkülöző („Könyvek ellenségei!”¹¹⁸; „Tisztelt Jelenlevők!”¹¹⁹), a túl általános („Tisztelt Hallgatóság!”¹²⁰; „Kedves hölgyeim és uraim!”¹²¹), a nem adekvát („Kedves életművész Barátaink!”¹²²), a zavaros („Tisztelt Hölgyek és Urak, kedves Versenytársaim és minden jóakarató érdeklődő!”¹²³), a tútagolt („Tisztelt Rektor Úr, Dékán Úr, Tisztelt Kari Tanács, Kedves Avatandó Kollégáim, Kedves Vendégeink!”¹²⁴; „Tisztelt Elnök Úr, Tisztelt Akadémikus Hölgyek és Urak, Hölgyeim, Uraim, Tisztelt Konferencia!”¹²⁵), a következetlen (T/3. → E/2. → T/3.¹²⁶; „Tisztelt Hallgatóim, vagyis tisztelt Uraim!”¹²⁷), a többértelmű („Nők! Asszonyok, Anyák, Szeretők!”¹²⁸), a koncepció nélküli („Kedves Hölgyeim és Uraim, Tisztelt Konferencia-résztevők, Figyelmes Hallgatóim!”¹²⁹) és a hibás („Kedves jövőbéli magas beosztású Hölgyeim és Uraim!”¹³⁰) megszólításokat. A rendhagyó kategóriába pedig a becéző („Tisztelt Családkutatók, Ifjúság- és Idővédelmiskék!”¹³¹), a provokatív („Tisztelt egyesek és nullák!”¹³²) a meglepő („Kedves Kertésztársaim!”¹³³; „Tisztelt Köz- és magánemberek! Kedves Hallga-

¹⁰⁹ RÚR 2008. p. 183.

¹¹⁰ RÚR 2009. p. 153.

¹¹¹ RÚR 2002. p. 101.

¹¹² RÚR 2005. p. 172.

¹¹³ RÚR 2008. p. 164.

¹¹⁴ i. m. p. 229.

¹¹⁵ RÚR 2006. p. 164.

¹¹⁶ RÚR 2013. p. 162.

¹¹⁷ RÚR 2004. p. 190.

¹¹⁸ RÚR 2001. p. 132.

¹¹⁹ RÚR 2008. p. 158.

¹²⁰ RÚR 2001. p. 147.

¹²¹ RÚR 2006. p. 143.

¹²² RÚR 2007. p. 216.

¹²³ RÚR 2009. p. 130.

¹²⁴ RÚR 2005. p. 152.

¹²⁵ RÚR 2008. p. 134.

¹²⁶ RÚR 2005. p. 160.

¹²⁷ RÚR 2006. p. 119.

¹²⁸ i. m. 122.

¹²⁹ RÚR 2004. p. 180.

¹³⁰ i. m. p. 213.

¹³¹ RÚR 2009. p. 140.

¹³² RÚR 2011. p. 123.

¹³³ RÚR 2007. p. 95.

tóság!”¹³⁴; „Kedves függők!”¹³⁵), meghökkentő („Kedves Lányok! Fiúk! Lányos Fiúk! Fiús Lányok! Ti Mind! Mi Mind!”¹³⁶; „Hölgyeim és Uraim, finom Falatok!”¹³⁷; „Száradó Vásárlók!”¹³⁸) az idegen („Good evening, Ladies and Gentlemen!”¹³⁹), a szellemes („Angyaltársaim, Kerubok és Szeráfok!”¹⁴⁰; „Kedves hallgatók és lehallgatottak!”¹⁴¹), a talányos („Kedves mindent tudni vágyók és mindenre ráérzők!”¹⁴²) megszólításokat soroltuk. A „Kedves anyák és apák, kik a társadalom építőkövei, az új nemzedék tanítómesterei vagytok”¹⁴³ megszólítás azért rendhagyó, mert beleolvad az első mondatba, és értelmezi a megszólítottakat.

Megfigyelésünk szerint a felkészítő tanároknak az alábbiakra szükséges ráirányítani a mai fiatalok figyelmét: a hallgatóság retorikai kompetenciája alapján megfogalmazódó elvárásai, a retorikai szituációt, a szónok személyiségét stb. figyelembe vevő illő, helyes, koncepciózus, következetes megszólítás(ok) (ajánlható és elkerülendő formák), annak elhelyezése a beszédben, helyesírása. Tudniuk kell a szónokoknak, hogy a szónoklat erénye lehet a hallgatósággal való kapcsolat felvétele és többszöri, indokolt helyen és időben történő megerősítése, az interaktivitás. A partner iránti figyelem, tisztelet, jóindulat stb. kifejezése elemi feltétele a meggyőzésnek. „A megszólításoknak a beszéd folyamán is megvan a kommunikációs és lélektani funkciójuk, hiszen serkenthetik az együttgondolkodást és tartósíthatják a figyelmet.”¹⁴⁴

6. KÉNYSZEREK (CONSTRAINTS)

Bitzer fontos elemnek tartotta a retorikai szituációban a kényszert. Nemcsak a modern retorikusokat (pl. Alan Brinton), hanem már az ókori rétorokat (pl. Quintilianus) is foglalkoztatta, hogy milyen belső (a szónok személyéből való) és külső (a szónokon kívüli személyekből, jelenségekből stb. való) érdek, érdekelttség, hasznosság, „pártosság” játszott közre a szónoklatok létrejöttében. Bitzer szerint a kényszerek „...személyekből, eseményekből, dolgokból és olyan viszonyokból állnak, amelyek a szituáció részei, mivel van hatalmuk a döntést és a cselekvést kikényszeríteni, amely szükséges ahhoz, hogy a szükséglet pozitívan megváltozzon. E kényszereknek két fő osztályuk van: 1. azok, amelyeket a szónok és módszere teremt meg és irányít (ezeket nevezi Arisztotelész retorikán belüli bizonyítékoknak), 2. és azok a kényszerek, amelyek hatékonyak lehetnek (ezek Arisztotelésznél a retorikán kívüli bizonyítékok).”¹⁴⁵ Aczél Petra inkább a közlő felől határozta meg a kényszert: „olyan adottságokat, jelenségeket foglal magában, amelyek megakadályozzák vagy befolyásolják a beszélőt, közlőt abban, hogy képes legyen egy szükségletet felismerni, azonosítani, azzal foglalkozni”.¹⁴⁶ A retorikai szituáció fejlődési modelljében (1. eredeti, kezdeti szakasz, 2. érési szakasz, 3. romlási, 4. megszűnési szakasz) az érési szakaszban még hozzáférhetőek a korlátok, a szükséglet jelen

¹³⁴ RÚR 2008. p. 143.

¹³⁵ RÚR 2009. p. 108.

¹³⁶ RÚR 2006. p. 95.

¹³⁷ RÚR 2010. p. 97.

¹³⁸ i. m. p. 108.

¹³⁹ RÚR 2007. p. 135.

¹⁴⁰ RÚR 2002. p. 136.

¹⁴¹ RÚR 2008. p. 252.

¹⁴² RÚR 2012. p. 137.

¹⁴³ RÚR 2002. p. 187.

¹⁴⁴ Sándor, RÚR 2007. p. 177.

¹⁴⁵ *Retorikai Lexikon*, 2010. p. 1032; vö. Bitzer, Lloyd F., *The Rhetorical Situation*. In: *Philosophy and Rhetoric* 1. 1968. pp. 6-8.

¹⁴⁶ Aczél, Új retorika. Közélet, kommunikáció, kampány. Pozsony, Kalligram, 2009. p. 80.

van, a beszélő és a hallgató is felfigyelt rá, a hallgatóság könnyen megszólítható és készen áll arra, hogy módosítsa a szükségletet, de ez a szakasz nagyon rövid ideig tart.¹⁴⁷

A mai fiatal szónokok beszédeiben fellelhető érvek fajaival és az érvforrásokkal önálló tanulmányban foglalkozunk.

ÖSSZEGZÉS

A mai fiatal szónokok beszédének vizsgálata alapján megállapítható, hogy a szónokok 38–67%-a / verseny a beszéd elkészítése során nem vette figyelembe a retorikai szituáció elemeit a tizenöt versenynél kevesebb mint a felén (53,3%). Ezek a szónokok nem kötötték alkalomhoz a beszédüket, a beszédhelyzetet nem konkretizálták, ezért annak minden eleme beazonosíthatatlanná vált. Mivel a retorikai szituáció meghatározza az ügy milyenségét, a beszéd fajtáját és a szónoki beszéd részeit, nem (kellően) tisztázott volta a szónok célját kérdőjelezi meg. A további vizsgálatokból a konkrét retorikai szituációt nélkülöző szövegeket kivonjuk.

FORRÁSOK

RÚR = „A régi-új retorika” sorozat kötetei:

A. JÁSZÓ ANNA – L. ACZÉL PETRA (szerk.) *A retorika a társadalomban – a társadalom a retorikában*. Budapest, Trezor Kiadó, 2000

A. JÁSZÓ ANNA – L. ACZÉL PETRA (szerk.) *A szónoki beszéd részei és a beszédfajták*. Budapest, Trezor Kiadó, 2001

A. JÁSZÓ ANNA – L. ACZÉL PETRA (szerk.) *A klasszikus retorikai bizonyítás*. Budapest, Trezor Kiadó, 2002

A. JÁSZÓ ANNA – L. ACZÉL PETRA (szerk.) *A modern retorikai bizonyítás*. Budapest, Trezor Kiadó, 2003

A. JÁSZÓ ANNA – ACZÉL PETRA (szerk.) *A szónoki beszéd kidolgozása*. Budapest, Trezor Kiadó, 2004

A. JÁSZÓ ANNA – ACZÉL PETRA (szerk.) *A szóképek és a szónoki beszéd*. Budapest, Trezor Kiadó, 2005

A. JÁSZÓ ANNA – ACZÉL PETRA (szerk.) *A prózaritmus és a szónoki beszéd*. Budapest, Trezor Kiadó, 2006

A. JÁSZÓ ANNA – ACZÉL PETRA (szerk.) *A memória és a szónoki beszéd*. Budapest, Trezor Kiadó, 2007

A. JÁSZÓ ANNA (szerk.) *Az előadásmód és a szónoki beszéd*. Budapest, Trezor Kiadó, 2008

A. JÁSZÓ ANNA (szerk.) *A testbeszéd és a szónoklat*. Budapest, Trezor Kiadó, 2009

RAÁTZ JUDIT – TÓTHFALUSSY ZSÓFIA (szerk.) *A retorika és határtudományai*. Budapest, Trezor Kiadó, 2010

RAÁTZ JUDIT – TÓTHFALUSSY ZSÓFIA (szerk.) *A filozófia és a szónoki beszéd*. Budapest, Trezor Kiadó, 2011

---

¹⁴⁷ i. h.

RAÁTZ JUDIT – TÓTHFALUSSY ZSÓFIA SAROLTA (szerk.) *A retorikai elemzés*. Budapest, 2012

RAÁTZ JUDIT – TÓTH ETELKA (szerk.) *Az egyházi retorika*. Budapest, 2013

RAÁTZ JUDIT – TÓTH ETELKA (szerk.) *A politikai beszéd*. Budapest, Trezor Kiadó, 2014

SZAKIRODALOM

ACZÉL PETRA *Új retorika. Közélet, kommunikáció, kampány*. Pozsony, Kalligram, 2009

ADAMIK LAJOS – MÁRTON LÁSZLÓ (ford. és válogatta) *Grimm mesék*. Budapest, Osiris Kiadó, 2005

ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA *Klasszikus magyar retorika. Argumentáció és stílus*. Budapest, Holnap Kiadó, 2013

ADAMIK TAMÁS – A. JÁSZÓ ANNA – ACZÉL PETRA *Retorika*. Budapest, Osiris Kiadó, 2004

BERDE ÉVA *A felsőoktatás lehetséges létszám pályái Magyarországon*. In: Statisztikai Szemle, 2013. 91. évf. 1. szám pp. 57–76.

http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2013/2013_01/2013_01_057.pdf

BITZER, LOYD F. *The Rhetorical Situation*. In: Philosophy and Rhetoric, 1968. 1 szám. pp. 1–14.

BRINTON, ALAN *Situation in the Theory of Rhetoric*. In: Philosophy and Rhetoric, 1981. 14. szám. pp. 234–47.

BURKE, KENNETH D. *The Rhetoric of Motives*. Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press, 1962/1969

Cicero Összes Művei = ADAMIK TAMÁS (szerk.) *Cicero összes retorikaelméleti művei*. Pozsony, Kalligram, 2012

COOPER, MARTHA *Analyzing Public Discourse*. Illinois, Waveland Press, 1989

FISCHER SÁNDOR *Retorika*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1975

GÁSPÁRI LÁSZLÓ *Retorika*. Egységes jegyzet. Budapest, Tankönyvkiadó, 1988

MILLER, CAROLYN R. *Genre as Social Action*. In: Freedman, Aviva – Medway, Peter: *Genre and the New Rhetoric*. London, Taylor and Francis, 1994. pp. 23–43.

QUINTILIANUS, MARCUS FABIVS *Szónoklattan*. Szerkesztette: ADAMIK TAMÁS. Pozsony, Kalligram, 2008

Rétorika = Arisztotelész *Rétorika*. Fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta: ADAMIK TAMÁS. Budapest, Telosz Kiadó, 1999

Retorikai Lexikon = Adamik Tamás (főszerk.) *Retorikai Lexikon*. Pozsony. Kalligram. 2010

SZABÓ G. ZOLTÁN – SZÖRÉNYI LÁSZLÓ *Kis magyar retorika*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1988

SZÁLKÁNÉ GYAPAY MÁRTA *Gyakorlati retorika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999

VATZ, RICHARD E. *The Myth of the Rhetorical Situation*. In: Philosophy and Rhetoric, 1973. 6. szám. pp. 154–61.

VÍGH ÁRPÁD *Retorika és történelem*. Budapest, Gondolat, 1981

VIKÁR BÉLA – KOZMA ANDOR – ZEMPLÉNI ÁRPÁD (ford.) *La Fontaine meséi*. Teljes magyar kiadás Gustave Doré háromszáz illusztrációjával. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1993

WACHA IMRE *A korszerű retorika alapjai I–II.* Budapest, Szemimpex Kiadó, [1994]

ZENTAI ISTVÁN – TÓTH ORSOLYA *A meggyőzés csapdái. Hibák és visszaélések a mindennapi meggyőzésben.* Budapest, Typotex Kiadó, 1999

4

Mintegy 150 év a sárospataki iskoladráma történetében.

Funkcióváltás vagy csupán hangsúlyeltolódás történt az iskolai színjátszásban 1650–1790 között?

VARGA-NOVÁKOVITS ZSUZSANNA

„...a színjátékokat virágoztassátok...”

Comenius

Régen foglalkoztat a gondolat, hogy végigkísérjem az iskoladráma útját a comeniusi teremtő gondolattól a 18 század végéig, amikor kilépve az iskola falai közül beépül a színház világába. Ez alatt a másfélszáz év alatt történt-e változás a dráma természetében, és az előadás körülményeiben? Változott-e az oktatásban betöltött helye és szerepe?

Az előadások funkciójának vizsgálata az alábbi kérdéseket veti fel: Kik? Mit? Milyen céllal? Mikor? Hol? Hogyan, milyen körülmények között adtak elő? A szóban forgó időszak darabjainak a fenti szempontok alapján történő összehasonlító elemzése reményeim szerint választ ad az alapkérdésekre.

Ha igen tág nézőpontból közelítünk a témához, az juthat eszünkbe, hogy a játék kezdetektől az ember egyfajta önkifejezési formája, hogy természeténél fogva szeret játszani, hogy mindig megtalálta önmaga és mások szórakoztatásának eme formáját, azaz a homo ludens elválaszthatatlan létünkétől, amely létformára jelentősen épít a barokk színházművészete. Ez a gondolat szabja meg a vizsgálódás kiindulópontját, azt nevezetesen, milyen körülmények között és hogyan találkozik a játék és az oktatás, s e találkozás gyümölcse, az iskoladráma milyen utat jár be a szóban forgó időszakban.

1. 1650–1654.

Az iskolai színjátszás gyakorlatáról adataink először Comenius idejéből vannak. 1650-ben J. A. Comenius a nagyságos fejedelemasszony, Lorántffy Zsuzsanna meghívására Sáros-

patakra érkezett, és hamarosan hozzáfogott az iskolai élet tartalmi és szerkezeti/szervezeti megreformálásához. Felépítette pánszofista szemléletű, modern tantervét, amelyben nagy szerep jutott az iskolai színjátékoknak, amelyeket inkább pedagógiai mint irodalmi alkotásnak tekintett, hiszen mélyen elítélte az ókori színjátékokat és a bibliai témájú darabokat is, melyeknek szerinte „a célja nem más, mint futólagos gyönyörködtetés, a hasznosabb dolgokra fordítandó idő elvesztegetése.”¹

2. A SZÍNJÁTÉKKAL VALÓ NEVELÉS ELVE

A színjátékkal való nevelés gondolatát, a színi előadások oktatásban betöltött helyét és szerepét a **Scholae pansophicae delineatio** (1651)² című művében fejti ki először részletesen. Ebben az írásban körvonalazza egy olyan iskola alapjait, amely tantárgyi rendszerével és módszertani alapelveivel kialakítja a tanulóknak azt a pánszofista életbölcsséget, amely képes a teológia és a tudományok harmóniájának megteremtésére.

A pánszofista iskola vázlatában találunk először utalást a pedagógiai szakirodalomban a színjátékos nevelésre, mégpedig a mű 88.§-ban, a *foglalkozási rendről szóló fejezetben*.

A foglalkozási rendre nézve első-, másod- és harmadrendű foglalkozásokat nevez meg. A harmadrendű foglalkozások tartalmazzák az iskolai színjátékokat, amelyek célját és feladatát az alábbiak szerint határozza meg: „A harmadrendű foglalkozások nem annyira a lélek belső műveltségét, mint inkább a test külső mozgékonyágát s ez által az elme frissességét mozdítják elő: ide tartoznak kivált a játékok és a színi előadások.”³

Az alábbiakban foglalja össze azokat az érveket, amelyek a tanulók színi nevelése mellett szólnak:

1. Az emberi elmét élesítik, az emlékezetet erősítik.
2. A növendékeket szorgalomra serkentik.
3. Sarkantyúzzák a tanítók szorgalmát is.
4. A szülőket gyönyörködtetik.
5. A kiváló tehetségeket napfényre hozzák.
6. Az ifjúságot hozzászoktatják a dolgok tulajdonságainak megfigyeléséhez, a hevenyészett válaszadáshoz, az ügyes taglejtéshez és arcjátékhoz, testmozgáshoz és hangszínezéshez, azaz minden szerep illendő eljátszásához.

A mű második részében, Az egyes osztályok leírásában meghatározza az előadandó darabok tárgyát osztályokra lebontva az alábbi rendszerben:⁴

1. *Vestibuláris osztály:* Színi előadásul a közvizsga szolgál, ahol a tanulók kérdéseket tesznek fel egymásnak.
2. *Januális osztály:* A **Janua** (latin nyelvkönyv a 2. évfolyam számára) szövegét adják elő kérdés-felelet formájában.
3. *Atriális osztály:* Színi előadás vígjáték formájában: **Schola ludus**.
4. *Bölcészeti osztály:* Színjáték: Diogenes a színpadon.
5. *Logikai osztály:* Színjáték: a grammatika, logika és a metafizika versengése.
6. *Politikai osztály:* Színjáték: Salamon vagy tragédia a világ hiúságáról.
7. *Teológia osztály:* Színjátékok: Ábrahámról, Dávidról stb.

¹ Gulyás József, *A sárospataki kollégium rövid története*. A Sárospataki Főiskola Nyomdája, 1931. pp. 102–103.

² Szabó Károly, *Régi Magyar Könyvtár II.* p. 773.

³ Comenius, Amos, Janos, *Schola ludus* (ford.: Szombathy János). In: Opera Omnia III. Amsterdam, 1656

⁴ Bakos József, *Comenius tankönyvei: III-IV. Az Átrium és a Schola ludus*. Különlenyomat a főiskola évkönyvének III. kötetéből. Eger, 1965

A felvázolt tananyag tematikája nem véletlenszerű válogatás eredménye, hanem Comenius azon álláspontját támasztja alá, miszerint a művészetnek, a nyelvnek és a vallásnak össze kell kapcsolódnia a tanulók oktatásában, ezáltal egyszerre fejlesztendő az érzékek, az ész és a hit.

Különösen nagy gondot fordít a latin nyelv tökéletes elsajátíttatására, amelynek legmegfelelőbb eszközét szintén a színi előadásokban látja.

A tananyagot a fokozatosság elve szerint építi fel, amelynek megfelelően az alsóbb osztályokban a színjáték nem egyéb, mint a tankönyvi ismeretek párbeszéd formájában történő előadása.

A felsőbb évfolyamok ezzel szemben a görög mitológia, illetve a Biblia példaként szolgáló történeteit játsszák el a színpadon.

A komplex személyiségfejlesztés kritériumait tekintve modernebb elgondolást egyetlen 21. századi oktatási-nevelési módszertankönyvben sem találunk.

A törvénykönyv IX. fejezetében meghatározza a színi előadások rendjét, amely szerint minden osztálynak négy darabot kell előadnia évente. Az előadások tárgya pedig az a tananyag legyen, amelyet az év folyamán a tanulók elsajátítottak.

Rendelkezik arról is, hogy a negyedévi előadásoknak egy hét alatt kell megvalósulniuk, s kijelöli az év végi vizsgaelőadásokat is, amelyek mindig a „legünnepelesebb” darabok.

A VIII. fejezetben, az ún. *vizsgálatokról* szóló törvények között újabb utalást találunk a színjátékkal való nevelésre: „... a negyedévi vizsgálatok valamely előjáró vagy rektor előtt mennek végbe, s céljuk kipuhatolni, mely tanuló érdemesebb a színi szereplésre.”⁵

Arról nem tudunk semmit, hogy az egyes darabokat kik írták, és kik tanították be, csak feltételezhető, hogy az osztály praeparatora, esetleg egy tehetséges idősebb diák, s e kettő esetenként ugyanaz a személy is lehetett.

Az azonban bizonyos, hogy maga Comenius is alkotott „színpadi műveket”, ezen színjátékait a **Schola ludus** seu *Encyclopedia viva* (1654) című munkájában gyűjtötte össze, ami Sárospatakról való távozása (1654) után ugyanitt nyomtatásban is megjelent (1656).

A neves pedagógus volt az első, aki színre vitte a januális osztály számára írt *Janua* című tankönyvét. A darab tárgya a latin tankönyv dialogizált változata, melyben az illusztrációt a szereplő diákok jelentik.⁶ Témája a világ dolgainak megnevezése és magyarázata. A mű a reálismeretek gazdag kincsesbányája, amely ismereteket a tanulók az általa igen fontosnak tartott módszerrel sajátíthatják el: szemléltetéssel és öntevékenységen keresztül. Szerkezetét tekintve történelmi keretjátékba foglalt, a világról szóló aktuális ismeretek párbeszéd formájában történő előadása nyolc játékban, amelyek felvonásokra és jelenetekre tagolódnak. 52 gyermek szerepelt a színpadon, mivel Comenius elve az volt, hogy egy-két mondat erejéig minden diák „főszereplő” legyen, amivel a jó tanulókat jutalmazza, a rosszabbakat biztatja – s mivel minden diák kap bemutatkozási lehetőséget, így mindegyiket megajándékozza a szereplés élményével.

A mű előszavában, amelyet a pataki iskola előjáróihoz intézett, 18 szabályban utasítást ad a játék helyére, idejére, a szerepek elosztására, a főpróbára, a nézők és a játékosok magatartására, a kellékek beszerzésére, s a játékosok megjutalmazására nézve, valamint arról is rendelkezik, hogy a növendékek nyilvános vizsgán adjanak számot megszerzett ismereteikről, mert az erre való felkészülés közepette tökéletesedik latintudásuk.

De nemcsak az oktatás hatékonyabbá tételében látja Comenius a színjátékok hasznát.

Komoly nevelési erőt tulajdonít az effajta tevékenységnek. A színjátszás személyiség-nevelő hatását legpregnansabban búcsúbeszédében összegzi: „S ha olyan gyakorlatokat végeztetünk velük, amelyek által a nyilvános színpadon a szorgalmukat bemutatják, s a játékban azt cselekszik, amit egykor komolyan cselekedni fognak, illendő arccal és taglejtéssel s a dolgokhoz

⁵ Rácz Lajos, *Comenius Sárospatakon*. Budapest, 1931. p. 188.

⁶ Nagy Júlia, *XVI I-XVII. századi református iskoladrámáink szerepe a nevelésben és az oktatásban*. Magyar Pedagógia, 1999/4. pp. 375-376.

mért beszéddel, alkalmat adunk nekik, hogy ily módon majdani nyilvános föllépésük alkalmára tisztességes magatartásra tegyenek szert.”⁷

Egy harmadik érv is szól a diákszínjátszás művelése mellett: a protestáns iskolák népszerűsítése. Az a meggyőződése, hogy a színi előadások gyakorlása hatására nemhogy a jezsuitákhoz küldik fiaikat a szülők, hanem némelyek azok táborából is a reformátusokhoz szegődnek. „Kezdetül fogva javasoltam, hogy adassanak elő iskolai színjátékok, bizonyos próbaként a szellem restségének lerázására, élénkségének fölkeltésére, de nem lett semmi eredménye! Azt válaszolták, hogy azokat a haszontalan iskolai komédiákat a jezsuiták adják elő, és hogy engem komoly dolgokra hívtak.

Feleltem: Ezek a haszontalanságok is komoly dolgokra vezetnek. A jezsuiták ezáltal korszerű nevelésben részesítik az ifjúságot, előrelátók a dolgokban; mi az új világosságot nem is sejtő fiakat nevelünk az életnek.”

Bár a színpadra való alkalmazás célja nem elsősorban a szórakoztatás volt, hanem a tanítás és a nevelés, az előadás igen nagy sikert aratott mind a tanárok, mind a diákok körében.

Comenius maga így emlékezik vissza: „Íme reményemen felül micsoda csodálatos változása következett be az elméknek! A mi színészeink olyan jól játszottak, hogy egész elragadtatással szemlélték őket.”⁸

A tanárok színjátékkal szemben támasztott korábbi ellenszenvé egyszeriben elpárolgott, és kitörő örömmel fogadták mind az előadást, mind annak a nézők körében aratott sikerét.

Az első előadásnak hamar híre ment a szülők körében, akik egyre nagyobb számmal érkeztek, hogy gyerekeiket szerepelni lássák. A darab szívélyes fogadtatását mi sem jelzi jobban, mint hogy az utolsó előtti játék már a környékbeli nemes urak becses személye előtt zajlott.

Ivan Kvacsala, az egyik legnagyobb Comenius-kutató szerint a pataki színelőadások nagy sikere nem elsősorban a tanító jellegű párbeszédekben rejlik, inkább abban, hogy „a színpadon a tárgyak folytonos váltakoztatása folytán lebilincselő élet uralkodik.”⁹

A játék keltette természetes öröm és a hallgatók érdeklődése, amely a diákok előadásait kísérte, egyaránt hozzájárult a sikerhez. A bemutató után Verécsi Mihály, az iskola egyik tanára így szólt Comeniushoz:

„Bevalljuk Comenius, hogy mi eddig nem értettük, hogy mit tartalmaz a misztériumokat illetőleg a te Januád, és hogy milyen hasznára van az az ifjúságnak. Erről most szemeinkkel győződünk meg! Fölkérünk téged Comenius, ne távozz el tőlünk, addig, míg ilyen nagy gyönyörűségre az egész Januádat színre nem alkalmazod. Mi igérjük, hogy ezeket a gyakorlatokat iskolánkban neved örök emlékezetére fenn fogjuk tartani.”¹⁰

Ezen ígéret, amely a színi nevelés folytatására irányult, bizony, nem tartatott be.

Színjátészó kezdeményezése mégis úttörő jelentőségű volt, mert az iskoladrámák előadásának eszméjét elhintette, és néhány évtized alatt az iskolai színjátszás a református iskolákban általánosan elterjedt szokássá vált.

Nem tudjuk, mi történt Patakon Comenius távozása után. Legközelebbi adat csak arról számol be – jezsuiták írnak róla –, hogy 1660-ban Patakon a kálvinisták díszes komédiát tartottak.

Comenius távozása után (1654) évtizedekig nem kerül sor a pataki kollégiumban színjáték előadására, a szemlélet magjait azonban elvetette.

„Azon a címen pedig, legalább az én ítéletem szerint, kiváló érdemeket szerzett, hogy színjátékos módszert hozott be, azaz hogy a reális tudományok, mint a nyelveket illetők is, színjátéki szerepekbe foglaltatának, az iskolában mulattató gyakorlatok formájában nyilvánosan előadatának és játszva taníttatának meg.”¹¹

⁷ Comenius búcsúbeszéde, In: Művelődésünk múltjából, Sárospatak, 1999 (Bibliotheca Comeniana, 8), pp. 27–38.

⁸ Comenius, *Continuatio admonitionis*. In: Comenius Sárospatakon, p. 209.

⁹ Johann Kvacsala, J. A. Comenius és a Rákóczyak. *Budapesti Szemle*, 1889. okt.

¹⁰ Rácz Lajos, *Comenius Sárospatakon*. Budapest, MTA, 1931. p. 209.

¹¹ Rácz Lajos, *Comenius Sárospatakon*. Budapest, MTA, 1931. p. 200.

3. 1773–1792. A PROTESTÁNS ISKOLADRÁMA FÉNYKORA

A 18. századi iskolai színjátszás más eszmerendszerben, ennek megfelelően más céllal éledt újjá. Míg a 17. században az oktatás segítésének és az új hit terjesztésének eszközeként született meg, addig ebben a században, amikor jobbra leveti didaktikus jellegét, inkább a szórakoztatás lesz fő feladata, s a pallérozott magyar nyelv közvetítése. A diákszínjátszás az ellenreformációnak is köszönheti újjászületését, hiszen a jezsuiták hittérítő jelleggel is látványos színi előadásokat tartottak, amelyek igen nagy közönséget vonzottak, köztük számos más felekezetű nézőt is. A viszontválasz csak az lehetett, ha a kálvinisták is előadásokat szerveztek.

Természetesen pedagógiai okok is közrejátszottak az iskoladráma megújulásában: A kálvinista iskolákban szokásban voltak a nyilvános examenek, declamatiók és certamenek, amelyek cselekménytelenségükkel nem kötötték le a szülőket. Szükség volt tehát olyan szereplési lehetőségre, amely a nézők számára szórakozás, a diákok intellektusát és személyiségét pedig építi, gazdagítja. A kálvinista színjáték hagyománya a népiskolákból indul ki, 1760 körül jelenik meg a középszintű oktatásban, majd a 70-es években a kollégiumokban is elterjed.

A fejlett iskola a kései magyar barokk századában elképzelhetetlen színjátszó alkalmak nélkül, hiszen ez a közép- és felsőfokú oktatás szerves része volt. A XVII–XVIII. századi iskolai tanulmányokat végző fiatalnak meg kellett tanulnia a nyilvános szereplést, tudnia kellett beszédet rögtönözni, el kellett sajátítania a nézőközönség előtti mozgást, gesztikulációt, a legmagasabb osztályok diákjainak pedig egy-egy fiktív vitakérdésben állást kellett foglalniuk, s álláspontjukat meg is kellett védeniük, illetve arról a hallgatóságot meg kellett győzniük.

Ezért vitték a kor pedagógusai már a parvista gyermeket a színpadra szerepelni, vagy ezért bízták rá igen fiatalon a diákokra a fiktív vita vagy deklamáció szerep-, illetve feladatkörét.

Ezen kívül fontos szempont volt az is, hogy a diákok tudásáról vizsgáló előadásokon tájékoztassák a szülőket. A vizsga jelentősége egy iskola, egy család és egy gyermek életében a mai napig is nagy esemény, mert egyszeri és megismételhetetlen, ennél fogva ünnepszámba megy, hiszen egy korszakot zár le.

4. SZERZŐK ÉS SZÍNDARABOK:

A darabok szerzői az iskola tanárai valamint a poétikai és retorikai osztályok nagyobb diákjai, praeceptorai voltak. Közülük soknak nem maradt fenn a neve, de ismerjük Ákáb István, Lácza Szabó József, Szatmári Paksi Sámuel és Gara József nevét. Ez utóbbiról nincs adatunk.

Az iskolában divattá vált az iskolai élet mindennapjainak bemutatása, illetve a tananyagot feldolgozó drámáké. A XVIII. századi szerzők már sokkal játékosabban alkalmazták az iskolai élet adta témákat, mint Comenius.

A pedagógiai cél a nézők, a szülők meggyőzése arról, hogy a gyerekeket taníttatni kell, hogy diáknak lenni szebb minden mesterségnél. Olyan darabokat kellett írni, amelyek mind a diákok, mind a szülők számára szórakoztatóak voltak. A megoldás: a betűket, szófajokat vagy a mesterségeket ugrasztották össze, hogy megvívjanak elsőségükért. A vita hevében aztán nem mindig a legfinomabb kifejezéseket használták, ami pedig a közönség köreiből nagy derűtséget keltett.

Iskolai tárgyú darabok közül említésre méltó Lácza Szabó József: *Játék a beszéd nyolc részéről* (1791) című darabja, valamint *Iskolajáték a tanuló életpályára való törekvésről* (1790); *Játék a beszéd nyolc részéről* (1791); *Az ABC harcáról* (1792); vagy a *Leendő múzsákat édesgető játék* (1791–1792), amelyek ismeretlen szerzők alkotásai.

A tananyagot feldolgozó színjátékok két csoportra oszthatók: a bibliai témájú darabok, mint *A tékozló fiú* és az antik-mitológiai témájúak. Ez utóbbira példa Ákáb István: *Dido*

királynénak Aeneasszal esett története (1784) vagy Szathmári Paksi Sámuel: *Elvádolt ártatlanság* (1773 körül) és *Pandora* (1793) című darabjai.

Nagy változás történt a darabok szerkezeti felépítésében is, mert legyen bár mitológiai, bibliai vagy az iskolai étellel kapcsolatos a darab témája, mindennemű előadást ún. interludiummal, azaz vidám, humoros közjátékkal tették színesebbé. A közjátékoknak a szereplői a nép között élő típusokat formáztak meg, akik úgy gondolkodtak, és éppen úgy beszéltek, mint a hétköznapi emberek. A szereplők között találunk tudós doktort, katonát, képzelt beteget, felszarvazott férjet, kikapós menyecskéket, kereskedőt és a mindig csetlő-botló, de igen praktikus gondolkodású cigányt. A humor forrása vagy a szereplők stílusából, vaskos kifejezéseiből vagy a köztük kialakult helyzetkomikumból fakadt.

5. SZÍNJÁTSZÓ ALKALMAK

Már Comenius idejében kialakultak az előadások hagyományos időpontjai, amelyek a legnagyobb egyházi ünnepekhez kapcsolódtak, a karácsonyhoz, a húsvéthoz és a pünkösdhez.

De más, egyéb alkalmakra, ünnepélyekre is készültek előadások, így farsang táján és a félévenkénti vizsgák idején (január, július) is mutattak be a diákok színdarabokat.

A félévi és az év végi ünnepélyes vizsgákat 1630-ban I. Rákóczi György uralkodása idején vezették be. Céljuk, mint fentebb már volt róla szó, bemutatni a szülőknél és a főúri pártfogóknál, milyen munka folyik az iskolában, mit és mennyit tanultak egy-egy félév alatt a gyerekek. Az adatok szerint ezek a vizsgaalkalmak szeptemberben, Szent Mihály napkor és januárban, Pál napkor voltak. Később a januári áttevődött Szent György napra, majd Szent Iván napjára, ez utóbbit aratási vizsgáknak is nevezték. Az aratási vizsgák rangját az is mutatja, hogy 1668-ban az előjáróság tagjai mellett maga I. Rákóczi Ferenc is megjelent. A színjátékok szerzői a „rendezői utasításaikban” többször említik a „szokott tavaszi szünnapokat” s az ilyenkor megrendezésre kerülő „mezei multságokat”.¹² *„Vizsga után majálist tartottak. Zászlók alatt vonultak ki az erdőbe. A majális az egész falu ünnepe volt. Rossz idő esetén az iskolában főztek, ettek, táncoltak. Amikor a templomot renoválták, a vizsgát is, az istentiszteletet is a pap csűrében tartották.”*¹³

1. *Vallási ünnepkörökhöz fűződő drámák közül tudunk a húsvéti passiójátékokról és karácsonyi utáni háromkirály-járásról, illetve betlehemes játékokokról, amelyeket házról házra járva adtak elő. Ezt a szokást azonban már a 17. században betiltották, mivel gyakran „rendetlenségre adott okot”.*
2. *Világi tárgyú drámák közül említésre méltóak a történeti drámák, amelyek tényekről, valóságos személyekről, képzelt hősekről, kitalált eseményekről, ókori mitológiai alakokról, az antik irodalomból ismert példákról és történetekről szólnak. Ezek közül fennmaradt a Dido és Aeneas, a Pandora, az Embert utáló Timon, a Florentina és a Phaedra története.*
3. *Az iskolás darabokat a játsszó alkalmak alapján kategorizálhatjuk:*
  - h) Tanulással kapcsolatos drámák, pl. *Leendő múzsákat édesgető játék, Neptunus és Bacchus vetélkedése*
  - i) Vizsgákhoz kapcsolódóak, pl. *Játék a beszéd nyolc részéről, Az ABC hasznáról, Iskolajáték a tanuló életpályára való törekvésről*
  - j) Iskolai jeles napokhoz kapcsolódó darabok:
  - k) Farsang, pl. *Farsangi komédia*
  - l) Gergelyjárás és Balázsjárás (adománygyűjtés)

¹² Varga Imre, *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás a kezdetektől 1800-ig*. In: Irodalomtörténeti füzetek. Budapest, Argumentum Kiadó, 1995. p. 156.

¹³ M. Csízy Jolán, *Nagyapám iskolája*. www.gomorszag.isk/77.html [2012.04.23.]

- m) Gál-napi iskolai ünnep (kakas-áldozat)
- n) Köszöntések (az iskola főúri pártolóinak név- és születésnapjainak köszöntése)
- o) Lakodalmi játékok
- p) Certamenek és moralitások, pl. *A komédiajáték, A bűnök és az erények civakodása*

6. HOL RENDEZTÉK MEG AZ ELŐADÁSOKAT ÉS KIKNEK SZÓLT?

Színház, illetve színpad híján a legkülönbözőbb helyeken rendezték az előadásokat. Játékhelyül szolgált az osztályterem, az iskola udvara, a piactér, a templom előtti tér vagy egyéb, a szabadban található előadásra alkalmas hely. Mivel a vallási ünnepeken az iskolai színjáték a liturgiához kapcsolódott, a templomban adatott elő.

Az előadás helyére vonatkozólag már Comenius idejéből vannak adataink. A Schola ludus előadásának körülményeiről így emlékezik meg ő maga¹⁴:

„Az első előadás **a kisebb auditoriumban** folyt le”, majd később: „Ennek az első előadásnak híre széles körben elterjedt, és sokan jöttek hozzám azok közül, akik fiaikat az iskolában taníttatták, kérve, hogy a következő előadásról idejében értesítsem őket, hogy jelen lehessenek. Folyvást jöttek-mentek, 18–20 mérföldről is úgy, hogy egyik auditorium sem fogadhatta be a nagy tömeget, hanem **az iskola udvarán, a diófa alatt** kellett az előadást megtartani.”

Végül néhány szót ejteni kell a közönségről is, azokról az érdeklődőkről, akik nélkül az iskoladráma nem válhatott volna színházi produkcióvá.

Sajnos az iskolai játékok közönségéről a források szűkszavúan tájékoztatnak. A nézőkről legfőljebb akkor esik szó, ha magasabb rangú személy is megtisztelte az előadást. Egy ilyen alkalmat említ meg Comenius önéletírásában: „A fejedelemszönyor májusban érkezett meg, vele együtt a fejedelem legátusai (. . . . .), hogy megnézzék az ifjúsági színmű előadását. Ezt maga a fejedelemszönyor is látni óhajtotta, ezért azt akarta, hogy a vár udvarán adassék elő.”¹⁵

Annyi azonban biztosra vehető, hogy a város egyházi és világi vezetői, a magas rangú patrónusok mellett a szülők, az ismerősök és az eseményszámba menő látványosság iránt érdeklődők sokasága volt jelen az előadásokon.

Az 1. táblázat adatai összegezve mutatják azokat az iskoladráma természetében történő mozgásokat, amelyek azt a feltevést támasztják alá, hogy a szűk 150 év alatt nem funkciójában változik meg az iskolai színi előadások koncepciója, pusztán hangsúlyeltolódás történt. A daraboknak főként a témája lesz más, mert megváltozik az előadás célja is. Amíg Comenius idejében az oktatás élményszerűbbé tétele, a tanult ismeretek rögzítése okán jönnek létre az előadások, a későbbiekben a szórakoztatás, a szülők tájékoztatása a tanulók iskolai előmeneteléről, az iskola fontosságának a hirdetése kapott prioritást.

Amíg a 17. században elsősorban az oktatás élményszerűbbé tétele volt a cél, addig 100 évvel később már a szórakoztatás is fontos feladata volt a színi előadásoknak. Ennek a célnak megfelelően nemcsak a darabok témája változott meg, hanem az előadások szerkezete is. Az egyes felvonások, illetve jelenetek közé mulattató, magyar nyelvű közjátékokat iktattak be, amelyek élvezhetőbbé tették az előadást. A közönség szórakoztatására díszleteket és jelmezeket alkalmaztak, alkalmanként zenével választották el az egyes jeleneteket. Ezek a „scenikai” eszközök megerősítették az iskolai előadások színházi jellegét. A 18. században a latin mellett egyre nagyobb számban jelentek meg magyar nyelvű darabok is, amelyek lassan-lassan kezdték levetni didaktikus jellegüket, így az egyre több látványelemet alkalmazó, szórakoztató darabok szélesebb rétegeket és egyre nagyobb számú közönséget vonzottak be a nézőtérre.

¹⁴ Szinyei Gerzson, *A sárospataki főiskola Comenius idejében*. Sárospatak, Sárospataki Lapok, 1894. p. 15–20.

¹⁵ Kilián István, *A XVII - XVIII. századi színjátszás Sárospatakon*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. 1973.

1. táblázat: Az iskoladrámák jellemzőinek összehasonlító összegzése

	17. század	18. század
Cím	Janua, de többségében ismeretlen	13 darab (címet lásd fent)
Téma	az iskolai tananyag	bibliai, mitológiai, iskolai életről szóló darabok
Szerző(k)	Comenius, praeceptorok	praeceptorok, nagyobb diákok (Ákáb, Szatmári Paksi, Lácza, Garas)
Szereplők	egy osztály diákjai	a tehetségesebb diákok, nem feltétlenül egy osztályból
Játék helye	tanterem, auditórium, az iskola udvara, a vár udvara	auditórium, templom előtt, a vár udvara
Játék ideje	félévi és év végi vizsgák	vizsgák, egyházi ünnepek, jeles napok (Gergely-nap, Pál-nap stb.)
Játékhoz kapcsolódó egyéb körülmények	díszletet és jelmezeket nem alkalmaztak (a bemutatandó tárgyak képét pusztán)	zene, díszletek, jelmezek, egyéb kellékek színesítették az előadást
Nézők	iskola növendékei, tanárai, szülők, patrónusok	iskola növendékei, tanárai, az iskola patrónusai, szülők, érdeklődő lakosság
Az előadás célja	tananyag tökéletesebb elsajátítása és a tanulók megjutalmazása a szereplés élményével	-a diákok nyilvánosság előtti szerepeltetése -az iskola népszerűsítése -szórakoztatás
Az előadás nyelve	latin	latin és magyar
Az előadás módja	párbeszéd nem volt a szereplők között	életszerű párbeszéd a szereplők között

A református kollégiumban folyó színjátékos nevelés érdeme, hogy a barokk korban a magyar nyelvű színjátszás egyedüli színtere volt, ezáltal nemcsak a magyar nyelv, hanem a kultúra szélesebb körben való terjesztésének a szerepét is betöltötte.

Ezáltal teljesült be küldetése, amíg a comeniusi teremtő gondolattól a 18. század végén kikerülve az iskola falai közül, átadta helyét a hivatásos színjátszásnak.

HIVATKOZOTT IRODALOM

BAKOS JÓZSEF, *Comenius tankönyvei: III–IV. Az Átrium és a Schola ludus*. Különlenyomat a főiskola évkönyvének III. kötetéből. Eger, 1965

COMENIUS, J. A., *Continuatio admonitionis*. (ford. Rácz Lajos) In: Comenius Sárospatakon

COMENIUS, AMOS, JANOS, *Schola ludus* (ford.: Szombathy János). In: Opera Omnia III. Amsterdam, 1656

Comenius búcsúbeszéde. (ford. DEZSŐ LAJOS), In: Művelődésünk múltjából, Sárospatak,

GULYÁS JÓZSEF, *A sárospataki főiskola rövid története.* Sárospatak, Református Főiskola Nyomdája, 1931

KILIÁN ISTVÁN, *A XVII – XVIII. századi színjátszás Sárospatakon.* In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. Miskolc, 1973

KVACSALA, JOHANN, J. A. *Comenius.* 1914

M. CSÍZY JOLÁN, *Nagyapám iskolája.* www.gomorország.isk/77.html (Letöltve: 2012. 04. 23.)

NAGY JÚLIA, *Református kollégiumi irodalom és kultúra a XVII–XIX. században.* Press Publika Kiadó, Budapest, 2000

RÁCZ LAJOS, *Comenius Magyarországon.* MTA, Budapest, 1931

SZABÓ KÁROLY, *Régi Magyar Könyvtár II.*

SZINYEI GERZSON, *A sárospataki főiskola Comenius idejében.* In: Sárospataki Lapok, 1894. pp. 15–20.

VARGA IMRE, *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás a kezdetektől 1800-ig.* In: Irodalomtörténeti füzetek. Argumentum Kiadó, Budapest, 1995

5

Bonda-völgy teológiája.
Jókai Mór: *Fekete gyémántok*

NYIRI PÉTER

BEVEZETÉS – A VIZSGÁLAT MÓDJÁRÓL ÉS A JÓKAI-REGÉNYRŐL

A Jókai-életműnek van egy még kevésbé feltárt, de – különösen az 1870-es években – hangsúlyosnak tűnő vonulata; azok a szövegek, amelyek keresztény narratívájukkal (bibliai utalásaikkal, erkölcsi tartalmukkal, vallási kérdések tematizálásával) az egykor elvesztett édenkert visszaszerzésének, újratereztetésének lehetőségeit beszélik el. A Jókai-regény megközelítése, titkainak feltárása, műfajának meghatározása a szakirodalom számára mindig is meglehetősen nehéznek bizonyult. A Gyulai- és Péterfy-féle éles kritikától¹ a minden időben hangot kapó kultikus beszédmódon² át a románcos olvasatig,³ a médiatörténeti⁴ vagy a lélektani megközelítésig⁵ terjed az értelmezések széles skálája. Am a Jókai-szöveg mintha ellenállna annak, hogy a teljes regényhalmazt egyetlen műfajba soroljuk, vagy következetesen csak egyféle olvasásmóddal próbáljuk meg szóra bírni. Sokkal inkább – s e tanulmány is erre ad példát – jelentésrétegekről, narratívákról, lehetséges olvasatokról beszélhetünk, amelyek korszakonként, olykor egy-egy szövegben válnak hangsúlyossá, míg máskor kevésbé markáns a jelenlétük. A keresztény erkölcsi beszédmód (a választott tárgyhoz, az ábrázolt világhoz való hozzáállás, értékelés és a világ, az élet kérdéseire való válaszadás módja) a teljes életműben jelentős,⁶ de főként a '70-es években válik meghatározóvá (a jelzett korszakban éppen a legfontosabb).

¹ Péterfy Jenő, *Jókai Mór*. In: Uő. Válogatott művei, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1983. pp. 603–632. Gyulai Pál *Jókai legújabb regényei; A tengerszemű hölgy*. In: Uő. Munkái III. Budapest, Franklin-Társulat, é. n. pp. 100–121, 148–155. (1869)

² Dr. Gál János, *Jókai élete és írói jelleme*. Rákosi Jenő előszavával, Berlin, Ludwig Voggenteiter Verlag. Magyar osz-tály, 1925; Zsigmond Ferenc, *Jókai*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest, 1924; Szabó László, *Jókai élete és művei*. Budapest, Rákosi Jenő Budapesti Hírlap Ujságvállalata, 1904

³ Szilasi László, *A selyemgubó és a bonczoló kés*. Budapest, Osiris-Pompeji 2000. (A Szegény gazdagok románcos olvasatát ld. a 116–133. oldalon); Nyilasy Balázs, *A románc és Jókai Mór*. Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2005

⁴ Szajbély Mihály, *Jókai Mór (1825–1904)*. Pozsony, Kalligram, 2010

⁵ Pl. Bényei Péter, *Az irodalompszichológiai olvasás a Jókai-értés kontextusában*. In: Alföld, 2014. február. pp. 56–69.; Bényei Péter *Egy (majdnem) hiányzó paradigma a Jókai-értésben. A Jókai-szövegek lélektanáról a recepció kontextusában*. In: Hansági Ágnes és Hermann Zoltán (szerkesztette) *Jókai & Jókai. Tanulmányok*. A 2012. május 4–5-én Balatonfüreden tartott konferencia előadásainak szerkesztett változata. Budapest, Károli Gáspár Egyetem, L'Harmattan Kiadó, 2013. pp. 85–106.

⁶ „... a vallás-erkölcsiség tendenciája minduntalan kilátzik [Jókai műveiből - Ny. P.]”. Szabó László *Jókai élete és művei*. 1904. p. 297. Vagy: „Jókai világnézetének alapvonása az eszményi tárgy és az erkölcsi tisztaság.” Zsigmond Ferenc *Jókai*. 1924. p. 307.

Írásunkban a Jókai-szöveget példázatként, erkölcsi irányregényként olvassuk, azzal a feltételezéssel, hogy az 1870-es évekbeli regények tematikai magva egy morális kérdés feltevése és megválaszolása. A nagy nemzeti narratívát, a szabadságharcnak a Jókai újramondásában mítosszá növekvő történetét a korszakban egy általánosabb (egyetemesebb) erkölcsi narratíva, a keresztény nagyelbeszéléshez kapcsolódás (annak újra- és továbbírása) váltja fel. A korszak szövegeinek alapkérdése az: hogyan nyerhető vissza az elvesztett éden, hogyan teremthető meg újra (egyáltalán: megteremthető-e újra) a földi paradicsom? A Jókai-regény erre a kérdésre (ontológiai dilemmára-bizonytalanságra) ad válaszokat különböző történelmi (a valós történelemhez ezer szállal kötődő, a tapasztalatokon alapuló, de végső formájában fiktív) élethelyzetek bemutatása által. Két történet fut párhuzamosan – az erkölcsi, keresztény narratívát megszólaltató (a keresztény nagyelbeszélés: a teremtés kezdetétől Krisztus, a második Ádám eljövételéig tartó történet), az eszmék és erények-bűnök küzdelmét elénk táró, valamint a regénycselekmény meghatározott történelmi keretben zajló eseménye. E két szálát a rendre (és következetesen) felbukkanó és hálózattá szerveződő keresztény (és persze mitológiai) motívumok (utalások, metaforák és allegóriává fejlődő hivatkozások, illetve szimbólumok) szervesítik egymásba. A motívumok szövegösszetartó és azonosító szerepűek: ezek az utalások biztosítják a „két” történet egységét és azt, hogy az olvasó (a regényt erkölcsi példázatként olvasó) felismerje, a két történet valójában egy – a regénycselekmény voltaképpen etikai kontextusban zajlik, s ez mutatja meg az ábrázolt küzdelem (mert a Jókai-szöveg mindig erkölcsi küzdelmet ábrázol) valódi tétjét. Mindez a Jókai-féle világlátásból fakad: a történelem eseményeiben valójában erkölcsi események zajlanak (az egyszer már lezajlott és újra és újra lezajló erkölcsi küzdelmek, a jó és a rossz között, az elvesztett paradicsom tétjével).⁷ Ez a tanulság az erkölcsi regény motivációja; az elemzés módszertanát viszont a narratíva, az ebből a belátásból eredő regénypoétikai eljárás határozza meg: minthogy a Jókai-szöveg képzelt regény⁸ (csak részben dokumentált, ám leginkább kitalált-elképzel, megszerkesztett történet), elképzelhető olyan olvasat, amely a regény fizikai történésorát az erkölcsi cselekvéssor jelképeként, képi megjelenítéseként értelmezi. A '70-es évek nagy regényei – *Fekete gyémántok* (1870), *Arany ember* (1872), *A jövő század regénye* (1872-74), *Enyim, tied, övé* (1875), *Egy az Isten* (1877) – ezt a narratív modellt működtetik, s mindehhez maguk a motívumok adják a kulcsot. A rájuk hagyatkozó olvasó éppen e ráhagyatkozással hozza működésbe a maga számára is e modellt.

A Jókai-szövegekkel szembeni legfőbb kritikai tétel az, hogy nem a realizmus követelményei szerint születtek (ld. a Gyulai- és Péterfy-kritikát), és valóban, a realizmusigénnyel megközelített Jókai-regény csak résnyire nyílik meg előttünk, ám titkai rejtve maradnak. Amint azonban ezt a – Jókai regényei esetében téves – elvárásunkat felfüggesztjük, és autonóm, teljes értékűen érvényes világgként fogadjuk be a felkínált regényvilágot, olyan mélységek tárulnak elénk, mint az elemzett regény hőse, a föld mélyét megjáró Berend Iván előtt.⁹ A Jókai-szöveg játékra hívja olvasóját (ehhez egyébként nem kevés humort és öniróniát is kínál), de ha nem a mű saját, kiforrott és az élményt, a gördülékeny játékmenetet biztosító szabályait követjük, teljes élményt hiába várunk.¹⁰ Jókai szerint ugyanakkor művei a valóságot

⁷ „ha voltak, léteztek valaha vagy valahol efféle csudálatos dolgok, ilyen, a mítoszok a történelem mélyéből kisejelő, különös események - nos, akkor lehetnek, létezhetnek ma is.” Miklós Pál, *Jókai metafizikája*. 1975. p. 332.

⁸ Ld. Jókai *Öreg ember nem vén ember* című regényét (műfaja képzelt regény): Jókai Mór, *Öreg ember nem vén ember*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976

⁹ És végső soron ezek a mélységek, akárcsak a *Fekete gyémántok*ban, magasságnak bizonyulnak. Mert az égihez, a szenthez visznek közel.

¹⁰ „Ha az irodalomban csak az lenne a hiteles, ami benne »a valóság hiteles, igaz ábrázolása«, akkor az irodalom nem volna egyéb, mint rossz történelem vagy rossz természettudomány.” – írja Miklós Pál (*Jókai metafizikája*. 1975. p. 324.) a téves realizmusigénnyről. „A romantikus művek esetében szokványos realitásigényünket fel kell függesztenünk, s így kell tekintenünk e történetek köznapi tartományban nehezen elhelyezhető alakjaira is. Ilyen módon a beszédmód, a retorika stilisztikai jegyei egyben a világmegismerés másfajta technikájáról tanúskodnak. Az a körülmény, hogy Jókai időn túl is alkalmazott romantikus elbeszélői magatartása ebben az összefüggésben hibáztható-e, avagy pusztán *egy másfajta olvasói kultúrát* [kiemelés tőlem: Ny. P.] igényel, vita és mérlegelés tárgya lehet.” – állítja Weber Antal (*Jókai Mór*, 2001. p. 68.)

ábrázolják,¹¹ ez a valóság azonban más és mélyebb, mint amelyre mások mellett Gyulai és Péterfy áhítozott. Meglehet, hogy nem mindenkinek adatik meg a másik valóság (világ) meg-látásának-megismerésének képessége, Jókai mindenestre e kevesek közé tartozott. S nem ez-e a művészet lényege és valódi célja?¹²

1. A JÓKAI-REGÉNY, AZ 1870-ES ÉVEK ÉS A FEKETE GYÉMÁNTOK

Jókai '70-es évekbeli művészetét Nagy Miklós másodvirágzásnak nevezi.¹³ Gergely Ger-gely szerint az író e korszakban – módosult témákkal és alkotói attitűddel – a jövő útját kutat-já-keresi.¹⁴ A korábbi hazafiúi erkölcsöt felváltják a kétségek,¹⁵ az üzleti erkölcs vizsgálata, és a nemzet sorsának tárgyalása után egyetemesebb¹⁶ kérdések kerülnek előtérbe. Hangsúlyossá válnak a kor árnyoldalai, a tobzódás, fényűzés és szédelgések.¹⁷ Az ebben, az erkölcsileg legalábbis kétes státuszú világban keletkezett Jókai-szövegek még erősebben mutatják meg morális hitvallásukat (és szerzőjük hitvallását). Sőtér István Jókai „misztikus” korszakáról, az egyetemes jellegű, vallásos-filozófiai szemléletű regények időszakáról beszél.¹⁸ Mezei József patetikus szövegben Jókai műveit szeretet-zsoltároknak tartja.¹⁹ Amit a Jókai-regény közvetít, az a szeretet morális parancsa.²⁰ Nem véletlen, hogy e regényvilág mítoszi-eposzi távlatokat nyit meg,²¹ és – ezt látjuk a Fekete gyémántokban is – „a bibliai teremtésmítosz légkörébe kapcsol be”.²² A Jókai-szöveg elsősorban erkölcsi irányú, anagogikus tartalmakat közvetít. Ebben a korszakban sűrűsödik össze mindaz, ami Jókai erkölcsi narratívájára jellemző. Dr. Gál Jókai apostoli munkájáról,²³ és „nemzetnevelő nagy értékéről”²⁴ szól. Mezei még határozot-

¹¹ „Követelem, hogy az élet fényoldalai is el legyenek fogadva realizmusnak” (Jókait idézi Mezei József *A való-ságtերemítő*. 1975. p. 291.)

¹² Dr. Gál éppen erről beszél 1925-ös Jókai-monográfiájában. „A költő nem lehet csak a közönséges, reális élet másolója, nemcsak szabad, de egyenesen kötelessége is sejtetni azokat a titkos szálakat, melyek bennünket egy felsőbbrendű szellemvilághoz kötnek.” (*Jókai élete és írói jelleme*. 1925. p. 127.) Később így folytatja: „Hát nem az-e az egyik legmagasztosabb hivatása minden művészetnek, hogy kilendítsen bennünket a hétköznapiok reális alacsonyágából és egy szebb, magasabbrendű világ felé való törekvés szent vágyát oltsa belénk?” (Uo. p. 154.)

¹³ Az 1869-től 1877-ig terjedő időszakot. *Jókai Mór alkotásai és vallomásai tükrében*. 1975. p. 307.

¹⁴ Jókai regényei a '70-es években. p. 307. A keresés-kutatás (a lét, a jövő titka után) a *Fekete gyémántok*nak is kulcsmotívuma.

¹⁵ Jókai 1867 után amorálisnak látta a világot. Szajbély Mihály, *Jókai Mór (1825–1904)*. 2010. p. 255.

¹⁶ Imre László – Nagy Miklós – Varga Pál, *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. 1995. p. 37. „Jókai (...) egye-temesebb megújulástól várja az emberibb jövőt.” Nagy Miklós, *Jókai Mór*. 1999. 65. Jókai „az egész emberiség problémáira” kínál megoldást (Lengyel Dénes, *Jókai Mór*. p. 105.), az „egész emberi-ség szenvedéseinek csökkentésére” törekszik (Zsigmond Ferenc, *Jókai*. 1924. pp. 198–199.) Ilyen értelemben – de csakis ilyen értelemben – Jókai világszemlélete, erkölcsi értékrendszere katolikus (egyetemes).

¹⁷ Jókait a pénz ereje, a hatalom ördögi természete bűvölte el. Bori Imre a századvéget egyenesen „a hét főbűn világának” nevezi. *Jókai és a századvég*. 1981. p. 92.

¹⁸ *Jókai Mór*, 1979. p. 366.

¹⁹ „... nemcsak imádságok, hanem himnuszok” arról, hogy „Isten művét kell az embernek vagy az Ember fainak folytatniuk”. Mezei, *A való-ságtերemítő*. 1975. p. 290. „Jókai költészetéből Dávid király zsoltárai szólnak, zengnek.” A '70-es évek keresztény narratívájára ez különösen jellemző, talán itt a legérvényesebb ez a megállapítás.

²⁰ Mezei József, *A való-ságtերemítő*. 1975. 298.

²¹ Jókai regényei „végső felépítésükben a mítosszal mutatnak rokonságot. Szőrényi László, *Mítosz és utópia Jókai-ínál*. 1989. p. 141., „Jókai képzelete eposzias távlatokra van berendezve.” Zsigmond Ferenc, *Jókai*. 1924. p. 178. Jókai „átélte az élet és a természet dinamikus sodrását, mitikus alakváltozatait” Barta, *Az élő Jókai*. 1975. p. 279.

²² Mezei, *A való-ságtերemítő*. 1975. p. 290.

²³ *Jókai élete és írói jelleme*. 1924. p. 203. és p. 195.

²⁴ „... óriási morális értékeket szórt a tömegek közé.” Gál, 199. Szilasi „egyszerre keresztény, prédikatori és világi, tanítói alapmagatartásról” beszél. Szilasi, *A selyemgubó és a bonczoló kés*. 2000. p. 258.

tabban fogalmaz, és az író „felekezet nélküli papnak” ábrázolja.²⁵ A Jókai-hősök (akik maguk is példák, cselekvési modellek mintái)²⁶ „tökéletesebb elszántsága”²⁷ a boldogság elérésére, a földi paradicsom visszaszerzésére irányul, s azt az erkölcsi tapasztalatot (üdv történeti reménységet) próbálja bizonyítani, hogy a jó minden nehézség, szenvedés és gyötrelmek ellenére győzedelmeskedik. Ezt az ember- és történelemfelfogást joggal nevezhetjük teodíceának.²⁸ A Jókai-hősök kivétel nélkül hosszú és küzdelmes utat járnak be, szenvedés, olykor a végítélet narratívájában ábrázolt harc²⁹ során jutnak el vágyott céljukig, a földi paradicsomig, amelyet nem pusztán megkapnak vagy elérnek, hanem kitartó munkával, cselekvő szeretettel megteremtnek. Ez, a teremtés (a Teremtés folytatása),³⁰ a földi paradicsom visszaszerzése³¹ a Jókai-hősök fő célja.

A Fekete gyémántok egyike a legismertebb és a kritika által is legtöbbször tartott Jókai-szövegeknek.³² Az 1860-as években játszódó történetet a szakirodalom elsősorban történelmi és politikai szempontból (möglegzősen nagy realizmusigénnyel) tárgyalja. Eszerint a regény azt beszéli el, hogy milyen küzdelmet folytat „a demokratikus nemzeti iparosodás a Schmerling-önkénturalommal és a pápasággal kezelt fogó, kozmopolita tőke ellen.”³³ Bori Imre „a sajátosan magyar, a feudalizmussal és az egyházzal szövetkezett kapitalizmus torzulásainak regényeként”³⁴ olvassa a szöveget.

Azok a vizsgálatok, amelyek erkölcsi szempontból is közelítenek a szöveghez, láthatóan jóval mélyebbre jutnak. Lengyel Dénes „Jókai optimizmusának legszebb megnyilvánulásaként” tekint a Fekete gyémántokra.³⁵ Zsigmond Ferenc „az éjszaki sark tudományos misztériummal rajzolt paradicsomáról”³⁶ beszél; Mezei úgy említi Berend Ivánt, mint aki „az Úr szolgálja”, aki az „isten teremtést szolgálja” és „embertársai javára cselekszik”.³⁷ A sziget motívum meghatározó voltát is kiemelik az elemzők,³⁸ s egészen mélyre jut Szörényi László, aki a regényt teológiai, biblikus eposznak tartja.³⁹

²⁵ „Jókai felekezet nélküli pap, aki az élethez és örömhöz való jogról beszél.” Mezei, *A valóságteremtő*. 1975. p. 21.

²⁶ „a hősiesség és emberi morális nagyság sokszorozódó vágyképei.” Mezei, *A valóságteremtő* 1975. p. 13. Jókai emberei az embereknél a végtelenség felé irányuló metaforái, az ő hőseinek cselekedetei a cselekedetek metaforái.” Kunfi Zsigmond idézi Ignostól, Jókai. X. század, 1905. p. 502. Az idézetet itt olvastam: Szilasi László, *A selyemgubó és a bonczoló kés*. 2000. p. 71.

²⁷ Sótér István, *Ideák és nosztalgiaik költője: Jókai*. 1981. p. 9.

²⁸ Szörényi László ennek kapcsán az eposz miltoni változatáról, „Isten és ördög örök küzdelméről, a jó princípiumának győzelméről” beszél ennek kapcsán. Szörényi László, *Mítosz és utópia Jókainál*. 1989. p. 142. A Jókai-hősök csakugyan Istenben bízó magabiztossággal haladnak útjukon, vállalva a legnagyobb veszélyeket is. A Fekete gyémántok Berend Ivánjára is érvényes a bibliai passzus: „Ne fél akkor váratlan rémségtől és a gonoszok rád szakadó hatalmától, mert az Úr melletted lesz és megóvja lábadat!” Péld. 3,25. A Jókai-szöveg felfogásában igen közel áll a Jób könyvének világához. Vö. később a Leviáthán emlegetését.

²⁹ Ld. Berend Iván harcát az alvilággal.

³⁰ Mezei József éppen Berend Ivánról szólva jelenti ki: „A tudós is isten természeti művét alkotja tovább; feltárja a csodálatos isteni teremtést.” *A valóságteremtő*. 1975. p. 290.

³¹ Szörényi a Fekete gyémántok kapcsán ír az elvesztett paradicsom visszaszerzésének történetéről. *Mítosz és utópia Jókainál*. 1989. p. 153. A szakirodalomban másutt is megfogalmazódik ez a belátás: „A »lehozni a paradicsomot az égből« elv révén ugyanis [Jókai – Ny. P.] helyre véli állítani a megbomlott emberi teljességet, újratemetni az ember és természet egységét, az emberi viszonyok egységével, s az emberi egyéniség identitásának a bizonyosságával egyetemben, megszüntetni azt a megosztottságot, amelyet a társadalmi életben és az emberben felfedezett.” Bori, *Jókai és a századvég*. 1981. p. 104.

³² A Zsigmond Ferenc-féle 12-es Jókai-nagykánoknak is darabja. Jókai. 1924. pp. 172–222.

³³ Imre László – Nagy Miklós – Varga Pál, *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. 1995. p. 37.

³⁴ *Jókai és a századvég*, 1981. p. 108.

³⁵ *Jókai Mór*, 1970. p. 105.

³⁶ *Jókai*, 1924. p. 197.

³⁷ *A valóságteremtő*, 1975. p. 290.

³⁸ Pl. Fábri Anna, *Jókai-Magyarország. A modernizálódó 19. századi társadalom képe Jókai Mór regényeiben*. 1991. pp. 255–265.; Szajbély Mihály, *Jókai Mór (1825–1904)*. 2010. pp. 261–277.; Szörényi László, *Mítosz és utópia Jókainál*. 1989. p. 141.

³⁹ *Mítosz és utópia Jókainál*. 1989. p. 153.

2. KUTATÁS A TITOK UTÁN

A Fekete gyémántok bevezetője egy őstörténeti áttekintés. Nagyszabású látomásban vázolja fel földünk történetét a kezdetektől az ember megjelenéséig – a teremtési szakasz lezárultáig. Évezredes ugrással jutunk el Berend Iván Bonda-völgyébe, az ember írta történelem egy (a kezdetekhez képest) késői pontjára. A bevezetés ugyanakkor arra késztet, hogy tekintsünk a regényvilágra így: ide jutott, így folytatta a teremtést az ember. Berend alapmagatartása a kutatás – a bányatűz eloltásának titka után: „hogyan lehet a szénbányák rémeit leküzdeni? *Minő szerrel lehet eloltani egy kigyulladt kőszénbánya tűzbe borult pokoltárnáit?* [kiemelés az eredetiben: Ny. P.]” (l. 44.)⁴⁰ Környezete a maga módján idilli: a bánya – melyet apjától örökölt Iván (l. 41.) – az igényekhez képest jól jövedelmez, Berend lelkesen dolgozik, maga lát minden után, érti a dolgát, van kedve hozzá (l. 42.). A föld mélyében kutat a megoldás után, útja lentre a mítoszok alvilágjárását idézi.⁴¹ A tó feneké egy nagy fekete tükör (l. 31.), melyben egyetlen fény úszik – a lámpását tartó Berend, aki egyedül, valami kötelességtudó magányban keresi azt, ami a világot mozgató kőszén (l. 41.) megvédi a tűztől.⁴² A mélyben a fekete küzd a fehérrel, a fény a sötétséggel. A tó váltakozik, hol előjön, hol eltűnik, s Berend követi, nyomában jár, elmegy egészen a határig, ameddig csak lehet. Az alvilágjárás Berend későbbi, nagyvilági útjának előképe – Iván ott is a mélybe száll, fényes idegenként (mágneslovagként) világol a sötétségben, s ugyanúgy elmegy a határig (a párbajig), mint a tó titka után kutatva.

A fekete szín szimbolikus, többértelmű motívum. A Bonda-völgy fölött ugyanis az örök füstfelleg árnyéka van (l. 38.), a fekete patak legyőzi a vöröset (l. 39.), fekete minden, az emberek, asszonyok, talán még a madarak is (l. 38.). A fent és a lent között ezért nincsen különbség – a világ egységesnek mutatkozik, a munka jegyében (a fekete kőszénrel való, feketévé tevő szimbiózisban) telik. Sötét a kép,⁴³ ám a fekete itt nem a rossznak-gonosznak, nem a káosznak a színe. Bonda-völgy feketesége nagyobb tisztaságot takar a nagyvilág fehérségénél. Vajon hol feketébbek a lelkek? A fekete ugyanakkor a magány és a monotonitás színe; és a magasba ragadó, tiszta életöröm hiányát érzékelteti. Mert nemcsak a tűzoltás titka hiányzik, hiányzik ebből a világból még valami. Erre a nő, Evila hívja fel Iván figyelmét. A bányászlány tót népdala, a fiatal nő természetessége, a lényéből sugárzó tisztasága, a lélek hangja mutatja meg Berend számára a valódi hiányt, a fent és a lent közötti különbséget. A férfire elemi erővel tör rá remetei magányossága, elfelejtett szíve – és szerelmes lesz. S megkezdődik Bonda-völgy igazi története, Iván és Evila, a férfi és a nő kálváriája, hosszú útja vissza a földi paradicsomba. Mert Iván valójában ennek titkát keresi.

3. A FÉRFI ÚTJA

Berend Iván jellegzetes Jókai-hős, Adorján Manassé (Egy az Isten) és Tatrangi Dávid (A jövő század regénye) sorstársa. Tudós ember, kinek a tudomány gyönyört jelent (l. 44.);

⁴⁰ A Fekete gyémántokat a kritikai kiadásban olvastam: Jókai Mór *Fekete gyémántok (1870)*. I-II. kötet. Jókai Mór Összes Művei, Regények 20. Szerkeszti Nagy Miklós. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964. A kiadás a keresztény utalásokat szinte alig tárgyalja. A regényhelyekre (ha külön nem idézem, csak utalok a lelőhelyre) a főszövegben, zárójelben, a kötet- és az oldalszám megadásával hivatkozom.

⁴¹ Ezt erősítik az utalások, a motívumok is. Iván, a csónakász (l. 34.) s a bányászok a halál lelken, az angyal lábára taposva végzik munkájukat halad (l. 37.)

⁴² Berend számára a föld mélye titkos írást rejt, a nyomokat mint betűket olvassa – érti a természet nyelvét, beszél vele. A természet Isten beszéde felfogás a keresztény teológiai narratívának is része, pl. Kálvinnál. A témához ld. még: Walter János, *Isten képe a természetben*. Budapest, Windsor Kiadó, 1996, különösen A természet és a modern ember című fejezet: 7-18.; McGrath, Allister (szerkesztő), *A keresztény hit*. Budapest, Kálvin Kiadó, 2007; Nyíri Péter, „Az ég mindenki előtt nyitva van, aki azt keresi.” *Jókai Mór, Szomorú napok*. Sátoraljaújhely, Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve, 21. kötet, 2011. pp. 201-216.

⁴³ A barátfalvi lévitában (1897) is ilyen fekete falut látunk.

világalkotó elemekkel, a tüzek-vizek géniuszaival (l. 44.) él szimbiózisban, a természettel együtt lüktet. Cselekvés, szakértelem, kedv és akarat vezérli, sikerei nem a szerencse, hanem az önerő (l. 42.) eredményei. Berend sorsának meghatározó vonása önállósága: függetlensége adja Bonda-völgy magabiztosságát. A tulajdonjog által körülhatárolt-elkerített bányaföld mikrokozmoszként áll rendelkezésre – a hely a regénycselekmény elején egy lehetséges földi paradicsom (l. 58.). Iván tudós következetességgel végzi munkáját, fanatikus szenvedéllyel kutatja a tűz ellenszerét. Az ész és a tudomány embere, aki igyekszik elnyomni szíve feltörő érzéseit.

Evila dala megragad, újra és újra megszólal Iván fejében, a számok-adatok kusza rengetegében felvillantja az idill, a földi boldogság, a feketeség alatt rejlő színpompa lehetőségét.⁴⁴ A megigézett (l. 53.) tudós magával vitatkozik, s e vita a szív és az ész párbeszédje. Jókai visszatérő motívuma a szív és ész disputája (a harc a szívvel – az ember lényegének megnyilatkozása, előtörni akarása),⁴⁵ s – bár itt még nem tudjuk – végül e küzdelem kimenetének tétje Bonda-völgy földi paradicsommá fejlődött helyként való megmaradása. A szerelem (a szív parancsának követése)⁴⁶ a mikrokozmosz középponti napja (l. 55.). E megfogalmazás a fény-sötétség, feketeség-mélyben rejlő világosság, hiány-titokfeltárás motívumokat hozza újra játékba, mintegy azonosítva Iván föl alatti útjának erkölcsi értelmét. A regény egyik tételmondatánál járunk, s meglehet, hogy ez az egész Jókai-életmű egyik tételmondata is. A látható Isten című esszé Jókai Mór vallási-erkölcsi hitvallásaként olvasható. Ebben írja a szerző, végkövetkeztetésként-összegzésként: „A nap csak eszköz, a föld a cél, bárha ez forog is amaz körül; s a mindenség közepe nem a Szíriusz, hanem az emberi szív, mely megtelt Istennel!”⁴⁷ Iván matematikai egyenletként tekint a szerelemre, s rögtön megoldást javasol magának: feleségül akarja venni Evilát (l. 63.), azt gondolván, hogy a vágy kielégítése (a szív „jóllakatása”) elhallgattatja a különös szólamokat-érzéseket. Hosszú utat kell azonban bejárnia, amíg felismeri a szerelem (a szeretet) valódi lényegét, megismerve a nőiséget (több alakváltozatban) és az ész gátlástalan, igazi közegét (pontosabban: az övétől eltérő, a rosszra való felhasználását). S bár küldetése sikerrel jár, kétséges, hogy csakugyan megérti vagy félreérti a végső szituációt, a beteljesülés mikéntjét.

Ivánt nem csak a szerelem (ez új, ismeretlen érzés) billenti ki egyensúlyi helyzetéből (bár a leginkább ez). Kaulman, a nagyra törő bankár megjelenésével a káosz, a külső világ próbál átlépni a potenciális mikrokozmosz határain. Berend az ember- és természetszeretet érveivel háritja el a támadást. Nemcsak tulajdonosa-vezetője ő a bányának, hanem fenntartója (fennmaradásának záloga) s ilyen módon a mikrokozmosz teremtője is. Berend egy organikus munkásközösséget képzel el (l. 83.), felfogásában az ember a teljesítmény alapja, s míg Kaulman a pénzt látja mindenhatónak, Iván a cselekvésben („Mi mindig ketten vagyunk: én és a munkám” ll. 34.) és tanulásban (a szellemi-fizikai fejlődésben-haladásban) hisz.⁴⁸

Theudelinda grófnő Ivánt, a tudóst ateistának (167.) tartja, miközben éppen akkor tapasztalja meg, hogy a külsőség, a látszat csal.⁴⁹ A szakirodalom – Theudelinda téveszméjét visszahangozva – több esetben is ateistának nevezi Berendet, ám a történet során kiderül, hogy ő az igaz hívő. Történetünkben a köszönés válik szimbolikussá, hiszen Theudelinda

⁴⁴ Korábban a fekete patak legyőzi a vörös patakat, Evila kék mellénye és piros szoknyája (l. 52.) viszont úrrá lesz minden elmagányosító feketeségen.

⁴⁵ Ld. ehhez: Fried István, *Gyémánt maradt ami gyémánt volt? Félreértések Jókai Mór Fekete gyémántok című regénye körül.* 2008. p. 13.

⁴⁶ Ivánnak álma („az igaz vágy tükre”) is megmutatja igazi érzéseit. (l. 60.)

⁴⁷ Jókai Mór, *A látható Isten.* In: Jókai Mór, *Életemből (Igaz történetek. Örök emlékek. Humor. Útleírás)* I. kötet, Jókai Mór Munkái Gyűjteményes Díszkiadás, a sorozatot szerkeszti Lukácsy Sándor, 95. kötet, Budapest, Unikornis Kiadó, 1997. p. 15.

⁴⁸ A regény az emberhez való viszonyulásnak is számos változatát adja – az emberevő Szaffrántól a nyomorék Jánoskán át a mindenkit sakkbábnak tekintő Sámuel apáig. A férfi szereplők jellemzések erre külön kitérünk.

⁴⁹ Ld. a kripta történetét. (l. 101–103.) Ráadásul amikor azt hiszi, hogy a látszat mögé lát és a csalást leleplezi, akkor is a látszat az, amit igazságnak hisz.

sajnálja – hiteltelennek s méltatlannak érzi – Berendtől az *Isten önnel!* köszönést. (I. 173.) Nem kívánja Isten áldását egy ateistára. (I. 167.) A nagyvilágban lelkéről bizonyoságot tevő barlanglakó és vallástalan (I. 173.) Iván végül kiérdemli a kétszer is elmondott üdvözetet (II. 36.). A grófnő megérti, hogy ők Ivánnal ugyanazon közösségbe tartoznak: magányosak és remeték mindketten, mert idegen számukra a város erkölcstelenségét leplező látszatvilága. Kapcsolatukban ez a fő mozzanat, s itt megint csak párhuzamos, azonosító történetekről beszélünk. Iván nemcsak a kriptajelenet után segít Theudelindának, hanem elsősorban akkor, amikor megvallja a nagyvilág iránti ellenszenvét, megváltoztathatatlan idegenkedését. A többször visszatérő tűz és gyémánt motívum ezt a jelentést erősíti. Iván kétszer gyújt tüzet Theudelinda számára, s ez mindkétszer a grófnő megtisztulását (a bűnös világtól való elszakadását és önazonosítását, identitása megértését) szolgálja.⁵⁰

Ivánnak meg kell járnia mélységeket (fizikai és morális szempontból is), hogy sikerrel küzdhessen meg ellenfeivel. Nagyvilági jelenetsora a tudatos, cselekvő szeretet példázata. Iván képességei alapján sikeres nagyvilági figura lehetne – mindent tud, ami ott szükséges –, mégsem ezt a létmódot választja. Hosszú távon nem azért nem vesz részt a világi játékokban, mert nem tud, hanem mert nem akar. Ez a szerepjáték (amelyre egyébként pl. az Egy az Isten Adorján Manasséja is képes) annak bizonyosága, hogy Berend idegenkedése, tagadása nem képességihiány, hanem erkölcsi döntés.⁵¹ Mindez az Angelával folytatott beszélgetésből világosan kiderül. (I. 242.) S éppen ezzel, hogy tudatos, felelős férfiképet (a nagyvilággal szembeni lehetőséget) kínál, váltja ki a nő magasztalását. Iván ráadásul úriemberként viselkedik, amikor Angela leesik a lóról, nem él vissza a kínálkozó lehetőséggel. (I. 250.) Ez a jelenet visszatér Angela halálakor is. Mindkét alkalom az idill egy változata. (I. 250. és II. 253.) A grófnő szerelme egy másik mikrokozmosz lehetőségét villantja fel Iván számára, ő azonban nem ezt választja. Az Angela-típus (mint a nőiség egyik megvalósulási lehetősége) nem Berend vágyott paradicsomának Évája.

A nagyvilágban Iván tapasztalatokat szerez (az ellenségről is), s folytatja kutatását. És hamarosan (bizonyosan e tapasztalatok birtokában) megfejtja a titkot. Az eddig hősként élénk álló Berend innentől félistenné magasodik.⁵² A Jó képviselőjeként képes eloltani a mikrokozmoszt és az emberi sorsokat fenyegető tüzet. Ezt kétszer is megteszi (ismét a fizikai és az erkölcsi síkon is cselekszik): megfékezi a bányatüzet, ám előtte – s e nélkül nem győzhetne – becsületességével megállítja Waldemart. Később pedig még tovább emelkedik: a félisten, a szent (Antiprométheusz, Mózes, Szent Flórián II. 236.) a Megváltó művének folytatójaként („És felemelé őt, mint mikor a tengerbe süllyedező Pétert felemelé a Megváltó” II. 236.), második Ádámként, az új édenkert megteremtőjeként tűnik fel.

A bányatűz megfékezése minden veszély elhárításával egyenlő. Ám a gonoszt legyőző hősoszra az eddiginél fájóbb-súlyosabb magányosság tört rá. Ez az emberi apoteózis drámája (II. 246.) – az embernek emberré kell lennie, ehhez (s a mikrokozmoszhoz) a nő is szükséges. És a regénycselekmény igazságot szolgáltat: Evila visszatér. Fried István a végső jelenet kapcsán félreértésről beszél,⁵³ joggal, hiszen Iván Evila bűnös nő voltának tudatában bocsát meg szerelmének. A visszafogadás gesztusát gyakorolja, s számára a földi paradicsom megvalósításához még szükséges cselekedet elvégzése az ő feladata. A valóságban azonban – s ezt az olvasó és az elbeszélő is tudja, csak Iván nem – a nő tisztasága volt a legfontosabb. Bár Iván oltotta el a tüzet, a mikrokozmosz a nő nélkül nem elérhető. Ami tehát a férfierő, a teremtésfolytató szeretet mellett a földi paradicsom megvalósításának feltétele, az nem pusztán a nő (egy nő),

⁵⁰ Először ruháit égeti el, lezárva a bondavári kriptajelenetes korszakot, másodszor a nagyvilági szerepet, azonnosságot jelző gyémántot (ékszer) égeti el. Theudelinda végső döntését, újbóli, immár végleges elvonulását egy harmadik tűz, Angela tűzhalála ösztönzi.

⁵¹ A szerepet, felvett-megjátszott identitást jelzi Berend ruhaváltása: Iván a fekete ingben másképpen viselkedik. Vö. Evelina ruhaváltását, az Evelina-tól való megszabadulásával.

⁵² Dr. Gál Berendet a félistenek közé sorolja; Evilát csak a jeles emberek közé. *Jókai élete és írói jelleme*. 1925. p. 151.

⁵³ *Gyémánt maradt ami gyémánt volt? Félreértések Jókai Mór Fekete gyémántok című regénye körül*. 2008. pp. 18–20. Fried István Berendet kulturális hősosznak tartja. Uo. p. 11.

hanem a lelkében (és testében is) tiszta nő, az önmagát (gyermeki, vagyis eredendően tiszta nőiségét) megőrző nő. Ha az édenkert elvesztésében főszerepet játszó, a kísértésnek engedő nő bebizonyítja, hogy képes – a világ káoszában való megmerülés ellenére is – megőrizni tisztaságát, a mikrokozmosz helyreállítható. Berend földi paradicsomából a nő hiányzik, de nem akármilyen minőségben. S mindez csak így történhet. Ha ugyanis Evila a nagyvilágban elveszíti tisztaságát, aligha tér vissza Bonda-völgybe, hanem folytatja a megkezdett utat. (Ld. ehhez II. 173–189.)

Iván félreérti a helyzetet, magának tulajdonítja a sikert. A közösség számára valóban édenkertet teremt, de önmaga számára nem. Ahhoz a nő, de a tiszta nő szükséges. Ez végső soron nem elsősorban a közösség, hanem a férfi és a nő (Berend és Evila) regénye. Evila számára ugyanakkor – még ha Iván téved is – szüksége van a megbocsátásra. Kérdés, hogy mit tekint Evila bűnének. Az Evelina-ként játszott embermozgató, csábító szerepet, vagy azt, hogy – engedve a kísértésnek – elhagyta Bonda-völgyet. Bármelyikre gondol, valójában ő is téved, hiszen mondtuk: csak úgy nyerhető vissza az elvesztett paradicsom, ha a nő kitétetik a kísértésnek, megmerítkezik a nagyvilágban, s tiszta marad.

Berend megbocsátása éppen a női lélektisztaság főszerepét igazolja, hiszen Iván szerelmének jele, azt bizonyítja, hogy tetteit mindvégig ez az érzés irányította. Más szóval: úgy szerette Iván Evilát, hogy minden – vélt – bűnét képes megbocsátani neki. Minden érte, a nőért, a szerelem-szeretet által történt.

Mégiscsak a szeretet mozgatja hát a világot. Ha eddig – hogy tudniillik a szerelem volt minden dolgok ösztönzője – el is jutott Iván, Evila, a nő igazi titkát nem fejtette meg. Megfejtetetlen, örök titok maradna a férfi számára a nő? Hiányérzetünket, kétségünket a regényzárlat az utolsó előtti mondattal eloszlatja: „De [Evila] nem halt meg...” (II. 264.) S így – bár már nem a regény idejében – később kiderül majd Iván számára is a titok: Evila még leány. Amit tehát Berend keresett, a regényvilágon túl, immár a földi paradicsomban, végül bizonyosan megtalálja. A nő tiszta marad (nem veszíti el gyémánt voltát – lelkét), a férfi pedig megbocsát (megszabadul a nő bűne miatti neheztelésétől): a Fekete gyémántok világában ez a földi paradicsom megvalósításának, beteljesülésének végső (és alapvető) feltétele.

Többen felhívták a figyelmet arra, hogy a Jókai-hősök ellenfelei a hősök alakváltozataiként, lehetséges alteregójukként, a bennük rejlő negatív vonások megtestesítőiként értelmezhetők.⁵⁴ Mindez számunkra azt mutatja meg, hogy (amennyiben Berend a mikrokozmoszt építő figura) milyen a férfi a káoszban, milyen az a férfimodell (cselekvési modell), amely akadályozza (ellene hat) a földi paradicsom visszaszerzését. Berend Iván első számú alakmása (antagonistája) a szegény tót diákból főpappá lett (I. 182.) Sámuel apát. E kapcsolat az egymásra rímelő jelenetekből is kibontakozik. A Theudelinda-féle kriptajelenetben – a grófnő számára – Sámuel úgy tűnik fel, mint a később a bánatüzet eloltó Berend: hősként, varázsalakként, ördögűzőként. A kriptába alászálló Sámuel rendet tesz a pokolban (a gúny, a megalázás, gyarló megbotránkoztatás káoszában); a végítéletet idéző kavarodásban a férfierő megtestesítőjeként, Szent Györgyként (I. 150.) lép fel. Így tekint rá Theudelinda, ám az olvasó tudja, illetve megtudja, hogy mindez csupán szemfényvesztés. Először Mahók plébános és a sekrestyés alászállásáról olvashatunk, ám valójában Sámuel „pokoljárása” Berend alvilági harcának paródiája. Sámuel álhős, csupán szerepet játszik. A pap azonban többször is elárulja, hogy milyen lenne, hogyan viselkedne, ha a Berend-féle cselekvési modellt követné. A koponyáról mint Isten szeretetének jeléről úgy beszél (I. 151–152.),⁵⁵ hogy azt Iván is mondhatná. Majd amikor Theudelinda szentként, apostolként magasztalja, így válaszol: „Megelégszem, ha e nevet megérdemeltem: ember!” (I. 153.) Az egész ember státuszt azonban nem ő, hanem

⁵⁴ Pl. Timár Mihály – Krisztyán Tódor (*Az arany ember*), Adorján Manassé – Vajdár Benjámin (*Egy az Isten*), Tatrangi Dávid – Severus – Sasza (*A jövő század regénye*). A témához ld. példaként Bényei Péter elemzését: „Vetkőzd le az új embert, s öltsd fel a régit”. *Interszjektivitás és individuáció az Enyim, tied, övé című Jókai-regényben*. 2012. 367.

⁵⁵ [A koponya] „az Isten bölcsességét hirdetésnek alakja”, ez „tanít bennünket arra, hogy mennyivel tartozunk Isten végtelen kegyelmességének”; „a Mindenható legnagyobb szerelmének jele ez kiválasztott, kitüntetett gyermekeihez” (I. 152.) Ez valójában Berend hitvallása is (természetszemlélete és istentudata).

Berend éri el. Míg Sámuel a káosz embere, addig Berend az éden titkát kereső, a természettel együtt lüktető, azt tisztelő férfi.⁵⁶ Berend mikrokozmoszt épít, Sámuel vallomása így hangzik: „Nem járok domínium után, hanem birodalom után!” (I. 183.) Ez a birodalom azonban földi királyság.⁵⁷ Sámuel megtérése példázatos jelenet: a pap felismeri a nő (Evelina) tisztaságát, s ez ráébreszti Isten nagyságára, kegyelmére, az elvesztett paradicsom visszaszerzésének lehetőségére. További sorsára utalva Isten elleni vétkét, a vele való kapcsolata elvesztését (mint a káosz emberének alapvető vonását) vallja meg. (II. 160.) S ekkor kerül legközelebb Berendhez: ugyanúgy a remeteséget, a világból való kivonulást, a mikrokozmoszba való visszatérést választja, mint Iván (s e döntése e lehetőséget – a kivonulást – mint a káoszra adott egyik érvényes választ hitelesíti). Ugyanakkor, különös módon, mélyebbre is jut Berendnél: ő, és a regényidőben egyedül ő ismeri az igazi titkot, Evila (itt Evila: az eredeti személyiség), a nő titkát. A titok tudójává így nem Berend, hanem Sámuel válik. Iván azért bocsát meg a nőnek, mert szereti, azonban Sámuel az, aki felismeri nagyságát. S míg Berend pátriárkaként magasodik a nő fölé, büszkén, öntudatosan, a megbocsátás gesztusával, addig Sámuel letörpülni érezte magát a leány előtt. (II. 160.) S ez a nő titkának igaz megértése.

Egy harmadik férfimodell megtestestítője Kaulman bankár, aki ugyanúgy felfigyel Evilára, mint Berend, s végül ő viszi el a nőt Bonda-völgyből. Ráadásul a vágyott helyre is ő lép: feleségül veszi Evilát (immár Evelina-ként). Ő azonban a nőt csak bábuként, eszközként használja. Iván és Kaulman párbeszéde, különböző elveik kifejtése megmutatja a kétféle cselekvési modellt: Kaulman a pénz embere, Berend a természetet és az embert képviseli.⁵⁸ Jelképes Kaulman sorsa: menekülés közben, a robogó vonatról leugorva hal meg. (II. 186.) Sámuel még ki tudott lépni a káoszból (mert őrzött magában valamit a tisztaságból, az Istennel való kapcsolatából), Kaulman viszont olyan mélyen belesüllyedt, hogy csak élete árán szakadhat ki belőle.

A görög kereskedő, Csanta uram a pénz bűvöletében élő férfi, akinek ebben az erkölcsi irányregényben menthetetlenül el kell buknia. Ezüstjeit a pincében, hordóban őrzi: a mélybe való alászállása (miként a kriptajelenet) Berend lenti útjának torzképe.

Szafrán Péter alakja jelképpé válik, igen sokrétű jelképpé. Evilát verő jegyesként a nőhöz való viszonyulás egyik módját példázza, valódi szimbolikája azonban emberevő voltában rejlik.⁵⁹ Ez, az ártatlan gyermek elpusztításának emléke kísérti, ezért nem megy templomba, ezért magányos és keserű. Elvesztette hitét abban, hogy bűnei megbocsáttatnak. S ez a hite lesz végzetévé (s nem csak az ő végzetévé): Szafrán nem fogadja el lehetőségként a megbocsátást.⁶⁰ Rémtörténete maga is jelkép: az ártatlan gyermek saját nevét húzta ki, mintegy önmagát áldozta fel a közösség életéért. Az anya pedig megátkozta őket, hogy soha ne legyen nyugalomuk (I. 71.) Egyszerre utal ez a történet a paradicsomi bűnre s az istengyilkosságra, Krisztus kereszthalálára.⁶¹ A keresztény felfogásban a bűnből van bocsánat, s Krisztus ennek a megbocsátó, gyógyító szeretetnek a megvalósítója.⁶² Szafrán erre nem képes: sérelmeit megbosszulja, egy közösség életét veszélyeztetve ezzel. Szafrán megmutatja mindazt a bűnlajstromot (gyűlölet, undor, irigység, szégyendüh, politikai fanatizmus, bosszú, szerelemfélétség: II. 105.), amely által a káosz világa halad a pusztulás felé, ugyanakkor a sátáni („Ez egy igazi anti-

⁵⁶ Milyen sokatmondó kifejeződése e különbségnek az, hogy Sámuel agyonlövi Theudelinda egyik kutyáját, Berend viszont megszeli a másikat (I. 166. és 172.). Sámuel céljai érdekében képes elpusztítani a természetet, Berend beszél vele, meghódítja, hogy megőrizze.

⁵⁷ Számára: „A legnagyobb emberek csak sakkfigurák voltak, akiket mozgatnia kellett tetszése szerint: a kormányférfi, a börzekirály és a szép asszony!” (II. 85.)

⁵⁸ Itt említhető meg Rauné Gusztáv, először Berend, majd az úri telep tárnafelügyelője mint Iván alakmása. Ő is mérnök, az Ivánéhoz hasonló tudással, de rossz tulajdonságokkal (ijesztően hosszú kecskeszakálla volt I. 76.). Rauné a gonosz érdekek szolgálatában áll, s az emberrel nem törődik. Berend számára mindig az élet, az ember az első.

⁵⁹ Hajótöröttként többedmagával evett egy gyermekből. (I. 70–71.)

⁶⁰ Berend éppen a hit mint a természeti ember kapaszkodója fontosságáról beszél neki. (I. 69.)

⁶¹ A hánykolódó csónak a bűnös, kétségekkel küzdő, megnyugvást nem találó lélek jelképe.

⁶² Evila ezzel a szeretettel gondoskodik nyomorék öccséről, akinek a nagyvilágban csak gúny és megvetés a sorsa, és persze nem véletlen, hogy a könyörületet nem ismerő Szafrán kínozza a fiút.

krisztusi jellem volt.” II. 139. Ld. még II. 104.), a megbocsátás helyett a gyilkosságot, életelvételt alkalmazó felfogást is példázza.⁶³ Az emberevő Szaffrán Péter ebben a kettős értelemben az önmagát felfaló, elpusztító emberiség szimbóluma.

4. A NŐ ÚTJA

Evila sorsa a nő útja vissza az elvesztett édenkertbe (az elejétől a végéig). A lány tót népdalában a gyermekkor visszahívásáról énekel (I. 51.), nem véletlenül. Evila mindvégig a gyermekiség megőrzésének példája, az édenkerti tisztaságnak (az emberiség gyermekkorában) a megtestesítője. A regényszöveg ezt többször is hangsúlyozza, tréfás-kedélyes stílusban leginkább a Két gyermek című fejezetben, Evila és Árpád találkozásakor. (II. 147–150.)⁶⁴ Már a cselekmény elején, Evila feltűnésekor lelepleződik a cím igazi értelme: a fekete gyémántok nemcsak a kőszent jelentik, hanem a lány, a nő szemeit is. „...az a két nagy fekete szem, az a két nagy fekete gyémánt. Csillagokkal teljes sötétség.” (I. 53.) Az igazi gyémánt pedig Evila lelke, tisztasága. A gyémánt, miként a szöveg mondja, lehet démoni (ha ékszer, a káosz terméke, s így csak külsőség, csábító, de valójában értéktelen), de lehet angyali is, teremtő, segítő is, „demiurgosz” (I. 41.), ha kőszent. A nő lelke is ilyen kettős lehetőséget hordoz magában: teremthet világokat (mikrokozmoszt, új édent), de lehet a rossznak, nagyvilágnak (pl. a pénzvilág spekulációjának) az eszköze is. Evila ezt a próbát állja ki, amikor valódi, teremtő erejű gyémántnak (akárcsak a kőszent) bizonyul. A tisztaságát megőrizve valósulhat meg a földi paradicsom. Ezt a jelentést erősíti a regényzárlat is: „Ami gyémánt volt, gyémántnak maradt.” (II. 264.) A gyémánt a nő lelke – a nő tisztának megőrzött lelke mint az éden visszaszerzésének feltétele.⁶⁵ A regényben a tűz is legalább ilyen kétértelmű motívum: egyszerre teremt és rombol, életet ad és pusztít. Miként a gyémánt, a tűz is e két végletes szerepre is képes női léleknek a jelképe és a világ kihívásainak a szimbóluma: megmarad-e a gyémánt gyémántnak (a lélek tisztának) a nagyvilág tűzében, avagy elpusztul, ékszerré lesz, vagy teljesen elég.

Evilában a nő a maga összetettségében mutatkozik meg, számtalan lehetőség forrása-ként (lehet belőle ékszer, kőszent is). Ezt mutatja külseje is: több faj sajátosságainak keveréke,⁶⁶ ő a Nő, Éva, akiben minden faj benne van (I. 68.). Nótája boszorkányos, megigéző, babonázó, azzal a delejes erővel bíró, amely neve első viselőjének, az édenkerti Évának⁶⁷ a tulajdonsága. Valami őstermészetesség nyilvánul meg benne, egyszerre erdei vadmadár és gyermeki jelenség. „Sajátságos bűbáj volt e vonásokban, szelídség és dévajtság, szabályosság és kivétel, sűrű, fekete, kigyózó szemöldök és szelíd, mosolygó, piros ajkak, földi szenny és túlföldi glória.” (I. 52.) A lány a mítoszok narratívájában lép elénk;⁶⁸ mennyei fény és pokoli árny (47.) egyesül Evilában, aki egyszerre Nephitim lánya és szent, „egy vadember az angyal stádiumában” (I. 57.).

Evila visszautasítja Berend házassági ajánlatát: Nemcsak egy nővel szembesül itt a férfi, hanem a maga őseredeti állapotában lévő, a magát az életet rejtő nővel – voltaképpen az elvesztett, paradicsomi Évával. Azzal, ami, aki Iván világából hiányzik, aki nélkül Bonda-völgy nem lehet édenkert.

⁶³ Vele szemben Iván a megbocsátás embere (megbocsát a tárnáját elhagyó munkásoknak, és megbocsát Evilának is). Ha a megbocsátás helyére a bosszú, a szeretet helyére a gyűlölet lép, a világ elpusztul – ez Szaffrán alakjának üzenete.

⁶⁴ Árpád egyébként a gyermekiségét megőrző, az eredetihez, istenihez közel álló (művész) férfi megttesítője, nem véletlen, hogy ő Berend fogadott fia, és útján Berend indította el.

⁶⁵ A szem a lélek tükre mondás igazolódik e regényben.

⁶⁶ Ilyen, több fajt magában egyesítő az Egy Isten (1877) Adorján Manasséja is.

⁶⁷ Vö. „valóságos mintaképe a bibliai Évának.” (I. 58.)

⁶⁸ nájász-arc és nimfai lábszár (I. 56.) „egy tökéletes menádba száműzött múzsa” (II. 8.) Ezt Belényi Árpád írja róla Berendnek.

Amikor Evila – látszólag a kísértésnek engedve – elhagyja Bonda-völgyet, és megszökik Kaulmannal, Iván feldúltan elmélkedik magában: „A leány, kit erényesnek hitt, kinek hűségét bámulá, kinek naivságába beleszeretett, íme, elesik a legelső hízeglő szavára!” (l. 100.) Nem tudja, nem tudhatja, hogy Evila nem a *férfi* hízeglésére mondott igent, hanem a *doktor* ígére-tére. A lány azért megy el Kaulmannal, mert orvosnak hiszi, annak, aki meg tudja gyógyítani Jánoskáját. Egyébre nem gondol.⁶⁹ És Evila vívódik, szép kifejeződése ennek erdőbeli útja; mielőtt elmegy, fel akarja keresni Szaffránt, a vőlegényét. Mesei motívumok működnek itt: Evila saját lelkében bolyong ekkor. „Evila vaktában bolyongott csalitokon, bozótokon keresztül, az éj is sötét volt, az erdő még sötétebb; oldalvást a hegyoldalban éhes farkasok vonítása felelgetett egymásnak. A leány remegett...” (l. 97.)⁷⁰ Pétert azonban egy másik lánnyal, egy néemberrel táncolva (s az arcát csókolva) találja, s ez, a hűtlenség bírja végső döntésre: elhagyja a bányát. Iván tehát – miként a történet végén – itt is félreérti Evilát, ő végig azt hiszi, a lány tisztátalan, és eladta magát.

Evelina színésznőként harmincháromféle asszonyt jelenít meg, a nőt mutatja meg különböző szerepekben. Híres alakok ruháját ölti magára, elénk tárja a nőt alakváltozataiban: a szűztől a királynőn át a gyilkosig. E jelenet nem csupán Evila ábrázolását szolgálja, azt érzékelteti, hogy a nő milyen szereplehetőségekben nyilvánulhat (nyilvánult) meg a történelem során – ezek azok a szerepek, amelyeket a paradicsom elvesztése után a nő kipróbált, megvalósított. Vajon azonos-e valamelyikkel Evila? Bár később az ártatlanságát megőrző Claudia Letának bizonyul, a leghitelesebb szerepe mégis a harmincharmadik: gyermekleány ő, az akar lenni, egy öregúr gyermeke.⁷¹

A lány színésznői volta igen ellentmondásos. Sikeresen játssza a nagyvilági nőt (a csábító, igéző, férfiakat mozgató figurát), de a színpadon lámpaláza van és „megbénul”. Nem tud igaz színésznő lenni, Belényi Árpád szavai szerint a bátorsága hiányzik. Ez a bátorsághiány – amennyiben a színészetet jelképnek, erkölcsi vonatkozásúnak tartjuk – valójában erény. Evila nem tud igazi színésznő lenni, olyan, amilyenek a nagyvilágban kellene lennie. Tehetsége, pozíciója csupán áltatás, az ő igazi szerepe a férfiak (Tibald, Waldemár) behálózása lenne. Egyik sem sikerül, mert a lány nem képes szerepjátékra: az öreg herceggel nagypapa-unoka viszonyt alakít ki, Waldemárt pedig visszautasítja. Színésznői kudarca annak jele, hogy nem tud lemondani önmagáról, természetes szemérmességét, önvédelmező naivságát nem tudja levetkőzni – szerepet játszani végső fokon nem képes, amit mégis tesz, „csalás-játéka” voltaképpen védekező és önmegtartó gesztus. Igazi színésznő akkor lehetne, ha eldobná gátlásait, és minden rábizott szerepet teljesítene. S minthogy ez identitása elvesztésével járna, erre nem képes.

Éppen az Evila titka, hogy minden nagyvilági kaland ellenére is az marad, aki volt – minden értelemben. Mélyen megmerítkezett a káosz világában, de lelkében nem változott. A regény végén az tér vissza a paradicsomba, aki elment.⁷² A szöveg ezt megerősíti a keretes szerkezettel: minden szó szerint ugyanúgy történik Evila és Iván második találkozásakor, mint az első alkalommal. De itt már mindketten kiállták a próbákat.

Evelina az önmaga elvesztésétől való félelmétől szabadul meg, amikor megszakítja kapcsolatát Kaulmannal. „Evelina lehúzta az aranyos szattyán szandált a lábáról. S mikor egy alsó ruhában, mezítláb ott állt, odaveté a cifra szandált Kaulman lábaihoz. – Azt, hogy „ez” még az öné, de én: „Dirmák Éva demoiselle” a magamé vagyok.” (II. 172.) Felszabadító erővel hat

⁶⁹ „Én szolgálni fogok, dolgozni nekik éjjel-nappal. Még kutyát se tartsanak, mert kutya is leszek a háznál, csak a Jánoskát gyógyítsák ki, hogy ember legyen belőle, ne üljön a templom küszöbére koldulni.” (l. 95.)

⁷⁰ A farkasok a nagyvilágban rá leselkedő férfiak (Kaulman, Waldemar, Sámuel) előképei-jelképei, alakváltozatai. És előképe Evila nagyvilági útjának az egész jelenet, ugyanúgy az ismeretlenbe megy ott, mint az erdőbe, s ahogy a nagyvilágban, úgy az erdőben is némberséggel találkozik.

⁷¹ Evila igazi vágya, hogy az atya (az Atya) gyermeke legyen. Többször hangsúlyozott gyermekisége erre utal. Evila a paradicsomból kiűzött, oda visszavágyó, az Atya hiányától (a vele való legközelebbi kapcsolat hiányától) féltő nő megtestesítője, érzései jelképesek, archetipusok.

⁷² Ld. a regény már idézett utolsó mondatát: „Ami gyémánt volt, gyémántnak maradt.” (II. 264.) „A bányászleány a regény végére bányászleányként dicsőül meg.” Fried István, *Gyémánt maradt ami gyémánt volt? Félreértések Jókai Mór Fekete gyémántok című regénye körül*. 2008. p. 4.

rá, hogy újra (a világ előtt is) önmaga lehet. Visszanyeri soha el nem veszített identitását, vagy inkább ráébred saját identitására. „Semmivé lesz” – olvassuk, miközben éppen mindent visszanyer: visszakérül ősi állapotába, és ugyan még tesz két próbát (Felkeresi Belényi Árpádot, majd megpróbálja folytatni a színészetet), innen már csupán egyfelé vezethet az útja: vissza a paradicsomba. Teljesen azonban csak úgy léphet ki e világból, ha Evelina-énjét végleg elveti, elpusztítja (s erkölcsi értelemben valóban megtörténik Evelina halála, az Evelina-val való végleges leszámolás).⁷³

Evila valójában igaz szeretetre vágyik (a hamis, torzult szerelem világában). Ezért ajánlkodik fel (lelki értelemben) Belényi Árpádnak is. Szafrán veszi észre azt, hogy a nő nem boldog.⁷⁴ Evila megőrizte tisztaságát, nem veszítette el kapcsolatát az éggel, ennek szép példája, hogy szebben énekel a templomban, mint a színházban.⁷⁵ Itt, Isten házában önmaga tudott lenni: az Istenhez közel álló, a hozzá visszatérni akaró nő. Igazi jellemét Pál tárja elénk, amikor szóban bemutatja Ivánnak az éves díjjal jutalmazott leányt. (II. 258–260.) A régi-új bányász-Evila szorgalmas, nem hivalkodó, egy furcsasága, hogy „mindennap tiszta fehér ruhát szeret venni”,⁷⁶ takarékos, templomjáró, „víg kedélyű és örökké tréfás”(II. 259.), jó erkölcsű. Így látja maga előtt Sámuel apát is a döntő (az Evila és mindenki más sorsát eldöntő) jelenetben, amely Szent Jusztina és Ciprián történetét idézi. És a pap felismeri a nő erejének forrását is: „– Óh, leányom, a te fejed fölött valamely láthatatlan kéz lebeg szüntelen. Az oltalmazzon meg téged örökké.” (160.) Az Úr soha nem hagyja el az övéit, óvja a nőket (miként a férfit is) mindig, a paradicsomon kívül is.

Vajon szereti-e Evila Ivánt? Sorsát figyelemmel kíséri, aggódik bányája miatt, amikor visszatértek újra és újra meghallgatja Berend harcát az alvilággal, mindig könnyezik. (II. 260.) Lehet ez az érzés rokonszenv, hála egykori munkaadója iránt, bűnbánat saját tettei miatt, lehet tisztelet, bámulat, de lehet-e tiszta, őszinte szerelem? A visszanyert éden tudatában („A mennyországot érzé fejére szakadni.” II. 263.) fordul Ivánhoz a nő, e szavakkal: „... ha meg nem halok, ... akkor szeretni fogom önt örökké” (II. 263.) „De én tudom, hogy meg kell halnom.” (II. 264.) Iván megbocsát neki, de az Úr bocsánatában Evila nem hisz. Pedig elnyeri azt is (nem is veszítette el soha), mert nem hal meg. Szerelme jelképes is: az újra visszaszerzett földi paradicsomban a nő a férfi párjává lesz, s ez az örök szerelem (az egymást és a paradicsomot többé soha el nem hagyó szerelem) kezdete.

Miként a férfinak, úgy a nőnek is vannak alakmásai (legalábbis a szöveg egyéb női szereplehetőségeket is bemutat). Angela grófnő Iván, a férfi lehetséges párja. Mégsem lesz az, mert rideg, szoborszerű nő, szenvedély nélkül. A Berenddel való kapcsolata az összefonódást is magában rejt, ez mégsem valósul meg, több okból sem. Iván azok közé tartoznak, akik csak egyszer szeretnek, az ő szíve örökké Eviláé. Azért is, mert a férfinak nem az angyal, a szobor, hanem az életteli, „ősi” asszony a párja. S emellett: Angela elbukik, mert nem ismeri fel küldetését, nem békül ki nagyjával, hogy a nemzeti megújulást segítse. Angela tehát lemond a szeretetről, nem tud megbocsátani, s így – minden angyalisága ellenére – azonosul a nagyvilággal. Nem életet adó, teremtő gyémánt volt ő, ezért kell elégnie. Iván és Angela útja nem azonos, küldetésük, szerepük más, ezért nem lehetnek egymáséi. Ezt jelzi, hogy elbeszélnek egymás mellett, mindkettőjük másra vágyik.⁷⁷

⁷³ Evelina ruháját megtalálják, azt hiszik, öngyilkos lett. A ruha mint azonosító, öngyilkosságra utaló jel, valójában a korábbi éntől való megszabadulás jelképe az Arany emberben (1872) is fontos motívum (ld. Timár és Krisztyán ruhacseréjét).

⁷⁴ „ebben a nagy fényben nem lakik boldogság.” (II. 101.) Tibald hercegnek pedig maga Evelina vallja meg: „Nincs nálamnál árvább teremtés e világon!” (II. 40.)

⁷⁵ „Ha úgy tudna énekelni az ördögnek is, mint az angyaloknak tud...” – mondja neki Árpád. (II. 151.)

⁷⁶ „Éjjel maga mossa ki fehér ruhát a zúgó alatt.” (II. 259.) Ez az Arany János Ágnes asszonyára emlékeztető cselekedet bűnbánó, vezeklő, öntisztító gesztus. Pedig tisztaságát mindvégig megőrizte.

⁷⁷ „Hát én kire fogok majd várni az aurora borealis alatt?” (Angela) „Hát én rá majd ki fog várni az aurora borealis alatt?” (Iván) Angela Ivánra, Iván viszont Evilára vágyik.

Evilához teszi hasonlóvá vezeklő gesztusa is: Angela csupán egyetlen sort (mondatot) kér Ivántól: „Én önnek megbocsátok.” (II. 248.) Három levelet is küld a grófnő, mert „égető” szüksége van a férfi megbocsátására. Már-már megérti igazi küldetését (nagyapjával is kibékül), de későn. Mert sorsa – így rendeltetett – a halál. Angela egyik azonosítója a Gonzaga Júliára való hivatkozás: a magasan álló nő elpusztítja férfit.

Emlékezzünk a meztelen láb motívumára! Gonzaga Júlia azért öli meg a férfit, mert „meztláb menekült” [kiemelés az eredetiben] (I. 251.), „s a férfinak nem volt szabad az ő lábait fedetlenül látni.” (Uo.) Evila ugyanakkor meztláb érzi magát önmagának (a már idézett jelenetben, amikor jelképesen visszaadja aranyos szandálját Kaulmannak), s Bonda-völgyben, az édenkertben így jelenik meg a férfi előtt: „De az a piros rokolya nem volt feltűzve az övébe, csak *karcsú bokáit, domború lábfejét* [kiemelés tőlem: Ny. P.] engedé láttatni.” (II. 261.).

Nem az Angela-gyémánt, a szobornő, az eredendő, édenkerti lényegét elfedő (elvesztő) a paradicsomba visszatérő nőtípus, hanem az első szerelem, az életet és teremtést sugárzó, magát bűnösnek vélő, de valójában a legtisztább és legmagasabban álló, a nagyvilággal lelkében nem azonosuló: Evila. Angelának a lelke más, ezért nem léphet a bányászlány helyébe. Hiányosságát, az igazi női szépséget mutatja meg az a jelenet, amelyben Iván villanydelejjel világítja meg az arcokat. „egy arc, mely kristály, melyen nincs semmi földi szenvedély, öröm, bánat, gúny, dac, kevélység!” Ez volt Angela. S Theudelinda: „Nemes vonásai átszellemültek. S amint fején pompás diadémja briliántjait érte a fény, mint hullócsillagok özöne, szikrázott homlokáról a fénysugár. Magasztos volt. Öt percig volt a leghódítóbb alak a szépek szépei között.” (...I. 226.) Theudelindának (a harmadik nőtípusnak) itt a lelke vált láthatóvá, az volt a szép, míg Angela belül üresnek bizonyult.

Theudelinda sorsa a nagyvilágot beszippantó nő végzetét mutatja. A világból való önkéntes száműzetését nemes cél érdekében (Sámuel azon tanácsára, hogy segítsen a nemzeti megújulásban) felülírja, ám később ismét csalódik. A változás akarójaként még határozottabban szembesül azzal, hogy a világ éppen olyan, mint negyven évvel ezelőtt. Erre leginkább Berend vallomása (II. 34–36.) ébreszti rá. És Theudelinda, csakúgy, mint Angela kizárólag áldozatok árán szabadulhat – Angela halála után a grófnő visszatér birtokára. A nagyvilággal – tudatosan vagy félreértelmezés (Theudelinda) vagy dac (Angela) miatt – azonosuló nő (rejtessen akár gyémántot belül) elég, elpusztul.

5. BONDA-VÖLGY TEOLÓGIÁJA

Berend Iván földalatti útjáról a mítoszok narratívájában kapunk hírt: tűzokádó és tűzfojtó szellemekről, teremtésről és újrateremtésről (I. 50.) olvasunk. Azonosító szerepűek a motívumok, azt tudatosítják, hogy itt valami végzetes, a teremtés sorsát eldöntő, az építő (teremtő) és romboló (pusztító) elemek (eszmék) küzdelme zajlik. Ez a mítoszi-bibliai retorika teremti meg az erkölcsi kontextust. Ugyanakkor Bonda-völgy igazi teológiáját a nagyvilág és a mikrokozmosz közötti morális különbség mutatja meg. A káosz világot maguk a szereplők mutatják be. Sámuel apát szerint: „Mindenütt káosz van...” (I. 184.) „Hímzett ruhás bohócok, akiknek kezében van a világ vezetése.” (uo.) „Törpe emberek állnak a hajók kormányán” (I. 185.) „Halomra dül az egyház” (I. 185.) Theudelindának – a fővárost említve – vízözönről beszél (I. 161.) És mindennél jobban megmutatja a világ erkölcsi állapotát (ennek tükre) a kriptajelenet, „a vallás kegyes szertartásaiból förtelmes bacchanált torzító” tobzódás (I. 149).⁷⁸ A börze leírása szintén a nagyvilági zűrzavart tárja elénk: „Már az ajtón kívül hallatszott a zűrzavaros láрма [...] Amilyen tömve lehet egy templomnyi nagy terem, oly gombolyagban taposott egy-

⁷⁸ A kriptakáosz leírását ld. I. 145-151.

máson keresztül ezernyi cilinderkalapos ember, mindenki beszélt, mindenki kiabált hevesen, mérgesen, mintha veszekednének; ököllel, papirossal hadonásztak a levegőben...” (II. 66.)

Iván kétszer vallja meg, mit lát a nagyvilágban. Először Delejországról szólva jelenti ki, hogy az északiak soha nem látogatnak meg minket, mert számukra értéktelenek vagyunk. Érdemes ezt a passzus teljes terjedelmében idézni:

„Mit csináljanak ők mivelünk?

Megmérgezett vérünkkel, mely nyavalyáink magvát hordja? visszás fogalmainkkal, undok fajgyűlöletünkkel? kapzsi pénzvágunkkal, önző szerelmünkkel, nevetséges büszkeségeinkkel, örült divatjainkkal? százféle mitológikus hitünk fanatizmusával, ezerféle nyelvkülönbségünk bábelével, fegyverben álló népeink milliányi szabadalmas gyilkosával? didergő nyomorúságunkkal, dobzódó gazdagságunkkal? tudatlan köznépünkkel, önhitt tudósainkkal? vérengző lakomáinkkal, kábító italainkkal? hiú becsvágunkkal, „enyém-tied” fölötti civakodásunkkal? igaztalan törvényeinkkel, részrehajló bíráinkkal? dózsölő ifjúságunkkal, köszvényes öregségünkkel? állatkínzó gazdaságunkkal, emberkínzó igazságunkkal? börtöneinkkel? akasztófainkkal? pénzen vett gyönyöreinkkel? hamis hajú divatszépségeinkkel? papjainkkal és orvosainkkal? prókátorainkkal és generálisainkkal? újságíróinkkal és minisztereinkkel? királyainkkal és rabszolgáinkkal? mikor mi ezekben vagyunk a tökéletesek!...

Ugyan mire használhatnának ők minket?...

Ha tudnak rólunk, szánakoznak rajtunk.

És hagyják csendes kontemplációval beteljesülni rajtunk a végzetet.

Az ő világuk a jövőendő.” (I. 223–224.)⁷⁹

Másodszor Theudelinde elé tart tükröt arra a kérdésre, hogy miért nem marad a városban: „Én nem vagyok önök közé való. Szégyenlem magamat büszkének lenni azok előtt, akiket önök lenéznek, s nem tudom a fejemet alázatosan meghajtani azok előtt, akiknek önök hódolnak. Nem tudom meglátni az Istent ott, ahol önök imádják, s nem tudok róla elfeledkezni ott, ahol önök kigúnyolják. Valami varázslat libeg önök felett, hol mindennek háttere gúny, tagadás; ki mond itt igazat egymásnak a szemébe, s kit szeretnek itt, ha nem látják?” (II. 35.) „S minő fogalmak a nők felől! Minő családélet! Minő drámák benn; minő komédiák künn! Minő virtus a védekezésben! Mily bálványa a futó örömmek! S ahol ez megszűnik, mily sivatag életunalom, mily öngyilkossággal kísértő fásultság!” (Uo.)

Iván az úri telepet Bábel tornyának (II. 8o.), az emberi nagyravágás jelének tartja, pokoli handabandát emleget. Küzdelme kettős: a bányatűz a nagyvilág jelképe, s Berend mindkettővel harcol. Ezért válik valóságos bibliai eposzrészletté, a végítélet (apokalipszis) narratívájában előadott történeté harca az alvilággal.⁸⁰ Iván alászáll a pokolba, az égő labirintba (II. 234.), hogy elűzze az izzó gyehenna rémeit (II. 235.), s legyőzze az alvilág istenségeit (II. 24o.) A föld tombolt lába alatt, mert érezte vesztét a Sátán; Berend megdöngötte a pokol kapuját, és párbajra hívta az ördögöt. Véget vet a pokoli komédiának. Ő a szabadító a pokolban (kiszabadítja az alvilágban rekedt száz bányászt), második Ádámként, a Megváltó alakváltozataként (emléttük már) győzedelmeskedik. Berend Iván nem válik Istenné, de szimbólummá igen: harca a világharc (Krisztus és a Sátán harcának), a Szabadító eljövételének előképe; s megmutatja, hogy férfi és nő tisztaságán túl még valami szükséges a földi paradicsom eléréséhez, a legfontosabb: Isten kegyelme, a megváltás, Krisztus üdvtörténeti munkája. Nélküle nem születhet új édenkert. Berend isteni cselekedetei és retorikája – „Ne féljete! Rajta tarom sarkamat a Levjátán fején!”⁸² (II. 24o.) – ezt a jelképet erősítik.

⁷⁹ Másutt negatív festéssel, Delejországról szólva jellemzi a káosz világát: „Tehát itt nincs *börzeszedelgés*, nincs *bukás*, nincsenek milliomosok, kiknek fölösleges pénze az erkölcsökben vásárt üssön, az asszonyokat fényűzőké, a férfiakat sóvárokká tegye.” (I. 217.)

⁸⁰ A Jelenések Könyve sorai köszönnek itt vissza, Iván Krisztusként száll alá, a Megváltóval szerepét veszi magára: „és nálam vannak a pokolnak és a halálnak kulcsai.” Jel 1,18

⁸¹ Lukács 2,10

⁸² Jób 41,1–34

Mert Iván ember marad. Isten parancsa az embernek: „Eddig teremtetem én, most teremts te tovább!” S az ember folytatja az Istent! Ez a jutalma. S amellet megmarad embernek.” (II. 245.) Ez Iván titka: teljes, egész ember lett, férfi, akinek küldetése, hogy fényt hozzon a világba, hogy folytassa Isten művét. (A tudomány ennek a célnak az eszköze.) Ez az ember teremthet új földi paradicsomot, a növel együtt, Krisztus segédelmével, isten kegyelme által – ez Bonda-völgy emberképe.⁸³

És az istenképe?

Tételmondatunk, következtetésünk az, hogy Berend Iván igaz, hívő lélek, a szó keresztényi értelmében. A férfi nem ateista, hanem természettudós, aki a természetben Isten teremtését, szeretetét csodálja. Hitét többször is megvallja. Egyszer Angela kérdésére: „– Ugye, ön hisz a gondviselésben? Ön hiszi azt, hogy vannak „missziók”? – Hiszem.” (I. 201.) A párbajról pedig így nyilatkozik: „– Én a párbajt nemcsak bűnnek, de még többnek: hibának tartom társadalmunkban! – mondá Iván. – Általában minden ügy, ahol a fegyver képezi az istenítéletet, valóságos istentagadás. A „Te Deum”, melyet a győztes fél zeng azért, hogy neki sikerült több embert halomra löni, mint a vesztesnek, az ég bemocskolása.” (I. 254–255.)

Mindennél jobban megmutatja azonban hitét Delejország bemutatásakor. Az elképzelt állam (mely Bonda-völgy mintaképe)⁸⁴ a szigetlet otthona, ahol a gondviselésbe vetett hit, a természet- és hazaszeretet, a munka és az ész és a tudomány irányítja az emberek életét.⁸⁵ De a legfontosabb:

„Ők nem »hiszik«, hogy van Isten, van lélek, van túlvilág, van örök élet; ők »tudják« már, hogy van!

Kell-e ott erényt, szorgalmat, hűséget, jóságot »prédikálni«?

Nem. Az éjsark alatt *nincsen pap*.

De hiszen maga a föld teszi nekik könnyűvé az eget megérdemelni.

Ameddig a delej befolyása elhat, csodaerővel száll az meg nemcsak eget és földet, de mindent, ami a kettő közt lakik. Az ember szíve alája van vetve annak. [kiemelések az eredetiben]”(I. 220.)

Delejország lakói nem a kultikus, a külsőségekben megnyilatkozó, ám nem igazi hit emberei, hanem az Isten szeretetét a teremtett világ csodálatosságában, az Úr ajándékaiban való folyamatos részesedés szépséges tapasztalataiból fakadó meggyőződésnek a képviselői. Nem istenhitük, hanem istentudatuk van. Közvetlen kapcsolatban állnak a Teremtővel.⁸⁶ Maguk is földi paradicsomban élnek – e szelíd, szeretetben eltelt élet hitelesíti a bibliai retorika is, a halálról szólva: „Az élet kialszik, mint a mécs, csendesesen, ha olaja elfogy.” (II. 220.) Ez az istentudat kap hangot a '70-es évek többi nagy regényében is.⁸⁷

És más itt a szerelem is: „És végre az éjsark alatt *igazán szeretnek*. Ha két szív deleje ott egymást feltalálta, soha el nem szakad az többé egymástól, nem választja el őket más, csak a halál; s még akkor is, aki előbb meghal, nem költözik el újjászületni társa nélkül a más csillag-

⁸³ E paradicsom, és általában a Jókai-regények édenkertje csupán mikrokozmoszként valósulhat meg. „a személyiség önvédelmét csak a kisközösség zártságában rejtve lehet megvalósítani” – állítja Fried István. *Öreg Jókai nem vén Jókai. Egy másik Jókai meg nem történt kalandjai az irodalomtörténetben*. Budapest, Ister Kiadó, 2003. p. 13. Egyszerre optimista és pesszimista e megoldás, hiszen megvalósítható ugyan az édenkert, de csak kis körben; ugyanakkor: bár csak kis körben, de megvalósítható az édenkert. A korszak földi paradicsom képéhez ld. Hofmann, Werner, *A földi paradicsom. 19. századi motívumok és eszmék*. Budapest, Képzőművészeti Kiadó, 1987; Jókai szigeteihez pedig: Nyiri Péter *Torockó, a szigetkert. A helyszínek teológiája Jókai Mór Egy az Isten című regényében*. Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve, 22. kötet, Sátoraljaiújhely, 2012. pp. 261–269.

⁸⁴ Berend mintateleppé, a „tiszta erkölcs, jellemzilárdság” (II. 256.) otthonává változtatja Bonda-völgyet. Ennek – az Adorján Manassé (Egy az Isten) Torockójához hasonló szigetkertenek – a leírását ld. II. 255–257.

⁸⁵ Lemondunk most Delejország társadalmi berendezkedésének elemzéséről, ezúttal csak a keresztény narratíva szempontjából lényeges, a vallásra, istenképre vonatkozó részleteket emeljük ki.

⁸⁶ Az „egy akol, - amelynek nem kell pásztor” [kiemelés az eredetiben: Ny. P.] ((224.)) kijelentés nem az isten, hanem az egyház feleslegességére utal. A föld ugyanis „önfényében” (Uo.) ragyog; a benne mindig is meglévő isteni szeretet és kegyelem fényében, ennek tudata teszi feleslegessé a földi pászort.

⁸⁷ Ld. ehhez Nyiri Péter „*Nincs olyan nagy és nincs olyan kicsiny, ahol őt ne látnám.*” *A mindennapok szentsége és a Jókai-szóveg*. In: Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve, 23. kötet, Sátoraljaiújhely, 2013. pp. 343–349.

zatba; ott marad körülötte, él tovább szíve emlékében s a föld delejsugarában, s rá vár, míg az meghal, s együtt mehetnek a közös új hazába. Ez az éjszarki emberek szerelme.” (I. 220–221.) Ez a Jókai-regény szerelemképe; legnyilvánvalóbban az Egy az Istenben jelenik meg.⁸⁸ Berend ebben a tekintetben (is) olyan, mint a delejországiak: ő is csak egyszer szeret, ezért nem tudja feledni (s Angelával felcserélni) Evilát: „Ah, a Delejországon innen is vannak emberek, akik, ha egyszer megszerettek egyet, azt nem felejtik el többé soha.” (II. 37.) Maga a delej is jelkép, mégpedig a cselekvő szeretet szimbóluma: ez (a fent vázolt módon) az alapja a delejországi boldogságnak (édenkerti jellegnek). Berend Iván cselekvő, nem külsőségekben megnyilvánuló hittel éli mindennapjait. Az elbeszélő ezt az Angela sírjánál álló Iván kapcsán így fogalmazza meg: „Mikor a sírbolt ajtajához értek, Iván letette a koporsót, lehajolt hozzá, és sokáig úgy állt. Talán az volt az imádság. Az Isten meghallja azt, ha nem beszélnek is hozzá fennhangon. Meghallja, ha semmit sem mondanak is – akik éreznek. Theudelinda odahajlott Ivánhoz, s a fekete fátyolon keresztül egy csókot nyomott homlokára.” (II. 253.) Iván Szafránnak is erről beszél: „Mikor egyedül vagyok, imádkozom.” (I. 69.)

Berend többször is a kötelességet említi, amikor cselekedetei motivációjáról beszél (Theudelinda segítésekor és Angela védelmezésekor). S az egyik legfőbb kötelességnek, miszsióának a hazaszeretetet tekinti. Ez Delejország egyik alapja is, és ez vezérli Ivánt az Angelával való kapcsolatában: a nemzet érdekében ki akarja békíteni őt nagyapjával: „– Grófnő, önnek egyetlen szavába kerülne, és a bécsi zöld palota mindenestül Pestre vándorolna le. Egy nagy vezéralakra volna szüksége ideleln a társadalomnak, ki most odafenn csak egy tespedő semmi, s ez önnek nagyatyja, aki önt imádja. Egy szava önnek új fordulatot adhat egész lételünknek. Egy szavára önnek Tibald gróf Pestre jönne lakni.” (I. 244.) S aztán Iván elmondja Angelának, hogy a nő őse, a kardinális gályarabságra küldte a férfi elődjét, a pataki prédikátort, mert az nem mondott le hitéről. (I. 245.) Berendet is ez, a haza iránti elkötelezettség⁸⁹ fűti: reményéről, hogy a nemzet sorsa jobbá tehető cselekvő kezek által, nem mond le.

ÖSSZEGZÉS

Láthattuk, a példázatos olvasás számára sikeresen megnyílt a Fekete gyémántok című regény, eddig nem vagy kevéssé tárgyalt részletek (kincsek) kerültek felszínre. Ebben az 1870-es Jókai-szövegben értelmezésünkben az erkölcsi, a keresztény narratíva bizonyult a fő értelemhordozónak, jelentésképzőnek. A motívumok struktúrába szerveződnek, és hatékonyan támogatják a keresztény nagyelbeszéléshez való kapcsolódást. Mert e regény világképe mélyen keresztény, evangéliumi, mely egy bánya és a pénzvilág (a mikrokozmosz és a káosz) küzdelme által azt beszéli el, hogy a férfi és a nő miként tudja visszaszerezni, újjáteremteni az elvesztett paradicsomot. Tisztasággal, cselekvő szeretettel, de mindenekelőtt: Isten segítségével. Ez Bonda-völgy teológiája.

⁸⁸ Torockó, a szigetkert. *A helyszínek teológiája Jókai Mór Egy az Isten című regényében.* 2012.

⁸⁹ Berend a szabadságharcban a Vilmos-huszároknál szolgált. Az elbeszélő keserű iróniával beszél a korábban mítoszként megénekelte küzdelemről: (II. 53.) Ugyanilyen hangnemben szól a hazaszeretetről pl. a Sárga rózsában. A „nem mondok le a haza megújulásába vetett hitemről” elv, gyanítjuk, nemcsak Iván, hanem az elbeszélő, sőt, a szerző elve is.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- BARTA JÁNOS *Az élő Jókai*. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 1975/3. Jókai Mór születésének 150. évfordulójára, pp. 272–279.
- BÉNYEI PÉTER „Vetkőzd le az új embert, s öltsd fel a régit”. *Interszubjektivitás és individuáció az Enyim, tied, övé című Jókai-regényben*. In: Irodalomtörténet, 2012. (93. évf.) 3. sz., pp. 348–367.
- BÉNYEI PÉTER *Az irodalompszichológiai olvasás a Jókai-értés kontextusában*. In: Alföld, 2014. február. pp. 56–69.
- BÉNYEI PÉTER *Egy (majdnem) hiányzó paradigma a Jókai-értésben. A Jókai-szövegek lélektanáról a recepció kontextusában*. In: HANSÁGI ÁGNES ÉS HERMANN ZOLTÁN (szerkesztette) *Jókai & Jókai. Tanulmányok*. A 2012. május 4–5-én Balatonfüreden tartott konferencia előadásainak szerkesztett változata. Budapest, Károli Gáspár Egyetem, L'Harmattan Kiadó, 2013. pp. 85–106.
- BORI IMRE *Jókai és a századvég*. In: *Az élő Jókai (Tanulmányok)*. Szerkesztette KERÉNYI FERENC ÉS NAGY MIKLÓS, Budapest, A Petőfi irodalmi Múzeum és a Népművelési Propaganda Iroda közös kiadványa, 1981. pp. 88–111.
- DR. GÁL JÁNOS *Jókai élete és írói jelleme*. Rákosi Jenő előszavával, Berlin, Ludwig Voggenreiter Verlag, Magyar osztály, 1925
- Fábrí Anna *Jókai-Magyarország. A modernizálódó 19. századi társadalom képe Jókai Mór regényeiben*. Budapest, Skíz, 1991
- FRIED ISTVÁN *Gyémánt maradt ami gyémánt volt? Félreértések Jókai Mór Fekete gyémántok című regénye körül*. In: Irodalomtörténet, 2008/1. pp. 3–24.
- FRIED ISTVÁN *Jókai és a pénz*. etal.hu/archivum/fried-jokai-es-a-penz.pdf [utolsó letöltés: 2015. március 2.]
- FRIED ISTVÁN *Öreg Jókai nem vén Jókai. Egy másik Jókai meg nem történt kalandjai az irodalomtörténetben*. Budapest, Ister Kiadó, 2003
- GERGELY GERGELY *Jókai regényei a 70-es években*. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 1975/3. Irodalomtörténeti Közlemények, 1975/3. Jókai Mór születésének 150. évfordulójára, pp. 307–317.
- GYULAI PÁL *Jókai legújabb regényei; A tengerszemű hölgy*. In: Uő. Munkái III. Budapest, Franklin-Társulat, é. n., pp. 100–121, 148–155 (1869)
- HANSÁGI ÁGNES ÉS HERMANN ZOLTÁN (szerkesztette) „Mester Jókai” *A Jókai-olvasás lehetőségei az ezredfordulón*. Budapest, Rác Kiadó, 2005
- HANSÁGI ÁGNES ÉS HERMANN ZOLTÁN (szerkesztette) *Jókai & Jókai. Tanulmányok*. A 2012. május 4–5-én Balatonfüreden tartott konferencia előadásainak szerkesztett változata. Budapest, Károli Gáspár Egyetem, L'Harmattan Kiadó, 2013
- HOFMANN, WERNER *A földi paradicsom. 19. századi motívumok és eszmék*. Budapest, Képzőművészeti Kiadó, 1987
- IMRE LÁSZLÓ – NAGY MIKLÓS – VARGA PÁL *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. I. Kézirat, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995.
- LENGYEL DÉNES *Jókai Mór*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970
- MARGÓCSY ISTVÁN *Bálványosvár – avagy Jókai és a vallás*. In: Tiszatáj, 2014. május. pp. 62–74.
- McGRATH, ALLISTER (szerkesztő) *A keresztyén hit*. Budapest, Kálvin Kiadó, 2007

- MEZEI JÓZSEF *A valóságteremtő*. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 1975/3. Jókai Mór születésének 150. évfordulójára, pp. 287–296.
- MEZEI JÓZSEF *Jókai művészetéről*. In: Az élő Jókai (Tanulmányok). Szerkesztette KERÉNYI FERENC és NAGY MIKLÓS, Budapest, A Petőfi irodalmi Múzeum és a Népművelési Propaganda Iroda közös kiadványa, 1981. pp. 13–22.
- MIKLÓS PÁL *Jókai metafizikája*. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 1975/3. Jókai Mór születésének 150. évfordulójára, pp. 324–334.
- MIKSZÁTH KÁLMÁN *Jókai Mór élete és kora I–II*. Mikszáth Kálmán műveinek kritikai kiadása, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1962
- NAGY MIKLÓS *Az újjászületés, újjáteremtés és a sziget. Jókai két motívuma*. In: Értékek kontextusa és kontextusok értéke a 19. századi irodalmunkban, összeállította Imre Mihály és Gönczy Mónika, Debrecen, 2000. pp. 180–188.
- NAGY MIKLÓS *Jókai Mór*. Budapest, Korona Kiadó, 1999
- NAGY MIKLÓS *Jókai. A regényíró útja 1868-ig*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1968
- NYILASY BALÁZS *A románc és Jókai Mór*. Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2005
- NYIRI PÉTER „Az ég mindenki előtt nyitva van, aki azt keresi.” *Jókai Mór: Szomorú napok*. Sátoraljaújhely, Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve, 21. kötet, 2011. pp. 201–216.
- NYIRI PÉTER „Nincs olyan nagy és nincs olyan kicsiny, ahol őt ne látnám.” *A mindennapok szentsége és a Jókai-szöveg*. In: Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve, 23. kötet, Sátoraljaújhely, 2013, pp. 343–349.
- NYIRI PÉTER *Az őspuszta és a hazugság (Jókai Mór: Sárga rózsa)*. Sátoraljaújhely, Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve, 24. kötet, 2014. 363–370.
- NYIRI PÉTER *Torockó, a szigetkert. A helyszínek teológiája Jókai Mór Egy az Isten című regényében*. Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve, 22. kötet, Sátoraljaújhely, 2012. pp. 261–269.
- PÉTERFY JENŐ *Jókai Mór*. In: Uő. Válogatott művei, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1983. pp. 603–632.
- RAPCSÁNYI LÁSZLÓ (szerkesztette és a bevezetést írta) *A Biblia világa*. Budapest, 1973.
- SÓTÉR ISTVÁN *Ideák és nosztalgiák költője: Jókai*. In: Az élő Jókai (Tanulmányok). Szerkesztette KERÉNYI FERENC és NAGY MIKLÓS, Budapest, A Petőfi irodalmi Múzeum és a Népművelési Propaganda Iroda közös kiadványa, 1981. pp. 7–12.
- SÓTÉR ISTVÁN *Jókai Mór*. In: Félkör. Tanulmányok a XIX. századból, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979. pp. 283–296.
- SZABÓ LÁSZLÓ *Jókai élete és művei*. Budapest, Rákosi Jenő Budapesti Hirlap Ujságvállalata, 1904
- SZAJBÉLY MIHÁLY *A nemzeti narratíva szerepe amagyar irodalmi kánon kialakulásában Világos után*. Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2005.
- Szajbély Mihály *Jókai Mór (1825–1904)*. Pozsony, Kalligram, 2010
- SZEBÉNYI GÉZA *Jókai és a fekete gyémántok néhány kérdése*. In: Irodalomtörténet, 1954. pp. 24–60.
- SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, HAJDU PÉTER (szerkesztette) *Romantika: világkép, művészet, irodalom*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001
- SZILASI LÁSZLÓ *A selyemgubó és a bonczoló kés*. Budapest, Osiris-Pompeji 2000

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ *Mítosz és utópia Jókainál*. In: Uő. „Multaddal valamit kezdeni” Tanulmányok. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1989. pp. 138–163

WALTER JÁNOS *Isten képe a természetben*. Budapest, Windsor Kiadó, 1996, különösen A természet és a modern ember című fejezet: 7–18.

WÉBER ANTAL *Jókai Mór*. Budapest, Élet-kép Sorozat, Elektra Kiadóház, 2001

ZSIGMOND FERENC *Jókai*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest, 1924

6

Szonett-variációk Sáfáry
László korai költészetében

FINTA ÉVA

Azt a rövidke életpályát, amely Sáfáry Lászlónak megadatott (Munkács, 1910 – Donkanyar, 1943) szakaszolni önmagában szokatlan vállalkozás, jelen esetben mégis indokolt. Sáfáry azon költeményeivel szándékozom ugyanis foglalkozni, melyek kéziratban lappangtak 2008-ig, s melyeket magam kutattam fel a Petőfi Irodalmi Múzeum rendezetlen anyagai között és hoztam nyilvánosságra¹. Jelzett kéziratok, a szerzőnek köszönhetően, gondosan dátumozottak. Így biztonsággal megállapítható, hogy az itt korai versekként kezelt írások 1926-tól 27-ig keletkeztek, vagyis a költő 16 és 19 éves kora között.

Igazán kötött formával Sáfáry László sem első, *Lendület* című (1931), sem második, *Verhovina* című (1935) kötetében nem találkozunk. 1969-ben, a Szépirodalmi Könyvkiadó gondozásában jelent meg Sándor László szerkesztésében és előszavával Sáfáry posztumusz kötete, a *Korforduló*. Sándor László kutatási eredményeként 38 verssel egészítette ki a korábbi 80. kötetben publikált hagyatékot. Görömbei András, a munkácsi születésű költő régi rajongója és híve, így reagált a könyv megjelenésére: „...a Korforduló könyvsiker lett, jó alkalom arra, hogy a magyar lírai avantgard történetét új színnel gazdagítsuk”². Hangot adott azonban hiányérzetének a korai verseket illetően. Úgy vélte, ezek kimaradása a Sándor László-féle kötetből mintegy „...továbbszövi azt a legendát, hogy Sáfáry László 4–5 soros szabadversekkel kezdte pályáját (...).”³ Véleménye szerint „az sem indokolja e versek mellőzését, hogy maga a költő sem vette fel őket első kötetébe.”⁴

Ezt a hiányt az S. Benedek András által 1995-ben szerkesztett *Hómezők előtt*⁵ c. Sáfáry-kötet sem pótolta, bár a kárpátaljai származású író, költő, irodalomtörténész néhány jelentős verssel gyarapította a költői hagyatékot. A rejtőzködő írásokra korabeli publikációkban és a Sáfáry-lányok segítségével talált rá. Három értékes költeményt adott hozzá a hagyatékhoz, de más tekintetben is módosított rajta. A verseket témakörük szerint négy ciklusra bontotta. A közel 120 vers ilyen jellegű szétválogatása érdekesen árnyalta Sáfáry töredékes hagyatékát. Az időközben elhalálozott S. Benedek Andrást már nem kérdezhetem meg szigorú szerkesztői elvének mikéntjéről, annak érvényesítési koncepciójáról, be kell érnem azzal a pár mondatdal, amit ezzel kapcsolatban leírt: „Elfeledett költők ébresztésénél az értékek összesmosása bűn, csak a valódi értékek felmutatása igazolhatja az utókor előtt a kegyelet teljes szándékát.”⁶ Minden bizonnyal jó szándék vezette könyvszerkesztési munkájában, mint ahogyan kétségtel-

¹ Sáfáry László, *Kötetek vagyok. Összegyűjtött versek*. Szerkesztette, előszóval ellátta: Finta Éva. Budapest, Vasas-Köz Kft, 2008 (A szerkesztő magánkiadása)

² Görömbei András, Sáfáry: *Korforduló*. Alföld, 1970/4., p. 154.

³ Görömbei uo.

⁴ Görömbei uo.

⁵ Sáfáry László, *Hómezők előtt*. Budapest – Beregszász, Hatodik Síp Alapítvány, 1995

⁶ S. Benedek András, *Utószó*. In: Sáfáry László: *Hómezők előtt*, szerk.: S. B. A., p. 91.

len az is, hogy a három értékes írás, melyekkel a kötetet gyarapította (*Megérdemled, Látófa, Játék*), nem jelentéktelen irodalomtörténeti adalék Sáfáry életművének feltérképezéséhez. Ám a hiányzó láncszem, korai versei, továbbra is űrt képeztek az életmű egészében.

Egyre inkább úgy tetszett, érdemes a témával foglalkoznom, hiszen még barátai, költőtársai sem ismerték azt a Sáfáry Lászlót, aki korai írásaiban a klasszikus formák mesteri gyakorlója volt. Takáts Gyula, az egykori barát és kolléga például, mint a korabeli kánontól eltérő jelenséget említi: „...hiába keressük a korai versek között a Nyugat nagy költőinek hangját vagy a mitologikus-latinos fordulatokat (...). Pedig nála igazán kéznél lettek volna a hasonlatok, hiszen kevesen ismerték Sáfárynál, a szakmabelinél⁷ jobban ezt a tradíciót.”⁸

Ezek a korai írások, zsengek mutatják, a költő első próbálkozásai éppen a klasszikus formákra vonatkoznak. A műfordítás-kísérletek mellett ugyanis nyomban ott található a kéziratot füzetekben a saját költés.

1. EGY DILEMMA KÖRÜLJÁRÁSA

A korai verseket azonban mindenki, aki ezzel az életművel tevőlegesen foglalkozott, nagy óvatossággal kezelte. Ezzel magam is hasonlóképpen voltam azt követően, hogy anyaga a kezembe került. Szembesülnöm kellett a költő kamaszkori versíró kísérleteivel, műfordítások során szerzett tapasztalataival, a megszerzett tudás hasznosításának sok-sok variációjával befejezett és befejezetlen verseken, feljegyzéseken, töredékeken át. Maga a feladat implikálta, hogy olyan irodalomtörténész által hagyjam magam meggyőzni és vezetni, mint Görömbei András. A tárgyban autentikusabb véleményt nemigen találtam a XX. század második feléből. Le kellett győznöm aggodalmamat, hogy ezek az ifjúkori zsengek, melyek leginkább a költői mesterség ujgyakorlatainak tekinthetők, nem zilálják szét azt a képet, amely Sáfáry költészetéről az évtizedek során kialakult. Hiszen az életmű terjedelme miatt meglehetősen törékeny. Nem lenne szerencsés olyan írásokkal felhívítani, melyek az összkép impartibilitását megtörik. Olyan adalék feltárásának szándéka vezetett, mely meggazdagítja ugyan egy költői pálya ívének megrajzolását, ám nem módosítja lényegét, nem avatkozik bele szövedékébe, inkább mögéje világít, feltárja annak geneziséjét.

Bár a költő korai verseinek jelentős részében meglehetősen naiv kamaszhangot hallat, ezen írásaiban már ott van mindaz, amit felnőttként igényesebben és nagyobb szigorral, a szöveg megformálásának erőteljesebb ökonómiájával tár elénk. Érthető, hogy az irodalomtörténet ezeket a korai írásokat, „zsengeket” kötetben szeretne látni, mert olyasmit mondanak el szerzőjükről, amiről későbbi versei hallgatnak: kivételes formaérzékenységét és ismeretét. Mindkettővel rendelkezett.

2. VERSEK A KÉZIRATOS FÜZETBŐL

Úgy tűnik, a nyugat-európai verselés formai ihletése nála a szerelem élményével kapcsolódott össze. Dátum nélkül, de az 1927-es versek között szerepel ugyanis *Szerelem* c. szonett-variációja, több, hasonló tárgyú vers társaságában. Tavasz van, a költő mindössze 17 éves. Önmaga által gyöngének ítélt versei kis remek. Májusban új füzetet kezd, a negyediket. Az első bejegyzés nehezen olvasható szerelmes vers cím nélkül. Június 15-én A

⁷ Takáts Gyula itt Sáfáry tanulmányaira utal, aki a budapesti Pázmány Péter katolikus egyetem magyar-latin szakára iratkozott be érettségijét követően, ahol önfenntartási gondjai miatt csak 10 év múlva szerzett diplomát

⁸ Takáts Gyula, Sáfáry László. Kortárs, 1965, VII., 1152. p. 1.

szívem régen/ *Nem vágyott dalra...* kezdetű verse mellett a H. U. bejegyzés található, melynek csiszoltabb verzióját beemeltem az általam szerkesztett kötetbe.⁹ A versek mellett többnyire dátum vagy rövidítés áll: H. U. (Határöntúli Újság), M. I. (Mi Lapunk). Ezek jelzik, hogy hova küldte publikálásra őket a költő.

Júliusban aládátumozott versek hirdetik, Nyíregyházán tartózkodik, alkalmasint rokonoknál. Szerelmes versek sorakoznak egymás után ezen a nyáron. Augusztus 8-án írja a *Talán Te vagy?* címűt, 23-án megjelenik az orchidea visszatérő motívuma egy cím nélküli versben, melyet majd továbbfejleszt egy szeptemberi variációban.

Az 5. füzet tele van elbűvölő versötletekkel, „kísérletekkel”. A forma erőteljesen dominál a szövegekben. Tudatos korszaka ez, amikor magára ölti a verskultúra sokszínű köntösét, mintegy próbálgatva, melyik illene leginkább a benne munkáló tartalomhoz, a kimondás varázslata milyen formákat vonz. Már nyilvánvalóan tudja, hogy a verselésnek mesterségbeli feltétele van, s hogy mindent ismernie kell ahhoz, hogy majd a saját hangjára leljen. Ezek azonban mégis többek ujjgyakorlatoknál. Mindenre művelt analógiát keres, élethelyzetére is, stilizáltságában nehézségei, igen szegényes élete más színben tűnik fel előtte. Hiszen a „nagyoknak” sem volt könnyű, lám! Amúgy is idegen tőle a panasz és siránkozás. „*Jobb menekülni ködétől a kinzó gondolatoknak*”- szögezi le az *Ovidius Tomiban* utolsó előtti sorában. Juhász Gyulával ellentétben, ki a „*köd, borulás, szakadás*”¹⁰ közepette nem látja a megoldást életére, és mintegy felmentést is kér, ad magának a körülmények folytán, Sáfáry „ellép” ezektől a hangulatoktól, hiszen nem vezetnek céljai felé.

Az 5. füzet versanyagát mind témájában, mind formailag többféleképpen csoportosíthatjuk. Mindez egyfajta mutatója is annak, mennyire inspirálták tanulmányai, remek tanárai az egyetemen. Témavilágában tovább él a dal, s ez a forma determinálja a versszöveget is. Az antik verselés természetesen adódik, mert fordít görögből. S ha már teszi, meg sem kerülheti a verses szöveget. Ilyen fordítástöredék szerte megtalálható füzeteiben, de egész költemények is későbbi korok szerzőitől. A görögös mérték használata azonban már korábbi írásaiban is felfedezhető.

3. DALVERSEK A SZERELEM JEGYÉBEN

A dalversek egyik csoportja a szerelem ihletésében született. Valós élmény és általános lángolás, szerelmes lobogás ez, melynek tárgya az élet, az eleven környezet, az elemek és természeti jelenségek. Szép és különleges darabja ennek a kozmikus létélménynek *Phönix* c. verse. A versszakok karcsúak, fölfelé lombosodnak. Az öt soros strófák karaktere is különleges. Az időmértékes lábak kettő, három vagy négytagúak, és több reális lehetőséget is tartalmaznak. Ki nem mondottan, de tudhatóan ott van a versben a szerelem témája is. A tűz, mely szent lobogása az emberi fajnak, nem más, mint a szerelem. A költő boldogan veti magát „ravatalára”, mert újraéled általa. Finom erotika lengi be a költeményt, ami nem kivételes a Sáfáry – versekben. Az *Olyan* vagy négy sorosa is jó példának bizonyul:

Olyan vagy nekem, mint a nap,
meleg kezeddal keltesz hajnalonként.
Olyan vagy nekem, mint a fű,
Lágyan simulsz és forrón elborítasz.¹¹

Panteista szemlélete többszólamú. Korai verseiben ez a legerősebb tónus, melyben gondolatait kiteljesíti. Amit változtat: az hangszere, a ritmus. *Szerelem* c. költeménye több dalszerű írás közé ékelődve első szonettjeként tartható számon. Általános jelenség, hogy fiatal szerzők szerelmes verset írnak. Ez Sáfáryra vonatkozóan is igaz. Említett írása azonban

⁹ *Köztetek vagyok*, pp. 19–20.

¹⁰ Juhász Gyula, *Ovid tavaszdalai*. In: Juhász Gyula összes versei, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979. p. 227.

¹¹ *Köztetek vagyok*, p. 16.

meglehetősen egyedi és meglepő hasonlatokkal, metaforákkal él. Szemléletessége mellett csaknem bántó, főleg, ha egy fiatal lányt ajándékoz meg vele szerelmese. A kép azonban természethű, megfigyelésen alapszik. Ez oldja fel a benne lévő hasonlat kellemetlen tónusát, és inkább a humor, a pajkosság, szerelmes évődés irányába tereli:

...A szád vonalja vékonyan vonaglott,
mint lágy esőben élvező giliszta.¹²

A verszárlatnak szánt két sor azonban meglehetősen leválik a vers előzményeiről. Ezt a záró, két sorba tördelt mondatot megelőző három pont, valamint a fölötte található sor befejezetlenségre utaló írásjelei is mutatják. De lássuk a költeményt magát:

Szerelem

Örök kívánság lassan átsugárul,
a szemedről röpdös át komoly fejemre,
mint napmeleg sugárzik hegyperemre.
És nyilvánvaló...nem tud ma voltról, márul.
De visszapattan két fehér halomhoz
s a völgy tavában percre elpihenhet.
De nem soká, hajad hiv és nem enged,
szinével hiv a forró nyugalomhoz
hajad, mely őszi fák színével cserje.
A pásztor gyakran elhagy nyáját, aklot,
hogy bánatát az őszi színű tiszta
cserjék között vidámsággal heverje....
...A szád vonalja vékonyan vonaglott,
mint lágy esőben élvező giliszta.

A közbülső versrészlet hirtelen vált pásztori témára, s ezzel Radnóti eclogáit is bevonzza. Az ide vágó sorok hangulata is szélsőséges, és sem az előtte lévőkhöz, sem az utána következőkhöz nem köthető igazán: „*A pásztor gyakran elhagy nyáját, aklot, /hogy bánatát az őszi színű tiszta/cserjék között vidámsággal heverje....*”

Hangulati átvezetés az őszi cserje és a *vidám* heverés által történik. A vers ugyanis testi közelséggel indul, s a kialakított képben a lány hajának metaforája adja meg a hangsúlyt a soroknak: „*hajad, mely őszi fák színével cserje.*”

A záró sorok az igeidő megváltozása által is leválnak az előzményekről. A tizenkét sor folyamatos jelen idejéből hirtelen vált múlt időre, s ezzel mintegy el is tolja magától az általa kialakított idilli képet. Más szögből pillant a passzív szemlélődést követően a leányra, az eseményekre. Hirtelen legalábbis úgy érezzük, hogy voltak események, ezt tudatosítja a „*vonaglott*” ige valamint az egyetlen hasonlatba foglalt záró sor. A laza logikai szerkezet lassan mégis összetapad: a pásztor a költő maga, aki most odahagyta „nyáját” s az „aklot” – talán családját, talán barátait és otthonát – hogy lelkét örömmel gyógyítsa. Ennek az örömnak a szerelem a forrása. Míg a jelenben vagyunk, csak a költő közérzete, élményt adó impressziói számítanak. Érzékeljük a leány valóságát a *szemed*, a *két fehér halom*, a *völgy tavában* kifejezések által, hogy végül egy gyönyörű és szokatlan metaforában koronázza azt meg: „*hajad, mely őszi fák színével cserje.*” Ám ez a jelenlét a záró két sorban távolságot és távolodást mutat. Ezt az igeidő megváltozása mellett a hasonlat már-már gonosz jellege is fokozza.

A vers befejezetlenség tűnik, ám erre rácsafol a tizenegy soros jambikus, egy sor kivételével tizenegyes képlet. Sokáig úgy tűnt, e korai szonettnek nem született meg végső tisztázata. Szokatlan jellege miatt azonban értékes elemnek tűnik ebben a hagyatékban, s most is

¹² Uo.

úgy vélem, a zsenge kamaszhanghoz egy férfiasabb tónust illeszt. A hatodfeles jambikus vers meglehetősen kiegyenlített ritmusú, csak a második sora zökken egy fölös szótagszámmal. Vélhetően szándékosan alakítja így, hiszen a névelő elhagyásával ezt ki tudta volna küszöbölni. A szonett formát csak tüzetesebb vizsgálódás után ismerhetjük fel benne, hiszen sem a petrarcai, sem a shakespeare-i mintát nem követi, de a Ronsard-féle szonettnek is csak bizonyos tulajdonságát, az első két versszak ölelkező rímeit (*abba*) veszi át, csakhogy nem ismétlésben. A második versszakkal behelyettesíthető ötödik-nyolcadik sorokban ugyanis új rímeket használ (*cddc*), s az utolsó hat sor rímképlete sem idézi a nagy elődöket (*efg/efg*). Szokatlan, és ellenkezik a szonett klasszikus értelemben vett formájával, hogy minden sora tizenegy szótagos, csak a második sora áll tizenkettőből. Ismét formabontó kísérlet Sáfárytól, hogy nem szakaszolja a költeményt. Ugyan ezt már Shakespeare-től megszokhattuk, csakhogy az angol szerző verseinek utolsó két sorát bekezdéssel különíti el a teljes szövegtesttől, s ez a zárlat egyben a vers erejét is magában rejti. Akár véletlen is lehetne a kéziratnak ilyen zárt tömbbe foglalt szonett-alakzata, csakhogy a költő pedánsan alakította már korai verseinek kéziratosa megformálását is. Azt sem hihetjük, hogy nem rendelkezett kellő tudással a szonett formai követelményeire vonatkozóan. Mivel azonban a szonett néhány alapvető feltételének tökéletesen igyekezett megfelelni, inkább újító szándékát vélhetjük benne. Napjainkban ezek a feltételek amúgy is jelentősen fellazultak, s a gyakran szabadvers-jellegű szonettek legjellemzőbb tulajdonsága, a tizennégy soros jelleg marad a csaknem kizárólagos fogódzó. Nem zárható ki azonban a tanulás, gyakorlás során a félreértés sem a szöveg ilyen szerkesztéséből.

Az alkalmasint ugyanazon a nyáron keletkezett *Dissonantia* c. verse, mely formailag megegyezik a *Szerelem* cíművel, tette hangsúlyossá a feltevést, hogy mindkét esetben a szonett egy tagolatlan formájával van dolgunk. Kutatásaim egy későbbi fázisában levelek és egyéb dokumentumok között rátaláltam egy 1930-ban keletkezett versének kéziratára. Önálló lapon, egymagában, letisztázva áll a szöveg a papíron, dátummal és a szerző aláírásával ellátva. Nem lehetetlen, hogy a várt leánynak készült, rendeltetése inkább az ajándékozás volt. Csiszoltsága, rendkívüli költői képei azonban jelzik, nagy belső elvárások vezették Sáfáry tollát. A *pásztor várja kedvesét* c. szonettben a *Szerelem* c. vers alakváltozatát véltem felfedezni, illetve magának az élménynek egy későbbi megélését és lejegyzését. Meglehet azonban, a két versnek s a két impresszióknak nincs köze egymáshoz, csak a szerzőhöz. Jelen esetben azonban ez nem lényeges körülmény. A költemény eddig publikálatlan, én sem használhattam fel, mert megkésve, a *Köztetek vagyok* kötet megszerkesztése és kiadása után bukktam rá.

A pásztor várja kedvesét

Madár sereg, a kórus, ajjzza torkát
a hegy mögül a pálca fölpiroslott;
a pásztor ébred és az éjbe foszlott
bús álmokat kacagja: mert parányi morzsák

a Fény simáján. Itt a Hajnal, cakkoz
a Fény! És Ő is eljön! Ő is! Várni
a biztosat de jó; siralmas bármi,
ha szép, de kétes. És fut a patakhoz:

a nyáj viháncol, szerteszt szaladva,
ő szirmokat dobál a kis patakra:
az elfutó hiába – vágycat jelentsék!

Nincs semmi bú, ha merszed úgy akarja!
Magány, te mézre váró meztelenség!
A vízről visszaring rá barna karja.

Budapest, 1930. február 20.

A vers a táj és a természet boldog ébredésével indul. Különös költői képbe foglalja a napfelkeltét. A madarak kórusát láthatatlan karmester pálcája vezényli, melyet vörösre fest a felkelő nap. A pásztor, ki maga a költő, erre ébred, és a világ boldog zengésében rossz álmát felejt, egy enjambement átvezetésével tűnik el a gond a *Fény simáján* a második versszakba érkezve. A Fény, a Hajnal szimbólumként viselkedik, de meg is éled a versben. Bölcséleti kijelentések ébresztik az olvasót a varázslatból: „Várni / a biztosat de jó; siralmas bármi, / ha szép, de kétes.” Húsz éves bölcselmek ezek, koravének, igazak, élettapasztalatra utalnak. A versnek mintha itt különleges ereje el is fogyott volna, mert a pásztoridill játékos képei töltik be a harmadik versszakot. A záró strófában azonban ismét a bölcs hallatja hangját egy mondat erejéig (*Nincs semmi bú, ha merszed úgy akarja!*), hogy aztán az utolsó két sorban ismét a képek és a nyelv, a hangok íze, zamata, zengése győzzön. Rendkívüli hangulatot áraszt a tizenharmadik sor metaforája: „Magány, te mézre váró meztelenség!” Képi gazdagság és hangrímek sokasága emeli fel a sort, s ezt az alliteráló szöveget viszi át egy új mondatba a záró sorban egy belső rímjáték akkordjával (*barna karja*).

Itt már gondosan elkülöníti egymástól a szakaszolható részeket, ugyanakkor továbbra is kitart az ölelkező rímek mellett (*abba, cddc*), ám három soros versszakai újabb meglepetést tartogatnak *eef, efe* megoldásban. A sorok szótagszámában is saját hagyományát követi a rendre tizenegyesekkel. Kivételt csak két alkalommal tesz: az első versszak negyedik, és a harmadik versszak harmadik sorában: itt tizenhárom a szótagok/magánhangzók száma.

4. ENIGMÁK ÉS MITOLÓGIÁK

Verskísérletei olykor egészen különös, sehova nem sorolható szövegalkotáshoz vezetnek. Meglehetősen nehezen felfejthető a már említett *Dissonantia* c. írása. Elkerülhetetlenül bevonzza a pisai ferde tornyot a képalkotás. A 200 évig épült harangtorony fehér márványból készült. Építőinek fehér csontjai már rég a földben porladtak, mire a befejező munkálatokra sor került. A megálmodott tervek újra és újra ábrándokként foszlottak szét. A félbemaradt kísérlet mementója lett az építmény, s erre még a természet is „rásegített”, mikor az alap megdőlt: „*Mint egy madárijesztő, mint az ökörnyal – őszutón*” – áll a hasonlat a versben. Ez a nagyon rideg, már-már faragatlan hasonlat, háttal a kultúrtörténetnek, meglehetősen zavaró az architektúra egyik világszenzációja mellé állítva. Tovább fokozza a *disszonanciát*, hogy a civilizáció kulturális produktumát veti össze egy hétköznapi tárggyal a parasztvilágból. A madárijesztő ugyanis a legszükségtelebb, kidobott kellékekből készül a madarak elijesztésére. Sem értékes alapanyag, sem hozzáértés nem szükséges összeeszkábálásához. A másik, természetből vett hasonlata (*mint az ökörnyal*) ugyan kecses, áttetsző, légies, de továbbra sem tekinthető hízeltöröknek egy torony építményére nézve. Hogy miért így tekint egy munkácsi kamasz erre a különös, világhírű építményre, az önmagában is figyelemre méltó. Nyilvánvalóan látszik, hogy az erőltetett emberi produktumok nem keltenek benne tiszteletet, s hogy a természet tökéletességét mindig szembehelyezi velük. Az is kitészik a vers zárlatából, hogy ebből sosem tanulunk. Az ember mégsem adta fel, mint ahogy nem adja fel sosem, a tornyot befejezték, mely így lett az *örök hívások fáradt árbova*.¹

Dissonantia

Márvány, fehér csont, vagy sötét sár. Mindegy.

Emel magának hosszú ferdetornyot.

Szinek, miket szét, végtelenbe hordott

a szél, e ferdeségbe hullanak. Mint egy

madárijesztő... s őszutón ökörnyal.

¹ *Köztetek vagyok*, p. 17.

De karcsu tornya vad magasba tárul
 örök hívásnak fáradt árbocául.
 Hol, merre bujkál egy korán szökött nyár?
 Kis hajnalok hiába integetnek.
 A ferdeség falába furt eretnek,
 uj álmokért hiába húz az éter.
 Kik erre menni is merészek voltak,
 küszöbkövön örökre elbotoltak.
 Pedig mindössze néhány centiméter.

A vers valóban a pisai ferde torony megépítésének történetét dolgozza fel anélkül, hogy ezt konkretizálná. A kultúrtörténeti eseményekre azonban így, az utalások révén is elég támpontot ad a vers szövege. A disszonancia tehát az emberi lélemben van, innen kerül majd a tájba, s mert a természet törvényeivel ellenkezik az emberi szándék, a végkifejlet csúfondárosan jelzi majd a rosszul megválasztott utat, a rosszul megválasztott „küszöböt”, melyet átlépve vissza nem vonható elbotlás a vállalkozás vége. Holott mindössze pár centiméter választja el a megvalósíthatót a túlhajszolt álmoktól...

A vers formáját tekintve szonett, méghozzá a tagolatlan típusba tartozó. Babits is írt ilyet, *Szonettek* c. verse ugyancsak egyetlen tömbben marad, mint angol megfelelője, azzal a különbséggel, hogy az utolsó két sort nem teszi bekezdésbe. A jambikus tizenegyes sorok csak a 4. sorban képeznek kivételt, itt 12 szótagra épül a szöveg. A vers rímképlete: abba/cddc/eef/ggf. Mint általában, a páros és az ölelkező rímetek részesíti előnyben a szerző. A kéziratos füzetekben ez az első szonett. Ez egyben nyilvánvalóvá is teszi, hogy Sáfáry versgyakorlatnak szánta. Még két, kevésbé szokatlan, a petrarcái strófákat követő, tagolt szonettet találtam hagyatékában: az *Aphrodite* és az *Antheus* címűt. Mindkettő 1929 őszén született. Szokatlan beállítása a témának az *Aphrodite*, hiszen ezt a női alakot a tenger habjaiból születő szépségként tartjuk számon. Ehhez képest Sáfáry tollán megvadult tengervíz, rikoltozó sirályokat találunk, melyek baljós hírként sikoltják szét annak a márvány testű istennőnek a születését, akiért nagyszerű ifjak áldozzák majd fel magukat.

Aphrodite

Sötét vizek felett dühöngve dúl az orkán,
 riadt sirály had felsikongni sem mer,
 olyan veszettül ordít rá a tenger.
 (Talán a titka tör ki kerge torkán.)

Utána gyors, de csak csalárd csitultság:
 a szikla partról csengve vissza sodrott,
 de máskor kékes-zöldes csipkefodrok
 a napsugárban is fehéren furcsák,

s kivillan egyszer egy szobor fehérség,
 amit viharban szült az éj s a mélység
 (a szörnyü tenger mennyi sorsot bir el!);
 a mély fölött már fénylik arca, teste...
 Jaj! ifjú testek testet öltött veszte!
 A sok sirály sikongva száll a hirrel.²

Minden bizonnyal ez az írás is a forma gyakorlása kedvéért született. Figyelemre méltó azonban a téma megközelítése. A kultúrtörténeti sablont egészen új aspektusból tárja elénk,

² *Köztetek vagyok*, p. 22.

ezáltal a vers messze több ujjgyakorlatnál. A forma tökéletes kivitelezése mellett igen magas a szöveg hangulati hitelessége, megformáltságának drámaisága. Szinte balladai mélységet teremt ebben a dalformájú, kecses költeményben. Leginkább jelzőinek összegyűjtésével, jelző szerkezeteinek egymás mellé állításával kaphat hangsúlyt igazán a vers illetően karaktere. A **víz** sötét, a sziklás partról csengve hullnak vissza a *fodros* hullámok, a kerge/ őrült/ szörnyű/ mély tenger ordít, viharos az éj; **a természet** eközben: tombol, dühöng, dül az orkán erejű szél, melynek zúgását rövid és félelmetes csend szakítja meg; **a sirályok**: vészjósló madárként viselkednek, *riadtak, sikongva* szállnak a hírrel, hogy Afrodité megszületett; **Afrodité**: *szobor-szerűen fehér, ahogy a viharos éjben a sötét vízből* felbukkan, *arca* és *teste fénylik*, máris igéző, és ifjak pusztulását vetíti előre felbukkanása a titokzatos mélyből.

A vers az első, tizenhárom kivételével tizenegyes jambikus sorokból áll. Rímképlete: abba/cddc, a terzinaké eef/ggf. Sáfáry megrendítő verssé alakítja azt, amit a képzőművészet a szépség megdicsőüléseként ábrázolt évszázadokon át: Afrodité megszületését. Valójában a mitológia eredeti szövegére hagyatkozik, és nem annak feldolgozásaira, így alkot új képet a témáról. Az egyik verzió szerint a szépség és szerelem istennője akkor született, amikor Kronosz kardjával apját, Uranoszt kasztrálta. A kegyetlen és baljós eseményre a tenger viharral válaszolt, s a hatalmas habok közül született meg Afrodité, egy kagylóhéjból lépve elő. Ahol lába partot ért, azt a helyet Ciprus szigetén róla nevezték el. Születéséről sokféle történet szól, ez a mitológia látszik leginkább közelíteni a versben rögzített légkört, hangulatot. Az eseményben a következményt is előre vetíti a költő, ettől kap tragikus tónust a leírás.

Harmadik szonettjét, az *Antheust* is mitológiai témára szabja. Hőse és közte azonban már reális párhuzamot vonhatunk. Antheus, görög nevén Antaiosz Gaia, a földistennő és Poszeidón, a tengerek istenének különleges gyermeke volt. Hatalmas erejét senki nem tudta legyőzni, pedig minden országába érkező hőssel megmérkőzött. Amikor gyengülni kezdett, megérintette a földet, és új erőre kapott. A föld ugyanis anyja, Gaia tartománya, melynek energiái kimeríthetetlenül álltak a fiú rendelkezésére. Végül Héraklész győzte le oly módon, hogy a levegőbe emelte, így nem tudott érintkezni anyja őszerejével, és megfojtotta.

Sáfáry verse úgy indul, mintha Antheus Héraklészsel viaskodna, s mintha küzdelmük kulminációs pontján lennének, amikor is ellenfele már a levegőbe emelte a *legyőzhetlent*, nyakát „*vasmarokkal*” szorítja, s a küzdelem rövidesen be is fejeződik, hiszen ebben a helyzetben eszökztelen Gaia gyermeke. A tusát igen szemléletesen ábrázolja Sáfáry, nem csak a küzdelmet, de magát a szenvedést is nagy beleéléssel írja le. Ám a záró terzinában fordít a helyzeten. Antheus a *földbe mélyesztli pillantását*, s a *vasmarok*, mely nyaka köré záródott korábban, egyszerre elernyed. A költeményben a mitológiai történet határfokát is megemeli a költő azzal az epizóddal, melyben pillantása által lép kapcsolatba anyjával a hős, s ez az éteri érintkezés is elegendő számára Gaia energiájának átvételéhez.

„Nem véletlen, hogy a két haza között hontalanná váló költő az ő alakját idézi meg természetélményt és görög hatást ötvöző szonettjében”³ – jegyzi meg Görömbei András egyik írásában. Sáfáry valóban azonosul Antheusszal. Gaia itt több szerepben is fellelhető: édesanyja és szülőföldje alakjában. Tudjuk, hogy amint tehetette, hazautazott szeretteihez egyetemi és pesti tartózkodásának éveit alatt, s bár Ovidiusként még felpanaszolta a géták érzéketlenségét, műveletlenségét, felüldülni, megújulni mind érzelmeiben, mind gondolatosságában az otthoni környezet által tudott, az termékenyítette meg tollát, adott erőt küzdelmeihez.

Antheus

Fáradt nyakát két vasmarok szorítja,
szemén az élet vad vigyorba retten,
sikolt, keresve társat istenekben:
az ég falát a kárpit elborítja

³ Görömbei András, Sáfáry: *Korforduló*. Alföld, 1970/4, p. 154.

s a hang beful, befojtják párna – felhők.
 Hiába rémül messze tengerekre,
 velőt hasít az isteni dereglye,
 ahol mulatnak boldog ember – erdők.

A harc folyik, kemény, vadult, dübörgő,
 a hangja halkult és remegve hörgő.
 (Viharkor zugnak így a parti sziklák.)

De hirtelen megérti léte titkát:
 tekintetét a föld szemébe rejti
 s karok gyűrűjét könnyedén lefejtí.⁴

A szonett tizenegy szótagos sorokra épül, az öt jambikus lejtésű versláb és a hol rövid, hol hosszú csonka láb az egész költeményen szabályosan végigvonul. Nem alkot új rímképletet, csak a terzinákban. Tehát ismételten ölelkező rímekbe fogja a quartinák páros rímeit, míg a háromsorosokban ezt kapjuk: *eef, fgg*. Ha a vers rímalkotó szavait kigyűjtjük, s önálló tartalmuk – üzenetük felől vizsgálódunk, kezdetben a cselekménysorról, később a tájban végbemenő drámai változásokról kapunk összképet, melyet a záró rímek teljes mértékben lekerekítenek.

Sáfáry nem fektetett különösen nagy hangsúlyt a rímek nivójára, a költemény ereje másutt található. Képei azok, melyekkel hatalmas energiát mozgat. És itt nem csak a költői képekre, hanem a szavakkal való megelevenítés minden formájára gondolok: „*szemén az élet vad vigyorba retten*”- egyetlen Goya-ihletésű képben micsoda megelevenítő hatása van a színesztéziának!; „*sikolt, keresve társat istenekben*” – a díszítő elemeket nélkülöző kijelentő mondatban mekkora reménytelenség! Az isteni gyermek nem kap segítséget az övéitől, neki magának kell megtalálnia a menekülés módját. Hiába fordul az istenekhez, „*az ég falát a kárpit elborítja*”, nincs kapcsolat közte és az istenek között. Hangja is „*beful, befojtják párna – felhők*”. A felhő – metafora jelzi, nincs átjárhatóság a világok között, az égiektől nem remélheti helyezte megoldását. *Messze tengerekre is hiába rémül* – pedig apja, Poszeidón uralja a vizeket. Nem iktathatjuk ki azt az epizódot, hogy Sáfáry édesapja eredetileg tengerész volt. A mitológiai képpel ezért tudott olyan erőteljesen azonosulni. A befejezésben nem a záró sorok, hanem a záró gondolat ad erőt a költeménynek: „*De hirtelen megérti léte titkát*”. Olyan felismerésről szól, ami általában a végső pillanat vagy az agg kor kegyelmi állapota. A kifejtés már visszatér a mitológiához, egyben saját sorsának mítoszához is. A Sándor László által szerkesztett *Korforduló* című Sáfáry – kötetben Vágy címmel található az az 1930-ban keletkezett rövid vers, mely életének ezt a vonatkozását kifejti:

Apám szemétől tengert örököltem,
 a végtelenség mámoros ízét.

A vágyam magasba szökken.

S egy eltévedt sirály száll
 a hegytetőn, a tengerszem felett.⁵

Az apa alakja igen gyakran megjelenik verseiben. Az idézett költemény érdekessége az utolsó sorban található: *a hegytetőn a tengerszem felett*. Ez a földrajzi meghatározás nem véletlen nyelvi fordulat. Sárospatak és Sátoraljaújhely között a hegyek valóban rejtenek egy

⁴ *Köztetek vagyok*, p. 23.

⁵ *Köztetek vagyok*, p. 61.

országosan és híresen szép tengerszemet, melyhez ma is kijárnak diákok és turisták, helybéli kirándulók egyaránt. Az egykori sátoraljaújhelyi magántanuló gimnazista is bizonyára felkereste ezt a rendkívüli képződményt, melynek szépsége tárgyilagos közléssé vált verse záró sorában. Sáfáry László családi mítoszához így integrált egy sárospatakit.

5. A LEZÁRT ÉLETMŰ FEJLŐDÉSI ÍVE

Az induló kamaszköltő még klasszikus formákon edzette tollát, s a bemutatott írások alapján nagyon tudatos és pontos formai szerkesztésről adott tanúbizonyságot. E tekintetben tudomásul kell vennünk, hogy mesterségének gyakorlott ismerője volt, versbeszéde tiszta és eredeti maradt a görögös vagy a latinus formák követése során is. Korai verseiben irodalmi élményeinek is hangot adott (pl. Vajda Jánoshoz címzett versében), de egyéb írásaiban is fellelhetjük a különböző hatásokat: Adyét, Reviczkyét vagy Walt Whitmanét. A versgyakorlatok, melyek korai korszakát érintik, azonban már jelzik, hogy útját más irányba kívánta fordítani. Már korai szonettjeiben is a szokatlan megoldásokat kereste. Lassan eltávolodott tehát „iskolájától”, a szabadabb ritmus szabadabb képalkotást is generált. Fábry írta róla: „A művészi formanyelvet illetően a Lendületben közölt versek, tehát az 1929 – 31 közötti időszak lírai termése – bár tompított formában – a szürrealizmus jegyeit viseli magán. ...És bár ekkor még inkább ösztönösség van túlsúlyban Sáfárynál, ugyanakkor az értelem kontrollja is érvényesül.”⁶

A magam részéről az ösztönösséget kevésbé támogatom. Korai zsengei mutatják, milyen erőteljes tudatosság vezette versszerkesztő gondolkodását, s hogy mind a formát, mind a tartalmat illetően következetesen figyelte és javította szövegét. A kontroll, a későbbi átírás vagy a téma újragondolása egy másik költeményben mindvégig jellemezte. Ma bizonyára sokkal több írása állna rendelkezésünkre, ha nem ez lett volna alkotói módszere.

Nem vagyok egyedül véleményemmel Sáfáry tudatos verselési gyakorlatát illetően. Sándor Lászlónál olvashatjuk: „Már első kötete pregnánsan bizonyítja egy tudatos művész születését és sajátos arculatú költővé érlelődését”.⁷ Vozári Dezső már 1931-ben felfigyelt a költő egyéni hangjára, amikor még Simon Andor hatása körül folyt leginkább a polémia: „Elsősorban eredetisége szembetűnő. Rövid szabadverseit oly biztonsággal s annyi művészi ökonómiával önti formába, ahogyan azt csak költő tudhatja.”⁸

A cím által megnevezett dolgozat arra a néhány szonettre fókuszált, melyek a szerző életének korai szakaszában születtek. Későbbi, hasonló terjedelmű szabadverseiben kínosan ügyelt a sorok számára, melyek többnyire tizenkét vagy tizenhárom sorosak lettek. Ebben is tudatos szerkesztési elvet érzékelek. Gondja volt rá, nehogy megtéveszse olvasóit, ne keressük ezekben az írásokban a szonett lehetőségét. Ilyen értelemben a korai versek igazi különlegességnek számítanak Sáfáry költészetében, hiszen a későbbiekben nem foglalkozott sem a szonett, sem a görögös verselés alakzataival. Szókincsét, képeit tekintve is az egyszerűsítés irányába törekedett. A vers terjedelmében is követte a minimalizálás szándékát. Modernségének ezek a vonások erőteljes hangsúlyt adtak, a verses szövegek ezért olyan elevenek a huszonegyedik század embere számára is. Egyik utolsó, 1940-ben keletkezett, *Zúzmará* című verse álljon itt példaként. A költemény valamennyi tulajdonságot magán viseli, melyekre imént hivatkoztam.

⁶ Fábry Zoltán, *Lírikusok Szlovénzkón*. Korunk, 1935. évf. p. 705.

⁷ Sándor László, *Előszó*, uo. p. 15.

⁸ Vozári Dezső. Prágai Magyar Hírlap, 1931. augusztus 30.

Zúzmara

Jól éreztem magam veled,
 de most már indulok haza.
 Fegyverre nincs szükségem:
 a lombokra hulló lassú zúzmara,
 a szívünkre lassan húzódó hideg
 nem fél a tanktól,
 nem fél a gépfegyverektől,
 tedd félre revolvered, barátom!
 Nyugodtan megyek át az éji erdőn:
 a közelgő téltől szűköl a szürke farkas,
 a szarvasbika díszé avarba hullik nemsokára
 az őszi fák alatt.

Nem csak a szabadvers öntörvényű hullámmására figyelhetünk fel a szövegben, hanem több olyan jelenségre is, amely ezt a lírát a későbbiekben erőteljesen jellemezte. Az egyik jellegzetes vonása az ismétlés. Nem keres szinonimákat, ráerősít a fogalomra (lassú – lassan; fél – fél – félre). A hangok ismétlésének lehetőségét is kiaknázza szűkszávú, hétköznapi fogalmakra építő versében. Ezek az apró belső hang- és hangulatjátékok (*lombokra hulló lassú zúzmara; szűköl a szürke farkas* stb.) hideg méltóságot adnak szövegnek és szerzőnek egyaránt. Sáfáry maga számára kialakított szerepköre egyre szikárabb szavakban öltött testet, és egyre nagyobb csendek hűvösödtek bennük. A rajongó, érzelmektől túlfűtött kamaszhangot teljesen eltávolította magától. Elválások és kirekesztések, kívülmaradások és leszakadások sebzettségéből született ez a magányos férfihang, melyet az egyedüllét, a magára maradás színezett komorrá. Panteista szelleme, szépségszükséglete a tájat hagyta meg egyedüli esztétikumnak és azonosulási terepnek.

Az olykor teljesen kiforrott kamaszversek bemutatását és elemző feldolgozását olyan úttörő munkának szántam, mely, meglátásom szerint, újabb területek felfedését generálja majd a magyar irodalomtörténet ezen korszakából. Olyan életművekkel és írói körökkel mutat ugyanis érintkezést Sáfáry László személye és költészete, mint a Simon Andoré, Radnóti Miklóse, Kassák Lajosé, Móricz Zsigmondé, Takáts Gyuláé, hogy csak néhány ismertebb kortársát nevezem meg. Sáfáry László karcsú életműve és rövid élete azonban messze átnyúlik a határokon, és a magyar irodalom egységben szemlélését sürgeti.

FELHASZNÁLT IRODALOM

FÁBRY ZOLTÁN *Lírikusok Szlovenszón*. Korunk, 1935. évf. p. 705.

GÖRÖMBEI ANDRÁS *Sáfáry: Korforduló*, Alföld, 1970/4. p. 154.

JUHÁSZ GYULA *Ovid tavaszdala*. In: Juhász Gyula összes versei, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979. ISBN 963 15 1306 8

SÁFÁRY LÁSZLÓ *Hómezők előtt*. Budapest – Beregszász, Hatodik Síp Alapítvány, 1995. ISBN 963 8294 15 9

SÁFÁRY LÁSZLÓ *Köztetek vagyok*. Összegyűjtött versek. Szerk., előszóval ellátta: Finta Éva. Vasas-Köz Kft, 2008. A szerkesztő magánkiadása. ISBN 978-963-5469-2

S. BENEDEK ANDRÁS *Utószó*. In: Sáfáry László: *Hómezők előtt*, szerk.: S. B. A. Budapest – Beregszász, Hatodik Síp Alapítvány, 1995. ISBN 963 8294 15 9

SZEPES ERIKA – SZERDAHELYI ISTVÁN *Verstan*. Budapest, Gondolat, 1981. ISBN 963 280 860 6

TAKÁTS GYULA *Sáfáry László*. *Kortárs*, 1965, VII., 1152. p. 1.

VOZÁRI DEZSŐ. *Prágai Magyar Hírlap*, 1931. augusztus 30.

7

Késő modernitás, műfajelmélet és regényváltozatok

JASKÓNÉ GÁCSI MÁRIA

Christopher Butler a *Posztmodernizmus* című művében, a késő modernitás születését Franciaországban a '60-as, Angliában, Németországban és az USA-ban a '70-es évekhez köti. A hazai irodalomban Dobos István a '80-as éveket jelöli a posztmodern korszak határának. „A modern egészen a 20. század közepéig, sőt talán a hatvanas évek közepéig is töretlenül érvényesült”.¹ A század végére tehát a modernizációs folyamatok nem fejeződtek be; megnyílt az út a posztmodern korszak számára.

Susan Sontag 1964-ben megjelent *Az értelmezés ellen* című esszéjében megfogalmazza, hogy a „műalkotás tartalmára redukálása” azaz leegyszerűsítése, majd annak interpretálása megszelídíti a művet”.Vagyis azt mondja, hogy egy műalkotás átértelmezésével befogadhatóbbá, ha úgy tetszik, „emészhetőbbé” válik az egyén számára az adott alkotás üzenete. Bókay ezt úgy fogalmazza meg – bár Susan Sontag igazat írt –, mégis adódik egy probléma, amelynek lényege abban áll, hogy a modern művek „egyre kevésbé tudnak magukban hatni”, megfoghatatlanok, elérhetetlenek maradnak. A következő igazság úgyszintén érvényesül: „akikhez a mű eljut, mindig valamilyen többé-kevésbé előre kialakított véleményük, privát elméletükben olyan alapelvek szerint közelítenek a művekhez, amelyeket éppen tudósításuk hiányában megdönthetetlennek gondolnak”.²

Mi is tehát a modernitás? Bókay Antal szerint „valamikor az európai ember értelemképzési stratégiája két nagy történetileg elkülöníthető típusra” volt „osztható, a *modernitásra* és az előtte található, antikvitást és középkort is magába foglaló *alteritásra*.” „[...] a modernitás három nagy fázisra bomlott: az első a modernitás bevezető, a második a modernitás kiteljesedő korszaka, a harmadik pedig a kései modernitás szakasza”.³ „Az első a *premodern*, vagy korai modern, a második a *modern*, a harmadik pedig a *posztmodern* fázis.”⁴ Van egy másik értelmezési forma. Eszerint az 1850-es évtized Baudelaire és Flaubert munkásságával kezdődik a klasszikus modernitás kora, mely a 20. század első évtizedéig tart, azután a késő modernitás ideje következik, az 1960-as évtized közepéig-végéig, amikor is – országonkénti eltérésben, amint Christopher Butler hangsúlyozta – elkezdődött a posztmodern korszak.⁵

¹ Bókay Antal, *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban*. Budapest, Osiris, 1997. p. 243.; Dobos István, *Alaktan és értelmezéstörténet*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995; Olasz Sándor, *Regénymúlt és regényjelen*. Miskolc, Széphalom Könyvműhely, 2006; Dobos István, *Az irodalomértés formái*. Debrecen, Csokonai, 2002; Lukács György, *A regény elmélete*. Ford. Tandori Dezső, Budapest, Magvető, 1975

² Sontag, Susan, *Against Interpretation and Other Essays, Eyre and Spottiswood*. London, 1967

³ Jauß, Hans Robert, *Alterität und Modernität der mittelalterlichen Literatur*. Fink, München, 1977. p. 25.

⁴ Jauß, Hans Robert, i. m., 26.

⁵ Butler, Christopher, *Postmodernism*. Oxford: Oxford UP, 2002, 86.

A posztmodernnel kapcsolatban azonban nehéz „szabatosan” fogalmazni. Annyi bizonyos, „ha egyáltalán létezik, akkor jelenkorunk a posztmodern kor”. Most éljük a posztmodern napjait, tehát szereplői vagyunk, nap mint nap benne élünk mozgunk és vagyunk. Benne élve cselekszünk. Külső pontról, kívülállóként nem tekinthetjük éppen emiatt. Nem vizsgálhatjuk, mert nincs erre módunk. Végtelenül nehéz olyanról gondolkodni, amelytől nem nagy idő választ el.⁶

A posztmodern korban ugyanakkor számolni kell a „lingvisztikai közelség” fogalmával is: ez jelent egyrészt egy „képi, nyelvi közelséget a világ eseményeihez a televízió keresztül”.⁷ Másrészt: a nemzetközi komputeres hálózatok elterjedése révén „a szellemi élet tagjai eddig elképzelhetetlen közelségbe kerülnek egymással”. Metamorfózison esik át az élet bizonyos területét meghatározó valós és egyénített tér.

Ihab Hassan, a posztmodern érzékenység egyik legavatottabb teoretikusa szerint egyetlen szóba tömöríthető mindez: „indetermanence”. A szó két elemből áll: „*meghatározatlanság* [...] és az *immanencia* kifejezéséből.” Úgy gondolja, hogy az egyén a már teremtett világot, újból és újból megalkotja a tudott és értett tapasztaláson: vagyis a saját értelmi szűrőjén keresztül. „A posztmodern immanencia az ember azon képességére utal, hogy szimbólumaiban megteremtse önmagát, hogy létrehozza azokat a szimbólumokat, amelyek vágyát, élményeit artikulálni tudják”. A posztmodern ismert tagadásai nem adnak számunkra olyan elméletet, mely a megismerés során egy egységes képzetben valami egyetemes értéket határozna meg. Sőt elbizonytalanít; a fejlődés csak látszat és az emberiség nem a jól körvonalazott szabadság felé tart, hanem fogyasztókká redukálódva igába hajtva fejünket, megszűnünk individuumként gondolkodni.⁸

Descartes felfogásában a modernitás lényege az ész világértelmezésében bekövetkező kétely. A harmónia érzete megszűnik, és az emberi törekvés egy új világ kialakítása felé fordul, vagy a teljességre való igyekezetet adja fel. A modernizmus többféleképpen értelmezhető fogalom. A 19. században a műalkotások valóságtól elkülönülő, öntörvényűsége olyan miliót alakít ki, melyben az elveszett értékek, műelemek érvényesek. A nyelv korlátozottsága a modern poétikában a metaforikusság jellemző és másfajta kifejezésmódok jönnek létre. A művész öntörvényűsége, omnipotens volta megszűnik. A 19. század jelenségeit vizsgáló pozitívista, egzisztencialista filozófusok a világot természettudományos alapokon szemlélik, előtérbe kerül a pszichológia, azon belül a mélylélektan. Az új művészeti irányzatok – impresszionizmus, szecesszió, szimbolizmus – létrejöttével a klasszikus művészeti formák és tartalmak háttérbe kerültek.

A lírai nyelv immanens transzcendencia-élménye a szabad szemlélet olyan látásmódját igényli, mely a különös asszociációkhoz a művész összes érzékszervét mozgósítja.

Az 1900-as évektől a regény műfajának átalakítása egész Európában érezhető volt. A probléma oka a cselekvés válsága, mely az emberi lét egészére kiterjed, így a krízist transzcendentálissá fokozzák. „A jelenkori krízis – gyökereit tekintve – a jelenkori tett krízise. Szakadék nyílt a tett motivációja és produktuma között.”⁹ E szerint az egyéniség felbomlására a regényhős egyenjogúsága ad kielégítő választ: a regény hőse, a „beszélő ember”, a válaszra rendeltetett létező alakját Bahtyin a tudat és nyelv sajátos kölcsönhatásában határozza meg.¹⁰ A világ nézeteinek tartalmi verbalizációjának megértése megkívánja a szélesebb spektrumú értelem létét. Lukács *A regény elmélete* című munkájában, még azt írja, hogy az elbeszélő az adott világ történéseinek előadásával szemben, mindent saját szubjektív szűrőjén keresztül a

⁶ Bókay Antal, *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban*. i. m., 243.

⁷ Bókay Antal, i. m., 246.

⁸ Hassan, Ihab, *The Postmodern Turn – Essays In: Postmodern Theory and Culture*. Ohio State University, Columbus 1987. pp. 91–92.

⁹ Bahtyin, Mihail, *A tett filozófiája. A szó a regényben*. Budapest, Gondolat-Cura Alapítvány, 2007. p. 78.

¹⁰ Kovács Árpád, *A diszkurzus cselekvéseméleti gyökerei Mihail Bahtyin gondolkodásában*. Irodalomtörténet, 2010/3. p. 305.

valóságra reflektálva ír le. „Boldog kor, melynek a csillagos ég a járható és bejárni való utak térképe, melynek útjait a csillagok fénye világítja meg. Minden új a számára és mégis régtől fogva ismerős; kaland és mégis birtoklás. A világ tágas és mégis otthonos, mert a lélekben lobogó tűz egylényegű a csillagokkal; élesen elválík egymástól a világ és az én, a fény meg a tűz, és mégsem válnak egymástól örökre idegenekké; mert a tűz lelke minden fénynek, és fénybe öltözik minden tűz”¹¹ A prózairodalom alakzatai – intertextualitás, az ironia, a kettős kódolás, az önreferencialitás és a metafikció – a posztmodern szépprózát olyan formaként kezelik, amely a kudarcot és az örökös lehetetlenséget testesíti meg.¹²

Lyotard ezt úgy fogalmazza meg, hogy szerinte az író „szabályok nélkül dolgozik, hogy megalkossa annak a szabályait, hogy mi lesz érvényben. Ekképpen ölti fel a munka és a szöveg egy esemény jellegzetességeit”¹³

A szubjektív emberi tudat ad a regénynek objektivitást, amely magába foglalja korlátozottságát is. A mű lényege a darabjaiban létező világ összefüggéseinek ábrázolása. A regényíró technikájává válik az ironikus, önértelmezés, önhelyesbítés. „A műalkotás műalkotás volta az ironikus beállítás révén válik nyilvánvalóvá, ami egyet jelenthet az író számára az elbeszélés autentikusságának a kétségbevonásával.”¹⁴

Az irodalmi művek alapkategóriáját „a három fő műformát” Arisztotelész „az utánzás” (vagy „ábrázolás”) módja szerint különböztette meg: a lírai költészet a költő saját personája; az epikus költészetben (vagy a regényben) a költő részint a maga személyében szól, mint narrátor, „részint alakjait beszélteti egyenes közlés formájában (keret narratív forma).”¹⁵ Platon a művészetet „teremtés”-nek tekintette. A 18. században az angol prózai elbeszélésnek két műfaja volt ismert: az egyik a regény vagy idegen szóval *novel*, és a románc vagy *romance*. Ma pedig úgy vélekednek, hogy a művészet önelvű, a mű teremtett világ, csak önmagával azonos, önálló entitás.

Az epika művészeti irányzatai a 19. század második felében a realizmus, naturalizmus, valamint a modernség, de a romantika is jelen van még. A realista regényíró a „viselkedést” figyeli meg, azaz „beleél”, míg a romantikus író „projektál”, azaz kivetíti”. Az a tény azonban megkérdőjeleződik az emberben, „vajon a pusztá megfigyelés elegendő-e az életszerű jellemzéshez”. „Csak a belülről, lehetségesként felismert énjünkben támadhatnak „eleven hősök”, azaz nem „lapos”, hanem „körüljárható figurák”.¹⁶ A realista elbeszélő a lélekábrázolást is feladatának tekinti, továbbá „a modell az alakokat és a tárgyi világot az okság és/vagy célok által szervezi cselekménnyé az időben”.¹⁷ Irodalomtörténeti fordulópont az epika történetében az író omnipotenciájának eltűnése. A lélekábrázolás ok-okozatiságának bizonytalansága, a személyészlelés állandó differenciálódását eredményezte, gondoljunk Dosztojevskij pszichológiájának poétikai megnyilatkozásaira: a művekben a hősök nézőpontjából közvetítve gyakran él a szereplők önvallomásainak leírásával a *Bűn és bűnhődés* című regényében.

Az 1950-es valamint 60-as évek mentalitását főként a visszatérő válságok, a két világháború emlékezete, a két világrendszer szembenállása, a klasszikus gyarmatbirodalmak szét hullása, a terror és a népirtások határozták meg. A modernizmus és a késő modernizmus is nem tekintendő és nem is szemlélhető ezekről a folyamatokról függetlenül tőlük teljesen elkülönítve. Az irodalom és az irodalmi kommunikáció veszélybe kerül „a valóság és a valóság

¹¹ Lukács György, *Heidelbergi esztétika* = Lukács György, *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. A regény elmélete*. Ford. Tandori Dezső, Budapest, Magvető Kiadó, 1975, 29.

¹² <http://www.fordulat.net/pdf/7/bewes.pdf>, 2015. 02. 18. 19:21.

¹³ Lyotard, Jean-Francois, *A posztmodern állapot*. Századvég Kiadó, Budapest, 1993. p. 43.

¹⁴ Imre László, *Műfajok létformája*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996. p. 174.

¹⁵ Wellek, Rene – Warren, Austin, *Az irodalom elmélete*. Ford. Szili József, Budapest, Osiris, 2006. p. 234.

¹⁶ I. m., 89–90.

¹⁷ Olasz Sándor, *Magány és társaság között*. Szeged, Tiszatáj Kiadó, 2009. p. 35.

mása közötti termékeny kapcsolat megszűnik” és a korszakra jellemző regények többsége a „mindennapi beszéd, a publicisztika felé billen”, így a nyelv csak eszköz.¹⁸

A 60-as évek társadalmi folyamatait főként a nyugat-európai, valamint amerikai sztrájkok és a diáklázadások éppen annyira jellemzik, mint a vietnámi háború elleni tiltakozások is. Ezzel szemben Kelet-Európát az jellemezte főként, hogy „abszolút autoritás maga az állam volt”. Ebből a tényből kifolyólag a „regresszív tekintélyelvűség elutasítása Kelet-Európában nem lehetett olyan átfogó, mint Nyugaton és az ifjúsági kultúrában”. Egyrészt „a művészeteket a kultúrpolitika alkalmassá tette a tekintélyelvű működésre”, másrészt a társadalmi közhangulatban igen erősen érződött annak az igénye, hogy egyre inkább nagyobb szükség van a „modern hagyományainknak megfelelő autonómiára”. A posztmodern korszakára leginkább jellemző kulturális változások főként Észak-Amerikában éreztették hatásukat. „Irving Howe amerikai író és irodalomtörténész az 50-es évek végén a klasszikus modern irodalom újjító erejének kimerülését érezte.”¹⁹ Ebben a légkörben a posztmodern különféle regényformái fokozatosan jelentek meg Tíz évvel később a Playboy magazinban jelent meg Leslie Fiedler esszéje *Át a határon – zárjátok be a sírokat* címmel. Azt állítja, hogy a modern irodalom címzettjei az elit iskolák és egyetemek, valamint a hivatalos irodalomkritikusok zárt csoportjai. Eljött tehát annak az ideje, hogy „a nagy modernek megtérjenek sírjukba, eltörlődjön a populáris és a magas műveltség intézményesült idegensége, és a művészet befogadja a fogyasztásnak és az alkotásnak a popkultúrán felnőtt fiatal tömegközönség által kialakított formáit”. A korszak legfrissebb irodalom eszményképe Fiedler számára a „Jarry hagyományait folytató francia Boris Vian volt”. Boris Vian egyrészt groteszk regényeket írt, s általuk lett a korszak kultuszszerezője. Másrészt „anarchista szemléletű dalaival” is kitűnt. Az új kultuszt meghatározó rockzenész – a kor leghíresebb zenésze – Frank Zappa is. „A korszak hangoltságát” leginkább érzékeltető, s legjelentősebb módon kifejező alkotását Anthony Burgess írta: 1962-ben jelent meg *Gépnarancs* című műve.²⁰

Az 1960-as években és a későbbi időkben a regény meghatározására vonatkozóan is különféle definíciók születtek. Vegyük például Albert Thibaudet megfogalmazását, aki szerint „a művészi regény ugyanúgy kezdte, mint a filozófia: nemet mondott, tagadta a korábbi románcokat – és ezzel a korábbi filozófiát is”.²¹ Logikus tehát, hogy a regényt leggyakrabban oly módon határozzák meg, ahol a regény meghatározása magát ezt a tagadást emeli ki, miközben maga is nehéz természetű. Nézzük Koskimies fogalmazását, aki szerint a regény arra a filozófiára épül, amely a „világ ok-okozati rendjének elfogadását és ábrázolását jelenti”. Igaza van E. M. Foosternek is, amint írja, hogy „a regény lelke a „plot”, a „Fabel”, amely nem más, mit a „körülmények leírását” is tartalmazó olyan cselekmény, ahol az „ok-okozati összefüggések a képzelet síkján” vetítődnek vissza. Kayser csoportosítása szerint a modern regény a következő három sajátossággal rendelkezik:

1. A személyes elbeszélő hang.
2. A modern regény „az alkotó szemszögének egymástól eltérő változatai révén képes ábrázolni.”
3. Közvetett és közvetlen módon egyaránt képes jellemezni.

Utóbbi kijelentés az takarja, hogy „megszólalhat benne az elbeszélő szubjektuma” vagy akár „maga az alak is”, elfogultságaival felvértezve, „önnön jelleme” módján. Kayser a regény lényegének azt tartja, hogy „Sinn des Daseins”-ként képes felfedezni magát az egyéniséget. A regény „egy új polgári egyéniségnek megfelelő tér- és időkompozícióban mutatja fel hő-

¹⁸ Olasz Sándor, *Mai magyar regények* = Olasz Sándor, „Deliterarizációs” folyamatok és kitérés kísérletek az 1950-es években. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003. pp. 45-46.

¹⁹ Gintli Tibor – Schein Gábor, *Az irodalom rövid története*, a realizmustól máig. Pécs, Jelenkor 2007. p. 588.

²⁰ Gintli Tibor – Schein Gábor, *Az irodalom rövid története*, a realizmustól máig. i. m., pp. 588-593.

²¹ Ungvári Tamás, *Poétika*. Budapest, Maecenas, 1996. p. 356.

sének életútját”. Azáltal, hogy a regény az állandó átalakuláson és formálódáson keresztül eső társadalom „egészének benyomását ébreszti fel”, „a regény a totalitás képzetét kelti”. A regény tehát azáltal válik az egyén illetve az egyéniség műfajává, hogy benne a jellem érvényességének kapcsolata az egyedi sajátossággal, sokkal kötetlenebb, vagyis lazább. E ténynek fényében igen könnyen megállapítást nyer még a naiv szemlélő szemszögéből is, hogy ezáltal jóval komplikáltabb, mint a dráma esetében.

A drámáról elmondható, hogy csupán egyetlen centrális összeütközésre „kollízióra” összpontosítja figyelmét. A regény egyrészt keletkezéseinek körülményei során valamint történetében jeleníti meg mindezt¹. A megszülető jellem kimunkálásának elengedhetetlen formájává a szélesség valamint a „részletek viszonylagos önállósága lesznek”. A regény olvasása és megértése során a tények sajátos elrendezése megy végbe. A „történelem valamint a fikció egyazon folyamatnak a két ellentétes szemléletét tükrözi: egyrészt „a fikció megértéséhez, a történelemmel való egybevetés szolgálat”. Másrészt érvényesül az az igazság is, miszerint a történelem csupán „fikcióval való összehasonlítása keretén belül válik elérhetővé”. A regény történelmi tapasztalattal vívott harcának keretében válik képessé „újraszimbolizálni a világot”.² Bahtyin erről úgy gondolkodik, hogy „a valóságos történelmi időt és teret, továbbá a bennük mozgó reális történelmi embert az irodalom bonyolult, megszakításokkal teli folyamat során vette birtokába, [...] „térnek és az időnek mindig csak azokat az oldalait hódíthatta meg, melyek az emberiség fejlődésének adott stádiumában már hozzáférhetőek voltak; hozzájuk igazodva alakultak ki azok a műfaji módszerek, amelyek révén a valóság meghódított oldalai az irodalomban tükröződtek és művészileg megjelenítődtek”.³ Igaza van Olasz Sándornak is, aki tanulmányában írja „a modern és posztmodern regény jóval szabadabban kezeli a történelmet”, és a tanulságokat is, melyeket a szerző a történelmi anyagból levon. Az újabb történelmi regényt szemlélve „a történetírás módszerei is megváltoztak, a régi történetírás irodalomnak tűnik, a regény pedig önkényesen beavatkozhat a történelembe”.⁴

A regény olykor, „esetlegesnek tűnő narratívákban az egyén valamint a szabadság esélyeire vonatkozóan tesz konkrétan meghatározó kijelentéseket. Ezekről a narratívák költői erejükből eredően „paradigmatikusan hatottak”. A regény mint műfaj abból az okból tud szélességben valamint tárgyi teljességben ábrázolni, mert a „kaland” a cselekvés sokrétűségében az egyéni viszonyok esetlegességének, s egyúttal „példaszerűségének narratíváját kínálta”. A regényhős mint egyént vizsgálva szembevetővé válik az is, hogy ott a viszonyok jóval nagyobbak. Viszont érvényre jut egy olyan szabály is, hogy az egyén képzeletét tekintve jóval szabadabb. „A regény-narratíva a képzelet szabadságának és a viszonyok uralmának sajátosan új dialektikáját ragadja meg.” A narratíva „cselekszik”, s a végén egészen máshová jut el, mint ahogy azt eredetileg tervezte volna.

A „cél és a szándék, valamint az eredmény különbsége a narratíva új szimbolikáját teremtette meg”. A képzelet szabadsága nem csupán a mű egészét uralja, hanem az alkotóra és művére is erőteljes befolyással bír. Ez a szabadság veszélyessé is válhat, hiszen határtalanul hozhatja különböző váratlan helyzetekbe hőseit. A képzelet szabadsága azonban úgy is megnyilvánul, hogy éppen olyan viszonylagosnak mutatkozik, mintha csupán egy új egyéniséget jellemez. A képzelet szabadsága tehát „addig tart, amíg végső soron e véletlenszerűség jellemzővé válik”.

A regény formateremtő elemei között a képzelet szabadságát a cselekmény meghatározott tere és meghatározott ideje korlátozza”. Sajátos kapcsolat születik a regénynarratívának köszönhetően. Folyamatosan visszautal a realitás egyéb kognitív viszonyaira. Ez abból az

¹ Ungvári Tamás, *i. m.*, 357.

² *I. m.*, 356 – 358.

³ Bahtyin, Mihail, *A tér és az idő a regényben = A szó esztétikája*. Ford. Gönczöl Csaba, Budapest, Gondolat, 1976. p. 257.

⁴ Olasz Sándor, *„Nem súlyod az emberiség! = Olasz Sándor, „Más idő? Más világ?” Az együttlátás és elbizonytalanítás poétikai változatai az újabb történelmi regényekben*. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007. p. 990.

okból történik így, hogy önnön kozmoszának függetlenségét bizonyítsa.” Max Weber szerint „az oksági összefüggések mélyére hatolni csak úgy lehet, ha képzeletbeli összefüggéseket teremtünk. A regény narratívájának működése arra az elvre épül – hogy mint egy „párhuzamos emlékeztető” – felidézi a többi „kognitív alternatívákat”. Ám önmaga zárt világának határait sem lépi át. Tudniillik az egyik a regény narratívája, míg a „másik a kozmikus idő foglalat”.⁵

A mindennapok tapasztalatának történeti képei adják az alkotó intenciója szerint létező valóságot, melyben a történelmi idő tájékozódási pont, ahogyan Paul Ricoeur is mondja, hogy „éppen a történelmi idő neutralizálása” jelenti a költői narratíva erejét. Hiszen a „regény oldja fel azt a kötöttséget, ami nem más, mint a történelmi szükség valóság-hűsége”, s ezáltal friss referenciarendszert hoz létre. Bár a regény „szabad forma” – határait számtalan önkorlátozó elem befolyásolja, valamint irányítja is egyben. Történelmi szempontból tekintve a regény ábrázolja és megjeleníti „az egyéniség felszabadításáért” azt követően pedig a már átalakult, a változáson átesett egyéniség „ábrázolásáért folytatott küzdelmet.”⁶

A posztmodern szubjektum identitása – Stuart Hall szerint⁷ – merőben eltér a felvilágosodás szubjektumától valamint a szociológiai szubjektumtól. A posztmodern szubjektum egy hosszantartó folyamat eredményeként jött létre. Míg a „felvilágosodás szubjektumának alapja az ember fogalma” azaz a „biztos középponttal rendelkező egységes individuum”, aki „értelmes, tudatos és cselekvőképes lény”, addig „a szociológiai szubjektum fogalma a modern világ egyre növekvő komplexitását, valamint azt a belátást tükrözi, hogy a szubjektum belső magja a nem autonóm és önálló, hanem azokkal a „szignifikáns másokkal” fenntartott viszony során formálódik, akik a „szubjektum által lakott világ értékeit, jelentését és szimbólumait – kultúráját – közvetítik a szubjektum felé. E szociológiai felfogás lényege, hogy „az identitás áthidalja a „kint” és a „bent, „azaz a személyes és a nyilvános világok” közötti szakadékot. E koncepciók ma mégis „elmozdulóban vannak”. A korábban egységes és stabil identitásként megtapasztalt szubjektum mára széttöredezik: ez azt jelenti, hogy gyakran „több, néha ellentmondásos és határozatlan identitásból” tevődik össze. Ennek következménye a logikus következtetés: „azok az identitások, amelyek a „kinti” társadalmi tereket alkották”, és amelyek biztosították a szubjektum összhangját a kultúra objektív „szükségeivel”, a szerkezeti és intézményi változás következtében fölbomlanak”. Tehát „az identifikáció folyamata, amely során a kulturális identitásunkat kialakítjuk, végtelenné, változóképpé és problematikusává vált”. Ennek a folyamatnak lesz „az eredménye a posztmodern szubjektum, mely nem rendelkezik rögzült, lényegi vagy folytonos identitással”.⁸ Pethő Bertalan ezt úgy látja, hogy az uniformizált szubjektum folyamatos megalkuvások között él, hogy része lehessen egy olyan képi harmóniának, ami a valóság illúzióját kelti, melyben arctalanává válik.⁹

A XX. század első felében Babits Jónás könyve (1938) című alkotásában a *Biblia* szövegét felhasználva, „az általános érték- és perspektíva-vesztés idején [...] az „újrarendelés”-t választja a „még érvényes, a tradíció mélyszerkezetéhez illeszkedő, ám mégis aktuális megszólalásnak”.¹⁰ „Az újrarendelés ugyanis az a narrációs forma, amely reprodukálja a hagyomány autoritásával bíró szöveget”, és az új helyzet nézőpontjából aktualizál. Az újrarendelés a késő modern poétika általános ismérve és „Babits pedig, ösztönösen is, ezzel a lehetőséggel élt, ezzel vált újra újtóvá. (Jónás sorsában, s az Úr Jónáshoz való viszonyában így a modernitáshoz való új viszony is artikulálódik: az Úr, aki a szerző egyik alteregója, értékei miatt nem semmisíti meg a bűnös várost, jóllehet korábban éppen ő küldte Jónást a város ellen.)” Babits a két Jónás-szöveggel, az archaikus és a modern tapasztalat összemosisásával, „alapvető jelentőségű

⁵ Ungvári Tamás, *Poétika*, i. m., 358.

⁶ Ricoeur, Paul, *Temps et récit III. Le Temps raconté*. Paris, 1985. p. 268.

⁷ Hall, Stuart, *A kulturális identitásról = Multikulturalizmus*. Budapest, Osiris, 1997. p. 60.

⁸ Hall, Stuart, i. m., pp. 60–61.

⁹ Pethő Bertalan, *Korunk filozófiája*. Budapest, Platon Könyvkiadó, 1992. pp. 16–20.

¹⁰ Lengyel András, *A modernitás kibontakozása és töresei. A magyar kultúra mélyszerkezetének átalakulása a 20. század első felében*. Forrás, 2009/7–8. pp. 59–60.

„modern” tapasztalat kimondója lett. S teljesítményével, legalább retorikailag, „textuálisan” a szekularizált világ reszakralizációjához járult hozzá, új módon kapcsolva olvasóját a nagy tradícióhoz”.¹¹

Az európai gondolkodástörténet világról vallott nézetei a részgazságok halmazaiból felépülő kiismerhetetlen világ. Kosztolányi úgy látta, hogy az ember erkölcsi tulajdonságai bonyolultak, lehetőségei korlátozottak, és a világ nem lesz soha jó.¹² A regényíró Kosztolányi „a világ rendjét az állandóságban, a reménytelen körforgásban látta”, mely az állandó ismétlődésben nyilvánul meg.¹³ Ez az életérzés megnyilvánul Németh László szemléletében: „ő sem állt ellen a modern szellemi áramlatoknak, válságfilozófiáknak, de a maga harmonikus közösség- és emberképeért folytatott küzdelmet”.¹⁴ Németh László szereplői az élet megpróbáltatásaival, nehézségeivel küzdenek, lelki alkatuk változását szociológiai szempontok határozzák meg. A Gyász Kurátor Zsófia is hatni akar, javítani, de mivel végzetesen elszigetelődik, helyzete a cselekvés nélküli szemlélődő.¹⁵

A közvetlen valóság tematizálása sokrétű elbeszélésmódban megírt Illyés a *Puszták népe* című regényével „nemzeti önismeretünk” részévé vált. Illyésnél a pusztától való elszakadás eredményezte a műre jellemző beszédhelyzet kettősségét: „a hang látszólag kívülállók, ironikus, a tárgyilagos mondatokból azonban a legteljesebb személyes érdekeltség sugárzik”. A publicisztikai beszámolóknak indult mű egyéni műformát teremtett, sokféle műfaji elem egységét képezve. „Publicisztika, életrajz, non-fiction, irodalmi szociográfia – mindegyikből van valami Illyés munkájában,” melyben az ironia formateremtő elv inkább, mint humor, vallo-más¹⁶ történeti visszapillantások és jegyzőkönyvszerű leírások formájában.¹⁷ Konfesszionális regény önletrajzi életképekkel, novellisztikus elemekkel. Az író a „tárgyas elemet beleoldja a hagyományosabban szubjektív, látványteremtő narrációba”.¹⁸ Ezt teszi Sütő András *Anyám könnyű álmot ígér* című művében is. A modern regények között alakult ki „az önletrajzi és a fikciós esszéregény” és a regényességé”

„A 20. század magyar irodalmának távlati képe lényegében azonos vonásokat mutat más kelet- közép európai irodalmakéval.”¹⁹ Ezt az állandó képet egy erőteljes, állandó cenzúra tördeli szét részekre. A 60-as évek végére újfajta beszédmód alakult ki a magyar irodalomban, amely a Kádár-rendszer kistípusú átlagos, a morális tájékozódás lehetőségét eltörölő működésének nyelvi, esztétikai, és világszemléleti következtetéseit” tartalmazza.²⁰ Ebben a poétikai

¹¹ Lengyel András, i. m., p. 60.

¹² Németh G. Béla, *Az elgondolhatatlan álorkái (Szerep és magatartás a kései Kosztolányinál)* = N. G. B.: *Hosszmet-szetek és keresztmet-szetek*. Budapest, 1997. pp. 208–221. *Játék, feltételesség, keresés (Kosztolányi felfogásának né-hány eleme)* = N. G. B. *Hosszmet-szetek és keresztmet-szetek*, Budapest, pp. 222–231.

¹³ Olasz Sándor, *Magány és társaság között*. i. m., pp. 19–29., *Regénymúlt regényjelen*, i. m., p. 48.

¹⁴ Olasz Sándor, *Regénymúlt regényjelen*. i. m., p. 49.

¹⁵ Olasz Sándor, i. m., pp. 50–57.

¹⁶ Németh G. Béla, *Hosszmet-szetek és keresztmet-szetek*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1987. pp. 114.

¹⁷ Olasz Sándor, *Regénymúlt, regényjelen*. i. m., pp. 105–109.

¹⁸ Kulcsár Szabó Ernő, *Az epikai tárgyiaság új alakzata* = K. SZ. E., *Műalkotás - szöveg - hatás*. Magvető, Budapest, 1987. p. 101.

¹⁹ Gintli Tibor, Schein Gábor, *Az irodalom rövid története*. A realizmustól máig. Pécs, Jelenkor 2007. p. 650.

²⁰ Horváth János vallja „Művészi jellegre törekvő irodalmunk eszerint három fokozaton ment keresztül Kazinczy óta. E három fokozat párhuzamosan követi a tartalom szerinti fejlődés mozzanatait. A tolmácsoló és utánozó irodalomnak a nemzetközi klasszicizmus felel meg; a magyar történeti tárgyak irodalmának a magyarosodó romantizmus, az egykorú magyar élettel való belső összeforrásnak pedig a magyar realizmus. Az elsőben az absztraháló, egyetemesítő józan ész, a másodikban a képzelet, a harmadikban a megfigyelés uralkodik.” Horváth János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Akadémiai Budapest, 1976. p. 44. A szemlélődő irodalomértés hozzásegít az esztétikai tapasztalatok értelmezéséhez: vö. Kulcsár Szabó Ernő; *Az irodalmi modernség módszer-tani értelmezhetősége*. Irodalomtörténet 1993/1–2. pp. 39–65. *A kettévált modernség nyomában* = szerk., Kabdebó Lóránt – Kulcsár Szabó Ernő, *De nem felelnek, úgy felelnek*. A magyar líra a húszas-harmincas évek fordulóján. Pécs, Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, 1992. pp. 21–52; *Törvény és szabály között*, = Kabdebó Lóránt – Kulcsár Szabó Ernő, *Szintézis nélküli évek (Nyelv, elbeszélés és világkép a harmincas évek epikájában)*. Pécs, Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, 1993. pp. 37–81, továbbá: Kulcsár Szabó Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*. Budapest, Argumentum, 1993

megújulásban a fiatalok között találjuk többek között Nádas Pétert, Hajnóczy Pétert, később Esterházy Pétert, Závada Pált és Rakovszky Zsuzsát.²¹ A hetvenes és azt megelőző évek távlatnélküliségéről, fullasztó levegőjéről Esterházy, a *Termelési-regény* című művével mond el a legtöbbet. „*Biblia, Egy családragény vége* – egy víziókkal, hallucinációkkal teli miliő érzékelteti az ötvenes évek atmoszféráját, noha a korszak politikai eseményeiről, szociológiai vonatkozásairól árva szó nem esik. Érzékelhető a váltás: az új magyar regényírók abban a hiszemben élnek és írnak, hogy az alkotónak a legszemélyesebb életével és nem egy általánosan érvényes, mindenre és mindenkire egyaránt vonatkozó társadalmi valóság igazságával és hamisságaival kell számolnia. Amit a regény veszít a réven, megnyeri a vámon. A személyes történelem élménye, a szubjektív hangolt történeti tudat példája lehet.”²²

Erre az időszakra vonatkozóan Európára és Magyarországra is az olvasói szokások megváltoztatása volt a jellemző. Az alkotók műveik megírása során – az alkotás folyamatában – reagáltak az olvasói szokások radikális megváltoztatására. A 70-es évek magyar irodalmának legelső „Mészöly, Mándy és Déry Tibor határozta meg az irányvonalat”. A 70-es évek első fele a „lassú átfejlődés időszaka”. A 80-as évek közepére pedig a „poétikai változások történeti elmélyülése”²³ lesz a jellemző. Mészöly Miklós regényei „radikális nyelvi és világszemléleti kihívásokat” tartalmaznak. Regényei nagy port kavartak, s mindez a regény előtérbe való kerülését eredményezte.²⁴ Elhatárolódott attól „az epikai eljárástól, amely szinte mindent elmond a hőseiről, de azzal a regényformával sem tudott mit kezdeni, amely a német fejlődésregény, nevelési regény klasszikus hagyományainak folytatása”.²⁵ Mészöly úgy vélte: „az volna gyönyörű, ha írás közben szótól szóig, mondattól mondatig – mint a zseblámpafény – világíthatnánk magunknak, és így érhetnénk tetten, ami éppen a tettenérésünktől lesz azzá, ami”.²⁶ Azzal, hogy a hetvenes évtizedtől a magyar kultúra visszakapcsolódik a nemzetközi kulturális életbe, irodalmunk is „felszabadul”, az epikai műnem színes képet mutat, „a regény is tematikai dejá vuk között él, de formai, alakzati, szerkezeti áthelyezések, párhuzamok, adaptációk mint megújító poétikai lehetőségek az élő regényfolyamatokba kapcsolják be a hagyományt, melyet nem szolgálai követni, nem is felejtetni, hanem átértékelni kell.”²⁷ A történelmi regény nem okulásunkra íródott, nem erkölcsi tanítás fogalmazódik meg (Déry Tibor, *Kiközösítő* 1966, Márai Sándor, *Rómában történt valami* 1972, *Erősítő* 1975), hiányzik a morális igazság, a megismerés. Az irodalomban elsősorban a történet visszaszorul, a „történetekkel kimeríthetőnek hitt létmagyarázatok eltűntek, a nézőpontok többféle felfogásban teremtik meg az epikai egységet. Az elbeszélő nézőpont „összetevői eltérnek a korábban uralkodó auktorialis és külső nézőpontból elmesélt történet hagyományától”. Az időélmény formálja a térbeli viszonyokat, „tudatosan delokalizál”.²⁸

Az 1980-as évektől az olvasók részéről ugyanakkor erősen érezhető „a könnyen olvasható, jól megírt művek” iránti igény. Ez a folyamat „Szabó Magda és Vámos Miklós regényeit az ezredvég legnépszerűbb olvasmányai közé emelték”. Ennek a folyamatnak ugyanakkor volt egy másik jellegzetessége is. Megnőtt az érdeklődés a XX. században született „jól megírt” művek iránt általában is. Mivel pedig ezek az alkotások 1945 után nem jelentek meg, ezért ebben az igényben benne volt a múlt teljesebb megismerésének a vágya, a „felszabadulás”,

²¹ Gintli Tibor, Schein Gábor, *Az irodalom rövid története*. I. m., pp. 650–651.

²² Olasz Sándor, *Regény a 20. században a 20. század a regényben*. Forrás, 2009/12. p. 48.

²³ Gintli Tibor, Schein Gábor, *Az irodalom rövid története*. I. m., p. 653.

²⁴ Mészöly Miklós, *Naplójegyzet az Atlétá-hoz és Sauluss-hoz = A tágasság iskolája*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977. p. 200.

²⁵ Olasz Sándor, *Mai magyar regények = Olasz Sándor, A parabola nem moralizáló változata*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., 2003. pp. 71–77.

²⁶ Mészöly Miklós, *A mesterségről = A tágasság iskolája*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977. p. 144.

²⁷ Olasz Sándor, *Regénymúlt, regényjelen = O. S., „Hagyománytörténet” és elbeszélő technikák az újabb magyar regényben*. Budapest, Széphalom Könyvműhely, 2006. p. 27.

²⁸ Olasz Sándor, *Regénymúlt, regényjelen = „Hagyománytörténet” és elbeszélő technikák az újabb magyar regényben*. I. m., pp. 37–40.

az egyéni értékítélet megfogalmazása iránti ambíció. Ez a hullám hozta felszínre az 1945 előtti irodalomból Erdős Reneét, Tormay Cécile-t, Kosáryné Réz Lola-t, Bozzay Margitot és P. Gulácsy Irént. Valóban az írók tapasztalata azt mutatta, hogy az olvasók ízlése változott: „a realizmusnak könnyű volt a dolga, szinte csak fotografálni kellett a mi-t és hogyan-t. Ezt a fajta manéert már csak a csökkent értékű olvasótábor honorálja, az új, az éppen aktuális olvasótábor, az igazi műélvezők azt várják, hogy: ne rólam mesélj, ne is magadról, hanem – mirőlünk. Az olvasótábor a rólunk szóló mesét akarja, és aki nem arról mesél, honnét jöttünk, kik vagyunk, merre tartunk, annak a meséjét nem hallgatja meg.”²⁹ Más megfogalmazásban – amikor a XX. század első évtizedeiben az olvasóközönség körében a regény vált népszerűvé, örömmel vették kezükbe az olyan műveket, amelyekben felismerhetővé vált életük fontos eleme. A szórakoztató irodalom népszerű íróit például Surányi Miklós, Zilahy Lajos, Somogyváry Gyula, Harsányi Kálmán és Komáromi János is „regénygyáros” jelzővel stigmatizálta a kritika. Kultúrafogyasztók lettek a XIX. század végének kereskedői, akik négy polgárit végeztek és többnyire csak gyakorlati tárgyakat tanítottak nekik és az önálló iparosok, valamint a hivatalnoki réteg, meg az Új Idők olvasói, az „úri középosztály”. Azok az írók, akik az úri középosztály ízléséhez igazodtak, a lektúrigények kielégítésére törekedtek. Ebből következett, hogy „a demokratikus irodalmat ellepte azoknak az íróknak a hada, akik az alkotást közönséges kereskedelemnek tekintik; az irodalom színe-javát képviselő néhány szerzőre ezernyi eszmeereskedő jut”.³⁰

BIBLIOGRÁFIA

- BÓKAY ANTAL *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban*. Budapest, Osiris, 1997
- CRISTOPHER BUTLER *Postmodernism*. Oxford, Oxford UP, 2002
- DOBOS ISTVÁN *Alaktan és értelmezéstörténet*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995
- DOBOS ISTVÁN *Az irodalomértés formái*. Debrecen, Csokonai, 2002
- GINTLI TIBOR – SCHEIN GÁBOR *Az irodalom rövid története, a realizmustól máig*. Pécs, Jelenkor, 2007
- JAUSS, HANS ROBERT *Alterität und Modernität der mittelalterlichen Literatur*. München, Fink, 1977
<http://www.fordulat.net/pdf/7/bewes.pdf>, 2015. 02. 18. 19:21.
- HASSAN, IHAB *The Postmodern Turn – Essays In: Postmodern Theory and Culture*. Columbus, Ohio State University, 1987
- IMRE LÁSZLÓ *Műfajok létformája*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996
- LYOTARD, JEAN-FRANCOIS *Posztmodern állapot* Budapest,. Századvég Kiadó, 1993
- KARÁCSONY SÁNDOR *Ocsúdó magyarság*. Budapest, Exodus, 1942
- KLOSKOWSKI ANTONINA *Tömegkultúra. Kritika és védelem*. Budapest, 1971
- KOVÁCS ÁRPÁD *A diszkurzus cselekvéseméleti gyökerei Mihail Bahtyin gondolkodásában*. Irodalomtörténet, 2010/3
- KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, *Az epikai tárgyiasság új alakzata* = K. SZ. E., *Műalkotás – szöveg – hatás*. Magvető, Budapest, 1987

²⁹ Karácsony Sándor, *Ocsúdó magyarság*. Budapest, Exodus, 1942. p. 21.

³⁰ Kloskowski Antonina, *Tömegkultúra. Kritika és védelem*. Budapest, 1971. pp. 187-188.

- LENGYEL ANDRÁS *A modernitás kibontakozása és törései (A magyar kultúra mélyszerkezetének átalakulása a 20. század első felében. Forrás, 2009/7–8*
- LUKÁCS GYÖRGY *A regény elmélete. Ford. Tandori Dezső, Budapest, Magvető, 1975*
- LUKÁCS GYÖRGY *Heidelbergi esztétika = Lukács György A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. A regény elmélete. Ford. Tandori Dezső, Budapest, Magvető Kiadó, 1975*
- MÉSZÖLY MIKLÓS *A mesterségről = A tágasság iskolája. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977*
- MÉSZÖLY MIKLÓS *Naplójegyzet az Atlétá-hoz és Sauluss-hoz = A tágasság iskolája. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977*
- MIHAIL BAHTYIN *A tér és az idő a regényben = A szó esztétikája. Ford. Gönczöl Csaba, Budapest, Gondolat, 1976*
- MIHAIL BAHTYIN *A tett filozófiája. A szó a regényben. Budapest, Gondolat-Cura Alapítvány, 2007*
- NÉMETH G. BÉLA *Az elgondolhatatlan álorcái. Budapest, 1997*
- OLASZ SÁNDOR „*Más idő? Más világ?*” *Az együttlátás és elbizonytalanítás poétikai változatai az újabb történelmi regényekben. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007*
- OLASZ SÁNDOR *Mai magyar regények. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003*
- OLASZ SÁNDOR, *Regény a 20. században a 20. század a regényben. Forrás, 2009/12*
- OLASZ SÁNDOR *Regénymúlt és regényjelen. Miskolc, Széphalom Könyvműhely, 2006*
- RICOUER, PAUL *Temps et récit III. Le Temps raconté. Paris, 1985*
- PETHŐ BERTALAN *Korunk filozófiája. Budapest, Platon Könyvkiadó, 1992*
- RENE WELLEK –AUSTIN WARREN *Az irodalom elmélete. Ford. SZILI JÓZSEF, Budapest, Osiris, 2006.*
- HALL, STUART *A kulturális identitásról = Multikulturalizmus. Budapest, Osiris, 1997*
- SONTAG, SUSAN *Against Interpretation and Other Essays, Eyre and Spottiswood. London, 1967*
- UNGVÁRI TAMÁS *Poétika. Budapest, Maecenas, 1996*

8

A szuggesztív tanáregyéniség jellemzőinek meghatározása kapcsolati megközelítés alapján

KISSNÉ GOMBOS KATALIN

BEVEZETÉS

Életünkben sokan találkoztunk már olyan tanárokkal, akik közel álltak, és talán még ma is közel állnak hozzánk, akik meghatározó szerepet játszottak életünkben. Úgy emlékszünk az ilyen tanáregyéniségekre, hogy az órán nem lehetett nem rá figyelni, szívesen tanultuk a tantárgyat, jól éreztük magunkat az óráján. Az ilyen tanárok a jövőben is meghatározó szerepet játszanak a személyiségünk fejlődésében, attitűdjeink, nézeteink formálásában. „Szuggesztív szavaikra, gesztusukra évtizedek távlatából is emlékszünk, kritikus helyzetekben felidéződik egy-egy odavágó mondásuk, jellegzetes megnyilvánulásuk, hatásuk befolyásolja döntéseinket, cselekvésünket”.¹ Ezekhez az egyéniségekhez általában a szuggesztív jelzőt szoktuk kapcsolni, szuggesztív tanáregyéniségekről beszélünk, azt mondjuk, hogy karizmájuk van.

Sokat tudunk arról, hogy milyen a hatékony, a jó, ideális tanár. Az ilyen tanulmányok hosszú tulajdonságlistákat közölnek, amelyek két oldala a szakmai kompetencia körébe tartozó képességek és bizonyos személyiségjegyek. Van, aki a tanár szuggesztivitását egy tulajdonságnak tartja a többi között. Az én feltevésem, hogy a szuggesztivitás egy olyan személyiségvonás, ami az egyén egész viselkedésére kihat, meghatározza a tanulóval való kapcsolatát, és hatékonytá, eredményessé teszi a tanítást. A témával kapcsolatosan a következő kérdések merültek fel bennem:

- Léteznek-e az iskolában is olyan tanárszemélyiségek, akiknek karizmája van, szuggesztívnek nevezhetőek-e?
- Milyen élményei vannak, milyen az attitűdjük a tanulóknak az ilyen tanár iránt? Milyen kapcsolata alakul ki a tanulóknak a szuggesztív tanárokkal?
- Hogyan jellemzik az emberek a szuggesztív tanárt?

---

¹ Bányai É., Varga K., Gósiné Greguss A., *Szuggesztív egyéniségek: Archaikus bevonódás tanárok és hipnotizőrök hatására*. In: Tanulás, Kezdeményezés, Alkotás. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2001, pp. 313-336.

- Mivel határozható meg a szuggesztív tanár, személyiség kifejezés?
- Milyen belső személyiségvonások, vagy megfigyelhető viselkedések vagy tudattalan tartalmak, vágyak tesznek valakit szuggesztívvé?
- Vajon mi magyarázza ezt a tartós, maradandó befolyást?
- Mivel hatnak ránk ezek a tanárok? A módszerükben vagy az egyéniségükben van-e a varázsuk?
- Vajon mi váltja ki a diákokban az ilyen tanárokhoz fűződő érzelmi viszonyulást?

A tanulmány célja, hogy a fenti kérdésekre választ keressek. Szeretném meghatározni, hogy milyen vonásokkal jellemezhetők ezek a tanáregyéniségek.

1. SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

A szuggesztív tanáregyéniségekre jellemző, hogy jelentős szerepet töltenek be életünkben, példaértékűek számunkra. A szuggesztivitás szó a külföldi szakirodalomban karizmatikus néven van jelen, magyarul még mondhatnánk, hogy meghatározó, olyan típus, aki nagy hatást gyakorol másokra, aki magával ragadja az embereket. A szuggesztív tanár személyiségvonásai véleményem szerint a hatékony tanár és karizmatikus vezető következőkben felsorolt tulajdonságai között rejlnek. Mindenképpen hatékony tanár a szuggesztív tanár, de nem minden hatékony tanár szuggesztív is. A szuggesztív tanár szűkebb kategória, meghatározó személyiségvonás.

A hatékony tanár kifejezés fordul elő leggyakrabban a pedagógiai gyakorlatban az eredményes, ideális jó tanár szinonimájaként. A tanári hatékonyságot a tanulói eredményességben lehet mérni.² A szakirodalmi áttekintés első fejezetén belül az ideális tanári tulajdonságok meghatározását történelmi koronként tekintetem át, majd a pedagógus szerepelméletekről írtam. A pedagógus hatékonyságát meghatározza a pálya iránti érdeklődése, a pályamotivációja, a pedagógus pálya iránti elvárásai. A pedagóguspálya választásában szerepet játszó tényezők a hatalom iránti igény vagy a szeretetre való törekvés.³ A tanári szerepek állandóan változnak a kapcsolódó tudományok irányzatainak, eszmerendszerének változásával. A különböző paradigmák tanárképéről ejtettem szót a fejezet végén. A fejezetet az az affektív paradigma dolgozatomhoz kapcsolódó kutatásaival zártam. Az új irány az érzelmek, a kapcsolat fontosságát hangsúlyozza.

A következő fejezetben a tanár-diák kapcsolat, kötődés fontosságára hívtam fel a figyelmet. A kötődési stílus, a kapcsolatok működésére vonatkozó belső mentális modell⁴, ami meghatározza a későbbi társas kapcsolatunkat is. A pedagógusok az életünkben jelentős szerepet töltenek be⁵, a velük kialakított kapcsolatunk meghatározza az iskolai teljesítményünket, hatást gyakorol a személyiségfejlődésünkre⁶. A diák kötődési stílusa meghatározza, hogy milyen kapcsolatot képes kialakítani a tanárával, és ennek következtében mennyire lesz motivált, sikeres az iskolában.⁷ Nem csak a diákok kötődési stílusa, hanem a tanaré is meghatározó

² McKinsey&Company, *Mi áll a legsikeresebb iskolai rendszerek teljesítményének hátterében?* 2007 URL: <http://mek.oszk.hu/09500/09575/09575.pdf> [Letöltés ideje: 2013.11.17.15h]

³ Friedman, H. S., Riggio, R. E., *Effect of individual differences In: nonverbal expressiveness on transmission of emotion.* J. Nonverbal Behav. 6, 1981. pp. 96-104.

⁴ Bowlby, J., *Attachment and loss. Vol. 1. Attachment.* New York, Basic Books, 1969

⁵ Bowlby, J., *Violence in the family as a disorder of the attachment and caregiving systems.* The American Journal of Psychoanalysis, 4. 1984. pp. 9-27.

⁶ Pianta R. C., Nimetz, S. L., Bennett, E., *Mother-Child Relationships, Teacher-Child Relationships, and School Outcomes in Preschool and Kindergarten.* Early Childhood research quarterly 12. 2006. pp. 263-280.
Kesner, J. E., *Teacher Characteristics and the Quality of Child-Teacher Relationships.* Journal of School Psychology, 28, 2. 2000. pp. 133-149.

⁷ Pianta R. C., Nimetz, S. L., Bennett, E., 2006

a tanár-diák kapcsolatban. A tanár kötődési stílusa meghatározza, hogy mennyire tud azonosulási modellként fellépni, milyen hatást tud a tanulókra gyakorolni.⁸ A szuggesztív tanár erős azonosulási modellként lép fel, az ilyen személyiség iránt archaikus bevonódás alakul ki.⁹

A szakirodalmi rész harmadik témájaként foglaltam össze a karizmatikus személyiség, a szuggesztív tanárokról eddig megjelent irodalmat, meghatároztam a szuggesztív, karizmatikus fogalmat. Itt kapott helyet, hogy milyen szuggesztív hatások érvényesülnek az iskolában.

A karizma szó az antik görög mitológiából származik. A Khariszok a báj és a kellem három istennői.¹⁰ Először Weber¹¹ írta le a karizmatikus vezető fogalmát, szerinte a karizma egy bizonyos személyiségvonás, ez egy olyan erény, ami megkülönbözteti az ilyen személyiséget másoktól. Az emberek felruhazzák az ilyen vezetőt emberfeletti, természetfeletti vagy legalább különleges hatalommal. A követők nem azért engedelmeskednek neki, mert ő a hatalom jelképe, hanem mert hisznek benne. Weber modellje a misztikus, nárcisztikus és személyes vonzóerővel bíró megmentő, aki a krízis idejében lép fel.

A karizma fogalmát több nézőpontból is vizsgálták: voltak, akik tulajdonságleltárokat írtak le, ismert a viselkedési megközelítés, a kapcsolati megközelítés, a neoweberiánus elméletek, a benyomáskialakítás elmélete, inspiráló vezető, tranzakcionális, transzformális vezető elméleti megközelítések.

A karizmatikus vezetők tulajdonságairól, viselkedéséről több tanulmány is született, de hogy milyen tényező áll a karizma mögött, mitől lesz valaki karizmatikus, arról már kevesebbet tudunk. A témám szempontjából jelentős Anette Towler¹² vizsgálata, aki azt találta, hogy a karizmatikus vezetői tulajdonságok kialakulásának hátterében a kötődési stílus és a szülői kontroll erőssége áll. Towler¹³ abból indult ki, hogy sok olyan tulajdonság fedezhető fel a biztonságos kötődésű fiatal felnőtteknél, ami a karizmatikus vezetőknél is. A karizmatikus vezetők magabiztosak, magas önbecsülés jellemzi őket, határozott képet vetítenek ki magukról, és magabiztosságot mutatnak a feszült helyzetben is.

A karizmatikus vezetőket több területen vizsgálták. Területenként változik, hogy milyen hatást válthat ki a követőkből. A karizmatikus, inspiráló tanárok intellektuális stimulációt válthatnak ki.

A személyes varázssal rendelkező embereknek karizmatikus személyiségeknek szoktuk nevezni. A személyiség Allport fogalma szerint „a pszichofizikai rendszerek olyan dinamikus szerveződése az egyénen belül, amelyek meghatározzák jellemző viselkedését és gondolkodását.”¹⁴ A karizmatikus, szuggesztív személyiségjellemző nem egy szerepviselkedés, hanem a személyiség jellege. A karizmatikus személyiség is belülről fakadhat, és a viselkedésben, a másokkal való kapcsolatban figyelhető meg.

A karizmatikus vagy szuggesztív pedagógusszemélyiséget azért tartom magasabb rendű fogalomnak, mint a hatékony tanárt, mert másra is kihat, nem ér véget ez a fajta viselkedés a kicsengetéskor. Ahogy említettem már a szuggesztív jelzőt a pedagógusszemélyiség irodalmában nagyon ritkán használják. Kevés olyan tanulmányt találtam, ami a karizmatikus pedagógust jellemezte, viszont a gazdasági, vezetőkkel foglalkozó tanulmányok széles körben tárgyalják a karizmatikus vezető típust.

A karizmatikus vezetőkre vonatkozó irodalmaknak a pedagógia területén is létjogosultsága van, hiszen, a tanári szerep is értelmezhető vezetői szerepként. Zétényi szerint a tanár szerepe mindig vezető szerep, hiszen az iskolában vezetni kell az osztályt, hogy a tanítást,

⁸ Wright, B., Sherman, B. *Who is the teacher? Theory Into Practice*, 2 (2), 1963. pp. 67-72.

⁹ Bányai, 2001

¹⁰ Bakos F., *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986

¹¹ Weber, M., *Állam - Politika - Tudomány. Tanulmányok*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987

¹² Towler, A., *Charismatic Leadership Development: Role of Parental Attachment Style and Parental Psychological Control*. *Journal of Leadership and Organizational Studies*, 11 (4), 2005. pp.16-22.

¹³ uo.

¹⁴ Allport, G. W., *A személyiség alakulása*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1985

tanulást elősegítsük.¹⁵ Buda Béla szerint a tanári viselkedés hasonlít a szervezeten belüli viselkedéshez, vezetői viselkedéshez.¹⁶ A pedagógus egyenlőtlen szerepvizonyban van a diákokkal, és a szabályozást vezetői pozícióból végzi, hatalmi szabályozó eszközök segítségével. Mackay¹⁷ 28 elemű listát állított fel, ami a hatékony tanár tanítási stratégiáit jellemzi. A lista a legfontosabb vezetési, szervezési, kommunikációs és interakciós stratégiákat tartalmazza. Tehát a karizmatikus vezetés fogalmait akár a tanár vezetői szerepe miatt az oktatói munkára is alkalmazhatjuk.

A következőkben bemutatok olyan példákat, ahol a szuggesztivitás központi fogalom az oktatás viszonylatában. Lev Tolsztoj hangsúlyozta a szuggesztív szerepét az oktatásban. „Figyelmét főleg az orvosi hipnózis és szuggesztív újabb eredményei ragadják meg, s a felnőtteknek a gyermekre való hatását szuggesztívval kezdi magyarázni. Véleménye szerint „a nevelés, az öntudatlan sugalmazás a legfontosabb. Tolsztoj a példa nevelőszerepét különösen nagyra becsülte. A nevelés: a szívre való hatás a példa hipnózisa útján.”¹⁸

Dr. Georgi Kiriliov Lozanov bolgár pszichiáter, az orvostudományok doktorának nevéhez fűződik a szuggesztópédia. Ez egy intenzív oktatási, elsősorban nyelvoktatási kísérlet, amelyet pszichoterápiás módszerek felhasználásával, a szuggesztív hatások rendszerbe foglalásával végzett. Dr. Lozanov nagy jelentőséget tulajdonított az „avtoritét”-nek, ami bolgárul tekintélyt jelent, személyes ráható erő. Olyan személy a szuggesztópédia tanára, aki a tekintély erejével ér el eredményeket. A tekintély jelentős motivációs erőket tartalmaz, jelentős indítók a cselekvésre.¹⁹

Bányaiék²⁰ a tanári szuggesztivitás hátterében a tanárok iránt érzett archaikus bevonódást említik. A megkérdezett személyek egy része csodálatot érez a szuggesztív tanára iránt, és kötődik hozzá, többek azért figyelnek az előadó tanárra, mert félnek, hogy negatív megítélésben részesülnek, és voltak, akik annyira kötődtek a tanárhoz, hogy úgy érzik magukat, mint egy gyermek a szülőkhöz való viszonyukban, függőséget éreztek.

Karizmatikus tanárokat ritkán említi a szakirodalom iskolai kontextusban, inkább az iskolaigazgatók vagy a rektorok vezetését kutatták. A témához közel álló vizsgálatot Labak²¹ vezette, aki egy önkitöltős kérdőívet készített, amellyel egy coloradói egyetemen a karizmatikus tanárokat összehasonlította a nem karizmatikusokkal. A diákok értékelték a tanárokat karizmatikusnak. A karizmatikus tanárok sokkal lelkesebbek, higgadtnak, nagylelkűnek, nyitottnak, őszintének, becsületesnek, másokkal törődőnek írták le magukat.

Realin szerint a karizmatikus tanárok toleránsak, nyitottak, őszinték, türelmesek, nem büntetőek, együtt érzőek, feltétel nélküli figyelemmel fordulnak a diákok tanulása felé.²²

A legújabb tanulmány a témában Lee és munkatársaié,²³ akik azt találták, hogy a tanár karizmatikussága összefüggésben van a tanított tantárggyal, a történelemtanárok nagyobb érdeklődést váltottak ki. Ebben a tanulmányban is kiemelik, hogy a tanári karizma kutatása

¹⁵ Zétényi Á., *A tanár, mint vezető, vezetői stílusok*. In: Mészáros A. (szerk.) *Az iskolai szociálpszichológia jelenségvilága*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2004

¹⁶ Buda, 2003

¹⁷ Zétényi Á., *A tanár, mint vezető, vezetői stílusok*. In: Mészáros A. (szerk.) *Az iskolai szociálpszichológia jelenségvilága*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2004

¹⁸ Szabó M., *A pedagógus Tolsztoj*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1987. pp. 132-133.

¹⁹ H. Szalontai É., *A szuggesztópédia alapkérdéséről*. Budapest, MTESZ Tájékoztatási Tudományos Társaság Szuggesztológiai Szakbizottság, 1975

²⁰ Bányai és mtsi, 2001

²¹ Labak, 1973 idézi Bass, B. M., Stogdill, R. M. *Bass Stogdill's Handbook of Leadership: Theory, Research, and Managerial Applications* (3rd ed.). New York, Free Press, 1990

²² Raelin, A. J. *Taking the charisma out: Teaching as facilitation*. *Organization Management Journal*. 3 (1). 2006. pp. 4-12.

²³ Lee, D.-C., Lu J.-J., Mao K.-M., Ling, S.-H., Yeh, M.-C., Hsieh, C. Does teachers charisma can really induce students learning interest. *Procedia. Social and Behavioral Sciences*, 116, 2014. pp. 1143-1148.

nagyon ritka, figyelmen kívül hagyják ezt a témát. Ennek az oka a karizma definiálásának, vizsgálatának nehézsége.

A karizmatikus személyeket a legtöbb irodalom²⁴ két csoportra osztja. Vannak szocializált és perszonalizált irányú, érdeklődésű karizmatikus személyiségek, akik az altruisztikus szükségleteiket vagy a nárcisztikus vágyaikat²⁵ szeretnék kielégíteni. Minél erősebb valakinél az ilyen igény, annál erősebb a pályamotiváció, valószínűleg eredményesebbek a pályán.²⁶ Ők a szuggesztív tanárok, vagy a perszonalizált vagy szociális karizmatikus személyiségek. Ezek a tudattalan szükségletek meghatározzák a pályaválasztást. A pedagóguspályán hatnak a tanár tanulóval való kapcsolatára. A nárcisztikus szükségletű tanár, aki elismerést vár, csodálatot a tanulótól, az altruisztikus törekvés, hogy segítsen a tanulóknak, támogassa őket. Előfordul, hogy a tanár csalódik.²⁷ A bizonytalan kötődésű tanár, aki nem kapott elég elismerést, szeretetet korai kapcsolatában, arra vágyik, hogy korrektív élményben részesüljön, visszakapja az elmaradt elismerést, csodálatot. Előfordul azonban, hogy a diák pont az ellenkező módon viselkedik.²⁸

A karizmatikus vezetőknél is találtak összefüggést a kötődés és a karizmatikusság között.^{29 30}

A szocializált vagy perszonalizált karizmatikus vagy szuggesztív tanárok viselkedését, munkamódját, módszereit meghatározzák tudattalan vágyai, igényei. A pszichoterápia irodalmában feltárták, hogy a hipnotizőrök stílusa eltérő, Bányai és munkatársai³¹ anyai, apai, testvéri, baráti, szerelmes hipnotizőrstílusokat írtak le. Rengeteg vizsgálat bizonyítja, hogy a tanári pálya eredményességét is erősen meghatározza a tanulóval kialakított viszony.^{32 33 34 35} A tanuló felé irányuló attitűd, a kapcsolat minősége meghatározza a tanár munkamódját, stílusát. A stílus valószínűleg összefügg a tudattalan vágyakkal, tudattalan pályamotivációval.

Archer³⁸ és Bányai és munkatársai³⁹ vizsgálatában a nemmel találtak összefüggést. Bányaiék vizsgálatában a férfiak szuggesztívebbek voltak, inkább jellemző volt, hogy archaikus bevonódást váltottak ki.

²⁴ Howell, J. M., *Two faces of charisma: Socialized and personalized leadership in organizations*. In: Conger, J. A. and Kanungo, R. N. (Eds.) *Charismatic leadership: The elusive factor in: organizational effectiveness*, San Francisco, Jossey-Bass, 1988. pp. 213–216.

²⁵ Freud, S., *Az ósválami és az én*. In: Buda, B. (szerk.): *A pszichoanalízis és modern irányzatai*, Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1971. pp. 139–165.

²⁶ Friedman, I., *The bi-polar professional self of aspiring teachers: Mission and power*. *Teaching and Teacher Education*, 22, 2006. pp.722–739.

²⁷ uo.

²⁸ Wright, Sherman, 1963

²⁹ Towler, 2005

³⁰ Popper, M., Mayseless, O., Castelnuovo, O., *Transformational leadership and attachment*. *Leadership Quarterly*, 11, 2000. pp. 267–289.

³¹ Bányai és mtsi, 2001

³² Pianta, 2006

³³ Pianta, Niemetz, Benett, 2006

³⁴ Pianta, R. C., Harbers, K., *Observing mother and child behavior In: a problem solving situation at school entry: Relations with academic achievement*. *Journal of School Psychology* 34, 1996. pp. 307–322.

³⁵ Riley, P., *An adult attachment perspective on the student-teacher relationship and classroom management difficulties*. *Teaching and Teacher Education*, 25, 2009. pp. 626–635.

³⁶ Kesner, J. E., *Teacher Characteristics and the Quality of Child-Teacher Relationships*. *Journal of School Psychology*, 28, 2. 2000. pp. 133–149.

³⁷ Van IJzendoorn, M. H., *Adult attachment representations, parental responsiveness, and infant attachment: A meta-analysis on the predictive validity of the adult attachment interview*. *Psychological Bulletin*, 117, 1995. pp. 387–403.

³⁸ Archer, *The Measurement of Charismatic teaching In: the college classroom*. Paper presented at the Annual Meeting of the American Educational Research Association, 1994. pp. 1–49.

³⁹ Bányai és mtsi, 2001

2. VIZSGÁLATOK

A kutatási kérdéseket, célkitűzéseimet, és ebből következően a hipotéziseimet a témám szakirodalmának eddigi eredményeinek áttekintése alapján fogalmaztam meg részletesen a vizsgálati rész elején.

3. CÉLKITŰZÉSEK

A szuggesztív illetve karizmatikus tanár tulajdonságainak feltárása kapcsolati nézőpontból a dolgozat fő célja.

A nézőpont indokoltsága, hogy a tanár olyan szerep, aminek a hatékonysága a szereppartner eredményeiben van. A karizmatikus vezetők irodalmában is a kapcsolati nézőpont uralkodik, a vezető karizmája a követőkkel való kapcsolatban nyilvánul meg.⁴⁰ Bányai és munkatársai⁴¹ felhívták rá a figyelmet, hogy a szuggesztív tanár erős penetranciával, társas hatékonysággal⁴² rendelkezik, a hatásukat az általuk kiváltott nagy viszonyulási feszültség, és az archaikus bevonódás magyarázhatja. A tanári szuggesztív viselkedés, a tanulókkal kialakított kapcsolat minőségének hátterében még a pályaválasztás mögött álló tudattalan törekvések⁴³ is szerepet játszhatnak.

1. **célkitűzés:** Bányai és munkatársai⁴⁴ vizsgálatának eredménye alapján kíváncsi vagyok, hogy megjelenik-e a fókuszcsoportok beszélgetéseiben az archaikus bevonódás? Céлом tehát, hogy feltárjam, hogy az emberek szuggesztív tanárról szóló élményében megjelenik-e a csodálat, kötődés, a félelem a negatív megítéléstől, és a függőségigény.
2. **célkitűzés:** A szakirodalomban előforduló hatékony pedagógus tulajdonságai közül mely tulajdonságok azok, amik a szuggesztív tanárokat jellemzik?
Céлом kiválasztani a hatékony tanárra vonatkozó tulajdonságok közül a szuggesztív tanár tulajdonságait.
3. **célkitűzés:** A karizmatikus vezetők között vannak altruisztikus szocializált és narcisztikus perszonalizált vezetők.⁴⁵ A tanárok tudattalan pályamotivációja mögött is lehetnek altruisztikus és narcisztikus törekvések, ami a tanár viselkedésében, tanulóhoz való fordulásában, munkamódjában kifejeződik. Az altruizmus, narcizmus a szelf önmaga vagy másfelé fordulása. Kapcsolatban van-e a tudattalan pályamotiváció a kötődési stílussal, ahol a korai kapcsolati élmények hatására kialakul az önmagunkhoz és a másokhoz való viszonyulás?
Céлом, hogy megvizsgáljam, hogy a tudattalan tanári törekvések és a kötődési stílus közt van-e összefüggés.
4. **célkitűzés:** Hogyan jelenik meg a szuggesztív tanár tanítási stílusa a tanulók élménybeszámolóiban? A narcisztikus és altruisztikus igényből fakadó faktorok határai mentén szét lehet-e választani az anyai és apai stílusú tanárt?

⁴⁰ Bradley, R. T., *Charisma and social structure: A study of love and power, wholeness and transformation*. New York, Paragon, 1999

⁴¹ Bányai és mtsi, 2001

⁴² Mérei F., *Közösségek rejtett hálózata*. Budapest, Osiris Kiadó, 1998

⁴³ Friedmann, 2006

⁴⁴ Bányai és mtsi, 2001

⁴⁵ Howel, 1988

Céлом, hogy feltárjam a nárcisztikus igényekből fakadó tanítás elemeit az apai stílusú szuggesztív tanárnál, altruisztikus viselkedést az anyai stílusúnál?⁴⁶

5. **célkitűzés:** Összefügg-e a nemmel a szuggesztivitás? Céлом, hogy megvizsgálja, hogy a nők vagy a férfiakra jellemző inkább a szuggesztivitás?

4. HIPOTÉZISEK

1. **hipotézis:** Bányai és munkatársai⁴⁷ cikkének eredménye alapján feltételezem, hogy megjelenik a szuggesztív tanárokról szóló fókuszcsoport-beszélgetések szöveges átiratában a csodálat, kötődés, a félelem a negatív megítéléstől, és a függőségigény.
2. **hipotézis:** Feltételezem, hogy a hatékonyság a szuggesztivitás alárendelt fogalma. A fő személyiségjellemző a szuggesztivitás. A hatékony tanárra vonatkozó személyiségjellemzők súlyozásával, sorba rendezésével, csoportosításával megkaphatjuk a szuggesztív tanár tulajdonságait.
3. **hipotézis:** Feltételezem, hogy a szuggesztivitás háttérben álló tudattalan törekvések összefüggésbe hozhatóak a kötődési stílussal.
  - a) A biztos kötődésű pedagógusok inkább altruisztikus törekvésekből fakadó tudatalatti motivációja van a tanári pálya választására.
  - b) Aki bizonytalan kötődésű, a korrekatív emocionális élménykeresés miatt inkább nárcisztikus igényét akarja kielégíteni a tanári pályán.
4. **hipotézis:** Feltételezem, hogy az altruisztikus és nárcisztikus törekvések hatnak a szuggesztív tanár munkamódjára, és ez a tanítási stílusukkal összefügg.
  - a) A nárcisztikus tanárt inkább az apai jellegű tanítási stílus jellemzi, és a tekintélyt említik inkább, tisztelettel, hálával beszélnek róla a beszámolóiban.
  - b) Az altruisztikust az anyai jellegű tanítási stílus jellemzi, és az emberek a kedveséget, empátiát, támogatást említik inkább.
5. **hipotézis:** A nemmel összefügg a karizmatikusság, a férfiak között több karizmatikus tanárt említenek.

5. MÓDSZEREK

A vizsgálat célja és a hipotézisek alapján négy fő vizsgálatot terveztem. A lenti táblázatban tájékoztató jelleggel röviden összefoglalom a vizsgálatok módszereit, az adatok feldolgozásának módját a célkitűzések, hipotézisek sorrendjében. A nemmel való összefüggést mind a négy vizsgálatban elemzem a további összefüggések alfejezetben.

⁴⁶ Friedmann, 2006

⁴⁷ Bányai, Varga, Greguss, 2001

Vizsgálat neve	Vizsgálat célja	Vizsgálati módszer ⁹	Adatok elemzése
1. vizsgálat: Fókusz-csoportok	Az archaikus bevonódás megjelenésének feltárása az emberek szuggesztív tanárral való élményében	Fókuszcsoport eljárás ^{10 11}	Kvantitatív és kvalitatív tartalomelemzés ¹²
2. vizsgálat: Szuggesztív vonások	A szuggesztív tanárra jellemző tulajdonságok kiválasztása a hatékony tanári tulajdonságlistából	Kérdőív összeállítása a hatékony tanár tulajdonságaiból, amit a 1–5 pontig értékelnek a vizsgálati személyek, hogy mennyire jellemző az adott tulajdonság a szuggesztív tanárukra. Tulajdonságcsoportok vagy vonások elkülönítése	A tulajdonságlista sorba rendezése a kapott pontszámok átlagai szerint Faktoranalízis
3. vizsgálat Kötődés és szuggesztivitás	A szuggesztivitást meghatározó tudattalan törekvések és a kötődési stílus összehasonlítása	A kötődési stílus és tudattalan törekvések, mint a szuggesztivitás háttérben álló mozgatóerő összefüggésének vizsgálata kérdőíves módszerrel	A standard tesztekben és egyéb kérdésekből álló kérdőív eredményeinek elemzése, az összefüggések feltárását célzó statisztikai eljárásokkal.
4. vizsgálat Tanári stílus és szuggesztivitás	A szuggesztivitás háttérben álló tudattalan törekvések ehhez kapcsolódó tanítás és tanári stílus összefüggéseinek feltárása a szuggesztív tanárokról szóló élménybeszámolókból	Írásbeli beszámolók elemzése előre meghatározott kódok alapján. A szuggesztív tanárról írt beszámolók alapján a tanári stílus megítélése.	Tanárbeszámolók tartalomlemzése kódolással ^{13 14} Stílusmegítélés ¹⁵

1. táblázat: A hipotézisek elrendezése, vizsgálatok terve

6. EREDMÉNYEK, KÖVETKEZTETÉSEK

Dolgozatom alapvető célja a szuggesztív tanár tulajdonságainak feltárása kapcsolati nézőpontból. A szakirodalmat három témakörből foglaltam össze: hatékony tanár, tanár-diák kapcsolat, kötődés, karizmatikus vezető, szuggesztív tanár.

A hipotéziseimnek megfelelően négy vizsgálatot terveztem. A vizsgálatokon keresztül a szuggesztív tanáregyenlőségek tulajdonságait igyekeztem feltárni kapcsolati nézőpontból. A kapcsolat a tanári lét alapeleme. A tanárság interperszonális helyzetben valósul meg. A tanár hivatása az, hogy hatást gyakorol a diákra, ismereteket ad át, és nevel.

A szuggesztív jelző szinonimája a karizmatikus. Karizmatikus és szuggesztív tanárokról szóló vizsgálatokat, elméleteket nehezen lehet találni. A pedagógus munkában is fontosnak tartják a szuggesztivitást, mégsem találhatók nagyszámban kutatások a témában. A szuggesztív pedagógus képes hatást gyakorolni. Bábosik szerint konstruktív és hatékony modellközvetítő személyekre van szükség a nevelési folyamat során.⁴⁸ Akkor lehet a pedagógus hatékony modellközvetítő személy, ha szuggesztív hatású személyiség, ez biztosítja szá-

⁴⁸ Bábosik, 1999

mára az élményforrás jelleget. Figula Erika az ideális tanárra vonatkozó hazai szakirodalom összesítése alapján a következő tulajdonságokat találta leggyakrabban: reális énkép, reális önismeret; önbizalom, önbecsülés; hitelesség, kongruencia; magas fokú elkötelezettség és felelősségtudat; nyitottság, nyíltság mások iránt; emberszeretet, gyermekszeretet; tolerancia; szociális érzékenység; szuggesztivitás; fegyelem, önfegyelem; kritikai, önkritikai érzék.⁴⁹ A szuggesztivitás itt az ideális tanár alfogalma, amit én, mint személyiségjellemzőt, főfogalomként használtam.

A karizmatikus vezetők irodalma adott támpontot a vizsgálatok megtervezéséhez. A karizmatikus vezetők fő tulajdonsága a karizma, ami Weber szerint egy bizonyos személyiségvonás, ez egy olyan erény, egyfajta báj, ami miatt az emberek különleges hatalommal ruházzák fel, hisznek benne, ő a megmentő a krízis idején. Weber modellje a misztikus, nárcisztikus, és személyes vonzóerővel bíró megmentő.⁵⁰

A későbbiekben a karizmatikus vezetés fő elméletei a 70-es, 80-as években alakultak ki. Jelentősebbek a House⁵¹, és Conger és Kanungo⁵² vonás elméletei, Bass⁵³ transzformális elmélete, aminek központjában az a feltevés áll, hogy a vezető viselkedése által érzelmi hatást vált ki a követőkre. House és Shamir⁵⁴ integrálva az előzetes teóriákat megállapították, hogy a karizmatikus vezetők víziókat, megfelelő jövőképet vetítenek a követők elé, amivel motiválják a követőket. Ilyen módon kiváló szerepmoddellé válnak, és pozitív énképet vetítenek ki, ami a követőket megerősíti.

Howell⁵⁵ leírta, hogy a karizmatikus vezetés többféle lehet. Vannak, akik adni akarnak, a közös cél érdekében kerekednek a követők felé, ők a szocializált vezetők, vannak akiknek pedig az elismerés, megbecsülés számít, ők a perszonalizált vezetők. Ha a karizmatikus irodalom vezető képét össze szeretném foglalni nagy vonalakban, akkor azt mondanám, hogy a karizmatikus személyiségnek van egy különleges vonzóereje⁵⁶. Az emberek azonosulnak vele, modellnek választják, példaértékű. Társadalmi szinten a politikai vezető a krízis idején kiemelkedik, és változást hoz, ahogy a karizmatikus vezető is a szervezetben.⁵⁷ A karizmatikus vezető inspirál, mozgósítja a követőket, akik motiváltabbak lesznek, nagyobb tettekre lesznek képesek, mint a karizmatikus vezető nélkül.⁵⁸ Teszi ezt úgy, hogy látnoki képessége van, meglátja a vágyott jövőt, kitűzi a célt, lelkesedésével, példájával magával ragadja az embereket.⁵⁹ A követők vágnak a vezetővel való azonosulásra⁶⁰, olyanok szeretnének lenni, mint ő, ezzel segíti a pozitív énkép elérését⁶¹. A követőkkel való kapcsolatot nagyon lényegesnek tartják, az egyik nézőpont szerint ebbe áll a karizmatikus hatás.

Vizsgálataimat úgy terveztem, hogy először is szerettem volna megtudni, hogy létezik-e egyáltalán a fogalom oktatási kontextusban, illetve hogyan jellemzik az emberek az ilyen tanárokat, milyen élményekről számolnak be szuggesztív tanárokkal kapcsolatosan. Először

⁴⁹ Figula E., *A tanár-diák kapcsolatban szerepet játszó személyiségtulajdonságok*. Új Pedagógiai Szemle, 2. 2000

⁵⁰ Weber, 1978

⁵¹ House, R. J., *A 1976 theory of charismatic leadership*. In: J.G. Hunt & L.L. Larson (Eds.) *Leadership: The cutting edge*. Carbondale, IL: Southern Illinois University Press, 1977. pp. 189-207.

⁵² Conger, J. A., Kanungo, R. N. (Eds.), *Charismatic leadership: The elusive factor In: organizational effectiveness*. San Francisco, Jossey-Bass, 1988

⁵³ Bass, B. M., *Leadership and performance beyond expectation*. New York, Free Press, 1985

⁵⁴ House és Shamir, 1993

⁵⁵ Howell, 1988

⁵⁶ Weber, 1987

⁵⁷ uo.

⁵⁸ Bass, Stogdollar, 1990

⁵⁹ McClelland, D., *Power: the inner experience*. New York, Irvington Publishers, 1975

⁶⁰ Freud, 1923

⁶¹ Downton, J.V., *Rebel Leadership: Commitment and Charisma in the Revolutionary Process*. New York, Free Press, 1973

fókuszcsoporthoz szerveztem, aminek központi témája, fókuszja szuggesztív tanárok voltak. A csoportok moderátor segítségével beszélgettek a témáról. A beszélgetésekről felvétel készült, és a beszélgetések szövegét pontosan lejegyeztük. Feltételeztem, hogy a fókuszcsoporthoz beszélgetéseikben megjelennek azok a tartalmak, amelyeket Bányai Éva és munkatársai találtak a szuggesztív tanárok iránt érzett archaikus bevonódás kapcsán.⁶² Vizsgálataik eredménye, hogy a tanárok iránt archaikus bevonódás alakul ki előadói helyzetben. A diákok félnek az előadó negatív megítéléstől, csodálják a tanárt, kötődnek hozzá és kialakul irántuk egyfajta függőségigény. Hipotézisem, hogy a fókuszcsoporthoz beszélgetésekben is megjelennek ezek a kategóriák. A fókuszcsoporthoz szövegeit Atlasti 4.2 tartalomelemző programmal elemeztem. A programmal szógyakoriságot számoltattam, majd a leggyakrabban előforduló szavakat az archaikus bevonódás teszt Bányaiék⁶³ által képzett faktorokba rendeztem. A releváns szavak helyet kaptak a faktorokban. Legtöbb kifejezést a kötődés faktorba tudtam elhelyezni. A vizsgálati személyek gyakran emlegettek szeretettel kapcsolatos kifejezéseket, a kedvességgel, kapcsolattal, beszélgetéssel kapcsolatos kifejezések nagyszámban jelentek meg a beszámolókból. A csodálat faktorba például a tisztelet, szigor, befolyás kifejezéseket, hatalommal kapcsolatos szavakat soroltam. A függőségigény faktorba azok a kifejezések kerültek, ahol a vizsgálati személyek arról számolnak be, hogy odafigyelt a tanár rájuk, olyannak érezték, mintha apjuk, anyjuk lenne. Az archaikus bevonódáson kívül még a fennmaradó releváns kifejezések a szakmai, tanári készségek, képességek csoportba kaptak helyet.

Ha a Friedman⁶⁴ elméletével összehasonlítjuk ezt a vizsgálatot, azt találjuk, hogy párhuzamot lehet vonni az elméletével. Úgy tartja, hogy a tanári identitásnak két ellentétes pólusa van. Az egyik az altruisztikus elvárások, a másikon a narcisztikus igények vannak, a köztes rész a tanítási, nevelési képességek, amelyekben a két oldal törekvései megvalósulnak. A csodálat és a félelem a negatív megítéléstől archaikus bevonódás skála faktor lehetne a narcisztikus oldal, ahol tiszteletet vár el a tanulóktól a tanár, hálát, befolyásol, és hatalmat diktál. A faktorokba a félelem, a csodálathoz a tekintély, szigor, hatás, stb. kerültek.

A következő vizsgálatban a hazai tanárjellemezések alapirodalmából válogattam ki 15 szót a tanárokról vonatkozóan, amiből attitűdskálát készítettem. A vizsgálati személyektől azt kértem, hogy gondoljanak az életükben előforduló leginkább meghatározó, szuggesztív tanárra. A tanár tulajdonságait átgondolva jelöljék meg, hogy a skálán található tulajdonságok mennyire jellemzőek tanárukra. A lista pontszámait alapján faktoranalízist végeztem. A faktorokat a tartalmuk alapján elneveztem anyai, apai, és szakmai faktoroknak. Az anyai faktorban az érzelmekekkel, kapcsolattal összefüggő szavak, mint a szereti tárgyát, kedveli diákjait, kedves, stb. tulajdonságok, az interperszonális kapcsolatot felidéző vonások kerültek. A másodikba a feladatműködéssel kapcsolatos tulajdonságok, a harmadikba pedig a tekintéllyel, szigorral kapcsolatos tulajdonságok kaptak helyet. Az apai és anyai elnevezéseket tartottam indokoltnak, mert gyakran megjelentek a fókuszcsoporthoz is az archaikus bevonódásra utaló kifejezések, és a Bányai és munkatársai vizsgálatában archaikus bevonódás alakult ki a szuggesztív tanár iránt.

A három faktor a tanári szelf⁶⁵ két szélső és egy köztes pólusával párhuzamba hozható. Másrészt a hipnotizőrök kapcsán a Ferenczi-elnevezések után anyai és apai hipnotizőrstílusokat különítették el Bányai és munkatársai⁶⁶.

Az azonosulásnak rendkívül nagy jelentősége van a szuggesztív vagy karizmatikus egyéniség szempontjából. Madsen és Snow szerint a karizmatikus vezetés a „magnetizálás” vonzás mértékétől függ.⁶⁷ A magnetizálás a követők vonzásának mértéke.

⁶² Bányai és mtsi, 2001

⁶³ uo.

⁶⁴ Friedman, 2006

⁶⁵ Fredman, 2006

⁶⁶ Bányai és mtsi, 2001

⁶⁷ Madsen és Snow 1983, idézi Bass, Stogdill, 1990

Ha a kapcsolatnak, azonosulásnak van nagy jelentősége a karizmatikus hatásban, akkor a háttérben a kötődés állhat. A perszonalizált, nárcisztikus személyek a tanári pályán elismerésre vágnak, a szocializált, altruisztikus személyeket a tudás átadása, a másokon való gondoskodás jellemzi. Feltételeztem, hogy a tanároknál a bipoláris tanári szelfelméletre utalva a nárcisztikus igényű tanárok bizonytalan kötődésűek, az altruisztikusak biztos kötődésűek. A bizonytalan kötődésű nárcisztikus tanárok korrekatív érzelmi élményre⁶⁸ vágnak, elismerést, csodálatot várnak el, amit nem kaptak meg az elsődleges kapcsolatban.

A nárcisztikus igényű pedagógusjelölteknél sikerült bizonyítani az összefüggést, az altruisztikusnál nem. Az altruisztikus törekvésnek lehet több háttere is. Lehet mögötte bizonytalan kötődés és biztos kötődés is. A biztos kötődés háttérben lehet negatív énkép, ami bizonytalan kötődésből fakad. A karizmatikus vezetők követőinél például Downton írta le ezt a jelenséget, hogy a vezető a követő számára évideállá válik, ha azonosul vezetőjével, akkor képes lesz elérni a vágyott énképet.⁶⁹

Az utolsó vizsgálatban a szuggesztív tanárokról írt beszámolókat elemeztünk, abból a célból, hogy összefüggést keressek a szuggesztív altruisztikus és nárcisztikus munkamódja és a tanítási stílusuk között. A beszámolókat tartalomelemzéssel, kódolással vizsgáltuk. Friedman nárcisztikus és altruisztikus tanári elvárását mérő tesztjének⁷⁰ faktorai adták a kódokat, amit kiegészítettem az érzelemkifejezés kódjával. Másrészről egy háromtagú zsűri értékelt a beszámolókat a hipnotizőr stílusát mérő skála általam tanárookra átírt változatán.

A vizsgálat a feltételezésemet igazolta, mely szerint a nárcisztikus tanárt inkább az apai jellegű tanítási stílus jellemzi, és a tekintélyét említik inkább, tisztelettel, hálával beszélnek róla a beszámolókbán. Az altruisztikus szuggesztív tanárt anyai jellegű tanítási stílus jellemzi, és az emberek a kedvességet, empátiát, támogatást említik inkább. Férfiaknál inkább a nárcisztikus tanítás, és az apai stílus jellemzőbb.

Összefoglalva tehát a vizsgálatok eredménye alapján arra a következtetésre jutottam, hogy léteznek szuggesztív vagy karizmatikus tanárok, akik apai stílusúak, vagy perszonalizáltak vagy anyai stílusúak, tehát szocializáltak. A személyiségükkel képesek hatni, modellértékűek, identifikációs bázist jelentenek. Emellett mindenképpen kiemelkedőek a szakmájukban, módszerükben.

Az apai, perszonalizált vezetőkre jellemző lehet, hogy a pedagóguspályán tudattalanul korrekatív érzelmi élményben szeretnének részesülni, ezért elvárják, hogy ismerjék el, tiszteljék őket. Jellemző rájuk a szigor, a dominancia hangsúlyozása. A tanulók általában az ilyen tanárra úgy reagálnak, hogy félnek a negatív megítélésétől, és csodálják őket. A viselkedésük háttérben a bizonytalan kötődési stílus lehet. Az osztályteremben nagyobb pszichés távolságot tartanak a tanulókkal.

Az anyai, szocializált szuggesztív tanárok szeretettel övezik a tanulókat, segítenek nekik, megnyugtató, biztonságos légkört teremtenek. Jellemző rájuk az empátia, a gondoskodás, a barátságos tanítás, a támogató tanítás. Fontos számukra a szoros, személyes kapcsolat.

A szuggesztív tanárok két típusát egy kontinuum mentén tudom elképzelni. Lehetnek szélsőségek, de nagyon sok szuggesztív tanárról szóló beszámolóban a két tulajdonságcsoporthoz egyúttal jelenik meg. Tehát a két végpont közt középen találhatóak meg leggyakrabban a szuggesztív tanárok, akik szeretettel vesznek körül, de szigorúak is, dominanciát sugároznak.

A tanulók az ilyen tanárookra szertettel emlékeznek vissza, gyakran meghatározó befolyást gyakorolnak az életükre. A tanulás terén motiváló erejük van, a tanulók teljesítménye jobb lehet a szubjektív élmények alapján.

---

⁶⁸ Wright, Sherman, 1963

⁶⁹ Downton, 1973

⁷⁰ Friedman, 2006

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanárokról szóló személyes beszámolók alapján érezhető a szuggesztív tanárok élet-hosszig tartó hatása. A tanulók kötődtek az ilyen tanárokhoz, és tárgyukat is szívesebben tanulták. A fenti elméletek megértésével és a karizmatikus tulajdonságok vagy a szuggesztív kommunikáció elsajátításával eredményesebbé válhat a pedagógusi munka. A pedagógusképzésbe vagy továbbképzésekbe érdemes lenne szuggesztivitást növelő tréningeket beiktatni a tanári hatékonyság és a tanulók motivációjának elősegítésére.

A szuggesztív tanárok iránti igény nem új keletű, a következő idézettel, Németh László szavaival zárom ezt a tanulmányt, aki irodalmi nyelven fejezi ki, hogy milyen is a szuggesztív tanár:

„...a jó pedagógust ugyanis nem a szakismeret s nem módszer teszi, hanem egy sajátos lelkesedés, amely – akár adakozó kedvből, akár színészi ösztönből, akár szenvedő fölényérzete gyermekes kielégítéseként – azt, amit maga megtanult, másoknak azonnal tovább szeretné adni; s a költőéhez hasonló lelemény, hogy a fejében kialakult képet a másik fejbe valahogy átjuttassa, néha hogy a végleges képet a maga számára is ott alakítsa ki. Ahol ez a lelkesedés s naiv furfang megvan: ott van pedagógus, ahol nincsen, ott akármit tud s tanult: nincs.”⁷¹

IRODALOMJEGYZÉK

- ALLPORT, G. W. *A személyiség alakulása*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1985
- ARCHER, A. C. *The Measurement of Charismatic teaching in the college classroom. Paper presented at the Annual Meeting of the American Educational Research Association, 1994.* pp. 1–49.
- BAKOS F. *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986
- BÁNYAI É., VARGA K., GÖSINÉ GREGUSS A. *Szuggesztív egyéniségek: Archaikus bevonódás tanárok és hipnotizőrök hatására*. In: Tanulás, Kezdeményezés, Alkotás. ELTE Eötvös Kiadó, 2001. pp. 313–336.
- BÁNYAI, É. I. *Communication In: different styles of hypnosis*. In: C. A. L. Hoogduin, C. P. D. R. Schaap & H. A. A. de Berk (Eds.) *Issues on hypnosis*. Nijmegen: Cure & Care publishers, 2002. pp. 1–19.
- BASS, B. M. *Leadership and performance beyond expectation*. New York, Free Press, 1985
- BASS, B. M., STOGDILL, R. M. *Bass Stogdill's Handbook of Leadership: Theory, Research, and Managerial Applications* (3rd ed.). New York, Free Press, 1990
- BOWLBY, J. *Attachment and loss. Vol. 1. Attachment*, New York, Basic Books, 1969
- BOWLBY, J. *Violence in the family as a disorder of the attachment and caregiving systems*. *The American Journal of Psychoanalysis*, 4. 1984. pp. 9–27.
- BRADLEY, R. T. *Charisma and social structure: A study of love and power, wholeness and transformation*. New York, Paragon, 1999
- CONGER, J. A., KANUNGO, R. N. (Eds.) *Charismatic leadership: The elusive factor in organizational effectiveness*. San Francisco, Jossey-Bass, 1988

⁷¹ Németh L. *Ha én miniszter lennék. Levélegy kultúrpolitikushoz*. 1962. URL: <http://mek.oszk.hu/00900/00995/00995.htm> [Letöltés ideje: 2015.01.15. 23h]

- DOWNTON, J.V. *Rebel Leadership: Commitment and Charisma In: the Revolutionary Process*. New York, Free Press, 1973
- EHMANN B. *A szöveg mélyén. A pszichológiai tartalomelemzés*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2002
- FIGULA E. *A tanár-diák kapcsolatban szerepet játszó személyiségtulajdonságok*. Új Pedagógiai Szemle, 2. 2000
- FREUD, S. *Az ősválami és az én*. In: Buda, B. (szerk.): *A pszichoanalízis és modern irányzatai*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1971. pp.139–165.
- FRIEDMAN, H. S., RIGGIO, R. E. *Effect of individual differences In: nonverbal expressiveness on transmission of emotion*. J. Nonverbal Behav. 6, 1981. pp. 96–104.
- FRIEDMAN, I. *The bi-polar professional self of aspiring teachers: Mission and power*. Teaching and Teacher Education, 22. 2006. pp. 722–739.
- H. SZALONTAI É. *A szuggesztópédia alapkérdéséről*. Budapest, MTESZ Tájékoztatási Tudományos Társaság Szuggesztológiai Szakbizottság, 1975
- HOUSE, R.J. *A 1976 theory of charismatic leadership*. In: J. G. Hunt & L.L. Larson (Eds.), *Leadership: The cutting edge*, Carbondale, IL, Southern Illinois University Press. 1977. pp. 189–207.
- HOWELL, J. M. *Two faces of charisma: Socialized and personalized leadership In: organizations*. In: CONGER, J. A. AND KANUNGO, R. N. (Eds.) *Charismatic leadership: The elusive factor in organizational effectiveness*. San Francisco, Jossey–Bass, 1988. pp. 213–216.
- KESNER, J. E. *Teacher Characteristics and the Quality of Child–Teacher Relationships*. Journal of School Psychology, 28(2), 2000. pp. 133–149.
- LEE, D.-C., LU J.-J, MAO K.-M., LING, S.-H., YEH, M.-C., HSIEH, C. *Does teachers charisma can really induce students learning interest*. Procedia, Social and Behavioral Sciences, 116, 2014. pp. 1143–1148.
- MCCLELLAND, D. *Power: the inner experience*. New York, Irvington Publishers, 1975
- MCKINSEY&COMPANY *Mi áll a legsikeresebb iskolai rendszerek teljesítményének hátterében?* 2007, URL: <http://mek.oszk.hu/09500/09575/09575.pdf> [Letöltés ideje: 2013.11.17.15h]
- MÉREI F. *Közösségek rejtett hálózata*. Budapest, Osiris Kiadó, 1998
- NÉMETH L. *Ha én miniszter lennék. Levél egy kultúrpolitikushoz*. 1962, URL: <http://mek.oszk.hu/00900/00995/00995.htm> [Letöltés ideje: 2015.01.15.23h]
- PIANTA R. C., NIMETZ, S. L., BENNETT, E. *Mother-Child Relationships, Teacher-Child Relationships, and School Outcomes in Preschool and Kindergarten*. Early Childhood research quarterly, 12, 2006. pp. 263–280.
- PIANTA, R. C., HARBERS, K. *Observing mother and child behavior in a problem solving situation at school entry: Relations with academic achievement*. Journal of School Psychology, 34. 1996. pp. 307–322.
- POPPER, M., MAYSELESS, O., CASTELNOVO, O. *Transformational leadership and attachment*. Leadership Quarterly, 11, 2000. pp. 267–289.
- RAELIN, A. J. *Taking the charisma out: Teaching as facilitation*. Organization Management Journal. 3 (1). 2006. pp. 4–12.
- RILEY, P. *An adult attachment perspective on the student–teacher relationship and classroom management difficulties*. Teaching and Teacher Education, 25, 2009. pp. 626–635.

- SÁNTHA K. *Multikódolt adatok kvalitatív elemzése*. Budapest, Eötvös József Könyv és Lapkiadó, 2013
- SÍKLAKI I. *Vélemények mélyén. A fókuszcsoporthoz, a kvalitatív közvélemény-kutatás alapmódszere*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2006
- SZABÓ M. *A pedagógus Tolsztoj*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1987
- SZOKOLSZKY Á. *Kutatómunka a pszichológiában. Metodológia, módszerek, gyakorlat*. Budapest, Osiris Kiadó, 2004
- TOWLER, A. *Charismatic Leadership Development: Role of Parental Attachment Style and Parental Psychological Control*. *Journal of Leadership and Organizational Studies*, 11 (4), 2005. pp. 16–22.
- VAN IJZENDOORN, M. H. *Adult attachment representations, parental responsiveness, and infant attachment: A meta-analysis on the predictive validity of the adult attachment interview*. *Psychological Bulletin*, 117, 1995. pp. 387–403.
- VICSEK L. *Fókuszcsoporthoz*. Budapest, Osiris Kiadó, 2006
- WEBER, M. *Állam – Politika – Tudomány. Tanulmányok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987
- WRIGHT, B., SHERMAN, B. *Who is the teacher? Theory Into Practice*, 2 (2), 1963. pp. 67–72.
- ZÉTÉNYI Á. *A tanár, mint vezető, vezetői stílusok*. In: MÉSZÁROS A. (szerk) *Az iskolai szociálpszichológia jelenségvilága*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2004

9 | A kísérletezés szerepe az ismeretsajátítás folyamatában az általános iskola alsó tagozatán

NAGY GYÖRGY

A kisiskolások természettudományos műveltsége vitathatatlan hatással bír a későbbi természettudományos tantárgyak iránti érdeklődés kialakulására, fenntartására. Sajnos az utóbbi évek mutatói ezen a téren jelentős visszaesést mutatnak. A 2012-es Pisa Összefoglaló jelentés [1], a nemzetközi természettudományos versenyeken elért eredmények, vagy a természettudományos tanár szakokra jelentkezők száma alátámasztja azt a tényt, hogy a középmezőnybe csúsztunk vissza a természettudományos műveltség területén. Tanulmányomban bemutatom, hogy a kísérletezés milyen szerepet játszik a természettudományos érdeklődés kialakulásában, fenntartásában.

1. PROBLÉMAFELVETÉS

A közoktatásban szereplő diákokra rakott oktatási teher folyamatosan növekszik, a társadalom elvárásai egyre növekednek, és lassan meghaladják a diákok életkori sajátosságai-ból fakadó terhelhetőséget. Azonban egy literes edényben nem marad meg egy litertől több folyadék, abban az esetben pedig, ha tűzoltófecskendővel próbáljuk feltölteni, semmi sem marad benne. A diákokat a kampányszerű tanulás jellemzi, egy dolgozat, témazáró előtt készülnek, utána pedig elfelejtik az ismereteket, vagy egyáltalán nem sajátítják el, sajnos ez már az utóbbi években alsóban is megfigyelhető. Az ismeretek nem maradnak meg, a hiábavalóságnak magyaráz a tanító, tanár, tanul a diák. Sajnos a kereteken nem tudunk változtatni, az átadás és a befogadás módszerén kell. A kísérletek általi ismeretsajátítás egy lehetőség erre. A mai digitalizált világban óriási szerepe van a digitális technikának, de az ismeretsajátítás területén, ahol minden érzékszerv bevonására szükség van, nem veheti fel a versenyt egy jól szervezett tanulói kísérlettel. Nem maradhatunk a Comeniusi idők előtti szóbeli közlés módszerénél sem, ami a legegyszerűbb a pedagógusnak. A tényanyaggyűjtés folyamatába bekapcsolt élő kísérletezés lehet az egyik leghatásosabb módja az ismeretek elsajátításának, rögzítésének és alkalmazásának. Azonban mindez több akadályon is elbukhat. Kezdvé azzal, hogy a pedagógus nem tervez és nem végez kísérleteket az órán, esetleg kihagyja a tervezettet, vagy szóban, esetleg tankönyvi ábra segítségével írja le a jelenséget. Ennek egyik oka lehet, hogy a pedagógus nincs felkészülve a kísérletezésre, nem rendelkezik kellő kompetenciákkal, vagy kevés gyakorlata van benne, fél, hogy kicsúszik az időkeretből, vagy balesettől tart, stb..

Az ismeret átadás –átvétel bipoláris folyamat, egyik sarkában a pedagógus helyezkedik el. Ezért hárul óriási felelősség a pedagógusképző intézményekre, köztük az EKF Comenius Karára is, a diákok felkészítése terén. Abban az esetben, ha a pedagógus birtokában van a kellő készségeknek és kompetenciáknak a következő akadály a kísérleti eszközök irreálisan magas árfekvése, ezen kívül az eszközök elhelyezésére megfelelő tanterem kialakítása szükséges. Minderre is található megoldás a pályázatok segítségével, igaz ez inkább a középiskolák és gimnáziumok számára adott, és nem az általános iskolák, főleg az alsó tagozat számára. Az EKF Gyakorló Iskolája követendő példaként lehetőséget adott a környező iskolák diákjainak, hogy az általuk felszerelt laboratóriumot kísérletezésre használják. Ez is lehet egy megoldás, ha nincs más lehetőség. A pedagógusokat fel kell készíteni pályázatok megírására is, ezen kívül arra, hogyan teremtsék meg a kísérletezés külső és belső feltételeit, ha nem áll rendelkezésükre külső pénzforrás vagy partnerintézmény (pl. hogyan készíthető pille palackból reaktív meghajtású rakéta). Ez is a képző intézmények feladata, hogy minderre megtanítsák a hallgatókat. Mindezek után már csak a folyamatos fenntarthatóságot kell biztosítani.

A bipolaritásból fakadóan a diákok számára is van feladat a probléma felvetésétől a megoldásig, vagyis a teljes ismeret elsajátításáig a kísérletezés módszerének segítségével. Az egész folyamat egy valós számítógépes játékra hasonlít, ahol a diák a maga a karakter, és sokan elhullnak, csak a legjobbak jutnak el a célig. Szöveges problémafelvetés esetében azok esnek ki, akik olvasási problémákkal küzdenek, a feladatot nem tudják elolvasni (pl. szemléltessd kísérlettel a víz körforgását). Ezekből szerencsére nagyon kevés van. A következő körben az értő olvasás hiányában, vagy a hallott szöveg értelmezésének hiányában a feladatot nem értik a gyerekek, elbuktak, nincsenek tisztában azzal, hogy milyen kísérletet kell elvégezniük. Ezt követi a természettudományos feltételek megértése, elemzése, a kísérlet absztrakt módon történő, gondolati lefolytatása és az eredmény fixálása, hipotézis felállítása (pl. a forrás és a párolgás közül melyik vesz részt a körforgásban, és egyáltalán mi a különbség közöttük). A következő lépés az eszközök összeválogatása funkciótól függően a diákok által (a konstruktivista tanulás szervezés folyamatában használt tanulói kísérlet esetében, a hagyományos tanulás szervezés esetében a pedagógus összeállítja a kísérleti eszközt, vagy megadja az elemeit). Akadály az eszközhasználat képességének hiánya is. Aki idáig eljutott már túl van a nehezen, most már csak le kell folytatni a kísérletet, és megfigyelni az eredményt, amihez nélkülözhetetlen a megfigyelési képességek birtoklása. Ezek után pedig össze kell hasonlítani a hipotézist az eredménnyel, ami szintén gondolati műveleteket igényel, analízist és szintézist, összehasonlítást, a hasonlóságok és a különbségek feltárását. Jobb esetben az utolsó fordulóra nem fognak el a gyerekek, és a befektetett munkánknak látjuk az eredményét, legrosszabb esetben is legalább egy gyerek „végigment a pályán”, és nem vezett kárba a munkánk. A felső tagozaton további „fordulók” várnak a diákokra, ahol a kísérlet nem csak minőségi, de mennyiségi eredmények elérését is megcélazza. Itt a mértékegységek használata és a matematikai apparátus birtoklása, tudása dönt arról, ki megy tovább és ki vérzik el a számítások során. Így már nem furcsa, ha kevesen értik, és még kevesebben szeretik a természettudományokat.

2. ELMÉLETI ALAPOZÁS

A természettudományos megismerés módszere három pilléren nyugszik: a megfigyelésen, kísérleten és mérésen. Ezeket a módszereket sajátítják el a tanulók az életkori sajátosságainak megfelelő szinten. A környezetismeret tanítási-tanulási folyamatában olyan készségeket és képességeket kell kialakítani a tanulóknak, hogy a természettudományos ismereteiket a legkülönbözőbb problémahelyzetekre is tudják alkalmazni. A módszerek szervesen összefüggnek a különböző tanítási-tanulási stratégiákkal (empirikus, deduktív, információátadás–átvétel, interiorizációs, problémamegoldó, algoritmusokra épülő, kondicionáláson alapu-

ló stratégiák), melyek alkalmazása során felhasználjuk őket. A kísérlet, mint a megismerési módszerek egyike, a jelenségek, folyamatok törvényszerűségeinek megismerésére irányuló tapasztalatszerző eljárás. Kísérletezés során – a megfigyeléssel szemben – a jelenséget magunk idézzük elő, helyét, idejét mi határozzuk meg, és szabadon változtathatjuk. A Kísérletet megismételhetjük, és – megfelelő körülmények között – másokkal is elvégeztethetjük. A mértől eltérően kvalitatív eredményeket ad, és nem kvantitatív. A kísérletezés visszanyúlik az első ember megjelenéséig, mert már ő is, anélkül, hogy tudatosult volna benne, kísérleteket végzett a természet megismerése érdekében. A kísérleti módszerek tudatos bevezetése a természettudományos ismeretszerzésbe Galileo Galileivel nevéhez fűződik. A didaktika történeti fejlődésében mindhárom természettudományos megismerési módszer megjelenik. A Comenius által kezdeményezett paradigmaváltás az oktatás módszertanában, mely a természettudományok területén a szemléltetésre (megfigyelésre) épül, kezdetleges alapja lehet a kísérletek bevezetésének. A „Didactica Magna” művében a tudományok oktatásának részletes módszertana kapcsán a fiatalok elé állítandó feladatokról így ír¹:

1. Ielkének szeme tiszta legyen;
2. helyezzük elébe a tárgyakat;
3. figyelmes legyen, és ekkor
4. az egyes dolgokat úgy tárjuk elé, hogy egyiket a másik kapcsán értse meg, adott módszerek szerint, mindent biztonsággal és a tapasztalat alapján fogjon fel.

A tapasztalat ebben az esetben a tárgyjal való foglalatosság tevékenység is lehet, használhatóságának kísérleti vizsgálata. Azonban a kísérletet, mint a mai értelemben vett ismeretszerzési módszert tiszta állapotában Comenius nem használta [2]. Erre csak a modern pedagógia megjelenése adott lehetőséget, a második nagy paradigmaváltás során, mely a didaktikát érte. A reformpedagógia széleskörű elterjedését 1900-ra, Ellen Key „A gyermek évszázada” könyvének megjelenésétől számítjuk, de gyökerei sokkal régebbre nyúlnak vissza. Már előtte is voltak pedagógusok, akik a gyermeki cselekvést helyezték előtérbe (legyen az például megfigyelés, kísérlet), a tanító központi szereplésével szemben. A tanító a főszerepet átadta a tanulóknak, mellékszereplővé vált, természetesen még mindig teljes kontroll alatt tartva a folyamatot. Az eddigi passzív befogadó – a tanuló – most aktív részese lett az eseményeknek, az ismeretek értelmi feldolgozása a személyes tapasztalaton, cselekvésen alapul [3]. A gyermeki cselekvésről Ellen Key így ír: „Az a tanuló, aki csak ül és nézi vagy hallgatja, amit a tanító bemutat vagy előad, nem tanulja meg a jelenségeket megfigyelni... A vizsgálatokat önállóan végezni, a hibákat önállóan megtalálni... önállóan, tapogatózva megkeresni a helyes, a tökéletes munkamódszert és kifejezési módot: ez a nevelés, ez a képzés!”² A reformpedagógia legnagyobb érdeme, hogy az érzékelés helyébe a cselekvést állítja. Piaget szerint minden értelmi művelet eredetileg cselekvésként létezik, csak ezután válik belsővé [4]. Ezt Comenius háromszáz évvel előtte hasonlóképpen fogalmazta meg „A tudomány igazsága és biztonsága csakis az érzékek tanúságán nyugszik. A dolgok ugyanis legtöbbször közvetlenül az érzékszervekbe vésődnek be és végre az érzékszervek útján az értelembé”³. A kísérlet ebben segít, hogy a külső ismeretek belsővé váljanak, azonban kísérlet és kísérlet között is jelentős különbség lehet, attól függően kinek a munkáján alapul. A tanító munkáján alapuló „bemutató kísérlet” inkább a Comeniusi elveknek felel meg, a tanuló nem cselekvő részese az eseménynek, hanem csak megfigyelője. A tanító és a tanuló közös munkáján alapuló kísérlet esetében már a tanulók is elvégzik a kísérletet, de teljesen a pedagógus munkáját követve, elveszítik a felfedezés örömet. Az önálló tanulói kísérlet az, amit a modern pedagógia szülöttjének tekinthetünk. Ennek is két típusát különböztetjük meg. Az első esetben a kísérletezés minden

¹ Comenius, *Didactica Magna*, Pécs, Halász és fia kiadó, 1992. p. 179.

² Key E., *A gyermek évszázada*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1976. p. 148.

³ Comenius, *Didactica Magna*, Pécs, Halász és fia kiadó, 1992. p. 180.

feltétele adott, elő van készítve, csak végre kell hajtani. A tényanyaggyűjtés szempontjából vitathatatlan, hogy hatásosabb, mint a bemutató kísérlet, azonban nem szolgálja a gyerek kreativitását, ismeretének kibontakoztatását, az eszközhasználati képességüket azonban fejleszti. A második esetben a tanulók teljes önállósággal végzik a kísérletet csak a problémafelvetés adott, minden további teendőt a tanulónak kell megszerveznie.

3. ALKALMAZÁS

A tanítás-tanulási stratégiákat tekintve a leghatékonyabb az empirikus (induktív), ami a tapasztalatszerzésen alapul, melyben segít a tények, jelenségek, folyamatok érzékelése. Az is hozzájárul a népszerűségéhez, hogy a kisiskolás még kevés szabályt, fogalmat ismer, amelyekből még nem lehet kiindulni, és például a deduktív módszert használni. A tényanyag gyűjtésének leghatékonyabb módszere a kísérlet, ami szolgálhatja ezen kívül a motivációt, bizonyító lehet már ismert szabályok esetében, segíthet a rögzítésben és az alkalmazásban is, az elvégzése során szerzett tapasztaltak alapján lehet ellenőrizni és értékelni is a tanulók munkáját. Ezen kívül kísérletezés közben folyamatosan motiváltak a tanulók, ami segít a gyorsabb, és mélyebb tapasztalatszerzésben. A tanórán alkalmazott kísérlet típusa, módszerének kiválasztása több tényezőtől függ. A veszélyesebb kísérleteket (pl. víz körforgásának kísérleti szemléltetése, ahol nyílt lángot használunk; a közetek mállásának bemutatása, ahol háztartási sósavat használunk) nem engedhetjük át tanulóinknak a balesetveszély miatt. Egyes iskolákban az eszköz- és anyagihiány miatt kénytelen a pedagógus a bemutató kísérletet választani, jobb esetben a tanulóval végezteti el azt. A tanulók meglévő tudása is lehet befolyásoló tényező, például a biztonságos eszközhasználat hiánya. Sok esetben az időigényesség dönt a tanítói bemutató kísérlet mellett. A következő típusa (fokozata) a kísérletnek a párhuzamos kísérlet, mely a tanító és a tanulók közös munkáján alapul, amikor a tanulók rövid fáziskészséssel megismétlik a tanító által elvégzett cselekvést. Ez hatékonyságában jobb mint a tanítói bemutató kísérlet, de nem éri el az önálló kísérletezés hatásfokát. A tanulói kísérlet egy magasabb szintű logikai műveletet igénylő folyamat, a tanító itt már csak mellékszereplő, viszont a kísérlet előkészítésének terén teljesen érdektelenné teheti a gyereket azzal, hogy mindent előkészít, és csak a kísérlet elvégzését engedélyezi a gyerekeknek. A legmagasabb fokon a tanulói kísérletezés sorában az önálló tanulói kísérlet áll. Itt teljes szabadságot kap a tanuló, a pedagógus mentorálja a tanulót, inkább koordinátora a folyamatnak, és nem szereplője. A fejlesztő hatása nem csak a kísérletezés folyamatára szorítkozik, de önálló gondolkodásra, kitartásra, rugalmasságra, kritikusságra, állhatatosságra, türelemre, pontosságra, toleranciára, kollektív felelősségtudatra, együttműködő készségre, csapatmunkára, stb. nevel.

Nem csak a tanulási-tanítási stratégiához választhatunk módszert, de a kísérletezés módszeréhez is választhatunk tanulási-tanítási stratégiát. A megismerési képességek fejlesztésére és az ismeretszerzésre szolgáló módszerek esetében (megfigyelés, kísérlet, mérés) egyik leghatékonyabb stratégia az algoritmusra épülő. Ez nem csak azért hasznos, mert elsajátítása után a tanuló a kellő háttérismeret birtokában bármilyen kísérlet tervezésére képes lesz, de segíti a tanuló önálló tevékenységét, önreflexióját, a tanítót az értékelésben, az osztálytársak számára könnyűvé teszi az ellenőrzést a hibák feltárását.

A kísérletek elvégzésének algoritmusai eltérő attól függően, hogy a tanító, vagy a tanuló munkáján alapul. A bemutató kísérlet esetében hagyományos pedagógiai módszert alkalmazva a következő:

1. Problémafelvetés (a kísérlet célja).
2. A kísérleti berendezés bemutatása (felhasznált eszközök és anyagok).
3. Megfigyelési szempontok megadása (az eredmény megfigyelése és a rögzítés módja).

4. A kísérlet elvégzése (a tanulók folyamatos ellenőrzése mellett).
5. Elemzés (a tanulók összegzik a megfigyeléseiket).
6. Rögzítés (írásban, rajzban, füzetbe, táblára).
7. Kapcsolatkeresés (a kísérlet és a természeti jelenségek kapcsolata, gyakorlati haszna).

A tanulói kísérlet munkaformája lehet kiscsoportos (4–5 fő), páros, vagy egyéni, a körülményektől (tananyag, eszközök és anyagok mennyisége, a tanulók felkészültsége, időtényező, stb.) függően.

A tanulói kísérlet algoritmusai:

1. Problémafelvetés (mire vagyunk kíváncsiak, miért érdekes számunkra?).
2. Hipotézis (milyen az elgondolásom a kísérlet magvalósításával és eredményével kapcsolatban).
3. A kísérlet megtervezése (milyen eszközöket és anyagokat használjak a hipotézisem bizonyítására? Mire vigyázok kísérlet közben?).
4. A kísérlet elvégzése.
5. Az eredmény rögzítése.
6. Bizonyítás (a hipotézis összevetése az eredménnyel, igazam volt-e?).
7. Kapcsolatkeresés (a kísérlet és a természeti jelenségek kapcsolata, gyakorlati haszna).

A két algoritmus a hasonlóságok mellett lényeges különbségeket tartalmaz. A legszembeűnőbb a hipotézis, ami aktív logikai tevékenységet igényel, magába foglalja a meglévő ismeretek aktiválását, ezek között logikai kapcsolat felépítését a cél érdekében, a folyamat elméleti megkonstruálását, a végeredmény levezetésével. A bemutató kísérlet esetében szintén alkothatunk hipotéziseket a diákok által, ezzel is segítve a megértés folyamatát. A tervezés a szükséges eszközök és anyagok kiválasztását, esetleg helyettesítését, vagy kreatív megoldások megkeresését tartalmazza. A kísérlet elvégzése folyamatos figyelmet és koncentrációt, az eszközhasználat előzetes gyakorlását igényli. A rögzítés a kísérlet eredményének rövid, tömör összefoglalását, a lényeges elemek kiemelését jelenti a megfigyelési szempontok alapján. Bizonyítás során vagy egybeesik, vagy ütközik a hipotézis és a tény. Mindkét esetben tartósabb lesz a rögzítés: vagy azért, mert megerősítették a logikai elgondolást, vagy az eltérés miatt újragondolva a folyamatot kiderült a hiba, a helytelen logikai elgondolás forrása. A felsoroltak közül a tanulók számára a hipotézis megfogalmazása jelenti a legnagyobb problémát. Ebben az esetben be lehet vonni az osztályt, meghallgatni minden hipotézist, és forrásuk gondolati alapjait. A gyerek abból tanul a legtöbbet, amit maga is elvégez, kísérletező kutatóként felfedezi a környezetet. A konstruktivista tanulásszervezés és a hagyományos óraszervezés keretében tényanyaggyűjtésre szolgáló kísérlet algoritmusai teljesen megfelelnek a bemutató és az önálló tanulói kísérlet algoritmusainak. Ennek alapján elmondható, hogy a hagyományos órákon végzett kísérletek már tartalmazzák a konstruktivista tanulásszervezés elemeit. A tanulók a kísérlet során szerzett ismeretekből saját maguk építik meg a tudást, a meglévő alapokra építve, ahhoz igazítva az új információ elemeit. A pedagógus feladata az, hogy ellenőrizze, ez megfelel-e a valóságnak, nem vitte-e valami félre az értelmezést, és ha kell, beavatkozzon a helyes értelmezés érdekében. A bemutató kísérlet esetében ha tanulók a pedagógus által értelmezett, és már átalakított ismeretet kapják meg, sajnos előfordul, hogy ez nem illeszkedik a meglévő ismereteikhez, és nem tudják befogadni azt. Ettől sokkal hatékonyabb, és a konstruktivista tanulásszervezést idézi, amikor a tanulók értelmezik a bemutatott kísérletet, melyhez előzőleg hipotézist állítottak fel, és maguk építik fel ez alapján a tudásukat a jelenségről.

A kísérletek hatékonyságának szempontjából nagyon fontos a részletekre való odafigyelés, nagy figyelmet kell fordítani a kísérletezés körülményeire:

1. A balesetveszélyes helyzetek lehetőségének felmérése, elhárítása (sima, tiszta munkafelület, hibátlan eszközök, anyagok, a kísérlethez tálcát biztosítunk).
2. A kísérletet előzőleg próbáljuk ki.
3. Inkább kevesebb kísérletet, de mélyebben feldolgozható alkalmazzunk.
4. Könnyen beszerezhető egyszerű anyagokat és eszközöket használjunk.
5. A megfigyelési szempontokat a pedagógus, de a megfigyelés, a kísérlet eredményét a tanulók közölik.
6. Bemutató kísérletnél folyamatosan kommentálja a történéseket a tanító, vagy a tanulók, és biztosítsa minden gyerek számára a kellő rálátást.
7. Csoportmunka esetében adjunk mindenkinek feladatot a csoportban.
8. A kísérlet befejeztével a tanulók újra fogalmazzák meg a kísérlet célját, a hipotézist, a felhasznált eszközöket, anyagokat, a tapasztaltakat és a kapcsolatot a mindennapi élettel.

A kísérletek által szerzett, fejlődő természettudományos készségeket, képességeket és ismereteket az anyagi világ megismerésének területén hogyan használják a tanulók:

1. Ismerjék az anyagok természetét és tulajdonságait, összefüggéseket közöttük, csoportosításukat.
2. Az ismereteiket alkalmazzák az anyagok biztonságos használata érdekében.
3. Megismerjék a kölcsönhatást (fizikai, kémiai).
4. Felelősségteljes döntést hozzanak az anyagok használatáról.
5. Például alsó tagozaton a víz esetében:
6. Az életkori sajátosságoknak megfelelően bemutatjuk kísérletekkel a víz fizikai és kémiai tulajdonságait: pl. folyékony.
7. Az anyag biztonságos használata érdekében a tulajdonságai alapján alkalmazási körülményeit kell meghatározni: pl. zárható, jól mozgatható edényben tároljuk.
8. A hővel történő kölcsönhatása során jelentősen fölmelegedhet, az egészségre és környezetre káros módon: pl. ezért nem szabad a forró vízhez érniük.
9. Felforralt állapotban a környezetre káros hatása miatt speciális eljárást igényel: pl. nem szabad kiönteni a földre, mert tönkreteszi (leforrázza) azt.

Az 1–4. osztályban a fejlesztési célok a következőket tűzik ki ezek alapján:

1. Tudjanak hétköznapi anyagokat egyszerű fizikai tulajdonságaik alapján csoportosítani és vizsgálni (érzékszervekkel érzékelhető tulajdonságok)
2. Tudjanak megfigyeléseket és kísérleteket végezni a hétköznapi anyagok hővel történő kölcsönhatásáról (műanyag, víz, hús, zöldség, stb.)
3. Tudjanak kommunikálni olyan mindennapi eseményekről, ahol az anyag tulajdonsága megváltozik (főzés, sütés, fagyasztás, aprítás, stb.)
4. A megfelelő anyagot ki tudják választani a megfelelő célra és tudjanak kommunikálni róla (öltözködés, barkácsolás, melegítés, rögzítés, stb.)

A víz esetében:

1. A víz színtelen, szagtalan, átlátszó folyadék (pl. csapvíz)
2. Tűzhelyen, vízforrálóban, vagy borszeszegő lángjánál lehet felmelegíteni (pl. teakészítés)
3. Párolog, melegítés hatására melegszik, végül el kezd forrni (pl. ha nem figyel anya, főzés közben eltűnik a fazékból)
4. Tisztálkodásra is használjuk (pl. fogmosás, csak megfelelő hőmérsékletűre kell állítanunk a csapot)

A következő területen keressenek kapcsolatot a mindennapi élettel:

Konyha, mosdó, garázs, kert, szeméttároló, kirándulás, úszás, kenyérsütés, vásárlás, táplálkozás, anyagok, játékok, stb.

A víz esetében: ezzel főzünk, ezzel mosdunk, ezt önti apa a kocsiba, ezzel öntözünk, az üres vizes flakonokat szelektíven gyűjtjük, kiránduláskor jól oltja a szomjúságot, jó dolog benne úszni, a kenyérbe is kell, ásványvízként is lehet kapni, szörppel jól keverhető és finom, megfagy és jég lesz belőle, lehet rajta papírhajót úsztatni, stb.

A vizsgált anyagok a tanulók környezetéből, vagy a tanulók számára ismert anyagok közül kerüljenek ki! Törekedjünk arra, hogy minimális anyagi ráfordítással tudjunk kísérleteket végezni, a szükséges eszközöket és anyagokat biztosítani. A háztartásban megjelenő, egyébként ott hulladéknak számító dolgoknak még jó hasznát vehetjük (műanyag és üvegedények, fa és fémeszközök, papír, stb.). Minimális költségvetéssel összeállíthatunk egy mini labort (hőforrás, hőmérő, nagyító, alufólia, műanyag fólia, zseblámpa, mágnes, konyhai élelmiszerek, vegyszerek, stb.) az iskolában elvégzendő kísérletek támogatására². Azokat a kísérleteket, melyek nem veszélyesek és nem kell hozzájuk jelentős laboratóriumi háttér a tanulókkal otthon is elvégeztethetjük, ezzel is fenntartva a motiváltságukat a téma iránt. Az olvasóvá nevelés érdekében a környezetismeret órán bemutatott könyvek között legyenek ott azok, melyekben ezek az egyszerű kísérletek le vannak írva. A digitális táblával ellátott iskolákban felhasználhatjuk a lehetőséget arra, hogy az osztályteremben kivitelezhetetlen, vagy költséges kísérleteket bemutassuk. azonban törekednünk kell arra, hogy főként az új anyag feldolgozásánál, a tényanyaggyűjtésnél a cselekedtetésre épülő módszereket alkalmazzuk. Annál is inkább, mivel csak ezek a módszerek biztosítják az érzékszervek maximális bevonását, a rajtuk keresztül történő ismeretszerzést.

4. KONKLÚZIÓ

1. A tényanyaggyűjtés leghatékonyabb módszere az önálló tanulói kísérlet.
2. A kísérletek hatékonysága a tanulók folyamatos cselekedtetésén és gondolkodtatásán múlik, mely precízen kidolgozott részletekre épül.
3. A kísérletekben egyszerű anyagokat és eszközöket használunk, melyek megtalálhatóak a tanulók mindennapi környezetében.
4. A konstruktivista tanulásszervezési modellben szereplő kísérlet tartalmi elemei nagyban mutatnak hasonlóságot az alkalmazott önálló tanulói kísérlet elemeivel.
5. Azonban mindezek megvalósítása csak akkor sikerül, ha kísérlet megtörténik az órán, és nem csak elméletben, vagy a könyv ábráján keresztül beszélnek róla.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Pisa 2012 összefoglaló jelentés. In: Oktatási Hivatal honlapja [online] Budapest, Eurotronic Zrt., 2013 [2014.01.31] URL:http://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/nemzetkozi_meresekek/pisa/pisa2012_osszefoglalo_jelentes.pdf

Comenius *Didactica Magna*, Pécs, Halász és fia kiadó, 1992

NAHALKA ISTVÁN *Hogyan alakul ki a tudás a gyerekekben: Konstruktivizmus és pedagógia.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2002. ISBN 9631920836

JEAN PIAGET *Válogatott tanulmányok.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1970

¹ Bánkuti Zsuzsa- Sorba F. László (szerk.) *Átmenet a tantárgyak között.* Budapest. OFI. 2011. 49. p.

² Öveges József, *Kísérletezzünk és gondolkozzunk.* Budapest, 1979. 413. p

10

Természetvédelmi vonatkozású adatok Sárospatak környékén előforduló nagygombafajokról

EGRI KÁROLY

BEVEZETÉS

Sárospatak – a „Bodrog-parti Athén” – elsősorban történelméről, iskoláiról és egyéb kultúrtörténeti vonatkozásairól nevezetes. Kevésbé ismert, hogy a várost körülvevő, természeti szépségekben bővelkedő vidék nagygombái szintén figyelmet érdemelnek. A Hegyalja, a Zempléni-hegység és a Bodrogtörzs találkozásánál fekvő – elsősorban fás – társulások fungisztikai szempontból is érdemesek a vizsgálódásra.

E vidék a kora középkorban a pataki erdőispánsághoz tartozott. Árpád-házi uralkodóink közül pl. IV. Béla és V. István királyainknak is kedvelt vadászterületei feküdtek a közelben. A környéket egykor borító, nagy kiterjedésű erdőségek a honfoglalástól napjainkig meghatározóak voltak az itteni emberek életében. A bennük szedett gomba szintén fontos szerephez jutott nemcsak a nagyurak, hanem az egyszerű emberek asztalánál is. A vidék gombabőségéről a 18. századból, *Debreczeni Ember András* tollából származó verses leírás is megemlékezik, így írva a korabeli pataki piacról: „... Melyen jó vására van minden árosnak / Hotykáról gombákat hordó *kuzuþosnak*...” Erről a Makkoshotykáról szóló részben is említés történik a leírásban: „...Hotyka ad gombácskát...”³

A szerzőt – tanárként és természetjáróként is – megdöbbentette az a gyakran tapasztalható, nagyfokú tájékozatlanság, érdektelenség és felelőtlenység, ami az emberek jelentős részének a gombákhoz való viszonyulását jellemzi. E jelenség sajnos országosnak mondható, annak ellenére, hogy az élővilág eme képviselői nemcsak az ökoszisztémák kulcsfontosságú szervezetei, hanem mindennapi életünk számos területén (pl. gyógyászat, gasztronómia, erdőgazdálkodás) is fontos szerepet játszanak. Az utóbbi évtizedben némi javulás is tapasztalható e téren. Egyre több nyomtatott és elektronikus információ áll az érdeklődők rendelkezésére.

³ Pap, M., *Debreczeni Ember András és Márton János leírása a Tokaj-Hegyalja és Zemplén településeiről*, Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1987. p. 47.

kezésére, bővül az elérhető, jó minőségű képanyagot tartalmazó szakkönyvek választéka. A nagygombák védelmének érdekében megtörténtek az első fontos lépések: ezt mutatja a hazai Vörös Lista összeállítása, valamint először (2005-ben) 35, majd (2013-ban) összesen 58 fajuk védetté nyilvánítása is. Azonban távolról sem megnyugtató a helyzet, hiszen a természetes környezet pusztulása régióinkban szintén felgyorsult, aminek gyakori elszennvedője számos, a drasztikus környezeti változásokra érzékeny gombafaj is. Ha nem történnek rövid időn belül megfelelő intézkedések, akkor a magyarországi nagygombavilág jövátéhetetlenül károsodik. Ennek megelőzése érdekében az első lépés a gombafajok feltérképezése, amely az ország számos pontján már elkezdődött. Fontosnak tartom felhívni mind az itt élők, mind pedig az ide látogatók figyelmét szűkebb pátriánk, Zemplén természeti értékeire, melynek az itteni nagygombák is elválaszthatatlan részét jelentik.

1. ADATOK NÉHÁNY VÉDENDŐ NAGYGOMBAFAJ ELŐFORDULÁSÁRÓL

Ezen adatok remélhetőleg tovább pontosítják a képet nemcsak az említett fajokról, hanem a hazai nagygombavilág egészéről is. E makrogombákat ritkaságuk (amelyet általában vörös lista kategóriájuk is tükröz), illetőleg élőhelyük veszélyeztetettsége miatt fontos külön is kiemelni. A szövegben említett mintaterületek az alábbiak⁴:

1. extrazonális mészkerülő gyertyános-tölgyes
2. klímazonális, középhegységi cseres-tölgyes
3. extrazonális, mészkerülő bükkös
4. telepített, vörös tölgygel elegyes feketefenyves
5. Ártéri ligeterdő-sáv: fehérynár-liget és tiszai-tölgy-kőris-szil ligeterdő maradványai
6. (1–3: Makkoshotyka,^{4–5} Sárospatak mellett)

A kíméletre szoruló fajok esetében a veszélyeztetettségi kategóriákat is megadtam, amelyhez Magyarország nagygombáinak javasolt Vörös Listáját használtam fel⁵. Említett munka szervesen illeszkedik az EU területén folyó, a nagygombák védelmével foglalkozó törekvésekhez^{6,7}. A benne szereplő VL-kategóriák megállapítása az IUCN (International Union for the Conservation of Nature) és az ECCF (European Council of the Conservation of Fungi) ajánlásai alapján történt. A kategóriák jelentése: 1 = eltűnéssel, kihalással fenyegetett (CR = critically endangered); 2 = fokozottan veszélyeztetett (EN = endangered); 3 = veszélyeztetett (VN = vulnerable); 4 = potenciálisan veszélyeztetett (LR = lower risk) fajok. Feltüntettem a törvényi védettséget a 23/2005 (VIII. 31.) KvVM rendelet fajlistája és a 83/2013 (IX.25) VM rendeletek alapján

Agaricus augustus Fr. 1836 – óriás csiperke VL: ②
(Mikóháza, 2007.09.24., 2008.08.02.) Mindkét esetben lucfenyők alatt, túlévéllel borított árokparton sikerült 1–1 példányára bukkanni. Sárgás-okkeres kalapját vörösbarna pikkelyek borítják. Veszélyeztetettségének egyik oka az, hogy feltűnő, nagyméretű termőestei gyakran fordulnak elő bolygatott területeken. Említett lelőhelye is közvetlenül egy forgalmas főút

⁴ Borhidi, A., Sánta, A. (eds.) *Vörös Könyv Magyarország növényétársulásairól 2.* Budapest, Természetbúvár Alapítvány Kiadó, 1999. p. 404.

⁵ Rimóczi, I., Siller, I., Vasas, G., Albert, L., Vetter, J., Bratek, Z. *Magyarország nagygombáinak javasolt Vörös Listája.* Mikol. Közlem., Clusiana 1999, 38(1–3): 107–132.

⁶ Dahlberg, A., Croneborg, H., 33 *threatened fungi In: Europe, complementary and revised information on candidates for listing Appendix 1 of the Bern Convention.* 2003, T-PVS (2001) 34 rev 2.

⁷ Koune, M. J. P., *Étude sur les champignons menacés en Europe.* Council of Europe, 1999, T-PVS (99) 39.

mellett található. (A ritka nagygomba jelenlétére Gécziné Nagy Mária, a Zempléni Gombász Egyesület lelkes tagja hívta fel a figyelmemet. Édesapja közreműködésével sikerült dokumentálnom, aki nemcsak őrizte, hanem öntözte is a kifejlődő termőtestet.)

Agaricus bohusii Bon 1983 – csoportos csiperke

VL: ②

Csoportos megjelenése alapján minden egyéb, nemzetségébe tartozó rokonától jól megkülönböztethető. Szerző először 1996 októberében észlelte néhány példányát, majd a következő év augusztusának közepén tömegesen jelentek meg (kb. 6–10 termőtestből álló) „csokrai” a kubikgödrök szélén. (Említett lelőhelye az V. vizsgált élőhelyen, a Keleti Bodrog-holtágnak a Fűzes-ér felé eső partján található, az egykori gátórház közelében, egy mindössze 10×30m-es területen.) A következő alkalommal (2002. 08. 14.) már csak egyetlen csoport félig leszedett maradványaira sikerült rábukkanni, melyek – szerencsére – még alkalmasnak bizonyultak a dokumentálásra. 2008. 07. 29-én – a rendkívül kedvező, csapadékos időjárásnak köszönhetően – ismét sikerült találni két termőtest-csoportot. E ritka faj kedvelt élőhelyei, a ligeterdők fenyegetettsége miatt is veszélyben van⁸. (Védetté nyilvánítása egyúttal tiszteletadás is a hazai mikológia egyik kiemelkedő képviselője, a közelmúltban elhunyt Bohus Gábor emléke előtt.)

Amanita vittadini (Moretti 1826) Vittadini 1826 – őzlábgalóca

VL: ②

A többi, hasonló galócafajtól jól elkülöníthető szürkésbarnás, durva pikkelyekkel borított kalapja, és a tönkön található, elálló, szögletes pikkelyei alapján, amelyek gyakran sorokba rendeződnek. A fiatal példányok hártvás gallérján alulnézetben (egyres *Agaricus*-fajokra emlékeztető) fogaskerékszerű mintázat figyelhető meg. Nemzetségében egyedülálló terrikol szaprobionta életmódja miatt. Ritkasága mellett az is indokolja védetté nyilvánítását, hogy gyakran bukkan fel kultúrterületeken, ahol termőestei fokozott veszélynek vannak kitéve. (A szerző által 2007.09.17-én dokumentált 2 példányt Sárospatak belterületén, egy forgalmas benzinkút mellett sikerült megtalálni.) Európában főleg a mediterrán és szubmediterrán területeken elterjedt. Közép- és Nyugat-Európában nagyon ritka.⁹ 2014. 07.16-án mintegy 17 termőtestből álló, óriási boszorkánygyűrűre bukkant a szerző az Iskolakert ÉNy-i sarkában! A védett, 2013-ban immár (termőtestenként!) 5000 Ft-ra emelkedett eszmei értékű nagygombából két nap múlva már egyetlen példányt sem sikerült megtalálni. Ez a megdöbbentő, de sajnos korántsem egyedülállóan mondható eset is jól példázza azt, mennyit ér egy természetvédelmi törvény, ha nincs garancia a betartására!

Artomyces pyxidatus (Pers. 1797 : Fr. 1821) Jülich 1982 – serleges korallgomba

VL: ②

(2000.08.17., 2001.07.29., 2002.08.24., 2004.07.30., 08.12., 2006.08.19., I. és V. mintaterületek.) E lignikol szaprobionta fajra sötét, nyirkosabb, páradúsabb élőhelyeken sikerült rátalálni. Termőestei általában többedmagukkal jelennek meg kérgüket vesztett, korhadó fatörzseken. Ágascskáinak vége szarvacskákra emlékeztetően elágazó. Főként az intenzív erdőművelés fenyegeti, amely során eltávolítják a szubsztrátumát jelentő holt faanyagot.

Boletus calopus Pers. 1801 : Fr. 1821 – farkastinóru

VL: ④

(1985.07., 1994.07., 2001.08.02., 2005.09.25., 2008.07.26., 08.04.) Meglepőnek tűnhet, hogy ez a faj is a védendő ritkaságok között szerepel. A terepbejárások alkalmával azonban csak nagyon ritkán, kizárólag kisavanyodott talajú bükkösben és tölgyesben sikerült a nyomára akadni. (II és III. mintaterületek) Veszélyeztetettségének oka elsősorban élőhelyeinek visszaszorulása, a savanyú talajú lomberdők pusztulása. A németországi Vörös Listán 3-as veszélyeztetettségi fokozatba sorolt faj.¹⁰

⁸ Rimóczi, I., *Gombaválogató 4.* Budapest, Mezőgazdasági Szaktudás Kiadó, 2000. p. 131.

⁹ Siller, I., Dima, B., Albert, L. Vasas, G., Fodor, L., Pál-Fám, F., Bratek, Z., Zagyva, I. *Védett nagygombafajok Magyarországon.* Mikol. Közlem., Clusiana, 2006. 45(13): 3158.

¹⁰ Krieglsteiner, G. J., *Die Grosspilze Baden-Württembergs.* Band 2. Ulmer, Stuttgart. (ed.), 2000b

Boletus pinophilus Pilat et Dermek 1973 – vörösbarna vargánya VL: ③
(2007.10.02. Bózsva: ZGE, 2008.07.26., a III. mintaterület) Ez a tinóruféle elsősorban a fenyvesek jellemző, sajnos ritkulóban lévő nagygombája. Az Északi-középhegységben azonban kisanagyodott talajú bükkösökben is felbukkanhat.¹¹ A Zempléni-hegységben szintén előfordulhat ezeken az élőhelyeken, a vastag mohapárnák között. A vizsgált területen mindössze két fiatal termőtestet sikerült találni az adatgyűjtés során, 2014 augusztusában azonban már tömeges (!) jelenléte volt tapasztalható az említett mészkerülő bükkösben.

Boletus pseudoregius (Huber 1938) Estadès 1988 – meggyvörös (piszkosrózsás) tinóru VL: ③
E faj a *B. regius*-hoz hasonló, azonban barnásabb árnyalatú kalapszíne, valamint termőtestének vágásra és nyomásra bekövetkező enyhe kékülése jól megkülönbözteti attól. Az európai szakirodalomban¹² a *B. speciosus* Frost, illetve a *B. regius* Krombholz fajnevet használták rá.¹³ Elegendő mennyiségű csapadék esetén számos példánya figyelhető meg a szerző által vizsgált II. mintaterület szélén. A termőtestek egy kb. 40×40 m-es kis területen bukkannak elő, a fiatal kocsánytalan-, illetve csertölgyek alatt, általában augusztus első, felében. Veszélyeztetettségének fő oka a „megélhetési” gombagyűjtés és az erdőirtás. Fontosnak megemlíteni, hogy a Zempléni-hegység mellett a Bodrogi köz területén is sikerült rábukkanni, a Vajdácskai-holtágat szegélyező keményfás ligeterdő-sávban, (V. mintaterület) ahol legvalószínűbb mikorrhizás partnere a *Quercus robur*. Mivel a környéken a kocsányos tölgy telepítése (komoly állami támogatással) az utóbbi évtizedben jelentős mértékű volt, a hozzá kötődő, ritka tinórufajok fennmaradására is van némi remény

Boletus regius Krombholz 1832 – királytinóru VL: ②
Ez a dekoratív megjelenésű, melegkedvelő tinóruféle pl. 2006 augusztusában szokatlanul nagy számban volt megfigyelhető a Zempléni-hegység vizsgált részein, addig észlelt élőhelyein kívül is. (Sikerült dokumentálni előfordulását pl. az említett mészkerülő bükkösben.) Az EU több országában már védett faj hazánkban is ritkulóban van, melynek egyik oka a túlzott mértékű gyűjtés. Az ECCF a királytinórut a veszélyeztetett európai nagygombák között is a 10 leginkább kihalással fenyegetett faj közé sorolja.⁸

Boletus rhodopurpureus Smotlacha 1952 – Bíborvörös tinóru VL: ②
(2000.08.04., 2001.08.02., 2004.06.30., 2006.08.15., II. mintaterület) Narancsos-rózsaszínű, majd vörössé váló, kékes-feketén foltosodó kalapja és tönkje, élénk vörös termőrétege miatt rendkívül feltűnő. Hazánk területéről eddig csak az Északi-középhegységből ismertek adatai, itt viszont a Budai-hegységtől a Zempléni-hegységig elterjedt¹¹. Azért válik a megélhetési gyűjtők és az emberi tudatlanság áldozatává, mert élőhelye az ehhez *Boletus* fajokéval azonos. Emiatt gyakran oktalanul elpusztítják élénk színei miatt súlyosan mérgezőnek vélt termőtestét a szintén veszélyeztetett *B. torosus*-hoz és *B. rhodoxantus*-hoz hasonlóan. Fokozottabb védelmét az is indokolná, hogy e melegkedvelő faj élőhelyén egyre ritkább az elegendő mennyiségű csapadék.

¹¹ Rimóczi, I., *Gombaválogató 2*. Budapest, Szaktudás Kiadó Ház Rt., 2007. p. 173.

¹² Moser, M., *Die Röhrlinge und Blätterpilze. Kleine Kryptogamenflora IIb/2*. Stuttgart, G. Fischer Verlag, 1983

¹³ Albert, L., Dima, B., *Ritka nagygombafajok (Basidiomycetes) előfordulása Magyarországon II. Mikol. Közlem., Clusiana*, 2007. 46(1): 5-28.

1. kép. Királytinóru

2. kép. Bíborvörös tinóru

Dendropolyporus umbellatus (Pers. 1801 : Fr. 1821) Jülich 1981– túskegomba VL: ③
 Európában szubóceáni, közép-európai elterjedésű, a mediterrán területeken nagyon ritka.
¹⁴ Ritkaságát az is jelzi, hogy eddig mindössze 2 alkalommal sikerült dokumentálni, mindegyik esetben az I. mintaterület szélén, kocsánytalan tölgy és bükk tövében. (2005.07.11. és 2007.09.02.) Jellegzetes termőtest-csokrai méretük és megjelenésük miatt is feltűnőek, így gyakran válhatnak a gyűjtők zsákmányává. A szubsztrátumát jelentő holt faanyag eltávolítása és az erdők tarvágása jelenti a legnagyobb veszélyt erre a már védetté nyilvánított fajra, de az emberi tudatlanság és a természetvédelmi jogszabályok be nem tartása is hozzájárul eltűnéséhez. (2007 júniusában a szerző tanúja volt annak, hogy a pataki piacon a védetté nyilvánított túskegomba csokrait kínálták! Hasonlóan megdöbbentő a – ma már szintén védetté nyilvánított – *Amanita caesarea* tömeges „felhozatala”. Utóbbi faj védetté nyilvánítását a szerző is vitatja, piaci árusítását azonban mindenképpen meg kell tiltani.)

3. kép. Túskegomba

Gyromitra ancilis (Pers.1822 : Fr. 1822) Kreisel 1984 – ráncos koronggomba VL: ②
 (2008.04.22., Makkoshotyka, Köves-hegy, idős feketefenyő-ültetvény) Csak ritkán, elegendően csapadékos tavaszi időjárás esetén jelenik meg itt. (Ez is alátámasztja az adott VL-kategó-

¹⁴ Krieglsteiner, G. J. (ed.), *Die Grosspilze Baden-Württembergs*. Band 1. Stuttgart, Ulmer, 2000a

riába történő besorolását.) Mindössze egyetlen alkalommal, 5–6 termőtestét sikerült megfigyelni a vastag fenőtűrétgen.

Hericium coralloides (Scopoli 1772: Fr.) Gray 1821 – bükkös petrezselyemgomba VL: ③
Rendkívül ritkán, mindössze 2 alkalommal sikerült megtalálni termőtesteit. A gyűjtés adatai: 2005.09.24.: Ill. mintaterület, 2006.11.23.: Long-erdő, Hegyessy G. (idős, elszáradt példányok). Jellegzetes, korallra emlékeztető csipkés ágacskái korhadó faanyagokon jelennek meg. A levegő szennyezése, pl. a kén-dioxid növekvő mennyisége sokfelé eltűnéssel fenyegeti ezt a ritka nagyombát.

Hebeloma radicosum (Bulliard 1783: Fr.1821) Ricken 1915 – gyökeres fakógomba VL: ③
(2008.06.21., I. mintaterület) Itteni ritkaságát jól jelzi, hogy mindössze egyetlen alkalommal, egyetlen termőtestére sikerült rábukkanni. Gyökerező, szálas pikkelyekkel borított tönkje, valamint erőteljes keserűmandula illata alapján jól felismerhető, mikorrhizás faj. Termőtestei rendszerint a tölgy-és bükkfák törzsének, felszín alatt futó gyökereinek közvetlen közelében jelennek meg közelében.¹⁵

Hydnellum compactum (Pers. 1800: Fr. 1821) Karsten 1879 – vaskos gereben VL: ②
(2001.08.02., 2008.07.26., 30., Ill. mintaterület) A ritka, acidofil faj általában mohapárnákon bukkan föl kisebb, 4–5 termőtestből álló csoportokban. Ezek gyakran körülnövik az útjukba kerülő növényi anyagokat. Landweert et al. (2001) igazolták, hogy a sűrű micéliumfonadékkal átszőtt talajrészben a *Hydnellum*-fajok által kiválasztott magas oxálsav-koncentráció elősegíti a szerves ionok kiválasztását a talajból.¹⁶ A rokon fajok inkább a hazánktól É-ra fekvő területeken találják meg az optimális környezeti feltételeket. (Korábban e fajt – tévesen – *H. spongiosipes*-ként említettem. Ennek revíziója az említett publikációban megtalálható.¹⁷)

Langermannia gigantea (Batsch 1786 : Pers. 1801) Rostkovius 1839 – óriás pöfeteg
Bár közismert gomba, előfordulása – feltűnő termőteste és gasztronómiai értéke miatt – egyre ritkábban lehet rábukkanni környékünkön is. Veszélyeztetettségét az is fokozza, hogy termőhelyei, a nitrogénben gazdag talajú területek általában bolygatott élőhelyek.¹⁸ Zemplénben is általában a szőlők, legelők szélén bukkannak rájuk a szerencsés alkalmi gyűjtők. Általán ismert adatai mind Sárospatak belterületeiről származnak. (Az Iskolakert melletti, ún. Büdös-árok partja 1999. 10., Vízi-kapu, Külső-vár 2005.08.11.) 1995 szeptemberében nagy mennyiségben árusították is a sárospataki piacon e fajt!

Leccinum tessellatum (Letell. 1838) Watling 1961 – sárga érdestinóru VL: ②
Európában szórványosan elterjedt, a németországi vörös listán is a 2-es kategóriába sorolt faj.⁸ Ez a – máshol már erősen megritkult – tinóru még viszonylag gyakran megfigyelhető Zemplénben. A kocsánytalan (néha kocsányos) tölgyekhez kötődve, június végétől augusztus elejéig szórványosan előfordul, néha 8–10 termőtest is egymás közelében. (I, II és V. mintaterületek) Veszélyeztetettségének egyik oka az, hogy a megélhetési gyűjtők az idősebb példányokat (barnás kalapszínük miatt) gyakran összetévesztik a keresett vargányafajokkal, melyekkel élőhelyük is azonos.

¹⁵ Rimóczi, I., *Gombaválogató 5*. Budapest, Szaktudás Kiadó Ház Rt., 2004. p. 132

¹⁶ Landweert, R., Hoffland, E., Finlay, R. D., Kuyper, T. W. és Breemen, N. Linking, *Plants to rocks, ectomycorrhizal fungi mobilize nutrients from minerals*. Trends Ecol. Evol. 2001. 16(5): 248–254.

¹⁷ Kutszegi, G., Dima, BA *Bankeraceae család (Basidiomycota) irodalmi áttekintése és morfológiai jellemzése, a magyarországi fajok elterjedési adatai és határozókulcsa*. Mikol. Közlem., Clusiana, 2008. 47(2): 149–180.

¹⁸ Rimóczi, I., *Az óriás pöfeteg (Langermannia gigantea /Batsch ex. Pers./ Rostk.) növekedésének és fejlődésének összefüggése a klimatikus tényezőkkel*. Mikol. Közlem., Clusiana, 1987. 26 (1): 15–33.

4. kép. Tüskés bimbospöfeteg

5. kép. Óriás likacsosgomba

Lycoperdon echinatum Pers. 1797 : Pers. 1801 – tüskés bimbospöfeteg VL: ②
(2001.08.02., 10.09., 2005.09.25., III. és IV. mintaterületek) E jellegzetes megjelenésű, ritka pöfetegféle elsősorban a bükkösöket kedveli. Itt valószínűleg remek „mimikrit” jelentenek számára a lehullott makktermések szőrös kupacsai, melyek „társaságában” általában többsével fordulnak elő termőteste. Veszélyeztetettségének oka: ritkasága és érzékenysége a talajszennyeződésre.¹⁹

Lycoperdon mammiforme Pers. 1801 – pikkelyes bimbospöfeteg VL: ②
Fehér pikkelyekkel borított, kisebb csoportokban előforduló termőtesteivel az üde talajú termőhelyeken találkozhatunk. Ritkaságát az is jelzi, hogy mindössze két alkalommal (2002.08.24. illetve 2005.09.13.) sikerült rábukkanni, mindkét esetben az I. mintaterület mészkerülő gyertyános-tölgyesében. Veszélyeztetettségének oka ritkasága mellett az, hogy érzékeny a talaj elsavasodására.

Meripilus giganteus (Pers. 1794) Karsten 1882 – óriás likacsosgomba VL: ②
Több szerző gyakorinak említi e fajt Nyugat- és Észak-Európában. (2005 augusztusának végén Wimbledonban, a Canizzaro-park egyik korhadó tuskóján a szerzőnek is sikerült megfigyelnie.) Hazánkban azonban igazi ritkaságnak számító nagygomba, amire veszélyeztetettségi kategóriája is utal. Legfeljebb a szintén kímélendő *Grifola frondosa*-val téveszthető össze. Mérete és nyomásra feketedő termőrétege alapján azonban jól elkülöníthető attól. Általában idős, beteg tölgy és bükk tövében, illetve tuskójukon fordul elő²⁰. A környéken mindössze egy alkalommal sikerült észlelni, az I. mintaterület szélén, 2006.08.22-én. Veszélyeztetettségéhez az intenzív erdőművelés mellett az is hozzájárul, hogy fiatal példányai megfőzve ehető, így – főleg szárazabb időben – az alkalmi gyűjtők zsákmányává lesznek feltűnő méretű és küllemű termőteste.

Mycena crocata (Schraeder 1794 : Fr. 1821) Kummer 1871 – sárgatejű kígyógomba VL: ③
(2007.09.30., IV. mintaterület) Lehullott gallyakon sikerült megfigyelni 8–10 termőtestét, melyek sérülésre narancsszínű tejnedvet eresztettek Savanyú talajú bükkösök, ritkábban tölgyesek „lakójaként” említik e fajt.¹⁸ Az említett vegyes erdőben: a vörös tölgyvel egyes feketefenyő-ültetvényben történő felbukkanása ezért érdekes kiegészítéssel szolgálhat élőhelyi igényei szempontjából.

Otidea onotica (Pers. 1801 : Fr. 1822) Bonorden – nyúl fülesgomba VL: ②
(1984.08., 2005.08.11., 2008.07.31., I. mintaterület) Ez a jellegzetes termőtestű faj általában kisebb csoportokban fordul elő, gyakran kisebb vízmosások oldalán. Az üde talajú lombdókot kedveli. Hozzá hasonló rokona, az *O. abietina* fenyvesekben fordul elő. Elsősorban

¹⁹ Rimóczi, I., *Gombaválogató* 6. Budapest, Szaktudás Kiadó Ház Rt., 2005. p. 149

²⁰ Rimóczi, I., *Gombaválogató* 2. Budapest, Szaktudás Kiadó Ház Rt., 2007. p. 173.

ritkasága és élőhelyeinek visszaszorulása miatt védendő. Az *Ascomycota*-k közé tartozó fajok termőtest-képzése egyébként is érzékenyebb a környezeti tényezőkre (elsősorban a csapadék mennyiségére), hiszen a termőtest létrejöttének feltétele a haploid gombafonalak évenkénti egyesülése.

Paxillus rubicundulus Orton 1969 – éger cölöpgomba VL: ③
(2006.08.30., 09.02., 2007.08.24., 09.29.) Rokonától, a jóval gyakoribb *P. involutus*-tól nemcsak élőhelye, hanem barnás pikkelykékkel borított kalapja, karcsúbb és gyakran görbült tönkje is megkülönbözteti. E bélyegek főként az idősebb példányokon figyelhetők meg. (Szerző számára meglepő volt kisebb termőtest-csoportjának megjelenése a 2007 különlegesen száraz nyarának augusztusában: a megfigyelt példányok a teljesen kiszáradt Hotyka-patak medrében nőttek.) Ritkasága és speciális élőhelyeinek (az égerlápok, égerligetek) visszaszorulása miatt is indokolt e faj védelme.

Pseudocraterellus undulatus (Pers. : Fr. 1821) Rauschert – fodros áltrombitagomba VL: ③
Kisebb csoportokban található a vizsgált gyertyános-tölgyes és bükkös mohapárnái között (I. és III. mintaterületek). Általában csak nagyon csapadékos időjárás esetén, július-augusztusban bukkanhatunk kis termőtesteire, melyek jól beleolvadnak a kisavanyodott talaj háttérébe. Az utóbbi időben szintén ritkulóban van, aminek egyik oka az intenzív erdőművelés, a fiatal gyertyános részeket érintő ritkító vágás lehet.

Pulveroboletus gentilis (Quélet 1884) Pouzar 1957 – aranybélésű tinóru VL: ②
Ez a faj nemcsak a Zempléni-hegységben, hanem hazánk területén, sőt egész Európában ritkaságnak számít. A németországi vörös listán szintén a 2. kategóriába sorolják, többek között a talaj szennyeződése és nitrogéntartalmának növekedése is kedvezőtlenül hatnak e fajra.⁸ (Ritkaságát jól jelzi, hogy a szerzőnek eddig egyetlen alkalommal, mindössze egyetlen termőtestére sikerült rábukkannia, a ZGE 2006.08.19-i terepgyakorlatán, az I. mintaterület szélén). Rózsaszínes-barnás kalapja, aranszínű termőrétege és tönkje, valamint a kalapbőr alatt kissé vörösesre színeződő, fehér húsa alapján is jól felismerhető.

Ramaria botrytis (Pers. 1797) Ricken 1918 – rózsáságú korallgomba VL: ③
Általában kisebb csoportokban fordul elő, bár alkalmanként boszorkánygyűrűre is sikerül rátalálni. A kisavanyodott talajt kedveli, ezért előfordul a III: mintaterület mészkérülő bükkősében is. Ritkaságát az is jelzi, hogy csak néhány alkalommal (pl. 2001.08.02-én és 2008.07.26-án) sikerült dokumentálni. Ez a – régebben árusításra is engedélyezett – korallgombafaj eddig sem volt túl gyakori Sárospatak környékén, napjainkra pedig még inkább megritkult. Ez részben az intenzív gyűjtésnek, részben pedig a savanyú talajú lomberdők pusztulásának tudható be. Krieglsteiner ritka és visszaszorulóban lévő fajként említi.⁸

6. kép. Rózsáságú korallgomba

Sarcodon imbricatus (L. 1753) Karsten 1881 – cserepes gereben VL: ②
Védetté nyilvánított rokonától, a *S. scabrosus*-tól nagyobb, durvább pikkelyei alapján is megkülönböztethető. Rendkívül ritkán (1985.08., 2001.08.02., 2008. 07.26.) sikerült rábukkanni a mézkerülő bükkösben (III. mintaterület). Ebben minden bizonnyal szerepet játszik a környezeti tényezőkkel, illetve környezetszennyezéssel szembeni nagyfokú érzékenysége. Veszélyeztettségének fő oka az élőhelyeit jelentő, savanyú talajú erdők pusztulása.⁷ Nemzetiségének minden faja veszélybe került a levegőszennyezés és az erdőtalajok eutrofizációja miatt.²¹

Strobilomyces strobilaceus (Scopoli 1770) Berkeley 1860 – pikkelyes tinóru VL: ③
Ez a tinórufaj valószínűleg nem kelti föl sem az alkalmi, sem a „megélhetési” gombagyűjtők étvágyát, feketésszürke, durva pikkelyekkel borított kalapja és vágásra előbb vörösödő, majd feketedő húsa miatt. Egész Európában, Észak- és Dél-Amerikában, Ázsiában, valamint Észak-Afrikában is megfigyelhető szórványosan.⁸ Ez a – mára szerencsére védetté nyilvánított – nagygomba ritkasága és élőhelyeinek pusztulása miatt is erősen visszaszorulóban van. Összesen 5 alkalommal sikerült megfigyelni (1984.08., 2001.08.02., 2002.08.24., 2006.08.31., 2008.07.31., I. és III. mintaterületek). Védelmét az is indokolhatja, hogy – termőtestének sokak számára talán visszataszító külleme miatt – oktalan pusztításnak eshet áldozatul. Emellett a savanyú talajú bükkösök és tölgyesek visszaszorulása miatt is veszélyeztetett.⁷ (Eszmei értékét 5000 Ft-ra emelték.)

Verpa conica (Müller) Sowerby 1815 – simasüvegű kucsmagomba VL: ③
E kis-közepes termetű faj jól beleolvad környezetébe. Rokonától, a *V. bohemica*-tól az is megkülönbözteti, hogy általában két-három héttel később jelenik meg. Elterjedt, de sehol sem gyakori faj.¹⁸ Ritkasága és élőhelyének fenyegetettsége miatt egyaránt kímélendő tömlősgomba, amely – különösen Észak-Európában – még inkább megritkult. Itteni fennmaradási esélyeit a tavaszi szárazság és a rendszeres avartüzek is rontják. Ritkaságát és hatásos „mimikrijét” az is jelzi, hogy – a terület rendszeres és alapos monitorozása mellett is – mindössze 4 alkalommal sikerült megfigyelni az V. mintaterületen, a Keleti Bodrog-holtágat szegélyező erdősávnak a Fűzes-ér közelében található részén. (1995.04., 2005.05.05., 2008.04.17., 18.)

Volvariella bombycina (Schaeffer 1774) Singer 1951 – óriás bocskorosgomba VL: ③
Európában Észak-Európa kivételével mindenütt elterjedt, de csak szórványosan megfigyelhető, melegkedvelő faj. Elsősorban ligeterdőkben fordul elő, de bolygatott területeken: pl. parkokban, temetőekben is megtalálható.²² Szerző megfigyelései alátámasztják ezt: nyárfatuskón, „lábbon száradó” mezei juharon és szilfatuskón is sikerült megtalálni, 3 alkalommal (2002.07.04., 2007.08.20., 08.22.) Főként antropogén hatásnak erősen kitett területen: a végardói strand területén, az Iskolakert parkjában, illetve az ártéri erdősáv (V. mintaterület) szélén. (Gyakran más xilofág fajok: *Inonotus radiatus*, *Pleurotus ostreatus*, *Pholiota populnea* közvetlen közelében voltak megtalálhatók a termőtestek. Mindkét évben egy-egy hosszabb száraz periódus végét jelezte felbukkanásuk.) A ritka faj veszélyeztettségének egyik valószínű oka feltűnő termőteste.

Xerocomus moravicus (Vacek 1946) Herink 1964 – morava nemezestínóru VL: ③
(2006.08.19., 2008.06.21., II. mintaterület) E melegkedvelő nagygomba főként tölgyfajok miokorrhizás partnere, ezt bizonyítja megjelenése a vizsgált élőhelyen is. Gyakran gyökerező, orsó alakú tönkje alapján jól megkülönböztethető a rokon fajoktól. Ritkaságát jellemzi, hogy mindkét alkalommal csak 2-2 termőtestét sikerült megfigyelni. Veszélyeztettségét a megélhetési gombagyűjtés is fokozza, melynek során más fajokkal összetévesztve felszedik, vagy eltaposásuk termőtesteit.

²¹ Vesterholt, J., Asman, W. A. H., Christensen, M. Nitrogen deposition and decline of fungi on poor and salty soils. Svampe, 2000. 42: 53-60.

²² Krieglsteiner, G. J. (ed.), *Die Grosspilze Baden-Württembergs*. Band 4. Stuttgart, Ulmer, 2003

2. A HELYI NAGYGOMBAVILÁGOT VESZÉLYEZTETŐ ANTROPOGÉN HATÁSOK ÉS KIKÜSZÖBÖLÉSÜK JAVASOLT MÓDJAI

A környékünkön is tapasztalható, az utóbbi évtizedekben egyre nagyobb méreteket öltő környezetszennyezés és természetpusztítás a gombavilágot sem kíméli. Itt olyan országos, illetve regionális szinten is tapasztalható problémákról esik szó, melyek okait, következményeiket és megoldásukat tekintve egyaránt túlmutatnak a nagygomba-mikológia tárgykerén. Szerző célja egyrészt felhívni a figyelmet e káros jelenségekre, másrészt hozzájárulni megoldásukhoz néhány javaslat megfogalmazásával, illetve alternatívák felvázolásával.

A **vízszabályozási munkálatok** (már valószínűleg a 19. sz. végére) jóvátehetetlenül eltüntették a Bodroghközre egykor jellemző, különleges úszólápokat. Ezek nagygomba-világa pedig – hasonlóan a többi, mutatóban megmaradt hazai területéhez – minden bizonnyal figyelemre méltó lehetett. A lecsapolások után keletkezett, nagy kiterjedésű bodroghközi füves területek szintén degradálódnak, nagygombáikkal együtt lassan eltűnnek. A legelők feltörése, a tarlótüzek és az illegális személerakók tönkreteszik ezeket az élőhelyeket is – hazánk egyéb ilyen területeihez hasonlóan.²³

A **szarvasmarha-tenyésztés visszaszorulása** (ami a rendszerváltás utáni gazdasági recesszió miatt következett be) szintén kedvezőtlenül hatott az egykori bodroghközi és hegyközi legelők gombavilágára. A lecsökkent „szervesanyag-output” nemcsak a zömében szaprobionta (pl. *Agaricus*, *Calvatia*, *Macrolepiota*, *Panaeolus*) fajok visszaszorulását okozta, de érzékelhetően csökkentette egyes, lágyszárúakhoz kötődő, régebben tömegesen előforduló nagygombák (*Marasmius oreades*, *Pleurotus eryngii*) mennyiségét is. (E sajnálatos jelenség a környéken különösen szembeötlő: az apróhomoki, dorkói, vajdácskai, páterhomoki vagy hatház-tanyai legelők, elhagyott csordakutak helyén a szerző hiába kereste a 90-es években még megfigyelhető fajokat.)

A vizsgált ártéri erdősavót is fokozottan fenyegetik az antropogén hatások: területén gyakoriak az **avartüzek** (főként tavasszal), emellett a „**megélhetősi fakitermelés**” sem kíméli ezeket. Érdekes, hogy e kedvezőtlen hatások – bizonyos mértékig – akár képesek pozitívan is befolyásolhatják egyes nagygombák élettevékenységét. A „derékban kivágott” fák pl. a lignikol fajok (pl. *Laetiporus sulphureus*, *Pholiota populnea*, *P. aurivellus*, *Lentinus cyathiformis*, *Hypholoma fasciculare*, *H. sublateritium*, *Flammulina velutipes*, *Pleurotus ostreatus*) részére kínálnak folyamatos szubsztrátumot. (Utóbbi – megfigyelések szerint – 4–5 év alatt teljesen lebontja a megtámadott fa anyagát.)

Néhány *Ascomycota* (pl. a *Morchella elata*) rendszeresen az avar fölégetése után jelenik meg nagyobb mennyiségben^{24 25}. A tűz után a talaj felső rétegei kálium- és foszfátionokban feldúsulhatnak, ami valószínűleg nélkülözhetetlen a termőtestek kifejlődéséhez. Emellett az is fontos szerepet játszhat, hogy a hamu lúgosító hatásának következtében a nitrogénforrások hasznosítása jóval hatékonyabbá válhat.²⁶ Laboratóriumi vizsgálatok igazolták, hogy a *M. elata* nitrát-hasznosítása pH = 6 körül optimális.²⁷ Az avartüzek okozta kiszáradás és a talaj azt követő átnedvesedése serkenti a kucsmagombák szkleróciumának termőtest-képzését.²⁸ Az

²³ Lenti, I., Rimóczi, I., Boronkay, F., *A Bátorligeti-nagylegelő gombái*. Mikol. Közlem., Clusiana, 2004. 43(1-3): 47-60.

²⁴ Moser, M., *Untersuchungen über den Einfluss von Waldbränden auf die Pilzvegetation I*. Sydowia, 1949. 3:336-383.

²⁵ Siller, I., *Néhány tűznyomon élő gombafaj Magyarországon*. Mikol. Közlem., Clusiana, 2007. 46(2): 257-268

²⁶ Morton, A.G., Macmillan, A., *The assimilation of nitrogen from ammonium salts and nitrate by fungi*. J. Exper. Bot., 1954. 5: 232-252.

²⁷ Bohus, G., *Adatok a makrogombák nitrogén táplálkozásához. 1. A pH szerepe a szerves N-források felhasználásában néhány Ascomycetes és Basidiomycetes esetében*. Mikol. Közlem., Clusiana, 1998. 37(1-3): 55-70.

²⁸ Locsmáncsi, CS., Vasas, G., *A rejtélyes kucsmagombák*. Élet és Tudomány, 2005. 60/15: 472-473.

eredeti élőhely tönkre tétele, eltűnése azonban már létében fenyegeti az itteni fungát. Az árvízvédelmi töltések „rekonstrukciós munkálatai” végleg megpecsételhetik egy pótolhatatlan ökoszisztéma sorsát!

A Zempléni-hegység területén a fakitermelés mellett a „**megélhetési gombaszedés**” jelenti a legnagyobb veszélyt a gombavilágra, amely nemcsak a gasztronómiai értékül miatt keresett nagybavilágokat (*Amanita caesarea*, ehető *Boletus*-fajok, *Cantharellus cibarius*) fenyegeti. Ezek nagy mennyiségben történő begyűjtése és (esetenként kérdéses legalitású) értékesítése más, hasonló küllemű, kímélendő fajokat (pl. *Boletus appendiculatus*, *B. regius*, *B. pseudoregius*, *Leccinum tessellatum*) is veszélybe sodor. A káros tevékenységnek gyakran a rendszeresen „fosztogatott” területek egyéb, feltűnő termőtestű, ritka gombái (*Boletus rhodopurpureus*, *B. rhodoxanthus*, *B. satanas*, *B. torosus*) is áldozatul esnek. **A jogilag is védett fajok számának jelentős bővítésével**, illetve a begyűjthető, de veszélyeztetett nagybavilágok esetében szigorú **menyiségi korlátozásokkal** kellene visszaszorítani ezt. A gombák gyűjtését és forgalmazását – szerző véleménye szerint – nem szükséges megtiltani, de mindenképpen **szigorúbb szabályozást és ellenőrzést** igényelne. A gyakoribb, ízletes, de még nagyobb tömegben előforduló (pl. egyes *Agaricus*, *Russula*, *Macrolepiota*, vagy *Lactarius*) fajok helyben történő feldolgozása, „beépítése” a vendéglátóhelyek menüjébe kevésbé károsítaná a fungát. (A bevétel pedig nem a távoli, esetlegesen illegális kereskedelem profitját növelné, hanem a helyi erőforrásokat gyarapíthatná.)

Megfontolandó lehetőség a **borturizmus** összekapcsolása a különböző gombás ételek (akár helyi specialitások) bemutatásával. Ennek egyik fontos feltétele az, hogy a **gombafajok ismerete lényegesen fejlődjön** régiókban is, különös tekintettel a mérgező, illetve a védendő fajokra. A **gombagasztronómia** területén is lenne mit fejleszteni, részben a gazdag helyi, etnomikológiai hagyományok felelevenítésével. A Zempléni-hegység változatos társulásai nemcsak a botanikusokra²⁹, hanem a kikapcsolódni vágyó turistákra is nagy vonzerőt gyakorolnak.

Ehhez kapcsolódhatna egyfajta „**mikológiai ökoturizmus**” is a helyi idegenforgalom fejlesztésének részeként. (Jó példái ennek a közelmúltban évente megrendezett gombásztalálkozóknak.) Fontos lenne a helyi **gombavilágot is bemutató** újabb **tanösvények** létesítése, illetve a meglévők mikológiai információkkal történő kiegészítése. (Pl. a IV. mintaterületen átvezető „Malomkő-tanösvény” esetében is, amely egyelőre inkább csak a térképen létezik.) Állandó és időszakos kiállítások létesítésével, líofilizátumok bemutatásával, illetve ismeretterjesztő előadások és tanfolyamok szervezésével, helyi televíziós műsorok készítésével lehetne jobban megismertetni az itteni nagybavilágokat a helybeliekkel és az egyre nagyobb számban idelátogató turistákkal. (Erre nézve már történtek pozitív kezdeményezések, a Zemplén Televízió és a ZGE segítségével, részben a szerző korábbi közreműködésével.)

A biodiverzitás fenntartása nemcsak a növény- és állatvilág, hanem a nagybavilágok esetében is elengedhetetlen feltétele az ökoszisztémák megőrzésének. A legkézenfekvőbb megoldás az, ha a nagybavilágokat élőhelyükkel együtt sikerül védelem alá vonni. Régiókban a hatékony természetvédelem és az ehhez kapcsolódó fejlesztések komoly alternatívát jelenthetnek az itt élők számára. A **Zempléni Nemzeti Park** létrehozása például döntő módon járulhatna hozzá a terület nagybavilágjának megőrzéséhez is.

²⁹ Simon, T., *A Zempléni-hegység botanikai értékei*. Folia Historico-naturalia Musei Matraensis 30: 407-414.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ALBERT, L., DIMA, B. *Ritka nagygombafajok (Basidiomycetes) előfordulása Magyarországon II.* Mikol. Közlem., Clusiana, 2007. 46(1): 5–28.
- BOHUS, G. *Adatok a makrogombák nitrogén táplálkozásához. 1. A pH szerepe a szerves N-források felhasználásában néhány Ascomycetes és Basidiomycetes esetében.* Mikol. Közlem., Clusiana, 1998. 37(1–3): 55–70.
- BORHIDI, A., SÁNTA, A. (eds.) *Vörös Könyv Magyarország növényirtásairól 2.* Budapest, Természetbúvár Alapítvány Kiadó, 1999. p. 404
- DAHLBERG, A., CRONEBORG, H. *33 threatened fungi In: Europe, complementary and revised information on candidates for listing Appendix 1 of the Bern Convention.* – T-PVS 2001. 34 rev 2.
- KOUNE, M. J. P. *Étude sur les champignons menacés en Europe.* – Council of Europe, T-PVS (99) 39.
- KRIEGLSTEINER, G. J. (ed.) *Die Grosspilze Baden-Württembergs.* Band 1. Stuttgart, Ulmer, 2000a
- KRIEGLSTEINER, G. J. (ed.) *Die Grosspilze Baden-Württembergs.* Band 2. Stuttgart, Ulmer, 2000b
- KRIEGLSTEINER, G. J. (ed.) *Die Grosspilze Baden-Württembergs.* Band 4. Stuttgart, Ulmer, 2003
- KUTSZEGI, G., DIMA, B. *A Bankeraceae család (Basidiomycota) irodalmi áttekintése és morfológiai jellemzése, a magyarországi fajok elterjedési adatai és határozókulcsa.* – Mikol. Közlem., Clusiana, 2008. 47(2): 149–180.
- LANDWEERT, R., HOFFLAND, E., FINLAY, R. D., KUYPER, T. W. és BREEMEN, N. *Linking plants to rocks: ectomycorrhizal fungi mobilize nutrients from minerals.* Trends Ecol. Evol. 2001.16(5): 248–254.
- LENTI, I., RIMÓCZI, I., BORONKAY, F. *A Bátorligeti-nagylegelő gombái.* Mikol. Közlem., Clusiana, 2004. 43(1–3): 47–60.
- LOCSMÁNDI, CS., VASAS, G. *A rejtélyes kucsmagombák.* Élet és Tudomány, 2005. 60/15: 472–473.
- MORTON, A.G., MACMILLAN, A. *The assimilation of nitrogen from ammonium salts and nitrate by fungi.* J. Exper. Bot. 1954. 5: 232–252.
- MOSER, M. *Untersuchungen über den Einfluss von Waldbränden auf die Pilzvegetation I.* Sydowia, 1949. 3:336–383.
- MOSER, M. *Die Röhrlinge und Blätterpilze. Kleine Kryptogamenflora IIb/2.* Stuttgart, G. Fischer Verlag, 1983a
- PAP, M. *Debreczeni Ember András és Márton János leírása a Tokaj-Hegyalja és Zemplén településeiről.* Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1987. p. 47
- RIMÓCZI, I. *Az óriás pöfeteg (Langermannia gigantea /Batsch ex. Pers./ Rostk.) növekedésének és fejlődésének összefüggése a klimatikus tényezőkkel.* Mikol. Közlem., Clusiana, 1987. 26 (1): 15–33.
- RIMÓCZI, I., SILLER, I., VASAS, G., ALBERT, L., VETTER, J., BRATEK, Z. *Magyarország nagygombáinak javasolt Vörös Listája.* Mikol. Közlem., Clusiana, 1999. 38(1–3): 107–132.
- RIMÓCZI, I. *Gombaválogató 4.* Budapest, Mezőgazdasági Szaktudás Kiadó, 2000. p. 131
- RIMÓCZI, I. *Gombaválogató 5.* Budapest, Szaktudás Kiadó Ház Rt. 2004. p. 132
- RIMÓCZI, I. *Gombaválogató 6.* Budapest, Szaktudás Kiadó Ház Rt., 2005. p. 149
- RIMÓCZI, I. *Gombaválogató 2.* Budapest, Szaktudás Kiadó Ház Rt., 2007. p.173

- SILLER, I., DIMA, B., ALBERT, L., VASAS, G., FODOR, L., PÁL-FÁM, F., BRATEK, Z., ZAGYVA, I. *Védett nagygombafajok Magyarországon*. Mikol. Közlem., Clusiana, 2006. 45(13): 3158.
- SILLER, I. *Néhány tűznyomon élő gombafaj Magyarországon*. Mikol. Közlem., Clusiana, 2007. 46(2): 257–268.
- SIMON, T. *A Zempléni-hegység botanikai értékei*. Folia Historico-naturalia Musei Matraensis, 2006. 30: 407–414
- VESTERHOLT, J., ASMAN, W. A. H., CHRISTENSEN, M. *Nitrogen deposition and decline of fungi on poor and salty soils*. Svampe, 2000. 42: 53–60.

A testtel kapcsolatos gondolkodás feltételezi, hogy felteszünk kérdéseket a test megértésével kapcsolatban. Az ember természetes vágya a világ megismerése, a sportszakember természetes vágya a test megismerése. Milyen a testem? Hogy látom a testem? Hogy érzékelem a testem? Hol van a testem tárgyához viszonyítva? Hol van a testem az érzékelt valósághoz viszonyítva? Ilyenkor elsősorban a test fizikai megismerésére gondolunk, de a történelem során filozófusok többféleképpen értelmezték ezt a filozófiailag is értelmezhető jelenséget.

A testről alkotott filozófiai gondolkodást nagymértékben befolyásolta két dualisztikus elmélet: a platonizmus és a karteziánizmus, melyek nyomait a mai napig felfedezhetjük gondolkodásunkban. A modern ember testértelmezését máig meghatározzák olyan dualizmusok, melyekben a test és a lélek, a test és a tudat, vagy a test és a szellem tapasztalata szembekerült egymással. E dualizmusok hatása jelen van mindennapjainkban: személyes életünkben éppúgy, mint a tudományban, vagy a fogyasztói kultúrában. A XX. századi gondolkodók viszont túllépnek a dualisztikus gondolkodókon és a fenomenológia újszerű értelmezéssel vont be a történelembe.

A testértelmezésben az ókori gondolkodók közül Platón a földi rendet az emberen kívüli természetet, az emberi testet, és magát az anyagot törvények nélkülinek, erkölcsileg hiányosnak tartja, amelynek létjogosultsága csupán annyi, amennyiben az értelem rendje átformálja. Platón szerint két fajtája van a létezőnek: az egyik látható, a másik láthatatlan. A láthatatlan mindig ugyanaz, a látható pedig soha nem ugyanaz. A test a láthatóval van rokonságban. Míg a lélek nem látható. A lélek az istenihez hasonlít, a test pedig a halandóhoz. Az isteni uralkodásra, vezetésre, a halandó alárendeltségre, szolgaságra képes. Ezért azok, akik a testi örömeket hajszolták életükben, nem tudnak testüktől elszakadni, lelkük át van itatva testiséggel. Ezek lelke szárfajzatba, vagy efféle vadakba költözik. E gondolatok alkotják alapját, a Földet és a világi dolgokat megvető, élettágadó gondolkodásnak, akárcsak a kereszténységnek. Az esendő, bűnös természetet az isteni Logosz (később az isteni tudomány) válthatja meg. A megszelídített „jó” és a „rossz” őstermészet kerül szembe egymással. Szembekerül egymással a test és lélek, hogy megvédje a lélek halhatatlanságát a test esendőségétől. A test és a lélek kettéhasítása a szellem jelentőségének kiemelése, a test értéktelensége nagyban hozzájárult a történelem későbbi gondolkodóinak elméletalkotásához.

A reneszánsz, s a kora újkor szellemileg színes időszak volt. A modern természettudományok születése időben egybeesett a legvadabb boszorkányégetésekkel. A XVII. századi filozófiák megpróbálták rendet tenni koruk szellemi káoszában. Arra a kérdésre keresték a választ, hogy milyen módszerrel lehet a legbiztosabb és legtermékenyebb módon tudáshoz jutni. E kérdésre kétféle válasz született: a racionalista és az empirikus. Mindkettő elvetette a dogmatikus gondolkodást, s azzal szemben új alapra kívánta helyezni a megismerést. A racionalizmus, mely elsősorban az európai kontinensen terjedt el, egyik legnagyobb alakja Descartes volt, aki olyan kétségbevonhatatlan igazságot keresett, amelyre rá lehet építeni az újkori tudományokat. A racionalizmus szerint az egyén a megismerés elveit önmagából, saját értelméből meríti. Az értelem, a racionalitás törvényei határozzák meg a külvilág tapasztalatát.

Minden tudás elsősorban saját, egyéni elménk világos működésére épül. E hagyomány megalapozza az individuум megismerésbeli függetlenségét, szabadságát, az értelem teljesen szabad használatát, és nem tesz engedményeket a tapasztalatnak. Descartes az igazságot az öntudatban találta meg, mely tökéletesen kontrollálható, kétségbevonhatatlanul evidens, s melyre rá lehet építeni az újkori tudományokat.

Ez az a gondolat, amely egyszerre alapozta meg a modern emberkép dualizmusát és individualizmusát. Descartes szerint kétféle létező lehetséges, vagyis a dolgok kétfélék lehetnek: a tudatos dolog – *res cogitans*, és a kiterjedt dolog – *res extensa*. Minden kiterjedt dolog gondolkodásom pusztja tárgya, semmi más. Így gondolkodásom nem lehet része a kiterjedt valóságnak, hanem lényegében kívül áll mindenben. Én, mint gondolkodó lény nem vagyok része a természetnek, pusztán vizsgálom azt, mint külsőséget. Számomra a testem is pusztja külsőség: a *res extensa* tartományába tartozik, s az elmém által vizsgált fizikai törvényeknek engedelmeskedik, mint bármely más fizikai tárgy a külvilágban.

Descartes elméletében testi érzéseim nem tartoznak hozzám, mint gondolkodó lényhez, csupán annyiban, amennyiben gondolkodásom tárgyai. Ugyanakkor az ő elmélete alakította ki az emberi testnek mint fizikai testnek a képzetét, amely nem én magam vagyok, amely a külső megfigyelés tárgya, s amely úgy működik, mint egy élettelen mechanizmus. Ilyen testképe van máig az anatómiának, s általában az orvostudománynak, éppúgy, mint a sporttudományok többségének.

A karteziánus dualizmus és több ókori gondolkodó úgy foglalkozott a testtel, mint a tudat maradékával. A XIX. század elején jelentek meg az első gondolkodók, akik a testet eredeti valójában értelmezik.

Nietzsche szerint racionális világunk pusztja reakció. A nyugati kultúra első nagy forrása, a platóni ideák világa, mely a testet nem eredetinek, hanem reakciónak tekinti, Ő foglalkozik először a testtapasztalattal. A kereszténységben, és a modern tudományokban is ugyanez a reakcionizmus jelenik meg. A tudóst nem maga az élet, hanem az életnek egy absztrakciója érdekli. Nietzsche szerint kalapáccsal kell filozofálni, le kell rombolni a nyugati kultúrát uraló test-lélek dualizmust. Szerinte az ember nem különálló test és lélek, hanem test egészen.

„Test vagyok és lélek.” A test nagy értelem, sokféleség egynemű értelemmel, háború és béke együttesen, egy akol és egy pásztor. Én vérem! Tested szerszáma a te kis értelmed is, a melyet „elmé”-nek hívsz, kis szerszáma és játékszere nagy értelmednek.”¹

A test tapasztalata, eleven, érzéki, vágyai, energiái létünk legmélyéből fakadnak fel, értelemmel telítettek. Csak akkor válhatunk önmagunkká, ha minden ízében átéljük testi valónkat.

„Gondolataid és érzelmeid mögött, én vérem, áll egy hatalmas uralkodó, egy ismeretlen bölcs – kinek neve „magad”. Testedben lakik, maga a tested. Több értelem van testedben, mint legjobb igazságodban.”² Sem tudatunkkal, sem lelkünkkel nem vagyunk azonosak. A tudat gyakran csak árnyéka, szolgája a test hatalmas érzékeinek, vágyainak, tudásainak. A bölcs ember támaszkodik testi érzékeire, e nagyobb bölcsességre.

Ezzel párhuzamosan Freud pszichoanalitikus elmélete is napvilágra kel, így elindul a test fogalom, testérzékelés megerősítése, értelmének megemelése.

Freud a platonikus és karteziánus nyugati hagyománnyal szemben azt állítja, hogy nemcsak a test, de a lélek is osztható, hiszen több erő munkál benne, eredendően konfliktusok terepe. Az ösztön a test bejelentkezése a lélekbe! A testet nem külső tárgyként, hanem belső, megélt élményként kezeli.

Kettőssége abban áll, hogy fenntartja a természettudományos, mechanikus modellt és testértelmezést, ugyanakkor a legsubjektívebb testi eredetű élményekbe való tapasztalásnak ad tudományos keretet. Bár az ént testi eredetűnek tartja, a test inkább szimbolikus reprezentációként jelenik meg elméletében, nem közvetlenül. Az újkori filozófiában a lélek helyett a tudat fogalmával találkozunk. Attól függően, hogy egy adott lelki folyamat a

¹ Nietzsche, *Im-igyen szóla Zarathustra*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadó Vállalata. 1908. p. 41.

² Nietzsche, *Im-igyen szóla Zarathustra*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadó Vállalata. 1908. p. 42.

tudatossá válás mely szintjén található, Freud megkülönbözteti a tudatos, tudatelőttes, vagy tudattalan minőségeket.

A fenomenológia kifejezés jelentéstant, tünettant jelent. Minden dolgot félretéve Husserl szerint, az „én-tapasztalatom”, a szubjektív tapasztalat a jelenségek értelmezésének alapja, és kiindulópontja a magyarázatainknak.

A fenomenológiában egyre nagyobb hangsúlya van a szubjektív / saját tapasztalatnak, de megjelenik ezzel párhuzamosan a tárgytapasztalat. E szerint az elmélet szerint a test a legszubjektívebb és legobjektívebb is tud lenni egyszerre. A test és ennek megtapasztalása az első tárgy az ember életében. A test a legeredendőbb alany–tárgy viszony. Már a legelső tapasztalatokat szubjektíven és objektíven egyaránt megéljük. A test a legidegenebb és a legszubjektívebb is tud lenni egyszerre. A csecsemő életében ez a kettős tapasztalás köt össze a külvilággal, és ehhez képest képződik minden interszubjektív tapasztalás, elsőként az anyai, majd az egyre táguló környezetben.

A test átélt érzetek hordozója, minden érzés hordozója a test. Mozgás által tapasztaljuk meg a test valóságát. A testem mozgása az a világ, ahol már voltam, és ahová mehetek. A test mozgásának normaképző funkciója van, szubjektív minták, mennyiségi és minőségi mértékek kialakulását eredményezi.

A testtapasztalat útján épül föl a valóság konstruáló ereje. A korai jelekre épülő, reflex-ingerlési, illetve reflex-gátló, úgynevezett reflexkorrekciós mozgásfejlesztő program a testtapasztalatokra épít. Nagyon fontos a test tudatos mozgatása, fontosak az érzések, testtapasztalatok, a visszajelzések. Azt hiszem, a fenomenológiai gondolkodók elméletei, az idegtudomány és a pszichológia kutatásai összekapcsolhatóak, ahogyan Horváth Lajos említi, egy „hibrid diskurzussal” állunk szemben. Horváth Lajos szerint a dinamikus rendszerszemlélet mellett a neurofenomenológia, leginkább az epokhé és a testi tapasztalat (propriocepció, kinestézisek) szerepét emeli ki a husserli filozófiából. „A fenomenális mező és az intencionális cselekvés pedig nem redukálható egyszerűen konkrét agyi területekre, hanem a testreguláció, a szenzomotoros kapcsolat és az interszubjektív interakció összefonódó közegében artikulálódnak ezek a sajátosságok.”³ Ennek a mondatnak a megértéséhez fontos pontosítanunk fogalmakat. A fenomenális mező Rogers értelmezésében az ember folyamatosan változó, egyéni élményvilága. Ezt az élménymezőt nemcsak, hogy megtapasztalja, hanem saját szempontjából értékeli is, pozitív, negatív lenyomatként minősíti. Ezen tapasztalatok nem minden esetben tudatosak. Előző mondatunk Horváth Lajos neurofenomenológiai értelmezése szerint, az intencionális / szándékos cselekvés nem egy konkrét agyi terület irányításával működik, hanem a mozgató és érzékelő szervek összehangolásával a testszabályozás, az idegrendszer különböző területein egy kölcsönösen tudatos kölcsönhatás által összpontosulnak a szándékos cselekvés végrehajtására. Az egyéni élmények, a test koordinálása, a szenzomotoros lenyomatok csak valamilyen személy, tárgy vagy helyzet viszonylatában értelmezhetőek. Ennek a dinamikus, pillanatnyi állapotnak az értelmezése teszi újszerűvé a test értelmezését.

Az első mozdulatokban, elmozdulásokban, levegővételben, reakcióban megjelenik a felfedezés játéka. A látható és láthatatlan. „Az emberek világában és egymásban való benne foglaltsága, még ha nem is képes másképp kialakulni, csupán az észleleteken és tetteken keresztül, mégis merőleges irányt képez az aktualitások tér-időbeli sokaságához képest.”⁴ Az észleleteken keresztül reagál a gyermek először – ösztönösen – reflexek segítségével, majd elindul ezen reflex válaszok tapasztalatain keresztül, a mozgásfejlődés rögső útján.

Miután nem szakítható ki a gyermek – Merleau-Ponty szavaival – a Másik számára való léteimből, illetve az interszubjektív interakciókból, így nem zárható ki a fejlődés során a környezet. A fejlődést dinamikus rendszerszemléletben kell vizsgálnunk. A rendszer része a gyermek teljes személyisége, fizikai és mentális adottsága, személyes és tárgyi környezete, stb... Az ingerek hiánya, sokasága, túlzása, egyszóval kiszámíthatatlan egyensúlytalansága, követ-

³ Horváth Lajos, *Neurofenomenológia és a megtestesült elme*. Magyar Tudomány, 2011/11. pp. 1306–1315.

⁴ Merleau-Ponty, Maurice, *A látható és láthatatlan*. Budapest, L'Harmattan, 2007. p. 162.

kezményekkel járhat. A gyermek fejlődésében nagyon fontos szerepe van a környezet ingereinek, de nem a túlingerlésnek és nem is az alulingerlésnek. Ebben az értelemben fontos az életkor első időszakában a dinamikus egyensúly állapota, mind a környezet (család, barátok, játékok, média, hangingerk, stb.), mind a gyermek önmaga tekintetében. Az első ingerekre adott válaszok a primitív reflexválaszok, amelyek nem tudatos cselekvések, erre épülnek a posturális reflexek, majd egyre több mozgástapasztalat által a tudatos mozgások. A reflexek fejlődését vizsgálva Boda Domokos gyermekgyógyász a következő fejlődési fokozatokat különbözteti meg: 1. Primitív reflexek, 2. Primitív mozgásreakciók, 3. Posturalis reflexek. Az első reflexmozdulatok a gyermek számára idegennek is tűnhetnek, de ezzel egy időben ez „saját” testtapasztalat, az első szubjektív jelenség.

Merleau-Ponty megállapításainak összefüggéseit végiggondolva eltűnődhetünk, „amikor azt állítjuk, hogy a másik nem egyéb, mint az én látott-létem ismeretlen eredete. Ekkor azonban azt is hozzá kellene tennünk, hogy a másik csak azért lehet az én látott-létem forrása, mert látom, hogy néz engem és csak azért nézhet engem, a láthatatlant, mert az önmagáért-való létnek és a másik-száma-ért való létnek ugyanahhoz a rendszeréhez tartozunk, ugyanannak a mátrixnak vagyunk mozzanatai, ugyanazzal a világgal számolunk, ugyanabból a Létből emelkedünk ki.”⁵ nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk az élet fogantatástól számított Létének! Feltételeznünk kell, hogy a környezet az észlelés, érzékelés, tapintás, mint a környező világ és az önvilág, a Lét megismerésének alapvető formája meghatározó minden időpillanatban az idegrendszer fejlődése szempontjából.

Miután az idegrendszer is inger és ingerválasz függvényében fejlődik, így a csecsemő mozgásfejlődése mindannyiunk számára jelzés-jelentésértékű. „Az idegrendszer nem csupán input-output kapcsoló, hanem jelentésprodukáló rendszer.”⁶ Ha fenomenológiai szemüvegen keresztül vizsgáljuk az idegrendszert, amely Horváth Lajos szerint „jelentésprodukáló rendszer”, akkor az idegrendszer a fenomenológia egyik alapköve a testértelmezés szempontjából. A mozgásfejlődést nevezhetjük a megismerés első formájának. Játék a csecsemő és környezete, a környezet és a csecsemő, a csecsemő és a csecsemő belső világa között. Biztosan mindenki előtt megjelenik az a kép, amikor a gyermek néz a messzeségbe és nyugalom és elégedettség sugároz belőle. Feltételezhetjük, hogy ez is egy játék önmagával, vagy valamivel? Mondhatnánk, hogy a semmibe néz, de van semmi? Vagy azt feltételezzük, hogy az valami és történik is ilyenkor valami a gyermekben és a gyermek körül. Ez az interszubjektív interakció járul hozzá a gyermek fejlődéséhez. Ebben a hiperérzékeny időszakban történt bármilyen deficit, hiányosság, stressz maradandó lehet a gyermek számára. Boda Domokos állításában az újszülött- és csecsemőkori primitív reflexek és reakciók életkorhoz kötötten válhatnak ki a normális mozgásfejlődés során. Perzisztálásuk az idegrendszer, a piramispálya érzésének késlekedését jelzi. Ha nem is maradandó, de lemaradásokat okozhat. Sally Goddard szerint ha „[a] csecsemőkori reflexek teljesen soha nem tűnnek el, csak az élet első pár hónapjában a magasabb agyi központok fejlődésével legátolódnak. Aktívak maradhatnak azonban, ha a korai életszakaszban ezek a magasabb központok károsodnak (pl. Little-kór), ha későbbi életkorban baleset, sérülés történik, (pl. agyvérzés után, fejsérüléskor) illetve a központi idegrendszer degeneratív betegségei hatására (sclerosis multiplex, Alzheimer-kór). Az orvosi elmélet szerint a csecsemőkori reflexek nem maradhatnak aktívak az emberek többségénél 6 hónapos kor után, és ha mégis elő lehet hívni őket, akkor az valamilyen lappangó patológiás állapotot jelez. Azonban egyre több bizonyíték utal arra, hogy a primitív reflexek nyomai (fennmaradó reflexek) sok embernél aktívak maradhatnak felismerhető kór nélkül is. (McPhillips et al. 2000; Goddard Blythe, 2001; McPhillips and Sheehy, 2004; Taylor et al. 2004; Goddard Blythe 2005; McPhillips and Jordan–Black, 2007). „Egy fejlődéstani szűrővizsgálat kérdőíve – amelyet a chesteri INPP-ben (Neuro-Fiziológiai Pszichológia Intézet) állítottak össze és több

⁵ Merleau-Ponty, Maurice, *A látható és láthatatlan*. Budapest, L'Harmattan, 2007. p. 99.

⁶ Horváth Lajos, *Neurofenomenológia és a megtestesült elme*. Magyar Tudomány 2011/11. pp. 1306–1315.

mint 30 éve használják – következetesen azt mutatja, hogy ha bizonyos körülmények csoportosan fordulnak elő (terhesség és szülés alatti orvosi probléma, késedelmes fejlődés az első 12 hónapban stb...), akkor a gyermeknek nagyobb esélye van a korai reflexek megtartására, ami befolyásolja majd iskolai teljesítményét. (Goddard Blythe and Hyland, 1998).” Tehát a hat hónapostól idősebb gyermekeknél a primitív reflexek perzisztáló jelenléte a neuromotoros éretlenség mutatója, mely mind egyesével, mind csoportosan a tanulást akadályozza.”

„Az első látás, az első érintés, az első gyönyör beavatása nem valamilyen tárgyi tartalmat tételez előttünk, hanem megnyit egy dimenziót, amely ezután már soha nem zárulhat be, kifeszít egy síkot, egy hátteret, amelyhez viszonyítva elhelyezzük minden későbbi tapasztalunkat.”⁷ Ha ez a tapasztalat hiányos vagy sérül, maradandó, vagy újra felbukkanó, nehézségeket okozhat a gyermek életében.

A fenomenológiai nézetekben a test objektivitása önmagában nem létezik, csak a szubjektív testtel együtt, kölcsönhatásban. Milyen érdekes, hogy a gyermek élete első időszakában ugyanezt, az „interszubjektív konstitúció” (Husserl) állapotát éli meg. Ez az első tapasztalás az ÉLET-ben. A saját testének felfedezése, az ’én testem, nem én testem’. Már ismerem, még nem ismerem, napról napra egyre többet ismerek, s mégis ismeretlen. Ez egy labda. Megfogtam. A kéz megfogta. A kezem fogta meg? Mi a kezem? Ez az én kezem? Ez az én kezem. Ebben a megismerési folyamatban segítenek a reflexek. Először ezek az önkéntelen mozgások, mint jelenség, segítik hozzá a gyereket a tapasztaláshoz, amely majd szétválik a test, mozgás, kéz, láb, mozdulat, emelés, ugrás, tárgy, labda, külvilág stb kifejezésekre. A test normaképző funkciója, a fogalmak, a mértékek így nyernek értelmet, ezáltal válnak belsővé. Képes vagyok arra, hogy az egyik kezemmel a másikat, kezemmel a szememet észleljem, aminek következtében a működő szerv tárggyá, a tárgy pedig működő szervvé alakul át, említi Husserl azt a játékot, amit a gyermek az élete első éveiben, majd talán egy életen keresztül gyakorol. Az INPP gyakorlatprogram© ezt a megtapasztalást felhasználva a csecsemőkori mozgásfejlődés mozzanatainak gyakorolása, tudatos újra átélése és tudatos testgyakorlása által egyre pontosabb megismerést eredményez a testtel kapcsolatosan, a szubjektív-sajátszerű és az objektív-idegenszerű valójában. Illetve egyre mélyebben megismeri a test önmagát. „...az én, önkibontakozása során, „belülről” fogja föl saját „világát”, és másfelől a világot áthatva a világ „külsődlegességeinek” tagjaként ismer magára, és különbséget tesz önmaga és a „külvilág” között.”⁸ A mozgásprogram során a tudatos újratanulás során ezek a tapasztalatok – szubjektív/sajátszerű és az objektív/idegenszerű – kerülnek megerősítésre, ami a tudatosság útja, és egyben ilyen értelemben is egy tanulást segítő program, az idegrendszer tréningje saját kinestetikus tapasztalása által. Tanulás a saját testemben és a testemről. Ez a játék egy idő után egyre kevesebb jelentőséggel bír az emberek életében. A gyermekkorra jellemző cselekvéses tanulás – ami nem a hagyományosan értelmezett tanulás – egy folyamatos, játékos, spontán tapasztalatszerzés, ahol az objektív és szubjektív világ összemosódik. Ez a test, testrészek, szervrendszerek játéka a külvilággal. A testtapasztalatok, a külvilágból szerzett ingerek ebben az életkorban nagyrészt spontán, játékos módon kerülnek feldolgozásra, majd az iskolai környezetben válnak nyomatékosan irányítottá, szervezetté. A reflexkorrekciós mozgásprogram során a csecsemőkori mozdulatsorok átélésével az emlékezés, felidézés, újratanulás, kioltás mozzanatait éli át újra a gyermek.

Mint már említettem, a testreguláció, a szenzomotoros kapcsolatok és az interszubjektív interakció együttes játéka eredményezi a motoros képességek fejlődését. Nem hasítható szét a folyamat. Ez egy dinamikus rendszer, ami biztosítja az testtapasztalat szubjektivitását és a mozgás legideálisabb fejlődési menetét.

⁷ Merleau-Ponty, Maurice, *A látható és láthatatlan*. Budapest, L'Harmattan, 2007. p. 171.

⁸ Husserl, Edmund, *Karteziánus elmékedések*. Budapest, Atlantisz, 2000. p. 115.

SZAKIRODALOM

BODA DOMOKOS *Gyermekgyógyászat*. Budapest, Medicina könyvkiadó, 1985. ISBN: 9632413644

EDMUND HUSSERL *Karteziánus elmékedések*. Budapest, Atlantisz, 2000. ISBN: 963916545X

HORVÁTH LAJOS *Neurofenomenológia és a megtestesült elme*. Magyar Tudomány, 2011/11.

MAURICE MERLEAU-PONTY *A látható és láthatatlan*. Budapest, L'Harmattan, 2007. ISBN: 963968323X

Nietzsche *Im-igyen szóla Zarathustra*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, 1908. ISBN: 9360192616

SALLY GODDARD *Reflexek, tanulás, viselkedés*. Budapest, Medicina, 2006. ISBN:963 226 071 6

SALLY GODDARD *A kiegyensúlyozott gyermek*. Budapest, Medicina, 2009. ISBN:978 963 226 258 1

12

Számolás - mérés, számítás - mértan vagy matematika?

STÓKA GYÖRGY

BEVEZETŐ

Néhány hónap híján három évtizede dolgozom jelenlegi munkahelyemen, a sárospataki óvó- és tanítóképzőben; tíz évig csak matematikát és matematika tantárgypedagógiát oktattam, azt követően pedig – az informatika tanszék alapító tagjaként és első tanszékvezetőjeként – egy születőben lévő új tudományág, a számítástechnika/informatika szolgálatába szegődtem. Matematika óráim azóta is vannak, igaz, nem rendszeresen, csak amikor az intézetünk matematika-oktatói kapacitása éppen nem elegendő az előírt órák ellátásához. Csemegeként élvezem a matematika órák minden percét – más kérdés, hogy a hallgatóim arcán időnként nem ezt látom.

A matematika a kisiskolás korban a kedvelt tantárgyak közé tartozik; a tanítási órák látványosak, tartalmasak, játékosak és időnként meseszerűek. A tanító nénik, tanító bácsik aranyosak, mindig van valami érdekes a tarsolyukban, a gyerekek a számok országában kalandoznak, tízesével, ötösével, hármásával ajándékokat csomagolnak, parkettáznak, szőnyegeznek, mérnek, összemérnek, tortát szeletelnek, területrészeket satíroznak, színes papírból szép szimmetrikus alakzatokat hajtogatnak vagy nyírnak ki, készpénzzel, adóssággal, vagyonnal gazdálkodnak, nyitott mondatokat oldanak meg és halmazokról mondanak igaz vagy hamis állításokat. Az ügyesebbeket mindig megjutalmazzák, a lemaradókat segítik. Eközben a gyerekek szinte észrevétlenül megtanulnak eligazodni a világ mennyiségi és térbeli viszonyai között.

Ugorjunk néhány évet előre az időben! A középiskolások nagyobbik hányada a matematikatanulást nem sorolja a kedvenc elfoglaltságai közé. Sőt; olyanok is akadnak, akiknek minden matematika óra egy-egy rémálom! És a matematikát – legtöbbször a matematikatanárral együtt – ki nem állhatják.

Mi történt?! Hol szakadt meg az a folyamat, ami a kisgyermekkorban még olyan biztatónak indult? Ki vagy mi lehet az oka annak, hogy a kezdetben közkedvelt stúdiumból nemszeretem tantárgy lett?! A tanulóban keresendő a hiba vagy a tanárban? Vagy a matematikatanításban? Esetleg magában a matematikában?

Ezeknek a problémáknak eredtem neki három és fél évtizedes matematika tanítási tapasztalattal és némi elszántsággal ahhoz, hogy ilyen kérdéseket feszegetsek.

1. MINDENKI MÁST OKOL

Az alsó tagozatos tanítók véleménye egyöntetűen az, hogy a kisiskolás matematika a valóságról szól. Minden megfogható, érzékelhető, életszerű. Konkrétak a tárgyak, a személyek, a tulajdonságok, amivel egy-egy matematika probléma során kapcsolatba kerülnek a gyerekek. Öt ceruzához teszünk még három ceruzát, az osztálytársak közül kell kiválogatni a szemüvegeseket, fehér kiskockákból kell kirakni ugyanolyan hosszút, mint amilyen a bordó színű rúd, valódi dobókockával kell háromszor egymás után dobni, és megválaszolni azt a kérdést, hogy tíz dobássorozat esetén hányszor volt a dobott számok összege 11.

A felső tagozatban tanító kollégák az alsó tagozatos pedagógusokra hárítják a felelősséget; ahelyett, hogy „valódi” matematikát tanítottak volna, hogy alapvető törvényszerűségeket állapítottak volna meg a mennyiségi összefüggések között, megrekedtek a mesék birodalmában; hármas számrendszer helyett 3-as országba kalauzolták a gyerekeket, halmazok helyett az azonos tulajdonságú dolgok összességéről beszéltek. A nyitott mondatok – lényegében egyenletek, egyenlőtlenségek – megoldása helyett inkább összeadni-kivonni és szorozni-osztani tanították volna meg rendszeresen a gyerekeket.

A középiskolai matematikatanárok az általános iskolai alapokat hiányolják. Miért nem követelték meg a tanulóktól, hogy az előjeles számokat zárójelbe tegyék?! Hogyhogya nem sikerült megértetni az alsó- és felső tagozat összes osztályában a gyerekekkel, hogy ha egy halmazt az azt alkotó elemek közös tulajdonságával adok meg, akkor minden olyan tulajdonságú objektumnak „kötelessége” beletartozni ebbe a halmazba, és egyetlen olyan elem sem lehet a szóban forgó kupacban, ami nem rendelkezik ezzel a tulajdonsággal?!

A tanulók és az ő szüleik – természetesen – minden szinten a pedagógust okolják, aki nem magyarázza el rendszeresen az anyagot, mindig sietteti a diákokat, így aztán szegény gyerekeknek nemhogy a problémát megoldani, de még megérteni sincs idejük. Olyan tanár is akad, aki csak azzal a néhány tanulóval foglalkozik, akik meg tudják oldani a feladatokat, a többieknek még kérdezni sem szabad, mert akkor rájuk ripakodik, hogy már megint nem figyeltek eléggé...

Egy magasan kvalifikált pedagógus szülő véleménye szerint:

A világ változásaira nem jól reagáló pedagógusok az új tanulásszervezési módokat elvetik. Szegényes a módszertani kultúrájuk, a gyerekek félnek a folyton tekintélyt követelő tanártól, aki sok esetben nem képes differenciálni, nem nevelnek önálló gondolkodásra, felfedezésre. Hiába magas szintű a tárgyi tudásuk, ha az érzelmi intelligencia szintjük alacsony; és nem tisztelik a gyermekek másságát, különbözőségét. Nem találják a hangot a mostani gyerekekkel, pedig a korszerű oktatás megkívánja, hogy a pedagógus kommunikációja olyan legyen, ami a személyiséget gazdagítja, fejleszti. Vagyis a szülők véleménye alapján megfogalmazhatjuk, hogy a személyiségközpontú pedagógia szemlélete hozhat áttörést, mely újszerű kommunikációról beszél, ami a partneri viszonyt preferálja a pedagógus-nevelt viszonylatában.¹

Hol van az igazság?!

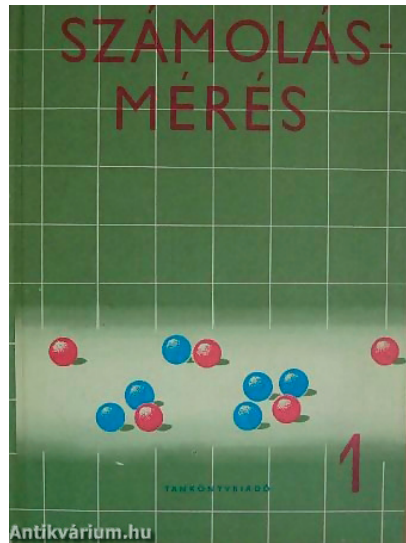
2. EGY KIS VISSZATEKINTÉS...

Kisiskolás koromban számolást és mérést, a felső tagozatban számtant és mértant tanítottak nekünk. A matematikával csak gimnazista koromban találkoztam, és egyetemista koromban ismertem meg alaposabban.

¹ Jaskóné Gácsi Mária, *A pedagógus-idea leírása*. (Megjelenés alatt.)

Valahol a szülői házunk padlásán még mindig ott porosodnak az általános és középiskolai tankönyveim, füzeteim; ha egyszer sok időm lesz, előszedem és átlapozom ezeket a fél évszázados, eredeti relikviákat. Most csak az Interneten kerestem meg néhány elérhető, antikváriumban megvásárolható régi tankönyvet: az elsős *Számolás – mérés*, illetve a hatodikos *Számtan – mértan* egészen jó állapotban maradt ránk.

Íme, az elsős könyv elülső borítója:

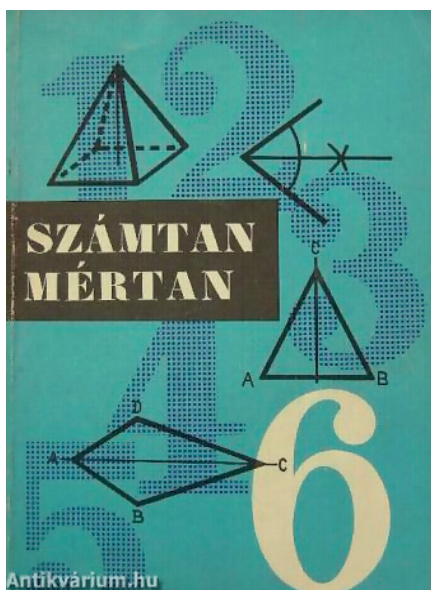
1. kép

Tekintsünk bele a tartalomjegyzékbe! Ugye, milyen egyszerű, mindenki számára érthető fogalmakat találunk benne?!

Számolás - mérés 1.	
Tartalom	
Alapfogalmak Mennyiségek viszonyítása	3
Ötig számolunk	14
Számjegyírás ötig	24
Tízig számolunk	30
Számjegyírás tízig	36
Bontás a tízes szám körben	42
összeadás, kivonás	46
Egyenlőségek átalakítása	64
A méter	78
A liter	79
A kilogramm	80
Kétféle számok	82
Az időt is mérjük	94
Római szám írás	96
Érdekes feladatok	98
Ismétlő feladatok	120

2. kép

A hatodikos könyv így nézett ki:

3. kép

Ennek a könyvnek a tartalomjegyzékére is vessünk egy pillantást; az alábbi kicsiny részlet alapján most is azt érezzük, hogy az „átlagos ember átlagos gyereke” számára is megfoghatók ezek a fogalmak.

Számтан - mértán 6.	
Tartalom	
Számтан	
Ismétlés	7
Természetes számok olvasása, írása, kerekítése	7
Mérés, mennyiségek	8
Alapműveletek	12
Törték	19
Tizedes törték	22

4. kép

Bizonyára tanulságos lenne többféle szempontból összehasonlítani valamelyik ma használatos tankönyvcsalád megfelelő tagjaival a korabeli könyveket, de jelen tanulmánynak nem célja egy ilyen vizsgálódás.

Az általános iskola befejezése után gimnáziumba kerültem; fizika tagozatos osztályba jártam, ahol a matematikai ismeretek elsajátítása sem okozott gondot egyik osztálytársamnak sem. A későbbi megállapításaim szempontjából fontosnak tartom megjegyezni, hogy mi egy válogatott társaság voltunk, nem jobbak vagy rosszabbak másoknál, de a matematikához, a fizikához és általában a reál tantárgyakhoz való affinitásunk meghatározóbb volt, mint a többieké.

A gimnáziumi éveket követően egyetemista lettem: matematika-fizika tanárszakon végeztem. Mire visszakerültem volt gimnáziumomba tanítani, már a közoktatás minden szintjén matematikával „sanyargatták” a nebulókat.

Néhány év középiskolai tanárkodás után kerültem jelenlegi munkahelyemre, az akkor még önálló főiskolaként működő pataki tanítóképzőbe, ahol a hallgatókkal együtt újratanultam az alsó tagozatos matematikát...

Mostanában – közel három és fél évtizedes matematika tanári múlttal – egyre gyakrabban eltöprengek azon, ment-e előbbre a világ azáltal, hogy napjainkban már az elsős kisdiák olyan matematikai problémákkal kénytelen megbirkózni, amivel mi annak idején csak a középiskolában szembesültünk. Vagy még ott sem...

3. MATEMATIKA A TANÍTÓKÉPZÉSBEN

A tanító szakos hallgatókat matematikára oktatni sajátos kihívást jelent. A más iskola-típusban tanító matematikatanárok hajlamosak némi szakmai fölénnyel beszélni rólunk, tanítóképzőben matematikával foglalkozó oktatókról és tanítványainkról. Mondjuk meg őszintén, ennek a megítélésnek van némi alapja. Egyrészt aki a tanítóképzőben találkozik ezzel a tárggyal – akár oktatóként, akár hallgatóként – az ennek a tudományterületnek csak egy igen szűk szeletével kerül kapcsolatba. Ilyen értelemben a matematika szakon elsajátított ismeretek jelentős része az évek során elhalványul az ember egyéb emlékeivel együtt. Másrészt a tanító szakos hallgatók között meglehetősen ritkán találkozunk országos középiskolai matematika versenyeken díjazott fiatalokkal. Az elméleti alapozás során a tanítványoknak való szakmai megfelelés sem jelent tehát különösebb megerőltetést a matematika szakos pedagógusok számára az ilyen típusú felsőoktatási intézményekben. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy egy kicsit más szempontú rálátást adunk a matematika egészére. Nem szabad megfeledkeznünk a matematika módszertanról sem, amit nem tud bárki az egyetem elvégzése után azonnal tanítani.

Az ideiglenesnek szánt, először 1970-ben megjelent, később sok változatlan kiadást megért tanítóképző intézeti matematika tankönyv a tanítóképző intézeti matematikaoktatás feladatait a következőképpen határozta meg: „...a matematikaoktatás a tanító szakképzés része, feladata a korszerű alsó tagozati tanításhoz szükséges ismeretek nyújtása. E tárgy keretében a mai matematika sok fontos kérdését még érinteni sem tudjuk. Arra törekszünk, hogy az adott lehetőségek figyelembevételével a halmazelméleti és matematikai logikai fogalmak bevezetésével tudatosítsuk a matematika különböző ágainak összefüggését, és elősegítsük a matematika egységét tükröző szemlélet kialakulását. Célunk elsősorban a matematika elemeinek tanulmányozása s a tudományos elveknek megfelelő matematikai-pedagógiai szemlélet kialakítása.” [1]

Jóllehet 1976-tól a korábbi tanítóképző intézetek főiskolaként működnek, sőt 1994-től négyévesre emelkedett a korábban hároméves tanítóképzés képzési ideje, a tanítóképzős matematika tantárgy tartalma lényegében változatlan maradt.

Az ún. alapképzésben az alábbi témaköröket dolgozzuk fel:

- halmazok, logika (gondolkodási módszerek alapozása);
- relációk, függvények, sorozatok (összefüggések, függvények, sorozatok);
- számtan, algebra;
- geometria, mérések;
- kombinatorika, valószínűség, statisztika.

A többi tantárgyhoz hasonlóan matematikából is vannak elméleti, és vannak tantárgypedagógiai vonatkozású stúdiumok. (Időnként próbálkoztunk a kettő integrált oktatásával, de abból nem sok jó származott.) Ezek mellett – mint a legtöbb alsó tagozatos tantárgy esetén – matematikából is szervezünk a hallgatóink számára gyakorlati képzést, melynek során előbb csak megfigyelőként vesznek részt az általános iskolai matematikaórákon, majd fokozatosan bekapcsolódnak a tanításba is.

4. MATEMATIKA AZ ÁLTALÁNOS ISKOLA ALSÓ TAGOZATÁBAN

Amint arra néhány bekezdéssel feljebb utaltam, a tanítóképzésben a matematikai tartalmak, tantervek, programok hosszú ideje alig változtak. Azt is megállapíthatjuk, hogy azóta a tanítóképzős, illetve az alsó tagozatos matematika tananyag között szoros és élő kapcsolat van abban az értelemben, hogy a jelenlegi hallgatókat pontosan azoknak a matematikai témaköröknek a későbbi tanítására készítjük fel, amely témakörök alkotják az alsó tagozatos matematika tananyagot. Az általános iskolai matematika tantervek, valamint az azokban bekövetkezett változások vizsgálatából azonban az is kiderül, hogy a tanítóképzés során korábban megszerzett matematikai kompetenciák egy elég hosszú átmeneti időszakban kevésnek bizonyultak az alsó tagozatos matematika tananyagának a kisgyermek számára történő átadásához.

5. AZ ALSÓ TAGOZATOS MATEMATIKA TANTERV

Az alsó tagozatos matematika tantervben a múlt század 70-es és 80-as éveiben jelentős változások következtek be. C. Neményi Eszter, a tanítóképzős körökben ismert matematika tantárgypedagógus egy 2002-ben született dolgozatában így ír erről:

„Az 1960-as években érvényben levő tanterv – törvényként – meghatározta azt a tananyagot és követelményrendszert, amit az általános iskolákban 1–4. osztályban tanítani, illetve egységesen teljesíteni kellett. [...]

Az 1962-ben Magyarországon megrendezett UNESCO-konferencia a matematikatanítás új irányát fogalmazta meg az 50-es évek végén kialakult ún. szputnyik-sokk hatására. Ennek nyomán világszerte elindult egy „új matek” mozgalom sok értékes kísérlettel, kutatással és sok tévúttal.

Hazánkban szintén többféle próbálkozás történt a tartalmak, módszerek, eljárások megújítására. Közülük az egyik legjelentősebb munkát Péter Rózsa és Gallai Tibor végezték, akik a középiskolai matematikatanítás jobbítására fogalmazták meg tankönyveiket.

Az általános iskolai kísérletek többsége nem érintette a tantervi anyagot, követelményeket. Varga Tamás volt az egyetlen matematika-didaktika kutató, aki a teljes általános iskolai tantervet és a módszereket egységes egészként ragadta meg és alkotott egy valóban új iskolát. Az ő koncepciói alapján 1963-ban kezdődött el az ún. „komplex matematikatanítási kísérlet” először két első osztályban [...].

Több éves kísérleti munka során 1972-re [...] elkészült az a tanterv, amelyet aztán (1974-ben) a minisztérium kiválasztott több tantervi elképzelés közül. [...] Újabb 4 éves kutatómunka következett. Ennek eredményeképpen jött létre az 1978-as új matematika-tanterv. [...]

Varga Tamás [...] javasolta, hogy az új tantervet ne vezessék be, hanem abban a tempóban „terjesszék el”, ahogy az alsó tagozatos pedagógusoknak sikerül azt megérteniük, elsajátítaniuk és saját pedagógiai hitvallásukkal összhangba hozni. [...] csak azt sikerült elérni, hogy nem egyik napról a másikra kellett minden elsős tanítónak bekapcsolódnia az új tanterv megvalósításába, hanem több lépcsőben [...]. 1978-ban vált minden 1. osztályos tanító számára kötelezővé az új matematika tanterv. [...]

A kísérleti időszakban igen intenzív segítséget kaptak a pedagógusok. Részt vettek hosszabb (kétszer egy hetes) bentlakásos felkészítésen és szoros, személyes kapcsolatban voltak a kísérlet irányítóival és egymással.

A kötelezővé tételt megelőzően az országban 20 helyen működött tanfolyami felkészítés több éven át. [...]

A bevezetés idejére természetesen már nem tudott minden tanító ugyanolyan alapos felkészítésben részesülni, s a kapcsolattartás is nehezebbé vált. A regionális továbbképzések ugyan minden tanító számára elérhető (sőt kötelezők) voltak, de a nagy létszámú hallgatóság már nem járhatta be a saját tapasztalatszerzés legfontosabb lépéseit sem. [...]

Az Országos Pedagógiai Intézet fontos feladatának tekintette a nyomon követést, a tapasztalatok összegyűjtését, az eredmények és hibák elemzését. A tapasztalatok alapján, a személyi és tárgyi feltételek figyelembe vételével 1986-ra elkészült a tanterv korrekciója és bevezetésének ütemezése [...].

Az első két évre tervezett munkálatok [...] megtörténtek, és a következő korrekciós lépés [...] is folyamatban volt, amikor elkezdődött a „nyitás” és a NAT² kialakításának sok éves munkálata a széles szakmai közvélemény bevonásával. [...]

A NAT értelmezésében, lebontásában általában eléggé magukra maradtak az iskolák, ami akkor vált igazán nyilvánvalóvá, amikor a saját pedagógiai programok és bennük a helyi tantervek kidolgozására került sor. Az OKSZI közreműködésével a minisztérium ún. mintatanterveket kezdett megjelentetni (eleinte „kerettanterv” elnevezéssel), amelyek választásával, adaptálásával „kiváltható” volt az iskola saját tantervének elkészítése.

Végül az ún. Kerettantervek³ létrehozásával – bizonyos mértékig – visszaállt egy központi irányítás a tantervek anyagának meghatározásában. Az alsó tagozatos matematika anyagban [...] a leglényegesebb változást az óraszámok jelentős csökkenése jelenti, ami azonban esetleg megkérdőjelezheti a felső tagozatban már feltételezett, sőt elvárt képességek és készségek kialakulását.” [2]

A központi tantervek, ajánlások fejlesztése, átdolgozása természetesen azóta is tart, mondhatni folyamatos. Biztosak lehetünk benne, hogy a NAT legújabb változata,⁴ illetve a Kerettanterv legutolsó elfogadott verziója⁵ sem marad sokáig érvényben.

² A Nemzeti alaptanterv bevezetéséről már az 1993-as közoktatási törvény rendelkezett, és magát a műveltségi területeket és követelményeket tartalmazó dokumentumot a kormány már 1995 őszén elfogadta, a tartalmi szabályozás rendszerének a NAT logikája szerint történő átalakulása több újabb dokumentum kiadását, új jogszabályok megalkotását, egy sor későbbi döntés meghozatalát feltételezte. A tartalmi szabályozás új rendszerét meghatározó jogi szabályozók között elsőként itt is a közoktatási törvény 1996-os módosítását kell megemlíteni.

³ Az oktatási miniszter 28/2000. (IX. 21.) számú rendelete a kerettantervek kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról.

⁴ A Kormány 202/2007. (VII. 31.) rendelete a Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról szóló 243/2003. (XII. 17.) Korm. rendelet módosításáról

⁵ Az oktatási miniszter 17/2004. (V. 20.) OM rendelete a kerettantervek kiadásának és jóváhagyásának rendjéről, valamint egyes oktatási jogszabályok módosításáról

6. A TANÍTÓKÉPZŐS MATEMATIKA TANÍTÁSI-TANULÁSI FOLYAMAT RÉSZTVEVŐI

6.1. A tanító szakos főiskolai hallgatók

Arany János korában néptanítónak lenni rangot jelentett. A paphoz és a pásztorhoz hasonlóan a tanítót is sorkosztón⁶ tartották. Igaz, akkor még a tanító volt a „falu esze”. Ha az egyszerű parasztembernek tanácsra volt szüksége valamilyen hivatalos ügyben, jogi perpatvarban – főleg, ha kérvényt, levelet is kellett írnia –, bizalommal fordulhatott a tanító úrhoz, ritkábban a tanító kisasszonyhoz.

Így volt ez még a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben is. A tanítók sokoldalú, jól felkészült pedagógusok voltak. Emlékszem, már másodikos gimnazista voltam, és a másodfokú egyenlet gyökei és együtthatói közötti összefüggésekre vonatkozó házi feladatokkal bajlódtam, de nem sikerült megoldanom valamelyik feladatot. Néhány száz lelket számláló szülőfalumban – ahonnét naponta bejártam a sátoraljaújhelyi gimnáziumba – nemhogy a diplomás, de még a középiskolát végzett ember is nagyon ritka volt. Ki mástól kérhettem volna segítséget, mint a faluban élő első osztályos tanítómtól. Megkerestem hát, előadtam a problémámat. Ő az osztályteremben lévő táblára kapásból felírta a másodfokú egyenlet megoldóképletét, majd a Viète-formulákat, és néhány perc alatt megoldotta a számomra gondot jelentő feladatokat.

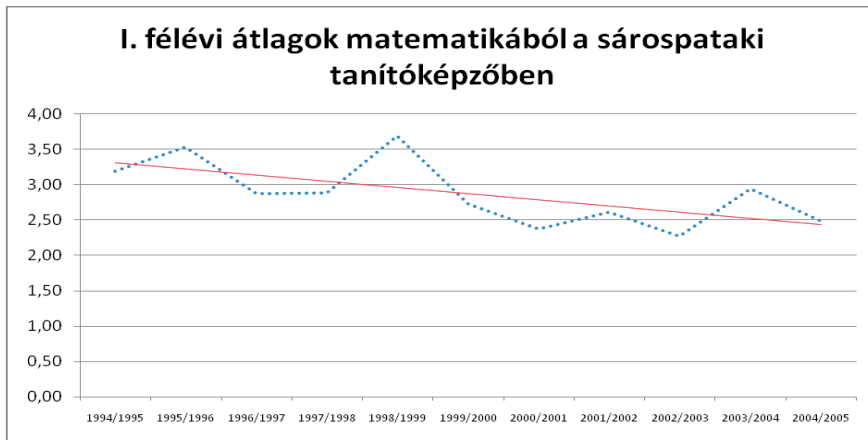
Ma kevés ilyen tanítót találunk. Mert a társadalmi megbecsüléssel együtt a tanítók felkészültsége is érzékelhetően csökkent. Magyarországon alaposan leértékelődött ez a hivatás. A közmegítélés szerint a középiskolát végzettek színe-java egyetemeken folytatja tanulmányait, s akit máshová nem vesznek fel, de mindenáron diplomát szeretne, az jelentkezik a tanító- vagy óvóképző főiskolák valamelyikére. Sajnos, ez napjainkra tapasztalható valósággá vált. Kettes-hármas középiskolai magyar, történelem, matematika, fizika és egyéb tantárgyi osztályzatokkal rendelkező fiatalok is bátorkodnak megcélózni ezeket a pedagógus pályákat. Pedig megítélésem szerint a legjobbaknak kellene erre a két hivatásra vállalkozniuk, hiszen a tanítónál csak az óvodapedagógus tud többet tenni a kisgyermek testi-lelki-szellemi fejlődéséért.

A fentebb említett okokból a tanítóképzőbe felvételt nyert hallgatók többsége igen gyenge matematikai felkészültséggel rendelkezik. Önmagában az a tény, hogy különböző típusú középiskolából érkeznek, még nem lenne probléma, hiszen a matematika törzsanyagát tekintve nincs olyan nagy eltérés a más-más profilú iskolák között. Nagyobb gondot jelent, hogy lényegesen eltérő mércével mérnek az egyes középiskolák, becsapva ezzel elsősorban a tanulót, másodsorban a környezetüket, és végül a felvételi rendszert. Gyakran előfordul, hogy egyik-másik gimnáziumból hozott jobb osztályzat lényegesen szerényebb tudást takar, mint némelyik szakközépiskolában érettségizett fiatal gyengébb, de realitásos érdemjegye.

Jóllehet elvileg már az elsőéves hallgatóink is minden olyan matematikai ismeret birtokában vannak, amire a módszertani képzésük épülne, ha biztosak akarunk lenni abban, hogy ehhez kellően szilárd alapokkal rendelkeznek, gyakorlatilag újra kell tanítanunk a korábban már felsorolt matematikai témaköröket. Ez viszonylag egyszerű feladatot, amolyan felzárkóztató, tudásszint-kiegyenlítő foglalkozásokat jelentene, ha a hallgatók többségének nem lenne olyan csekély a matematika iránti érdeklődése. Kicsit erősebben fogalmazva, a hallgatók igen jelentős hányada a matematikát már korábbi tanulmányai során sem szerette, a matematika tantárgynak a tanítóképzésben való jelenlétét is csak azért fogadja el, mert tudja, hogy az alsó tagozaton is van ilyen nevű tantárgy, amit neki is tanítania kell majd, ha – esetleg – ezen a pályán marad.

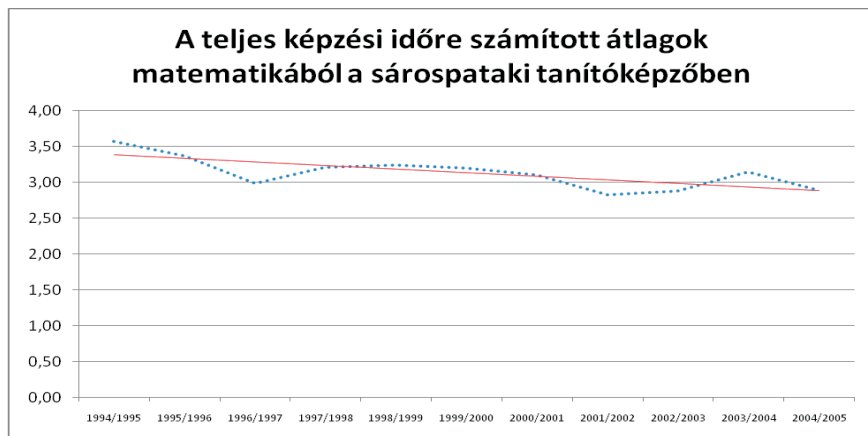
⁶ A sorkosztón élőknek minden nap más-más család gondoskodott az ételméréséről. Csak arra kellett ügyelniük, hogy el ne árulják, mi a kedvenc ételük, mert attól kezdve minden nap azt eheték volna - figyelmeztette „kollégáit” Arany János.

Annak igazolására, hogy egyre gyengébb matematikai előképzettséggel érkeznek hozzánk a fiatalok, készítettem egy kimutatást arról, hogyan alakult az 1994 és 2004 között kezdő tanító szakos hallgatók első félév végi matematika kollokviumi osztályzatainak átlaga főiskolai szinten. Megítélésem szerint ebben az eredményben még meghatározó, hogy milyen ismereteket hoztak magukkal hallgatóink a középiskolákból. Íme, a diagram:

A trendvonal alapján a vizsgált tízéves időszakban a matematika érdemjegyek átlaga közel egy osztállyal romlott!

Azt is tényként kell megállapítanunk, hogy a hallgatóink többségét a teljes képzési idő alatt a minimumszemlélet jellemzi; a lehető legkevesebb munkával szeretnének diplomához jutni. A mögötte lévő tudás sem izgatja őket különösebben. Matematikából sem akarnak többet tudni egy negyedikes-hatodikos kisdíáknál. Éppen ezért sokszor fölteszik a kérdést; miért tanítunk nekik komplex számokat, többismeretlenes egyenletrendszereket vagy valószínűségi változókat, hiszen nekik ilyenekre az alsó tagozatosok tanítása során úgyszem lesz szükségük. A teljes – négyéves – képzési ciklusra számított matematika átlagok – a tantárgypedagógiai osztályzatoknak köszönhetően – valamivel jobbak ugyan, mint az első féléves kollokviumi átlagok, de a trendvonal itt is erőteljes csökkenést mutat. Íme:

6.2. A tantárgypedagógusok

A tantárgypedagógus vagy más néven szakmódszertanos oktatók matematikából – általában – kiválóan felkészült, egyetemet végzett pedagógusok. Csakhogy nagy többségüket

nem erre az iskolatípusra képezték. Régebben létezett az Apponyi Kollégium,⁷ ahol tanító- és tanítónőképző intézeti tanári oklevelet kaptak a végzetek. Nekem pályakezdő tanársegédként még volt szerencsém találkozni ilyen végzettségű kollégával; Szerencsi Sanyi bácsi nevét ma is őrzik a tanító- és óvóképzős *Matematika* és *A matematika tanítása* című tankönyvek. A mai módszertanosok szinte kivétel nélkül csak „kívülről” figyelik az alsó tagozatos matematikatanítást. Persze, nem is tehetnek mást, hiszen többségüknek nincs jogosítványa az általános iskola alsó tagozatán való tanításhoz. Ehhez ugyanis tanítói diploma szükséges. A tantárgypedagógia órákon érintett problémák egy része nem valódi, nem életszerű, hanem erőltetett, mondvacsinált.

6.3. A pedagógiai patronálók

A pedagógiai patronálók neveléstudománnyal, pszichológiával foglalkozó főiskolai oktatók. Elvileg ők is jelen kellene, hogy legyenek minden ún. csoport előtti tanítási gyakorlati órán. Mostanában azt tapasztalom, többnyire ott is vannak. Korábban viszont ritkán találkoztunk velük a gyakorlati képzéseken. Hogy miért, annak az okát most ne kutassuk. Mindenesetre a pedagógiai patronálóknak az – lenne – a feladata a tanítási gyakorlatok során, hogy mind az előkészítés, mind a tanítást követő értékelés során hasznos tanácsokkal lássák el a hallgatókat, a szakvezetőket – sőt időnként a szakmódszertanos oktatókat is –, amennyiben úgy érzékelik, hogy az említettek nevelésméleti vagy lélektani ismeretei kissé elhalványultak az idők során.

7. A SZAKVEZETŐ TANÍTÓK MATEMATIKAI FELKÉSZÜLTSGE

A tanító szakos hallgatók gyakorlati képzése során egy-egy matematika bemutatón magam is tapasztaltam annak következményeit, amit C. Neményi Eszter fentebb idézett cikkében nagyon óvatosan úgy fogalmazott, hogy az 1978-as alsó tagozatos tantervek kötelező bevezetését megelőzően több éven át szerveztek ugyan tanfolyami felkészítéseket, de a bevezetés idejére már nem tudott minden tanító ugyanolyan alapos felkészítésben részesülni, és bizony a saját tapasztalatszerzés legfontosabb lépéseit sem járhatta be minden tanító. Vagyis napjainkban az alsó tagozatos pedagógusok egy része – szerencsére egyre kisebb része – nincs felvértezve komolyabb matematikai ismeretekkel. Ezért aztán ma is találkozhatunk még az alsó tagozatos matematikaórákon a tanító munkájában olyan hiányosságokkal, matematikai értelemben kezelhetetlen pontatlanságokkal, amelyek innen eredeztethetők. Pedig a tanítóképzés nélkülözhetetlen résztvevői a szakvezető tanítók. Többségük két-három évtizedes, kisebb hányaduk még ennél is hosszabb időtartamú gyakorlati tapasztalattal rendelkezik. Néhányan közülük még a régi típusú tanítóképző intézetben szerezték képesítésüket, speciálisan erre az iskolatípusra képzett tanáraiktól. Abban a korban, amikor matematikát még nem tanítottak a kisdiákoknak. Csak számolást és mérést. Halmazról, nyitott mondatról, valószínűségről szó sem esett az alsó tagozatban. (Ennek ma is érzékelhető hatásáról szólok egyik írásomban. [3])

---

⁷ Tanító- és tanítónőképző intézeti tanárok speciális képzőintézménye. 1887-től kezdődő előzmények után 1906-ban kapta a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól e nevét és új szabályzatát. Eszerint az Apponyi Kollégiumba a polgári iskolai tanítóképzőt sikerrel elvégzett nők és férfiak kérhették felvételüket, akik az egyetemen szaktárgyi, neveléstudományi és egyéb előadásokat hallgattak, a tanítóképzőkben, pedig tanítási gyakorlatot végeztek, rendszeres hospitálás után. A kétéves tanfolyam végén egyetemi és főiskolai tanárokból álló bizottság előtt vizsgáztak, s ennek eredményeként kaphattak tanító-, ill. tanítónőképző intézeti tanári oklevelet. 1928/29-ben az addig Budapesten működő intézményt Szegedre helyezték, s a korábbi előírásoknak megfelelően itt folytatta tevékenységét, szoros kapcsolatban állva a szegedi egyetemmel. 1949-ben – a tanítóképzés átszervezésével – megszűntették.

8. AZ ALSÓ TAGOZATOS GYEREKEK VISZONYA A MATEMATIKA TANTÁRGYHOZ

Az általános iskolai matematika tantervek kapcsán (is) essék néhány szó azokról, akik nélkül nincs tanítási óra, akikért minden erőfeszítést érdemes megtennünk, hogy pedagógus tevékenységünknek értelme legyen – a gyerekekről.

Az alsó tagozatos gyerekek még őszinték, nyitottak, minden iránt érdeklődőek. Észre sem veszik, hogy mi, felnőttek – merő jó szándékból – módszeresen megfosztjuk őket a gyermekkoruktól. Azon felbuzdulva, hogy a kicsi gyerekek szinte mindent képesek megtanulni, olyan ismeretekkel bombázzuk őket az iskolákban, amivel igazán várhatnánk még néhány évet. Sőt; ezen ismeretek nagy részére soha az életben nem lesz szükségük. *Vekerdy Tamás*, az ismert pszichológus, oktatáskutató szerint „*az eminens is öt év alatt a hetvenöt százalékát felejt el annak, amit oly jól tudott, ha nem használja folyamatosan megszerzett tudását.*” [4]

Az *iskola betegít?* című könyvében *Vekerdy* „*egészen odáig jut el a gondolkodásban, hogy az az iskola, amely ki akarja kényszeríteni a gyerekekből a teljesítményeket, amely a 'felejtésnek tanít', szorongások, neurózisok forrásává válik, és nemcsak pszichésen, hanem szomatikusan is megbetegít.*” [5]

Fenti megállapítások természetesen a matematikai ismeretekre is érvényesek. Közvetlen tapasztalataim alapján magam is korainak és értelmetlennek tartom bizonyos matematikai ismereteknek az alsó tagozatban történő átadását, ezért lehetőségeim szerint az összes fórumon tiltakozom a gyerekek túlzott terhelése ellen. Ideje lenne elgondolkodni azon, hogy érdemes-e ennyi mindent a nyakukba zúdítani a kisiskolásoknak, vagy inkább az életkori sajátosságokat jobban figyelembe vevő iskolákat kellene teremteni, s ahhoz igazított, értelmes, az életben valóban hasznosítható ismereteket tartalmazó tananyagokat alkotni. S ezeket az ismereteket olyan módon közel vinni a gyerekekhez, hogy élvezzék az ismeretszerzés folyamatát is, eredményét is.

Az előző bekezdésben tett kijelentésemet fenntartva, sok-sok alsó tagozatos tanítási órán való hospitálás alapján úgy vélem, hogy a matematika a tanterv túlméretezettsége ellenére a kisiskolások legkedveltebb tantárgyai közé tartozik. Az órák színesek, a nebulók sok új, érdekes ismeretre tesznek szert, a tanító néni vagy bácsi a feladatokat meseelemekkel keveri, ugyanakkor a problémák és az azok megoldásaként kapott eredmények valóságok, megfoghatóak. A gyerekek élvezik az órai munka minden formáját, a közös kiscsoportosat is és az egyénit is, sokat lehet versengeni egymással, a problémamegoldás sikerélményt nyújt, az összefüggések felismerése örömet okoz. Az alsó tagozatos tanulók szinte kivétel nélkül szeretik a tanító nénit vagy bácsit, és általában kedvelik a matematika tantárgyat.

A problémák többnyire akkor jelentkeznek, amikor pedagógusváltás következik be; harmadik vagy ötödik osztályos korban. Az új tanító vagy tanár az eddig megszokottól eltérő módszerrel tanít, más tempót diktál, másként reagál a gyerekek visszajelzéseire, esetleg nem törekszik arra, hogy minden tanuló megértse és kellően elmélyítse a frissen kapott ismereteket, legfőbb célja, hogy a tantervi előírásokat maradéktalanul megvalósítsa. A gyerekek egyre több összefüggésről jelentik ki, hogy „Nem értem!”, fokozatosan és egyre nagyobb mértékben lemaradnak az élbolytól, sorozatos kudarcélményben van részük, már nem élvezik a matematikaórákat, sőt számukra egyre elviselhetlenebb a matematikaórákon való részvétel, félelmeik, szorongásaik támadnak, s bekövetkezik az, amiről *Vekerdy Tamás* a fentebb már idézett művében beszél; az iskola megbetegíti a tanulókat.

Mindezek a gondok a jövőben várhatóan növekedni fognak, hiszen – amint ez az előző fejezetekből is kiderül – egyre gyengébb felkészültségű, a tanulás iránt egyre kisebb érdeklődést mutató hallgatókat veszünk fel a tanítóképzőkbe (is). Óriási a pedagógusképző – ezen belül kiemelten a tanítóképző – intézmények felelőssége abban, hogy milyen kompetenciákkal vétezi fel a következő évtizedek tanítóit, tanárait.

9. AHOGYAN ÉN LÁTOM...

Mi azért szeretjük a matematikát, mert szeretjük a szépet, és a matematikát szépnek találjuk. Talán nem lényegtelen körülmény, hogy értjük is.

Mások pedig nagy valószínűséggel azért nem szeretik a matematikát, mert nem találják szépnek, nem érdekli őket, talán nem is értik, és lehetséges, hogy ez utóbbiról nem is tehetnek. Mi – matematikatanárok – pedig csak azért is meg akarjuk nekik tanítani a matematikát is...

Ha szétnézünk az iskolákban, azt látjuk, hogy a pedagógusok nagyobbik hányada tankönyvet tanít. A tankönyvpiacra pedig a bőség zavara tapasztalható. Peller József szerint: „...*ma kísért a tananyagcsúszás veszélye. A tankönyvírók [...] gyakran engednek a csábításnak, és a felső tagozatról feladatokat, fogalmakat, gondolatmeneteket, sőt témaköröket húznak le.*”¹

Szerény véleményem szerint a leendő alsó tagozatos pedagógusoknak még kevésbé sikerül majd megérteniük és elsajátítaniuk az „új” tantervben foglaltakat. Talán meg kellene próbálni az alsó tagozatban matematika helyett újra számolást és mérést tanítani, ezzel egyidejűleg drasztikusan csökkenteni az ismeretanyagot, és – normatív finanszírozás ide vagy oda – az arra alkalmatlanokat nem engedni a tanítói pályára...

HIVATKOZOTT IRODALOM

- [1] BORSODI ISTVÁN – GÖNDÖCS LÁSZLÓ *Matematika a tanítóképző intézet első évfolyama számára*. Kilencedik kiadás, Budapest, Tankönyvkiadó, 1983. p. 5.
- [2] C. NEMÉNYI ESZTER – SOMFAI ZSUZSA *A matematika tantárgy helyzete és fejlesztési feladatai*. A tanulás és tanítás helyzete, 2002. január 25. [online folyóirat] a <http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=tantargyak-tobbek-matematika> címen; Internet, 2008. szept. 20.
- [3] GYÖRGY STÓKA *Some Ideas on the Use of Set Language in the First Classes of Elementary School. Advanced Logistic Systems, Theory and Practice* (Serially publication of the Department of Materials Handling and Logistics of the University of Miskolc), Miskolc, 2009. (Elfogadva.)
- [4] *Matadorok előnyben – Kerekasztal beszélgetés a szelekció ellentmondásairól a magyar iskola-rendszerben*. Új Pedagógiai Szemle, 1997 szeptember. [online folyóirat] a <http://www.epa.oszk.hu/00000/00035/00008/1997-09-np-Kerber-Matadorok.html> címen; Internet, 2008. szept. 21.
- [5] SCHÜTTLER TAMÁS *Egy megszállott pszichológus intő figyelmeztetései – Vekerdy Tamás: Az iskola betegít? című könyvéről*. Új Pedagógiai Szemle, 2004/06. [online folyóirat] a <http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=2004-06-kf-Schuttler-Egy> címen; Internet, 2008. okt. 31.

¹ Peller József, *A matematikai ismeretszerzés gyökerei*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2003. ISBN 963 463 627 6

13

Vizuális alkotástípusok kommunikációs szerepe. Képrendszerező kutatások történeti kapcsolódásokkal

SÁNDOR ZSUZSA

A sok ezer éves múltra visszatekintő képi kommunikációs kultúra szerepe mára, a képprobbanás korára felértékelődött. Az ember megismerési színtereit a kommunikációs technológiák – közöttük a képi kommunikáció – fejlődése vezérli. *A képek valamilyen kommunikációs cél érdekében jönnek létre és társadalmi kommunikációs feladatokat látnak el.* A vizuális alkotások néhány archetípus körül, illetve az archetípusok típusokra és alkotásfajtákra tagolódó változatosságában jöttek létre az ember történelme folyamatában és sokasodnak ma is.

Az egyik archetípus a *látványleképező ábrázolás*, amely – a többi alaptípushoz hasonlóan – a történelemben azonos jellegzetességeket mutat, legfeljebb koronként stiláris jellemzőket ölt magára.

A dolgozatban a látványleképező ábrázolásra fókuszálok, de e mellett néhány más képtípus fontosabb jellemzőibe is betekintek – kiemelten kezelve a Sárospataki Nagykönyvtárban végzett kutatómunkámra épített történelmi vonatkozásokat és a fotó sokféle szerepét.

1. KOMMUNIKÁCIÓ – VIZUÁLIS KOMMUNIKÁCIÓ

Társadalmi kommunikációs aspektusból közelíték a témámhoz, elsősorban *Horányi Özséb* a *participációs kommunikáció* felfogása és *Szecső Tamás* *társadalmi kommunikációról* írott megállapításai alapján.

Horányi egyik kulcsfogalmát, az *intézményt*² vizsgálva a következő megállapításokat teszem a vizuális kommunikáció és a társadalmi kommunikáció intézményi kapcsolódásáról:

1. a vizuális kommunikáció az ember mint társadalmi lény történeti formálódásában kialakult intézménye a vizualitás,
2. speciális, kultúrákhoz és civilizációkhoz kötött vizuális kommunikációs intézmények a vizuális művészetek,

---

² Horányi Özséb (szerk.), *A kommunikáció mint participáció*. Budapest, AKTI – Typotex, 2007. p. 17.

3. a mindennapi élet, a tudományok, a moralitás, a vallás, a jog, a gazdaság, a politika intézményi területein a vizuális kommunikáció az ágensok problémamegoldó szándékai vagy céljai szerint van jelen.

A vizuális kommunikáció behatol a társadalmi funkciókba és itt sajátosság, alapvetően *fizikai térként megmutatkozó vizuális kommunikációs színtereket* hoz létre.

Szecsckó a kommunikáció társadalmi funkcióit sorolva az ún. MacBride-jelentésre hivatkozva nyolc funkciót közöl³. Ezek mellé rendelem a vizuális kommunikáció egyes változatait (vizuális kommunikációs színtereket), amelyek betöltik a funkciókat vagy szolgálják megvalósulásukat. (Előzetesen megjegyzem, hogy ugyanaz a vizuális kommunikációváltozat több társadalmi funkciót is szolgálhat.)

társadalmi funkció	<i>a társadalmi kommunikációs funkciót szolgáló vizuális kommunikációváltozat (vizuális (is) kommunikációs színtér)</i>
tájékoztatás	a vizuális jelek a társadalmi élet minden területén a tömegtájékoztatás területén (a média egésze a szóróanyagoktól a folyóiratokon át a televízióig és internetig) a legkülönfélébb típusú képzalkotások személyek és közösségek információközlésének vizuális vonatkozásai testbeszéd
motiváció	vizuális reklám testbeszéd vizuális szemléltetés
vita és eszmecsere	tudományos kutatások vizuális vonatkozása politikai kampányok vizuális arculata
szocializáció	a település, a lakás (mint vizuálisan is ható élettér) és a tárgyak társadalmi csoportok és az egyén vizuális jellemzői és jelrendszerei az egyén teste
oktatás	vizuális szemléltetés vizuális tapasztalatok szerzése és ismeretközlés vizuális kompetencia, képességek, gondolkodás fejlesztése
kulturális fejlődés	múzeumok, kiállítóhelyek, digitális gyűjtemények: az egész emberalkotta képi világ (benne vizuális művészetek is) kulturális termékek képanyaga (vizuális összetevője)
szórakoztatás	szórakoztató kulturális jelenségek vizuális összetevői vizuális játékok
integrálás	különböző társadalmi csoportok testi-öltözködésbeli jelrendszere, a téma vizuális bemutatásai, dokumentumai

1. A társadalmi funkciók és a vizuális kommunikációs színterek kapcsolata. (Ábra: Sándor)

A kommunikáció (és a vizuális kommunikáció) mélyen behatol az ember történetébe.

Nyíri Kristóf az ember megismerési színtereit a kommunikációs technológiák fejlődésének tükrében egy időrendi rendszerben látja. A kultúra változásában több szempontból is igen jelentős szerepe van a képeknek. Egyik írásában a McLuhan köréből eredő kultúra-periodizációt idézi, amely szerint négy szakaszra osztható a kommunikációs technológiák története:

1. elsődleges szóbeliség; 2. írásbeliség; 3. könyvnyomtatás; 4. „másodlagos szóbeliség”, amelyet az elektronikus információ-feldolgozás és -továbbítás hozott létre.

Korábban ő is elfogadta ezt az osztályozást – írja –, ma már azonban egy differenciáltabb megkülönböztetés-listát javasol:

³ Szecsckó Tamás, *A tömegkommunikáció társadalmi hatásai. Bevezetés a tömegkommunikáció szociológiájába*. Budapest, Oktatókutató Intézet, 1994. p. 8.

1. mimetikus kommunikáció, „jó okunk van feltételezni, hogy a nyelv először mint vizuális jelrendszer alakult ki”
2. az elsődleges szóbeliség kultúrája, „a társadalom által birtokolt tudás [...] nagytekintélyű szövegek állandó ismételtetése során bevészt, könnyen felidézhető formulákban raktározódik”
3. képi kommunikáció „a legkorábbi barlangfestményektől az ősi piktogramokon és középkori és modern rajzokon át a fényképezésig és a XX. század ikonikus szimbólumaiig”
4. ideogramok (hieroglifák)
5. szótagírás és alfabetikus írás
6. tipográfia (könyvnyomtatás)
7. másodlagos szóbeli kommunikáció kora (a távirótól a videóig)
8. számítógépes kommunikáció, amely „felhasználók hálózatát teremti, akik egymással *multimediális* dokumentumokat váltanak”.⁴

Vegyük észre, hogy a fentebbi rendszer nem lineáris, mivel több pontján sávosan vagy még inkább tölcészerűen egymásba hatoló elemeket tartalmaz. A képi kommunikációt (a képkorszakot) kiragadva azt látjuk, hogy együtt él a hieroglifikus korral és az írás korszakával, lefedi a könyvnyomtatás idő-szakaszát, vígan tovább él és új lendületet kap a fotó, a videó és a multimédia (vagyis a technikai kép) korában.

Nyíri Kristóf számos írásában és előadásában vallja, hogy „az emberek elsősorban képekben gondolkodnak, s csak azután a szónyelvben”. Az ősi kultúrákban az írásbeliség előtt az elbeszélő nyelvet a metaforák éltetik, amely „képekből táplálkozik s képeket táplál”. Történetileg úgy látja, hogy „az alfabetikus írásbeliség kibontakozásával nemcsak a szóbeli nyelv, hanem a képek is alárendelt helyzetbe kerülnek.”⁵ A mai korban, a számítógépes technológia mindent átható világában pedig a képiséget tartja alkalmasnak az „elvonat-gondolati kommunikációra”.

Nyíri Kristóf gondolata egyúttal nagyszerű átváltást is jelent számomra, hogy átlépjek a gondolkodást és a képeket bekapcsoló evolúciós áramkörbe.

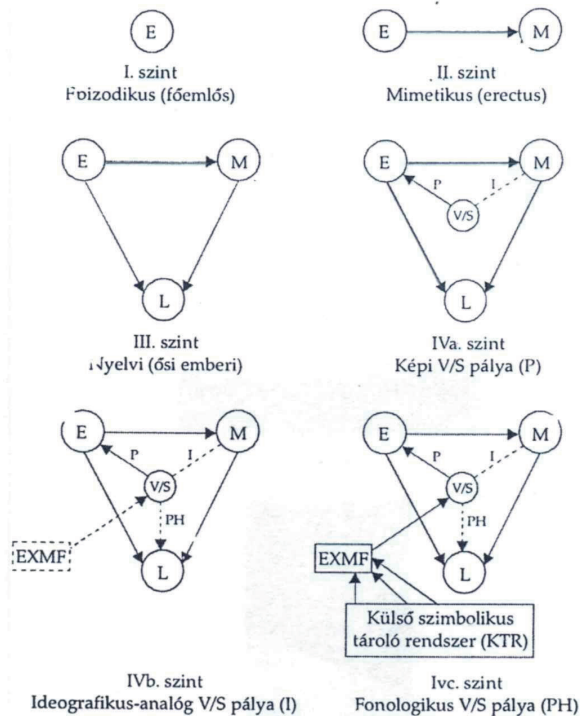
Az *evolúciós megismerés-elmélet* egyik jelentős gondolkodója *Merlin Donald*. Témám szempontjából azért fontos, hogy foglalkozzam *A gondolkodás eredete* című könyvének néhány elemével, mert úgy vélem, a vizuális gondolkodás mélyen az ember fejlődéstörténetében gyökerezik. Ehhez a feltevéséhez pedig Donald nagyon jó támpontokat szolgáltat, mivel egyszerre támaszkodik a kísérleti pszichológiai, az idegtudomány, illetve az emberi kultúra evolúciójához kapcsolódó etológiai, evolúciós pszichológiai és régészeti eredményekre. Felfogásában az ember egyszerre természeti (vagy biológiai) és kulturális lény. Az emberré válás folyamatában átalakul az ember idegrendszere és az életmódja, ebből formálódik a kultúra. Donald úgy véli, hogy a modern emberi elme a főemlősökéből adaptációk sorozatával alakult ki, mindegyik adaptáció egy-egy új reprezentációs rendszer megjelenéséhez vezetett. „Az egymást követő reprezentációs rendszerek mindegyike sértetlenül megmaradt jelenlegi mentális architektúránkban”. A modern elme szerinte nem más, mint a „fejlődés korábbi állomásainak kognitív maradványaiból összeálló mozaikstruktúra”; a korábbi eredmények tehát megőrződnek a kognitivitás működésében.

Donald a kognitív evolúció négy szintjét állítja fel, amelyet három adaptációval magyaráz, az első két adaptáció biológiai, de a harmadikat logikai szükségszerűségként veti fel a modernebb emberekre, és ez nem biológiai, hanem technológiai.

⁴ Nyíri Kristóf, *Idő és kommunikáció*. Világosság, 2007. 4. p. 34.

⁵ Nyíri Kristóf, *A gondolkodás képmélete*. Szöveg és kép c. fejezetben. <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/filoz/képelm>

1. Adaptáció: a nyelvet megelőző kognitív változás. Lényege az emberszabásúak elmozdulása a Homo erectus kultúrájának szintjére. Az erectus kultúra intellektuális fejlődésének, a minőségi áttörésnek kulcseménye: megjelent „az emberi reprezentáció legegyszerűbb szintjének, az események utánzásának vagy újraeljátszásának képessége”, ez a mimetikus kultúra. Az 1. adaptációval létrejövő II. szint közbülső az emberszabású és a modern ember között, ennek világosan kirajzolódó nyomai ma is megvannak az ember kognitív struktúrájában.
2. Adaptáció: az erectus kultúrájából a Homo sapiens kultúrájába való átalakulás, az ember vokális készsége, ebben a modulációs aspektus, az utánzás képességével vezet el a nyelvhez. Ezzel befejeződik a modern ember biológiai evolúciója, a folyamatban kulcsemény: „az emberi beszéd rendszerének megjelenése volt, beleértve a narratíva létrehozásának és dekódolásának teljesen új kognitív képességét is”.⁶ Így létrejött az evolúciós fejlődés III. szintje.
3. A harmadik átmenetet mutatja: „a vizuális szimbolizmus és a külső memória megjelenése”. A „külső szimbolikus raktározás” a kognitív struktúra változása. Ez a kognitív struktúraváltozás a IV. szintet eredményezi, amelyen a külső raktározó közeg nagy fontossággal bír. Megállapítja, hogy „a modern ember kognitív felépítésének számos jegye, melyek közül a legnyilvánvalóbb az olvasás, ezen a szinten ered”.⁷

2. A gondolkodás evolúciós szintjei Donald szerint. IV. szint, amely a külső emlékezeti tára és a gondolkodás kapcsolatát három mozzanatban (a-b-c) tárgyalja. Az ábra forrása: Donald, 2001. p. 268., változtatás nélküli közlés.

⁶ Donald, Merlin, *Az emberi gondolkodás eredete*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001. p. 21.

⁷ Donald, Merlin, *Az emberi gondolkodás eredete*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001. p. 29.

Témám irányából engem a vizuális gondolkodás érdekel, minden gondolkodási szinten szeretném kimutatni a vizualitás terén a változásokat.

Az I. szinten, amely 2 millió évvel korábbi időszakasz, a durva tárgykészítés volt a jellemző. A II. szinten a Homo erectus finom tárgyakat, szerszámokat készített és fedél alatt élt – ez mintegy 1,5 millió évvel ezelőtti időszak. A III. szinten a nyelvhasználat kialakulása mintegy 2–300 ezer évvel (más kutatók szerint mintegy 50 ezer évvel) ezelőttre tehető. Az eszközkészítés és a gondolkodás együtt fejlődött, a Homo sapiensnél a nyelvhasználat ebben a már működő folyamatban formálódott ki. A IV. szinten a külső vizuális emlékezeti tár robbanásszerű bőséget produkál. Donald értelmezi a „képszerű reprezentáció” változását. A kései felső paleolitikumig a tárgykészítésen kívül a következő vizuális megjelenítések léteztek: testdekoráció, sírdekoráció, tárgyak elrendezése. A testfestést Donald szerint a legkorábbi ősemberek is használták és ezt egy Nizza környéki körülbelül 300 ezer éves sárga, barna, piros és lila okkerdarabokból álló lelet bizonyítja. Ezeket a vizuális megnyilvánulásokat azonban nem nevezi szándékoltaknak, legfeljebb a tárgyak – alapvetően általában rituális helyzetben történő – tervszerű elrendezését jelöli meg a vizuális szimbolikus gondolkodás nagyon korai előfutáraként. (Donald gondolata szerint tehát a díszítő funkció nem szándékolt ábrázolás.) A kései felső paleolitikumban, körülbelül 40 ezer évvel ezelőtt megszorodtak a karcolt és faragott ábrázolásokat tartalmazó csontok, rajtuk állatok ábrázolásaival. Mintegy 10–20 ezer évvel ezelőtt „formázott szobrocskák és barlangfestmények” születtek. Ezekben a mitikus-narratív tematika, majd a bronzkorban a képi hasonmás megjelenése egy vizuoszimbolikus áttörést vagy újítást mutat. Azaz a kognitív evolúció IV. szintjén egy ideografikus vizuoszimbolikus pálya jött létre a gondolkodásban. Ennek lényegét a „természetüket tekintve képszerű” alkotásokban látja, melyek többsége „állatok két-vagy háromdimenziós reprezentációja”. A Kr. e. 4. évezredben a fonetikus abc feltalálásával pedig kialakult egy fonologikus vizuoszimbolikus pálya, vagyis a külső emlékezeti tárolás egy új formával tovább bővült, és egyben szerepe megerősödött.⁸ Megállapítja, hogy *a vizuális megismerési képesség nem kultúrafüggő*, mert a vizuális pálya fizikai alapjai megvannak az agyban (példája: az írástudatlan meg tud tanulni írni-olvasni). Értelmezésében ez a modul nem helyhez kötött, hanem funkcionális.

Donald a kognitív evolúcióban a nyelvnek óriási szerepet tulajdonít, mivel a nyelv megjelenése új, a nyelvtől függő gondolkodási képességeket hozott létre – ez a tudományos irodalomban általánosan elfogadott nézet. Azonban az előző tézist sajátos megvilágításba helyezi és könyvében kijelenti: „Ebből következik, hogy a modern embernek legalább kétfajta gondolkodási képessége van: egy, amely nem függ a nyelvtől és így ősi, a másik az, amely függ. A nyelv jelentésbázisa Darwin szerint nyelven kívüli, ezért nem nyelvi reprezentációink legalábbis meg kell hogy egyezzenek világreprezentációinkkal a nyelvben.”⁹ Donald egy koherensnek tűnő rendszert állít fel és meggyőzően bizonyítja a nem nyelvi és a nyelvi gondolkodás különbségét, evolúciós összeszövődését és a különbségek megőrződését. Témám irányából azonban bennem számos kérdés merül fel, ezek közül most csak egyet jelzek öviden: véleményem szerint a kezdetektől, azaz a tárgykészítéstől (még pontosabban a tárgyhasználatától) indulva beszélhetünk külső emlékezeti tárházról, mivel a már megalkotott tárgyak használata és akár pusztán szemlélése az újabb tárgyak alkotását egy tanulási folyamatban befolyásolta. *Úgy gondolom tehát, hogy az emberalkotta világ a kezdetektől fogva az emberi elme külső tárházaként is működik*, és maga a tárház lesz – az elmével párhuzamosan – egyre gazdagabb, vagy, ha úgy tetszik, komplexebb.

Nem folytatom tovább a kultúrtörténeti és evolúció-elméleti bemutatásokat, témám szempontjából a fentebbi bepillantás vélhetően elegendő. Javasolom, fogadjuk el, hogy *a vizuális gondolkodás és a vizuális kommunikáció az ember-lét része, a történeti embertől elválaszthatatlan.*

⁸ Donald, Merlin, *Az emberi gondolkodás eredete*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001. pp. 246-48.

⁹ Uo. p. 51.

2. KÉPRENSZEREZÉS. ALKOTÁSTÍPUSOK ÉS ÁBRÁZOLÁSI MÓDOK KOMMUNIKÁCIÓS SZEREPE

A vizuális alkotások általános rendszerezését még nem hozták létre, vagy legalábbis számomra nem ismert, de a legkülönfélébb szakirodalmakban találok olyan gondolatokkal, amelyek a képrendszerzés egy-egy részkerésével foglalkoztak.

Baudrillard a tárgyakat az ember és környezete viszonylatában, összetett rendszerében vizsgálja. *Roland Barthes* ugyan nem képfajtákat taglal, hanem a divat vizsgálata kapcsán foglalkozik egyetlen komplex vizuális alkotás, a ruházat (vizuális és egyéb, pl. anyagi) összetevőivel, de áttételekkel egyes meglátásait – úgy vélem – hasznosíthatom a vizuális alkotások típusainak, családjainak megtalálásában. *Sontag* könyvének mellékletében egy átvett fotórendszerzést közöl. Ez a rendszer „a fényképezés területei” szerinti (mint a cím közli is), de technikai válfajokat is sorol benne, tehát keveri a technikai és a képkészítési cél vagy szándék szerinti változatokat. *Mitchell* a *Mi a kép?* című tanulmányában a reprezentációelmélet szemléleti alapjáról a „grafikus kép” alatt a következőket sorolja: „festmény, szobor, design”.¹⁰ Nem rendszerező igénnyel, hanem vélhetően példaként sorakoztat, de a vizuális művészettről való tágas gondolkodásra ösztönzést látom benne. *Ivins* *A nyomtatott kép és a vizuális kommunikáció* című könyvében többször is előbukkannak a vizuális alkotásokra vonatkozó tagolások, de az előző szerzőkhöz hasonlóan ő sem ad tiszta rendszerezést a „képi tények” osztályozásával foglalkozva.¹¹ Vizuális kijelentéseknek nevezve, típusaikra az osztály fogalmat használva a „szerszámkészítő részére megrajzolt ábrától” a „golyót kilövő pisztoly” beazonosítására szolgáló „mikroszkópikus fénykép” tartó skálán helyezi el őket. Jellemzőként sematikus és egyéni jellegzetességre törekvő darabokról beszél.¹² Még hivatkozhatnék számos (részleges) képrendszerzéssel foglalkozó szerzőre vagy forrásra és különösen a fotóval kapcsolatban lehetséges felmutatni virulens anyagot. Azonban koherens felépítésűt, a képi világ egészére irányulót nem találunk közöttük.

Az ember tevékeny lényként értelmezésének szerves részét jelentik az *alkotói célok*. Ezek maguk és a kép egyéb összetevőinek (mint például ábrázolási téma, ábrázolási konvenciók) célok érdekében történő megválasztása együttesen *a kép egészét áthatják*, ugyanakkor társadalmilag befolyásolt, „kívülről ható” tényezők is.

A *képcsaldók* létezéséről, kialakításáról alapvetően a képkészítési célok szerint gondolkodom, úgy vélem, ez lehet az átfogó rendszerezés alapja, mivel minden alkotás valamilyen alkotói cél vagy szándék szerint születik meg. A képkészítési célok a rendszerezés legelső szintjén eredményezik, amely szint egyúttal a legjobban átfogó is. A képkészítési célokhoz szigorúan vett módszertani eljárásaként a *képkészítési módok*, vagyis az objektivitás és a szubjektivitás, kissé más megközelítéssel a ráció és az emóció, megint kicsit máshogyan az ábrázolás és a kifejezés dichotómiái felől történő osztályozás társul.

Úgy gondolom, egy képkészítési cél alapvetően személyes vagy közösségi lehet.

Értelmezésben a *személyes ént* a kép kifejezés-tartalma, a *társadalmi és a szakértő ént* pedig az *ábrázoló*-tartalma jelenti, amely tényrögzítő, tárgyilagos közeledés a világhoz.

¹⁰ Mitchell, W. J. T. *Mi a kép?* In: Bacsó Béla (szerk.), *Kép, fenomen, valóság*. Budapest, Kijarat Kiadó, 1997. p. 339.

¹¹ Ivins, William M., *A nyomtatott kép és a vizuális kommunikáció*. Budapest, Enciklopédia Kiadó, 2001. p. 10.

¹² Uo. pp. 40-41.

közérthetőség	—	egyéni értelmezés
társadalmi csoportok	—	individuum
ráció	—	emóció
objektivitás	—	szubjektivitás
ábrázolás	—	kifejezés
praktikus	—	nem praktikus
mindennapi élet	—	kitüntetett élethelyzetek

3. A képváltozatok rendszerezési szisztémájának dichotómiái. (Ábra: Sándor, 2003, módosítással¹)

A dichotómia elvével (vagy dichotómiák gondolatával) a két véglet közé kifeszített térben a képcsaládok a személytelen ábrázoló geometriai szerkesztéstől és műszaki rajztól a vizuális reklámon át a figuratív vagy nonfiguratív életérzés- és érzelemkifejező vizuális alkotásokig sorakoztathatók fel.

Így a rendszerezés linearitást mutat, azonban ez csak egy kényszerített és egyáltalán nem valóságos képi homogenitásból fakad. A tényleges képtartalmak ugyanis az ellentétek hangsúlyeltolódásokkal megragadható szövedékeként értelmezendők. Vagyis egy-egy képcsaládra általában és a csoport eszményi prototípusára igaznak tekinthetők, a képcsaládon belül azonban nem állapítható meg linearitás. Ellenkezőleg: egyes konkrét(abb) képfajták párhuzamosan léteznek egymás mellett, vagyis megkülönböztetésük egy másik szempont belepítésével történik. Ilyen szempontok lehetnek a *funkciók*, az *ábrázolási témák*, a *dimenziók* vagy éppen a *technikák*. Bizonyos esetekben pedig a párhuzamosság gondolata sem vezet eredményre, illetve nem elégséges egyes konkrét, ténylegesen létező vizuális alkotások rendszerbe illesztésére. A *kategóriahatárok* azonban *képlékenyek*, azokat tölcérszerűen egymásba olvadónak képzelhetjük el, így a rendszer elfogadhatóan összeáll.

Egy képváltozati család ábrázolási karakterét általában az egyik dichotomikus véglet jellemzőinek előtérbe kerülése, mások kiszorulása eredményezi. Ehhez az általános karakterhez kapcsolódnak a korra, egyéni stílusra, anyagra-technikára – és bizonyára még számos más szempontra vonatkozó – speciális jellemzők. A *képtípust magát* azonban *feltétlenül prototípusnak*, vagyis *valójában és jellemzőinek teljes terjedelmében nem létezőnek* kell értenünk.

A dominancia-elv alapján a legobjektívebb alkotások az „embertől függetlenített” technikai képek, például egy sejt szerkezetet megmutató mikrofénykép. Az ember által közvetlenül (azaz saját kezével) készített ábrázolások közül a szerkesztett műszaki ábrázolás, de talán még inkább a köznapi értelemben felismerhető témák nélküli, absztrakt ábrázoló geometriai szerkesztés jelentheti a racionális, az objektív avagy ábrázolási végletet. Közérthetősége a szakértői közegen belül (értsd: az ábrázoló geometriát művelő tudós, tanár, diák) teljes, ugyanakkor társadalmi szinten ez egy szűk, jól behatárolt csoportot jelent. Másik véglete a nonfiguratív képzőművészeti(nek nevezett) alkotás, vagy a kisgyermek úgynevezett firkakor-szabbeli alkotása, amely mások számára beazonosítható tárgyi elemet nem tartalmaz. Ez a véglet egy elképzelt tudattalan befogadási helyzetben mindenki számára közérthető, egyértelmű, hiszen pszichikai síkon minden emberből ugyanazokat az érzéseket és gondolatokat váltja ki. Mivel azonban a tudat kizárása lehetetlen, pontosabban az ember nem engedi (vagy éppen ember-létéből következően nem teheti), hogy a tudata kizáródjon a befogadás aktusából, az értelmezés valójában nagyon is sokféle lehet.

¹ Sándor Zsuzsa, *A vizuális nyelv képi világa*. Sárospatak, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2003. p. 55.

Ma elfogadhatónak gondolom, a társadalmi kommunikáció irányából pedig egyenesen szükségesnek tartom az individuum és a társadalmi csoportok felőli közelítést. Az egyik a személyes értést, a másik a konvenciókat ismerők csoportja számára való érthetőséget vagy éppen a közérthetőséget jelenti. Egyéni és közös tudások képi letéteményeiről, vizuális megmutatkozásairól van tehát szó.

A *legszeleesebb társadalmi közérthetőség* – úgy vélem – azokra a *funkcióhoz kötött*, egy-egy korban jelen lévő *tárgyakra érvényes*, amelyekkel az ember körülveszi (körülvette) magát. Ugyanakkor ezek kortól, társadalmi helyszíntől függő szubjektivitást hordoznak (azaz koronként változnak).

Praktikus vonatkozás alatt az alkotás funkcionális tartalmát értem: milyen mértékben mutat rá valamilyen élethelyzetre, az élet valamelyik területére. Ilyen értelemben erőteljes praktikus vonást hordoznak a használati tárgyak, természettudományos vagy műszaki területeket szolgáló ábrák.

A vizuális alkotás mindennapi élethez kapcsolódása azt jelenti, hogy az adott alkotást az ember sűrűn, nap mint nap használja. Ennek párja a ritkán, kitüntetett esetekben használatos alkotások köre. A mindennapi életben azonban a napi rendszerességgel gyakorolt hit nem feltétlenül a legjobb objektív alkotásokhoz kapcsolódik, ellenkezőleg: a szubjektivitásukban megragadható fétistárgyakhoz, szentképekhez.

Úgy vélem tehát, hogy a fentebb bemutatott dichotómiák jó tájékozódási pontok a vizuális alkotások világában, de együttesen és egyszerre a vizuális alkotások egy-egy családjára nem érvényesek, vagy nem azonos mértékben érvényesek.

A képeket létrehívó célok érdekek kontextusában működnek, egyéni és közösségi, azaz személyesek, érdekelt-szférákba tartozók, különböző szerveződési szintű csoportokat kiszolgálók és általában vett emberek.

Másfelől a képeket teremtő célok egyre sokasodnak. Mindez egyenesen függ össze a nyomtatás, a fényképtechnika, majd a digitalizáció miatt bekövetkezett képrobbanással, azzal, ahogyan a kép mind beljebb hatol az ember egyre differenciálódó életébe, tevékenységeibe és élettéréibe, a tudományágakba és a közéletbe.

A képek életterek igényeit elégítik ki, így az *életterek társadalmi szintű képalkotási célok*ként is funkcionálnak.

Vegyük sorra elsőként az élettereket:

- társadalom és közélet (szabályozottságában a jog), benne a kultúra, a művészet, a politika, a vallás, a tudomány (mint a társadalmi lét alapjának intézményei és mint a legnyilvánosabb terek);
- tudomány, ipar, gazdaság, kereskedelem (mint a társadalmi lét fenntartásának intézményei);
- sport, művészet, szakralitás – hitélet (mint az egyén testi-lelki egészségét szolgáló társadalmi szerveződések);
- család, személyes én (mint a társadalmi szerveződés és élet legintimebb egységei).

Ezekhez az életterekhez – lényegében mindegyikükhöz – *kapcsolódik az oktatás*, az oktatási és egyéb célú *szemléltető-illusztráló szerep*, és hangsúlyeltolódásokkal belejátszik az *intimitás* és a *nyilvánosság* tényezője, amelyek ugyan önmagukban nem rendszerképző elemek, de a célok további differenciálását jelentik.

Az életterek az ember életének legfontosabb színterei, más szóval a kommunikációs színterek. A fentebbi taglalás ugyan vélhetően nem teljes, de átfogó jellege alkalmas egy rendszer felállításához.

Mind a kép megalkotása, mind a szemléleti „újraalkotása” (a kép értelmezése) a társadalmi szintű célhoz kapcsolt egyéni célt is feltételezi. Az életterekben ugyanis elvárások fogalmazódnak meg, amelyekre az alkotási szándék reflektál, és amely alkotói célként mutatja magát (és az alkotótévékenység differenciálódását is eredményezi).

Más megfogalmazással az életterekben mint kommunikációs színtereken *problémamegoldási aspektusokról* vagy *stratégiákról* van szó, amelyek az alkotói cél elérését is szolgálják.

Úgy gondolom, hogy a cél, vagy a társadalmi cél és az alkotási cél kapcsolatának megragadása alkalmas a vizuális alkotások sokféleségének áttekintésére.

Főbb képalkotási cél-típusok:

- ténymegragadásban: közvetlen tényrögzítés, tények dokumentálása (kissé más megfogalmazással: tárgy- és látványábrázolás), tények magyarázata és értelmezése, tények vizsgálata és feltárása;
- információ-szerzésben: tájékozódás és tájékoztatás, jelölés, reklámozás;
- testi-lelki egészségben: élményadás és -szerzés, érzelmek ébresztése, emlékezés, hitélet gyakorlása, szórakoztatás, rekreáció.

Vélhetően ez a taglalás sem teljes, de feltételezett hiányai ellenére alkalmas lehet témám kibontására. Megjegyzem azonban, hogy egyazon cél-típus több élettérhez is kapcsolódhat, így például a reklám lehet a kereskedelmet, a politikát, a kultúrát, a társadalmat (közérdeket) és bizonyára még mást is szolgáló.

A vizuális alkotások folyamatosan jelen vannak az ember környezetében, minimum a funkcionális tárgyak révén. A mindennapi életet és az élet funkcionális alapját jelentő értelemben az ember objektív vizuális kommunikáció részese. Erről az alaphelyzetről két irányú elmozdulással jön létre a vizuális kommunikáció másik két állapota, mégpedig a szakértő lét és az emocionális lét kommunikatív helyzetekben. Az alkotások nagy csoportjai és egyes karakteres típusai eltérő kommunikációs helyzeteket és viszonyokat hoznak létre.

Az ábrázolás-típusú alkotások szakértői hozzáállást követelnek meg, ez egyfajta közös részesedés is a területre jellemző vizuális tudásokból. Ilyenek a műszaki és más tudományos dokumentációk, az értelmező-magyarázó ábrázolások egyik része. Ismeretkapcsolódásúak, az ember a világ értelmezését végzi a segítségükkel.

A tárgyi környezet a mindennapi igények kielégítéséhez járul hozzá, a létfenntartást és az élethelyzeteket szolgálja. A tárgyi világhoz az élet nyilvános közösségi tereiben a vizuális jelek, jelzések társulnak. A vizuális jel tájékoztat, utasít vagy éppen tilt. Mind a két alkotáscsoport cselekvésre ösztönzi az embert.

A kifejezés-típusú alkotások szubjektív tartalmak, a személy szintjén lelki funkciók kielégítésére szolgálnak, az ember belső életét, érzelmvilágát gyakorolja általuk.

3. LÁTVÁNSZERŰ MEGJELENÍTÉSI MÓD ÉS LÁTVÁNYLEKÉPEZÉS A SÍKON MEGJELENÍTŐ ÁBRÁZOLÁSBAN

A látványszerű tárgyábrázolás és a perspektivikus térábrázolási mód szimbiózisa Európában paradigmátikus jelleggel bírt mintegy 500 éven keresztül. Művészettörténeti megközelítést használva azt mondhatjuk, hogy Giotto-tól az impresszionistákig tartott. Úgy vélem azonban, hogy kitüntetett szerepe nem szűnt meg, mert a fotóval, majd pedig a virtuális képalkotással új erőre kapott.

A látványszerű ábrázolási mód a középkortól a táblakép- vagy falfestészetben és a grafikai lapokon ugyanúgy uralkodott, mint a legkülönbélebb más ábrázolásokban a térképeket díszítő narratív jelenetekről a szépirodalmi illusztráción át a reklámig. A valóságghűség ennek az ábrázolási módnak a hívószava, évszázadokon keresztül az érzékelt valóság megértésének és megjelenítésének egyedül hiteles eszközét látták benne. Olyannyira beleivódott az európai ember gondolkodásába, hogy a látványszerű, a minél inkább „fotószerű” ábrázolás lett a kedvelt gyerekeknél és felnőtteknél egyaránt. Ezt a ténytet például Kárpáti Andrea

iskolás gyerekeknél végzett mérései² és S. Nagy Katalin művészetszociológiai vizsgálatai³ igazolják.

Nem gondolom azonban, hogy csak az elmúlt néhány évszázadban rejlik a látványszerű ábrázolási mód sikere. A látványparadigma sokkal mélyebbre nyúlik mind időben, mind az ember gondolkodásában. Civilizáció-függő szemléleti módosulásait megtaláljuk az ősi állatábrázolásokban, az ókori vizuális alkotásokban a görög, római és a kínai kultúrában is vagy például a középkori (és későbbi) japán tusfestményekben és metszetekben.

Az embernek mindig is belső igénye, hogy a látványt-megjelenítő ábrázolást úgy értelmezze, mintha az ábrázolt tárgy lenne, azaz maga a látvány, a tárgy; a naplemente vagy a virágszál. Az ősi kultúrákban a totemek és a mágiában a rontó baba ebből a jelenségből fakadnak. A látványszerű, „hasznító” ábrázolásoknál ez az értelmezési jelenség felerősödik, szinte kényszeres lesz. Másrészt pedig a látványt idéző vagy utánzó ábrázolás értelmezése könnyebb, mint a nem látványszerűeké, legalábbis az ábrázolás tárgyát és sokszor témáját illetően könnyebb. Az ember pedig szereti az egyszerűbb, kisebb ellenállást jelentő utat választani – ez pszichikailag igazolt tény. A pszichológiai kutatások szerint az ember a látványszerű-látszati ábrázolást azért részesíti előnyben, mert az értelmezés így kevesebb fáradságot követel. És bár a látszat szerint ábrázoló és így a látványt idéző kép természetesen nem azonos a megfigyelés során a tárgyról látott „belső képpel”, a közöttük lévő hasonlóság nagyságrenddel nagyobb, mint bármely más képben, így a beazonosító munka kevesebb energiát emészt fel.

Úgy gondolom, ezzel a jelenséggel lehet összefüggésbe hozni azt a mozzanatot is, hogy ebben az ábrázolási módban értékképzést látunk és a szép fogalmával kapcsoljuk össze.

A látványszerű ábrázolás kedvelésének van tehát olyan oka, amely a pszichikumban keresendő. A naturális megjelenítésben a mimézisnek óriási lét-erőt tulajdonít az ember.

A fentebbi értelemben gondolkodhatunk tehát a látványszerű ábrázolásról, amely azonban nem azonos a látvány vagy tárgy leképező ábrázolásával, röviden a látványábrázolással. Míg az előbbi ábrázolási mód, addig az utóbbi alkotási cél – és ez óriási különbséget jelent.

A tárgy- vagy látványábrázolást szükséges megkülönböztetni legalább három válfaja szerint. Az egyik olyan látványszerű megjelenítés, amely közvetlen megfigyelés nélkül, más ábrázolások, szóbeli leírás vagy elképzelés alapján készül, van konkrét megfigyelésen alapuló látási előzménye, de ez az alkotónak nem áll közvetlenül a rendelkezésére. A másik változat a tárgy folyamatos megfigyelésével készül, ilyenkor az alkotó folyamatosan összeveti a készülő képet az ábrázolás tárgyával. Az utóbbit szokás modell vagy látvány utáni ábrázolásnak nevezni, amit az ábrázolási célok még tovább differenciálnak. A harmadik válfaj pedig olyan látványszerű ábrázolás, amelynek rész-elemeit, összetevőit illetően vannak látványelőzményei, ezekből építkezve készül, azonban az eredmény sohanemvolt látványiságot jelenít meg. Ez az ábrázolási változat úgy teremti meg a látvány illúzióját, hogy az ábrázolás tárgya az alkotáson kívül nem létezik. Az elképzelés alapján készülő látványszerű ábrázolás speciális válfaja a virtuális valóság képisége a szórakoztató játékoktól a műszaki tervezésig.

A Nürnbergi bibliában annak az ábrázolás-változatnak fedeztem fel igen találó példáját, amely közvetlen megfigyelés nélküli, de a valóságos tárgyra vonatkozó elemeket mégis tartalmaz. A történeti körülmények miatt úgy gondolom, hogy csak szöveges leírás alapján készülhetett a Biblia ószövetségi részében a Makkabeusok első könyvéhez rajzolt (metszett), harci elefántot is ábrázoló kép. Kevés hiteles mozzanatot tartalmaz, ilyenek a testméret, a hosszú ormány, de a testkalkat és az egyes testrészek anatómiai hibái, illetve az állatnak kölcsönzött emberi mimika igazolja, hogy alapvetően az ábrázolás tárgyának szemlélése nélküli munkáról van szó. Ez az ábrázolásbeli jelenség nem ritka. Mivel a korabeli Európában kuriózumnak számítottak az egzotikus állatok, sokszor elmesélések és leírások alapján ábrázolták őket.

A fentebbi körülményegyüttesbe illeszkedik Dürer orrszarvút ábrázoló fametszete is. Dürernek azonban vélhetően rendelkezésére álltak olyan képek, amelyek az állatot elfo-

² Kárpáti Andrea, *Látni tanulunk*. Budapest, Akadémia Kiadó, 1991.

³ S. Nagy Katalin (szerk.), *A vizuális kultúráról*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1982.

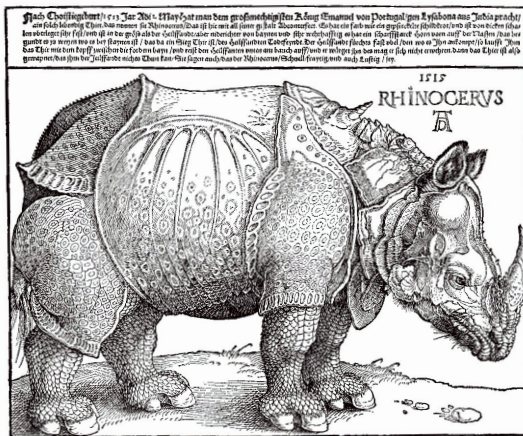

gadható hitelességgel ábrázolták, „csak” a metszet alapját jelentő saját rajz elkészítéséhez hiányozhatott a közvetlen modell. Életrajzának kutatói megállapították: az ábrázolás anatómiai hibás, de ez nem az alkotó megfigyelésbeli pontatlanságából, hanem a közvetlen megfigyelés hiányából következik. (Dürer az a művész, akit nagyra értékelnek növények és állatok hiteles, a mimézis legmagasabb szintjén álló tanulmányozó ábrázolásai miatt is; ilyen például a sokat idézett nyúl- és golyaábrázolása.)

4.1. Látványt idéző ábrázolás - szöveges leírás alapján, a tárgy közvetlen megfigyelése nélkül.

Harc elefántot ábrázoló részlet egy ösnyomtatvány miniatúrájából. Ókori afrikai és keleti területekre vonatkozó történeti leírásokból tudjuk, hogy a csatákban harci elefántokat is felvonultattak, azonban a 15. század végi Közép-Európában ilyesmi nemigen volt megfigyelhető. Forrás: Nürnbergi Biblia, II. kötet, 1483. [Sárospataki Nagykönyvtár]

4.2. Látványt idéző ábrázolás - vélhetően a tárgyat ábrázoló képek és szöveges leírás alapján, de közvetlen megfigyelés nélkül.

Albrecht Dürer: Orrszarvú, 1515, fametszet, 212×300 mm. Forrás: Fenyő, 1971, 33. kép. Részlet a metszeten olvasható szövegből: „Krisztus születése után, az Úr 1513. évének május első napján egy ilyen élő állatot hoztak Indiából Liszabonba Emánuelnek, Portugália nagyhatalmú királyának. Ők úgy nevezik: rinocérosz. Ime itt látható teljes alakjában ábrázolva ... a testét nagyon kemény redők borítják...”

Ha az ábrázolási mód a látványszerűséghez közelít, különösen, ha annak tökéletes illúzióját adja, akkor modell utáni ábrázolási helyzet nélkül is a néző gondolkodásában az ábrázolt tárgyra úgy hat vissza, hogy azt – legalábbis rövid időre – létezőként aposztrofálja. Ezzel teljes beleélésre ad lehetőséget – mint ahogyan sohanemvolt lényeivel és látványaival elringatja nézőit a *Csillagok háborúja* című film vagy például az *Avatar*. Ha az ábrázolási mód nem látványszerű vagy kevésbé az, az ábrázolás életszerű-hihetősége is csökken, nem hat úgy, mintha az ember életterébe tartozó lenne, ellenkezőleg: önmagába zárt képi világgént érvényesül. A plasztikus hatásokat nélkülöző ábrázolási móddal megjelenített mitikus lény – a mozgás, a cselekvő tevékenység és az élőlényként mutatkozás más összetevői ellenére – kevésbé hihető. Ezekben az esetekben – mint például az ókori egyiptomi ábrázolás, vagy a magánmitológiákat építő 20–21. századi alkotók – az ilyesfajta hiteltermés nem is ábrázolási cél, a hitelességet az alkotásban más teremti meg: az élet-valóságaként-mutatkozás háttérbe kerül az öntörvényű-képként-mutatkozás ellenében.

A látványszerű ábrázolás illúzióteremtés, az „olyan, mintha ...” érzetét kelti – mintha ténylegesen látnánk, mintha valóságos lenne, akárha meg is foghatnánk. Számos korban és a legkülönbélebb vizuális alkotástípusban használták ezt az ábrázolási módot. A barokk falfestészetben azonban olyan megdöbbentő erejű hatásokat értek el, amelyek az érzékek becsapásához vezettek. A látványszerű alaki formáltságon, az árnyékolás plasztikus hatásának

alkalmazásán kívül a görbült felületen a nézőpontnak megfelelően alakított térábrázolást is az eljárás részévé tették.

5. Látványyszerű ábrázolási módszerrel megjelenített fantáziálények.

- 5.1. A létezés illúzióját keltő maszk és digitális manipulációk filmben. Filmkocka a Csillagok háborújából
5.2. Állat-atestű fantáziálények realiztikus eszközökkel megjelenítve. Zsámboki-kódex

A látványyszerű ábrázolási mód eljárásait többé-kevésbé nélkülöző fantasztikus lényábrázolások

- 5.3. Anubisz, a sakálfejű isten ábrázolása egyiptomi festményen. (Halottak könyve.)
5.4. El Kazovszkij fantáziálényekkel benépesített világa. „További adalékok az utolsó állat és a ruméliai csillag történetéhez II.”, részlet. 1990, Múcsarnok.

A látvány illúziójának megteremtésében viszonylag új keletű a digitális technika használata, ahol speciális szoftverek segítségével építenek virtuális világokat. Történetileg azonban a fotó technikája és képalkotó módja már korábbról a látványparadigma hordozója.

Ma a fotót mindenki készíti és a legkülönbélebb célok érdekében használja. Képalkotó eljárásként behatol a legtöbb képterületre, típusba. Ráadásul – úgy vélem – igen erősen hat a nem fotó-típusú képváltozatokra: látszati-fény-árnyékkal modellált, tónusos, plasztikus hatást keltő jellegzetessége rányomja bélyegét sokféle ábra megjelenési módjára. Mindez persze összefügg a csúcstechnológiát alkalmazó, azaz a rajzolt-festett képanyagokat romlás nélkül kivitelezni képes nyomdatechnikával is, amikor a színes és magas felbontással dolgozó nyomdatechnika a teljes kiadványvilágot uralja a bulvárlapoktól és közkeletű magazinoktól a gyerekkönyvekig és tudományos könyvekig.

6.1-4. Illúzióteremtő ábrázolás, térhatás keltése síkfelületen barokk falfestményben.

Természetesen a boltozat jelentős kompozíciója is látványszerű illúziót kelt, azonban most csak a fal síkjának díszítő festésében nézzük meg ezt a módszert. Kizárólag a fal tövéből, tehát általában nem használt nézőpontból leplezhető le a „csalás”. Eger, a Líceum kápolnája. (A fotók a restaurálás előtt készültek, Sándor 2005.)

A rajzolt kép ugyanis manapság – és itt az ábrák területe a meglepő – természetes, azaz látványt idéző karaktert ölt, illúziót teremt. Teszi ezt teljes absztrakciónál is, amikor a nonfiguratív ábrázolás naturalista kimunkálású felületekkel társul. A *mintha teret látnék* illúzióját teremt meg, létezőként feltüntetve a nem létezőt. Az ilyen illúzióteremtő képek különösen dömpingszerűvé a digitális technika segítségével váltak, mert a szoftveres készletekből könnyen, gyorsan előhívhatók és speciális igényeknek megfelelően manipulálhatók.

Bármely kiadvány, könyv sok színes fotóval és fotóhatású rajzzal sokkal tetszetősebb, kelletti magát. Az ábrázolási célokat ugyanakkor számos esetben jól szolgálná az egyszerű fekete-fehér vonalrajz is.

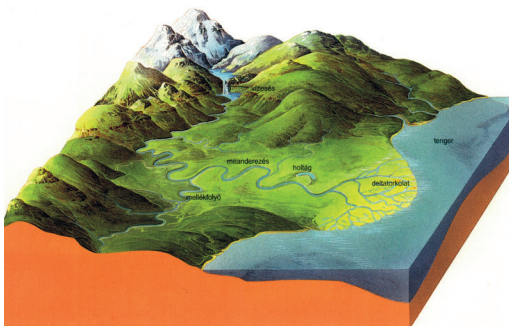
Mai technológiával akár beazonosítható tárgyi elemek nélkül lehet az ábrázolás naturalis-hatású. Síkok és nyilak, felületek, geometrikus formák csavarodnak, ívelődnek a térbeliség illúzióját keltve a szöveges tartalmak vizualizálásaiban. A naturalis látványidőzés bőbeszédűsége mellett mégis egyfajta szűkszavúság jellemzi az ábrák világát, talán csak gyerekeknek szóló könyvekben maradt meg az elbeszélő-mesélő jelleg. Az ábrák önmagukra figyelők lettek, nem tűrik más terület (alkotástípus) bevonását: a térkép vagy az alaprajz nem szólít meg érzéseket – mint tette évszázadokon keresztül a hozzá társított ábrázolásokban, pl. tájképrészletekkel vagy jelenetekkel –, hanem szárazon önmaga marad.

A fotó hagyományos funkciójának sokan a pillanatrögzítést tartják. „Az ilyen képek ... alkalmasak rá, hogy elbitorolják a valóságot, hiszen a fénykép nem csupán kép (mint ahogy a festmény is kép), nem csupán a valóság értelmezése, hanem nyom is, a valóság közvetlen lenyomata, akár a lábnyom vagy a halotti maszk.”⁴ A soha-meg-nem-ismétlődő megörökítésében és a nyomhagyó megörökítettségben rejlik a fotó sikerének legfőbb titka.

Úgy vélem, hogy a fotó leképező ábrázoláson (is) alapuló sikertörténete, avagy amit Ivins, Sontag és Barthes fotószerű látásról ír, nem más, mint egyszerűen a látás legjellemzőbb tulajdonságával való egybeesés, avagy a látás maga ...

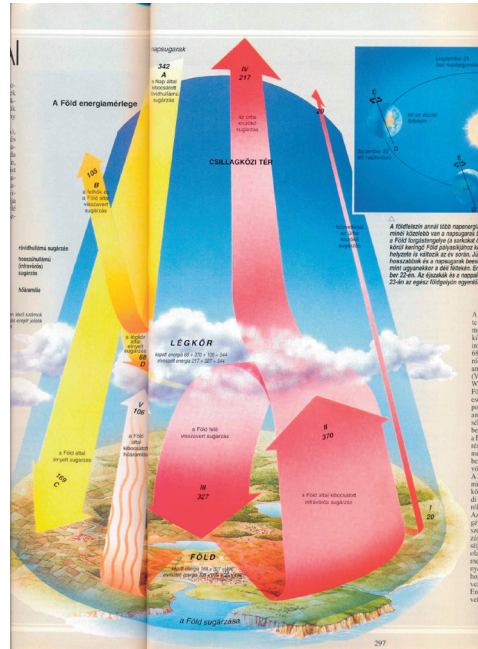
A fotó elterjedésének hatásaként (is) értelmezhető, hogy a vizuális művészet a 19. század végére szakított a látványszerű ábrázolás néhány évszázada uralkodó hagyományával. Ugyanakkor azt látom, hogy a nem művészi képi világ meg éppen ezt az ábrázolási jellegzetességet fejlesztette ki azzal, hogy az ábrák látványokat idéző formát kezdtek magukra öltetni. Egyfajta fotós attitűd uralkodott el az alkalmazott képek világában – vagyis a *látványparadigma* egy másik szinten tovább hódít.

⁴ Sontag, Susan, *A fényképezésről*. Tanulmány. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1981. p. 174.

7.1. Látványyszerű ábrázolás leképező technikai képként, azaz látványfotó pillanatfotós rögzítésel. (Téma: a Karib-tenger keleti része.) Forrás: A Föld nevű bolygó. p.129.

7.2. Látványyszerű ábrázolás szabadkézzel (itt most téries metszettel társítva). (Ábraalírás: A folyó útja a hegyekben fekvő forrásvidékétől a torkolatáig.) Forrás: u.az p.18.

7.3. Nem látványi elemekben is látványyszerű hatásokkal manipuláló, vélhetően digitálisan (is) alakított ábrázolás. (Az ábra témája a Földet érő sugárzás.) Forrás: Teremtő erők, 1998. pp. 296-297.

Lehet, hogy a számítástechnika hatására pedig egy újabb képstílus, avagy ábrázolási stílus kialakulásának tanúi vagyunk, amely a fotó és a nem fotó, a fotó és a szabadkézi vagy szoftveres manipuláció szimbiózisából születik meg – csak ennek a jellemzőit még nem vagy alig látjuk.

Míg korábban majd egy évszázadon keresztül a fotónak a gondolkodásra, képértelmezésre gyakorolt hatása volt kurrens kultúraelméleti vagy filozófiai téma, ma ez a megközelítés általában a technikai képekkel kapcsolatban jelenik meg.

A technikai képek az ember mindennapi életében, a szórakozásban és a médiában uralkodóvá váltak, átszövik életünk minden mozzanatát. Megszámlálhatatlan képfajtájuk kapott szerepet a tudományokban a csillagászatától a kémiai/fizikai anyagvizsgálatokon át az orvosi diagnosztikáig. Ott vannak a művészetekben számos új művészeti műfajként és jelen vannak a mindennapokban. Az áruházakban és a közlekedésben a (tér)figyelő kamerák révén, a városban, a múzeumban és számos más közintézményben a teleképekkel, az utazások során és a családi életben a digitális kép- és filmkészítő szerkezetekkel – és a televíziózásról, a házimozizásról vagy az internetes honlapkészítésről még nem is beszéltem.

Hogy kell-e küzdeni ellenük? Nem hiszem. Inkább a velük való élni tudást (bánni tudást, a használatukat) kell az embernek folyamatosan tanulnia és megtanulnia.

Vilém Flusser *A fotográfia filozófiája* című írásában a két kezdő fejezetben foglalkozik a kép és a technikai kép fogalmával, mibenlétével. A szerző tehát mindkét kategóriát illetően óhatatlanul is a fotó-kép irányából közelít. Flusser meghatározásában „technikai kép az, amit apparátusok hoznak létre.”⁵ Flusser ebben a munkájában az emberiség történelmében ki-

⁵ Flusser, Vilém, *A fotográfia filozófiája*. Budapest, Tartóshullám – Belvedere, 1990. <http://www.artpool.hu/Flusser/flusser.html#V> [2007-10-24]

emelt fontosságot tulajdonít a technikai képeknek: „az emberi kultúrában az őскеzdetek óta két gyökeres fordulópont észlelhető. Az elsőt, a Kr. előtti második évezred közepe táján, a 'lineáris írás feltalálása' címszóval jellemezhetjük: a másodikat, amelynek tanúi vagyunk, a 'technikai kép feltalálása' címszóval.”⁶

A technikai képek fogalmát használhatjuk a *technikai vizuális alkotásokra* is – azonban a sokféle géppel kódolt kép közül a továbbiakban csak a fotóval foglalkozom, vizsgálva a látvány-leképezés tartalmait.

A fotó-kép a kommunikációs céloknak (vagy szándékoknak) megfelelően – miközben kiszakította magát a ráerőltetett esztétizálásból és megszüntette tematikai függőségét – igen rövid idő alatt sokarcú lett, más technikai képek pedig eleve a sokféle tudományos, köznapi és művészeti igény szerint jöttek életre. A változások közepette azonban megőrizte általános lényegét is: a fotó minden változata *a látható* valamilyen aspektusából születik. Ez a megállapítás szorosan összefügg a fotó technikai kép jellegével. A fényképező felhasználó sokféle más technikai kép (a röntgenképtől a teleszkópos képekig) egyenesen tudományos felfedezésekhez vezetett, a komputer-, avagy digitális technika – miközben a tudományos képalkotásba is beleszövődött – a média és általában az emberek közötti kapcsolattartás képi világát változtatta meg, immár elválaszthatatlanul a mobilis és animált, tehát a mozgóképtől.

Barthes és Sontag gondolatai szokásos hivatkozások a fotós irodalomban, Ivins jóval kevésbé emlegetik. Pedig a sokszorosítás alaphelyzete, ahonnan ő közelít, nagyon is korszerű megközelítés a 20. század közepén. (Ma pedig már a képek klónozásáról kell beszélünk, mondja Weibel.) Ivins a fotó óriási szerepét a kép tömegméretűvé válásában látja: „a képnyomtatás tizenkilencedik századi történetének legjelentősebb eseménye a fotográfia és a hozzá kapcsolódó fotomechanikai eljárások feltalálása volt.” Ivins és Sontag igen hasonló felfogást tár elő a fotó látásmód-befolyásoló szerepéről. Ivins fotográfikus látásról ír: „az ember fotószerűen kezdett látni, míg végül az ábrázolás hűségének mértékéül a fotográfiai képet fogadta el.”⁷ Az ember hozzászokott, majd nélkülözhetetlenné vált számára, hogy vizuális információit „nyomdafestékkal sokszorosított” fényképekről szerezzék be – írja. (Megjegyzem, hogy ma pedig egyre inkább a monitorokon, kijelzőkön klónozó fotókból.) A fénykép Sontag szerint megváltoztatta a valóságfogalmat: nem pusztán valósághűen tükrözi a valóságot, hanem „a valóságot vizsgáljuk és értékeljük: mennyire hű a fényképhez”. A valóság szemlélése „potenciális fényképek sorozatának szemlélése”.⁸ A képeket „a közvetlen tapasztalás möhön vágyott pótlékai”-nak nevezi, amelyek a modern társadalomban „korlátlan hitellel bírnak”. Egy helyütt azt írja, hogy a fénykép „nem magyaráz; a fénykép tudomásul veszi”. Más helyütt azonban kifejti, hogy a fénykép nem pusztán rögzíti, értékeli is a világot: „a fénykép nemcsak annak bizonyítéka, hogy mi áll ott, hanem annak is, hogy mit lát az egyén”,⁹ azaz a fotós.

Szerintem azonban a fotós a saját látásmódját speciális tudományos, kereskedelmi és egyéb igényeknek vetheti alá. Ezekben az esetekben egyéni világszemlélete háttérbe szorul.

A fénykép „fantáziafelhő és információpirula” – mondja Sontag. Ezt a fotó-megragadást kihasználva sorolom tovább a kettősségeket: a fotó költészet és tény, emóció és ráció, ábrázolás és kifejezés, magyarázat és leképezés, dinamikus üzenetfolyam és létállapot – ugyanúgy, mint ahogyan a vizuális alkotások fajtáinak osztályozásában használható a kettős gondolati rendszer. A *fotó tehát ebben a tekintetben semmiben sem különbözik az általában vett képtől.*

Úgy vélem, a 20. század végétől már nem érdekes, hogy a fényképezés művészet-e vagy sem – míg kezdetben a fénykép harcolt azért, hogy művészetként tekintsenek rá. *Véleményem szerint a fotót nem a képzőművészethez kell viszonyítani, hanem egyfelől a kézzel kreáló képi ábrázolásokhoz, másfelől az egyéb technikai képekhez.* Ebben a viszonylatban ugyanúgy igaz marad

⁶ Flusser, Vilém, *A fotográfia filozófiája*. Budapest, Tartóshullám – Belvedere, 1990. p.10.

⁷ Ivins, William M., *A nyomtatott kép és a vizuális kommunikáció*. Fordította: Lugosi Lugo László. Budapest, Enciklopédia Kiadó, 2001. p. 76. és 62.

⁸ Sontag, Susan, *A fényképezésről*. Tanulmány. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1981. p. 32. és 114.

⁹ Uo. p. 105.

a „más média”, de a gondolat minden képet átfogóvá válik és a fotót a képek teljességének világában mutatja meg.

Baudrillard szerint az esztétikai és a realista rendeltetést ráerőltették a fotóra. A fotó azonban éppen az ellentéte ezeknek – mondja –, a legmesterségesebb kép, mivel abszolút mozdulatlan, szétdarabolt és fenomenológiailag redukált. A fotót „vad formának” nevezi, mivel a dolgok látszatához, evidenciájához kötődik. A „világ evidenciájának automatikus írása” történik a fotózás reflexszerű műveletében. A fotó Baudrillard felfogásában úgy vad, mint ahogyan egy állat, amely identitás nélküli. „Vad az, ami nem konfrontálódott a saját hasonlóságával, az identitásával és ennek az identitásnak a keresésével.”¹⁰

Úgy gondolom, hogy ez a vad (avagy szelídítetlen, zabolázatlan) forma a fotó látványleképező és látványillúzió teremtő fotótechnikai jellegzetességéből következik, és a hagyományos pillanatfotóra és a digitálisan manipulált kvázi pillanatfotóra egyaránt érvényes.

A fotó mintha kimerevitené a valóság egy pillanatát (Sontag), de szerintem éppen technikai kép volta miatt szorosan hozzátartoznak a manipulációk. Ha a fotó analóg, mind a kép tárgyára vonatkozó, mind a hívásnál alkalmazott műveletek a fotóeredmény szerves részei. Ha pedig digitális, a számítógéppel alkalmazott manipulációkkal egy határon túl átlép a nem fotó világába, és szoftveres technikai kép lesz. A határok összemosódnak.

8. Manipulációk a fotó-képhez, a fotó-képpel és a szoftveresen manipulált technikai kép.

- 8.1. Növénytani fotós ábra az eredeti látványban manipulált elrendezéssel és környezettel
 8.2. Állattani fotós ábra a fotó utólagos manipulációjával, a zavaró környezet átalakításával, kizárásával. 8.3. Növénytani fotós ábra digitális manipulációval összerakva.

A művészet mellett a tudományos életben a tapasztalati tények rögzítésének területén nyert nagy szerepet a fotó. Mivel a pillanatot rögzíti, technikailag olyan gyorsaságúvá fejlesztették a gépeket, hogy ma már a fotó a mozgás (az időben az emberi szem érzékelését felülmúló gyorsasággal zajló folyamatok, változások) tanulmányozásának eszközévé válhatott. Ilyenek például a lehulló vízcsepp változó formái, légörvények jellemzői, vagy éppenséggel a tömegvonzás törvényének fotós igazolása. Másfelől a távolba és a közelbe nézést tette lehetővé, szinte a végletekig feszítve a kérdést. A csillagászati felvételek és a nanotechnika mutatják a két pólust.

A társadalomkutatás számára a fotó egyrészt történeti, kulturális és társadalmi dokumentum, tehát forrás, ami elemzésben kerül feldolgozásra. Másrészt a fényképezést, a fényképet és

¹⁰ Baudrillard, Jean, *A tárgyak rendszere*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1987. p. 118.

a fényképhasználatot a megismerés módszerének tekintik – annak a figyelembe vételével, hogy a fényképezés aktusa sajátos, egyébként nem jellemző viselkedési módokat teremt.

A fotóantropológia számon tartja a fotónak a hétköznapi megjelenési formáit (műtermi kép, reklámkép, sajtófotó, igazolványkép, emlékfoto, nyilvántartási dokumentum, stb.) és a művészi formáját – olvashatjuk a *Körülírt képek*ben.¹¹ De kérdésként azonnal fel is merül, hogy a hétköznapi fotók egyben művészetet is jelenthetnek-e.

A fotó és általában a technikai képek társadalmi szerepe mára – a tudományokban betöltött szerepéhez hasonlóan – óriásira nőtt. Képkorszakban élünk, manapság mindent a fotó, a film és más technikai képek hitelesítenek: a magán- és a családi életet, a média híreit, a tudomány eredményeit, a reklámok igazságát. A fotó a nyilvánosság állandóan jelenlévő szereplője lett. Ugyanakkor mivel mindannyian használjuk, mindenki számára elérhető képkultúrát teremt.

A síkon megjelenítő technikai vizuális alkotások egyik része láthatóvá teszi a szabad szemmel (vagyis a természeti vagy biológiai ember) számára nem láthatót. Elsősorban ebben rejlik tudományos értéke. Viszonylag egyszerű fényképtechnikai fejlesztéssel rögzíthetők lettek az ember érzékelése számára túl kicsi vagy túl nagy, túlságosan gyors vagy nagyon sötét látványok. A röntgen és továbbfejlesztett változatai a belsőt teszik láthatóvá (például az orvosi vagy a műszaki diagnosztikában ezek a technikai képek igen nagy jelentőséggel bírnak). Az infrafénynek hőreagens tulajdonsága van, például a sötét is „átláthatóvá”, a beteg, gyulladt terület megláthatóvá válik. Grafikus áttételekkel pedig a nem szem-érzékleti alapú jelenségek (pl. földmozgások, hangok) is láthatóvá tehetők, azaz technikai képként megjeleníthetők.

Nézzünk meg néhány fotó-alapú technikai kép példát a vizuális alkotások típusainak rendszerében felállított három-négy nagy csoportra célozva.

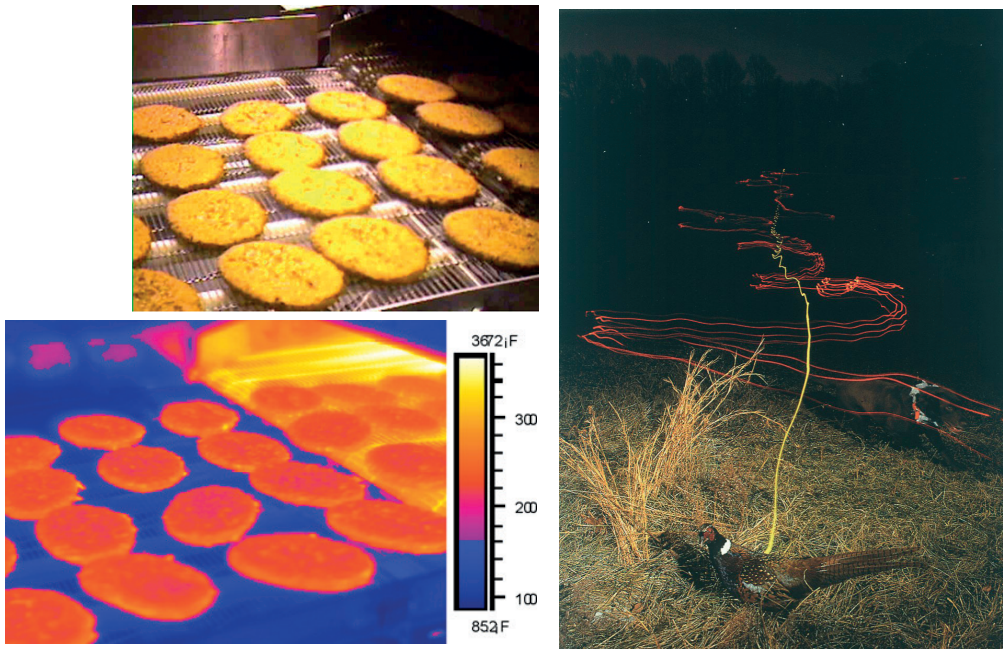

9. Közvetlen tényrögzítés technikai képekkel a láthatóvá tételre.

9.1. A csont szivacsos szerkezetéről készített elektronmikroszkópos felvétel. Forrás: Abrahams, 131. p.

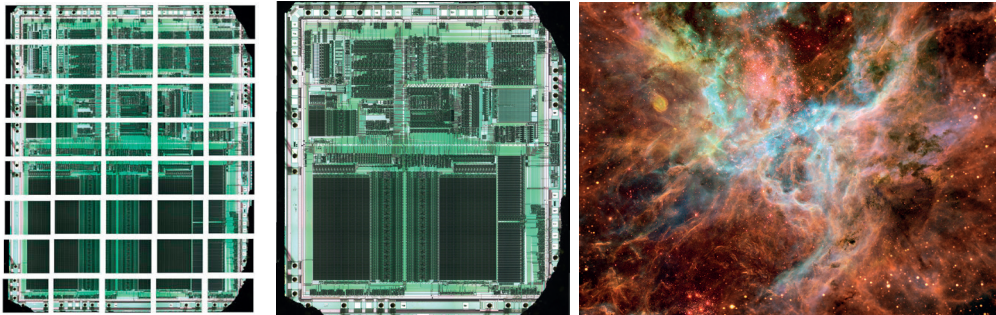
9.2. Nagyfelbontású sztereó kamerával készített kép a Mars felszínéről. High-Resolution Stereo Camera (HRSC), 12 méter per pixel felbontású kép, a felvételeken látható terület körülbelül 1700 kilométer hosszú és 65 kilométer széles; a műhold 275 kilométer magasságból fényképezte le a tájat; a perspektivikus látképet számítógép készítette az eredeti adatok alapján, 2004.

¹¹ Bán András (szerk.), *Körülírt Képek. Fényképezés és kultúrákutatók*. Miskolc - Budapest, Miskolci Galéria - Magyar Művelődési Intézet, 1999. p. 10.

9.3-4. Infravéltel segítségével tudják ellenőrizni, hogy hol tart a kenyér sütése. [2007-02-02]

9.5. A megtett út időbeli folyamatának ábrázolása állóképben. Eredeti képaláírás: Psihoyos témája a szaglás volt. Egyik kollégája kutyájára vörös fényt kibocsátó nyakörvet tett, majd megörökítette a cikcakkos utat, amelyen az egy fáncán szagát követve eljutott a kitömött madárig. Forrás: National Geographic.

10. Látványleképező ábrázolások tudományos célú technikai képekkel.

10.1-2. Optikai mikroszkóppal készült 40 felvételtől összeállított kép egy processzor-chipről. [2007-01-26]

10.3. Hubble teleszkópos csillagászati felvétel 15 különálló képből összeállítva. [2007]

11. A technikai képek (fotók) kifejező célú használata.

11.1. Hatáskeltés a kifejezés érdekében. Analóg fotó.

11.2. Számítógépes programmal készített alkotás: virtuális csendélet 3D-s fotóprogrammal körvonalrajzból forgástestet generálva. Tasnádi László: TLB4075 virtuális fotóillúzió. Forrás: Fotóművészet, 2005. 5-6.

11.3. A fotó-képet csak feldolgozandó alapanyagként alkalmazó számítógépes alkotás. Beöthy Balázs: 3×3 perspektíva az Édentől keletre, 2000, computer print, 29,8×118,5 cm. Forrás: Új Művészet, 2001/május. p. 9.

ALKOTÁSTÍPUSOK LÉTREJÖTTE ÉS VÁLTOZÁSA. A LÁT-VÁNYLEKÉPEZŐ ÁBRÁZOLÁS DIFFERENCIÁLÓDÁSA

Az alkotástípusok elkülönítésének kényszerítő közegében – úgy vélem – jobban meg tudjuk ragadni az egyes típusok jellemzőit és a folyton változó kép általános lényegét is.

Egy-egy képváltozati család karakterét egyes ábrázolási-kifejezési jellemzők előtérbe kerülése, mások kiszorulása eredményezi. *A típust jól meghatározott jellemzők együttese adja.*

A típuson belül az idők folyamán egyes képcsaládok létrejönnek és elhalnak, a karakterük minden jellemzője nem állandó, életútjukat civilizáció-, illetve *korfüggő módosulások* jellemzik.

Vannak olyan típusok is, amelyek lényegükben állandónak mutatkoznak, mintha lenne bennük valamiféle állandósult belső mag. Őket *képpalkotási alaptípusoknak* is nevezhetjük. Az alaptípusok hosszú életűek, végigjárják önnön stílusosan változó útjukat. Például a magyarázó ábra néhány évszázaddal korábban kizárólag látványszerű és cselekményes módon vagy ilyesfajta kiegészítésekkel jelent meg, ma tárgyára korlátozottan, narrativitástól mentesen. (Legfeljebb a fotószerűen-plasztikus előadási módok hordoznak némi mesélő jelleget.) De vizuális tényezőkben megragadható, magyarázati-értelmező jellegzetessége évezredek óta állandó.

Típusváltó tényező a történelmi távlat lehet, összefüggésben a művészet fogalmával. A művészetfogalom nem öröktől létező, létrejöttét követően pedig állandóan változik. A kifejező szándék ezzel ellentétben örök, az ember-lét lényegi összetevője. A nem művészi célú alkotásoknál megfigyelhető az idő „szépítő” hatása. Így lesz műalkotássá Leonardo fejtanulmánya, gépszerkezeti vagy anatómiai rajza, így tartjuk ma művészi alkotásokként számon Vesalius kötetének anatómiai ábráit vagy a többezer éves egyszerű használati cserépedényeket és munkaeszközöket. Ez ugyanaz a jelenség, mint amit a fotótörténet kutatói is többszörösen megállapítottak: az idő távlata „művészetté” „emel” minden fotót.

Csakhogy a kérdés nem a művészire és a nem művészire, hanem a kifejezőre és a nem kifejezőre vonatkozik. Ha így közelítünk a vizuális alkotásokhoz, akkor nem hisszük, hogy egy

2500 éves térkép kifejezés lenne – mivel sem vizuális, sem ábrázolástematikai értelemben nem is hordoz semmiféle kifejező tartalmat.

Az egyes alkotástípusok jellemzőinek vagy alkotások közös jellemzőinek megállapítására az összehasonlítás vizsgálati módszerét fogom alkalmazni a fejezet egészében. Az alkotástípusok jellemzőit bontogatom tovább egyrészt az alaptípusokra vonatkozóan, vagyis a kortól független azonosságokat szűröm ki. Másrészt a differenciálódás tényéhez kötődően, a változatok elemzésével állapítok meg típusjellemzőket.

A vizuális alkotások folyamatos differenciálódása elsősorban a mai ember életének minden mozzanatát átható specializálódással magyarázható. Része tehát egy általános és dinamikus megkülönböztetési folyamatnak, amely a tudományok területén ugyanúgy megfigyelhető, mint például a vallásokban vagy bármely, a társadalmi intézményekhez kapcsolódó kisebb területen, például a könyv- vagy folyóiratkiadásban, a televíziós csatornák tematikus sokféleségében vagy akár a közigazgatás területi-ágazati specializációjában, és így tovább. Nem elkülönült jelenségről van tehát szó, hanem a képi világ differenciálódása egy általános és dinamikus jellegzetességbe illeszkedik.

Az új(, részben) vizuális alkotástípusok megszületésére a legnyilvánvalóbb példákat a tárgyak területéről vehetjük. Az ember-lét alaptulajdonsága, hogy életének fenntartására és céljai elérésére tárgyakat használ. Régészeti leletek bizonyítják, hogy ezek kezdetben a létfenntartást szolgáló munkaeszközök – ilyenek például a különféle lelőhelyekről tízezres példányszámban előkerült marokkövek, majd kőkések és lándzsahegyek. A tárgyalakítás kezdetei az emberré válás kezdetekre nyúlnak vissza: mesterségesen elhasított „kavicsok”, mint tárgyak alakítása 2–3 millió évre tekint vissza (bizonyítéka például egy etiópai lelőhely), mintegy 1,5–2 millió évvel ezelőtt keletkezett az eszközök egy újabb csoportja, a marokkó (szilánkok és magkövek bizonyítják például Kenyából).¹²

„A tárgyakhoz történő vonzódás, tárgyak megszerzése, nézegetése, birtoklása ... a korai kisgyermekkorban tűnik fel minden kultúrában.” – írja Csányi Vilmos (egy másik kutatóra hivatkozva).¹³

Az életlehetőségek differenciált meglátása a tárgyak funkcionális (és ezzel együttjáró formai) differenciálódását vonta maga után. Ebben a szellemben a munkaeszközök mellett mintegy 40 ezer éves időtávlatban jelentek meg a díszített tárgyak és az ékszerek. A „mikrolit forradalom” (Csányi) során rendkívül sokféle tárgyat készítettek. Óriási tárgyi változatosságról, tárgyfunkciók sokaságáról tanúskodnak a régészeti leletek.

A tárgysokasodás viselkedésváltozással járt együtt, a Felső paleolit periódusában felgyorsult a készített tárgyak mennyisége és hirtelen nagy lett a változatossága, amely kulturális rendszer létrejöttét eredményezte. A tárgyi és a szociális kultúra tehát együtt fejlődik, és úgy tűnik, megállíthatatlanul. Az élethelyzetekből tárgyhasználatot igénylő funkciók képződnek, ezek pedig – a tudományos mellett kézműves és gépi-technikai, később pedig ipari eredményekkel együtt – tárgytípusok megszületéséhez vezetnek. A tárgysokasodás másik oka a technikai fejlődésben keresendő. Egy technika feltalálásakor – Csányi az üvegekészítést hozza példaként – „primitív, minden célt egyetlen változattal kielégítő tárgyak ... készültek”.¹⁴ A technika fejlődésével, technológiai változatainak kialakulásával – ami pl. a pontosabb formázást teszi lehetővé – funkcionálisan differenciálódnak a tárgyak. Így alakul ki a pohár alapformáján és alapfunkcióján számtalan válfaj, mint a vizespohár, kávéspohár, borospohár stb.

Baudrillard a tárgysokasodás okát a fogyasztásban látja. Azaz véleménye szerint ma már nem a szükségletek kielégítése céljából jönnek létre az újabb és újabb tárgyfajták, hanem hogy egy mindenre – a történelem, a kultúra és a kommunikáció minden szintjére – érvényes

¹² Csányi Vilmos, *Az emberi természet. Humánetológia*. Budapest, Vince Kiadó, 2000. p. 99.

¹³ Uo. p. 17.

¹⁴ Csányi Vilmos, *Az emberi természet. Humánetológia*. Budapest, Vince Kiadó, 2000. p. 270.

fogyasztási kényszert elégtésenek ki. Ebben a dinamizmusban „az élet egyik értelmét” látja, az élet pedig – mint a születés és a halál – „folytatódik és megsemmisül az egymást követő tárgyakban”¹⁵ Csányi is megállapítja, hogy a tárgydifferentiálódás és az általában vett tárgyso-kasodás nem állítható meg. Ő azonban a „kommunikációs kényszer” által létrehozott „konst-rukciós aktivitásban”¹⁶ látja ennek okát.

Véleményem szerint mind a tárgyak, mind bármely más vizuális alkotástípus létrejötte és differentiálódása alapvetően az ember-lét tevékenységre és gondolkodásra vonatkozó lényegében rejlik. Valóságos élethelyzetek létrejöttével, életminőség- és gondolkodás-változásokkal van összefüggésben. Ez persze nem zárja ki sem a funkciótlan (vagy „típustalan”), sem egy adott viszonyrendszerben fölösleges tárgyak megszületését sem.

Az ember élete a kezdetektől fogva megkívánta a különböző célú vizuális alkotások előállítását. Ezek közül természetesen elsősorban a tárgyak és az azok felületének díszíté-seiként létrehozott ábrázolások maradtak ránk. De: az ókori egyiptomi szekvenciális ábrázo-lások lényegében *magyarázó-értelmező folyamatábrák*; a legkülönfélébb jelek több évezreddel ezelőtt is használatosak voltak, a legrégebbi (megőrződött) *térkép* ugyancsak egyiptomi, Kr.e. 1200 körülről, a legrégebbi ismert itinerárium egy róma-kori útvonalat mutat be. És persze a sérülékeny, nem tartós felületekre rajzolt ábrák nem maradhattak fenn, vagyis egyes képtípu-sok pontos megjelenése megállapíthatatlan. De következtethetünk rá, hogy az első magya-rázó ábra több tízezer évvel ezelőtti időkbe nyúlik vissza, amikor az ősi ember kőbe karcolt egy keresztet, hogy a világban való helyét kijelölje, és amely az égtájak közötti eligazodást mutatta meg.

A képanyag felkutatásában további akadályokat jelent, hogy a kultúrtörténet egészében több évezredes időtávtól csak szórványosan maradtak ránk olyan ábrázolások, amelyekre ma azt mondanánk, nem művészeti értékek. A mából visszafelé nyúlva tehát nehéz a típusok elkülönítése, ezért különösen erőteljesen kell alkalmaznunk az egyes alaptípusokra megállá-pított vizuális jellegzetességek megmutatását.

Különböző élethelyzetekben – ilyenek a köznapi élet helyzeti és például egy tudomány kialakulása is – képkalkulációs célok fogalmazódnak meg, amelyek sajátos képtípusok és a típuson belüli változatok kialakulásához vezetnek. A differentiálódás minden területen jól kimutatható történeti értelemben is. E tekintetben különösen jó példa a térképészet, amelyben tisztán kö-vethető, hogy az újabb és újabb igények (a nyomdatechnika fejlődésével párhuzamosan) egyre más tematikus térképváltozatot eredményeztek. A térképi ábrázolást történeti értelemben is jól feldolgozottan tekinthetjük, bizonyára azért, mert önálló tudományággá forrta ki magát.

Az utókorra maradt emlékek alapján megállapítható, hogy a síkon megjelenítő alkotá-sokban az elsőként kialakult típusok között vannak a térképek és az építészeti rajzok, és ál-talában a magyarázó-értelmező ábrázolások, de a látványt-tárgyat leképezve látványszerűen megjelenítő ábrázolások is.

A következőkben a differentiálódásra egy példát mutatok be a tényszerű látványábrá-zolás társadalmi igények szerinti altípusainak magyarázatával.

Tényszerű látványábrázolás alatt az objektív ábrázolási módok egyikét értjük, tényeket dokumentáló jellege miatt a látványhú vagy tárgyhú megjelenítés fogalma kapcsolódik hozzá. Legfőbb ábrázolási jellemzője, hogy *az alkotó a látvány hiteles megőrkítésére törekszik úgy, hogy a külső, a látványszerűség érdekli és ezzel többé-kevésbé szoros összefüggésben az ábrá-zolandó tárgy maga foglalkoztatja.* A tényszerű látványábrázolás típusában a látványszerűséget eredményező ábrázolási mód jellemzői sűrítetten vannak jelen. A kép a használt vizuális elem és a technikai eszközök szerint lesz például színes és foltszerűen festői vagy fekete-fehér és vonalas. Bármilyen változatban és felfogásban (stílusban) készül is ez az alkotásfajta, minden esetben lényeges ismérve, hogy az alkotó folyamatosan összeveti készülő művét a látvánnyal és így jut el egy általa megcélzott állapotig.

¹⁵ Baudrillard, Jean, *A tárgyak rendszere*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1987. p. 238.

¹⁶ Csányi Vilmos, *Az emberi természet. Humánológia*. Budapest, Vince Kiadó, 2000. p. 273.

Azok a látványt idéző, leképező-jellegű ábrázolások, amelyek alkotói a látványt és az ábrázolt tárgy jellegzetességeit az érzékiség magas fokán képesek utánozni az ábrázolásban mindig is csodálatot váltottak ki az emberekből. Egyrészt érzékleti átkapcsolásokat indít el az ábrázolás: szinte érezzük a virág illatát, a szírom bársonyosságát, a Dürer-rajzolta nyúl bundájának puhaságát. Másrészt az ábrázolás életre kelni látszik – tehát varázslat zajlik vele. Értéket képvisel az illúzióteremtés magas szintje és a kézzel végzett munka tökéletessége, éppen ezért szépséget is sugároz a mű. Az ilyenfajta alkotások igen alkalmasak az ember szép iránti igényének kielégítésére, de ugyanígy a látványdokumentálásnak is kiváló eszközei.

A tényeket rögzítő látványábrázolásoknak a képalkotói céloktól függő válfajai alakultak ki. Az igénylő célok közül a legfontosabbak: művészi, természettudományi, műszaki, közigazgatási, régészeti és kereskedelmi. Ezek a célok önálló alkotásként eredményezik a látványt ábrázoló, látványt dokumentáló tényszerű alkotások válfajait.

Szükségesnek tartom megemlíteni, hogy a kifejezés-célú látványábrázolás – amit hagyományosan pl. csendéletnek vagy portrénak mondanak – mint típus azonban természetesen *nem* egyezik meg a tényközlő látványábrázolással. A művész ugyanis kifejező szándékokkal közelít a látványhoz, éppen ezért a vizuális összetevők objektív rendszeréből egyeseket elhagy – következésképpen másokat kiemel, illetve a leképező-hűséggel ellentétben átírásokkal dolgozik: az ábrázolási módot használva egy másik képtípus születik meg.

12. Az objektív látványleképező ábrázolás és a kifejezés célú látványábrázolás közötti különbség. 12.1. Pillanatfotó, látvány tényrögzítése. (Fotó: Sándor, 2008. 12.2. Művészi festmény. Van Gogh: Írisz. 1889. olaj, papír, vászon, 62,2×48,3 cm. Forrás: Metzger-Walther, p.186.

A műalkotás mint szépségforrás gondolatát sztereotip módon használta (és talán használja ma is) az oktatás. A látványábrázolás vagy látványt idéző ábrázolás jellemzője a formai-színbeli részletezettség, a művészetben ez egyfajta realista (naturalista) jellegzetesség. A művészetben a 19. század második felétől, az iskolai gyakorlatokban inkább a 20. század második felétől a látványrészletező, minden vizuális tényező szempontjából aprólékos-naturális leképezés helyett tendenciájában a különféle mértékű elvonatkoztatásokkal és egyszerűsítésekkel történő látványábrázolás jellemző.

Az oktatás a modell utáni ábrázolásban a művészeti(nek hitt) eszméknek kívánt megfelelni. A művészetben csendéletnek nevezett változat volt az elfogadott az iskolában, ahol alkotási eljárásaként a látvány pontos, hűséges visszaadása volt az elvárás. (Mintegy száz évre van dokumentumokkal igazolt visszatekintési lehetőségem ebben a vonatkozásban a rajztaní-

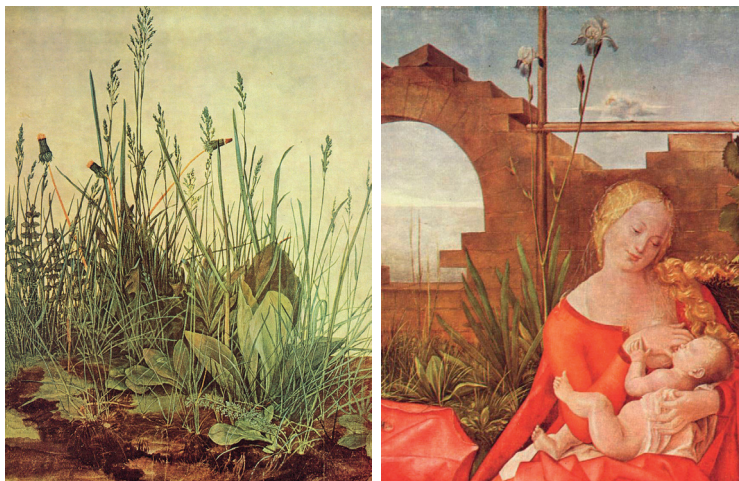
tás történetében.) Ezt az ábrázolástípust a pontosan leképező feladathelyzet, a „befejezett”, „bekeretezhető”, „falra akasztható művészi kép” igénye jellemezte. Munkafázisai és a pedagógiai elvárások a fennmaradt alkotásokból jól visszaolvashatók: a szabvány-papíron először pontos vonalrajz készül, térábrázolási módjában a látszatnak megfelelően, majd – vigyázva, hogy a vonalból ki ne fusson a festék – a vonalrajz kifestése történik gondosan. (De azokban az időkben a gyerekekkel kifestetik a kocka oldallapját is a műszaki-jellegű ábrázolásokban ...) Mindez legalább az 1970-es évek közepéig általánosan elterjedt, ugyanakkor közben a művészet messze túllépett az avantgárdon, sőt a neósok, a pop art, a minimal art, a konceptuális művészet első hulláma is lezajlott már. Kepes György jóval korábban, 1944-ben megjelentette a *Language of Vision* című könyvét, mely Moholy-Nagy László írásaival és alkotásaival, vagy a 60-as években sokak, pl. Bálint Endre, Vajda Lajos vagy Kondor Béla műveivel együtt óriási látásmód-változásról, új világlátásról tanúskodik. Az oktatásban azonban ilyesmiről nem hallunk, a példaként felhozott modell utáni ábrázolás évszázados időtávlatban változatlan, ún. akadémista szemlélettel történik.

A magyar oktatásban a modell utáni ábrázolásban a „vizuális nyelv” paradigmikus hatására következik be változás. Míg korábban minden vizuális összetevő (térbeliség, alaki és színbeli jellemzők, formarészletek és egész) azonos hangsúlyokkal szerepelt és az alkotó a tárgyra figyelt, addig a szemléleti változás valamely vizuális elem kiemelését és a tárgyszerűség háttérbe szorítását eredményezte. Több felsőoktatási intézmény – közöttük a sárospataki Comenius Kar is – rendelkezik archív gyűjteménnyel, amelyek az előző megállapításokat alátámasztják.

13. Példák a látványábrázolás iskolai gyakorlatából, tanítóképzős tanórai alkotások. (Forrás: EKFC archív gyűjteménye.) 13.1. „Kistérforma (Virágcsendélet)” – a pontos-gondos rajz kifestése, 1939. 13.2. Színtanulmány (csendélet) – formaegyszerűsítéssel, a színhatásra figyelve, 1995.

A művészek is használják a modell közvetlen megfigyelésével születő, a látvány külsőleges jegeit tanulmányozó ábrázolást. Az iskolázó tanulmányok a nagyobb igényű táblaképeket vagy szobrokat előkészítő munkák vagy más művészek alkotásainak másolatai. Mindkét esetben afféle öniskolázó gyakorlatok. A művészettörténetben számon tartanak igen nagy mennyiségben és különféle korokból olyan tanulmánylapokat és vázlattömböket, amelyek Leonardo, Rembrandt vagy Degas, Dürer vagy Van Gogh (és sok más alkotó) látványábrázolásaikat őrzik. De valószínű, hogy készített ilyeneket az ókori vagy középkori falfestmény készítője is munkájának némely eleméhez.

14. A művész látvány utáni iskolázó tanulmányai sokszor nagy műveinek előmunkái. 14.1. Dürer: A nagy gyeprésztlet. 41×31,5 cm. Akvarell és fedőfesték. 1503. Bécs, Albertina Forrás: Mittelstädt, 13. kép. 14.2. Dürer: Mária íriszsel, részlet. Dürer közismert mesterrajza a Nagy gyeprésztlet. (De jól ismertek a különféle virágokról vagy állatokról készült ilyen munkái is). Az ott ábrázolt növényeket, mint az útilapu-féleség, például a Mária íriszsel című festményén láthatjuk újra.

A dokumentáló-archiváló látványábrázolás nagyon sokszor természettudományos és régészeti célokat szolgál. Ebben a szerepében a szabadkézi ábrázolást mára szinte kizárólag a technikai képek váltották fel.

Az alábbiakban a fotó és a szabadkézi látványábrázolás viszonyának vizsgálati keretében tárgyalom a természettudományi és régészeti célú látványábrázolást.

A fotó-képek közül kiemelt fontossággal bírnak most témám szempontjából azok a látvány utáni (látványleképező, látványt megjelenítő) képi ábrázolások, amelyek a kép alkotójának látványválasztó (tárgyválasztó) tevékenységéhez kapcsolódnak – ezzel a kitételrel kívánom elválasztani a fotó-képet az automatikus látványrögzítő változatától. A lényeglátás (kiemelés és elhagyás) minden képalkotás sajátja, még a látványleképezőké is. Csak ritka esetekben nem alkalmazzák a képtörténetben. A fotó területén a válogatás és figyelemirányítás – a szabadkézi ábrázolással szemben – sajátosságosan szűk eszköztárral valósulhat meg.

A tárgy képe és az ábrázolt tárgy közötti hasonlóság szabadkézi ábrázolásban különböző mértékű lehet. A hasonlóság végül is kor, kultúra, stílus, közlési szándék és mindezek eredményeképpen ábrázolási konvenciók függvénye. Itt is a konvenciók megtanulása, ilyen módon az alkotó és a befogadó közös kulturális háttere és közös tudása eredményezi a képértést.

A természettudományok, közöttük elsősorban a biológia és az ásványtan a rendszerképzések okán, valamint a régészet a tárgyarchiválás okán alkalmazza a határozó-beazonosító-dokumentáló típusú ábrázolásokat.

A növénytani, állattani és ásvány (vagy pl. kőzet- vagy drágakő-) határozások céljából készített ábrákra jellemző a részletes, látványhű kidolgozás. Ez az ábrázolástípus a látványegészen a vizsgált tárgyra koncentrál és az alkotó úgy képezi le a modelltárgyat, hogy az egyedül keresztül a típus legyen nyilvánvaló. Tudatosan szelektál tehát, amikor az ábrázoláshoz megválasztja a konkrét modelltárgyat, mivel a prototípust kell megkeresnie. És tudatosan szelektál az ábrázolás során is, amikor például elhagyja az atipikus vonásokat vagy a zavaró környezeti elemeket (ez utóbbi ma már fotónál is lehetséges az alkalmas lencse megválasztásával), vagy egyes tárgyi jellemzőket (pl. felület) hangsúlyosan ábrázol. Amikor azonban a „természetes” helyzetű tárgy „természetellenesen” szerepel – pl. egy gomba élőhelyén, de talajból kifordítva vagy kettémetszett állapotában – akkor az ábrázolás a látványmegjelenítés ellenére (vagy azzal együtt) átlép a magyarázó ábrázolások típuscsoportjába. Az ilyenfajta manipuláció meg-

változtatja a típus karakterét, hiszen a látványhű ábrázolási típuscsoportra a külsődleges jegyek megmutatása, a rájuk történő odafigyelés szemléleti közege a jellemző.

15.1-2-3. Látványábrázolás tárgyábrázolásként, biológiai határozó céllal. (Gombahatározó célú ábrázolások.) A tárgyat élőhelyén, természetes környezetében és természetes állapotában megmutató pillanatfotó és az ilyen felfogású szelektív szabadkézi ábrázolás a látványábrázoló típus legtitisztább válfaja, prototípusa. Források: 1. Zeugner, p. 10.; 2-3. Dr. Krébecz 43., p. 107.

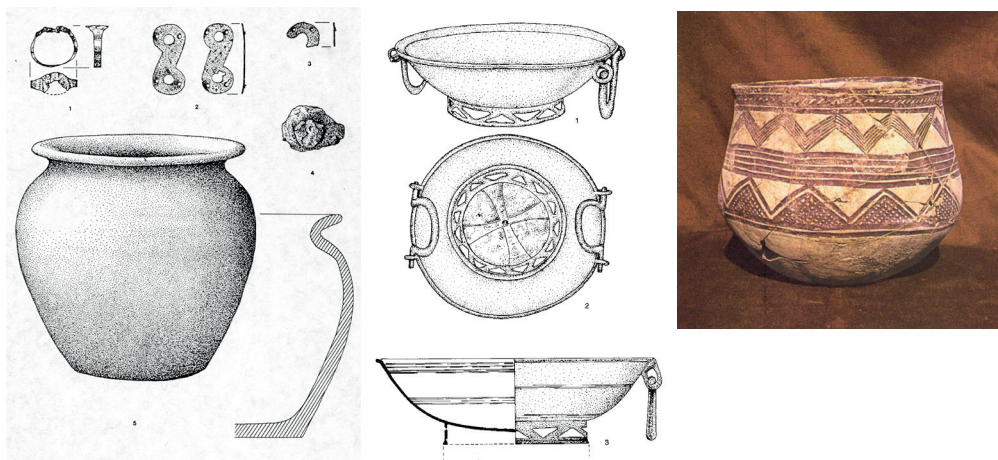
16.1-2-3-4. A magyarázati vonás megjelenése a látványábrázolásban a tárgy vagy a környezet manipulálásával. (Gombahatározó célú ábrázolások.) Források

1. Kalmár-Makara-Rimóczi (fotó);
2. Krébecz Jenő, p. 143. (rajz);
3. Kalmár - Makara 1978, p. 85. (fotó)
4. Šťastný 1997, p. 132. (rajz).

A régészettudományos közeg a dokumentálás célú modell utáni ábrázolásban az állapot rögzítést helyezi előtérbe. Ez az ábrázolásfajta úgy képezi le a modell tárgyat, hogy az egyedi, a különös legyen a típuson belül a nyilvánvaló. Ennek szellemében tudatosan kiemeli egyedi tárgyi jellegzetességeket, pl. egy törést, egy hiányt vagy egy felületi minőséget. Eljárás-

módja egyéb szempontokból megegyezik a típuscsoportra vonatkozókkal, azaz a megfigyelés alaposságát használva a tárgyi hűség a mérvadó.

17. Látványábrázolás tárgyábrázolásként, régészeti dokumentáció célú ábrázolásban 17.1-2. Ez az alkotási cél szabadkézi rajzban azonnal igényli a magyarázó-értelmező ábrázolásokat is. Most a képanyagban ezek is szemléltethetők, de úgy gondoltam, nem veszem ki eredeti ábrázoláseggyütteséből a tárgyalat látványábrázoló típust. A metszetek vagy akár a speciális nézeti ábrázolások tehát most nem tartoznak a vizsgálat körébe, csak a tárgy egészét külsőleg bemutató, általános-rálátásos nézőpontú ábrázolásokra figyelünk. 1. Honfoglalás kori cserépedény rajza, középső nagy elem; 2. Bronztál rajza, felső elem. 17.3. Régészeti fotódokumentáció. Közép-Mezopotámiából származó őstörténeti edény. Forrás: Oates -Oates, 67. p.

4. VIZUÁLIS ALKOTÁSOK ALAPTÍPUSAINAK VÁLTOZATLANSÁGA (TÖRTÉNETI VÁZLAT)

Történeti szempontból közelítve néhány ábrázolás-típus fő jegyeiben állandónak mutatkozik. Vizuális jellemzők és ábrázolási szabályok összehasonlításával azt tapasztaltam, hogy több típus legfontosabb karakterjegyei évezredekben vagy évszázadokon keresztül megmaradnak. Ilyenek például az alaprajz és más építészeti ábrázolások, vagy a térképraizok. Ugyanakkor az előbb említetteknel az egész képlap a kor felfogását tükrözően módosul: girlandos díszítmények, cirkalmas felirat-táblák vagy éppen látványszerű jelenetek, figuratív ábrázolások kerülnek mellé. Így a magyarázó-értelmező tartalom keveredik látványleképező és díszítő mozzanatokkal, és ez általában a magyarázati kiemelés kárára történik. Ma legalábbis így láthatjuk.

Itt tartom szükségesnek, hogy a kifejező alkotásról – és vele összefüggésben a műalkotásról, mint alaptípusról szóljak. A műalkotás mibenlétének értelmezése – és úgy vélem, ezzel együtt a kifejező alkotástípus vizuális jellegzetessége – a második évezred mintegy ötszáz évében rögzült állapotáról a 20. század első felében elmozdult. A valóságmegőrző vagy valóságként-megmutató funkciója helyébe egy új mozzanat, az alkotói individuум által megalakított autonóm műalkotás lépett. A figuratív kifejező alkotás ma olyan ábrázolásként létezik, amely lényegében különbözik az ábrázolt figurációtól, az ábrázolás tárgyától. Esztétikai intencióval felruházott mű, kép-mű, azaz korábbi szerepének helyére az „alkotói individuум kezdeményezte és megalkotta autonóm műalkotás” lépett.¹⁷ Ennek a változásnak letéteményese az ábrázolt tárgy és az ábrázolat kettéválása – Magritte mondásával: „Ez a pipa nem pipa”. Másfelől a változás tényét jelzi a látványszerű ábrázolás és a tárgyábrázolás kötelékeiből való

¹⁷ Zrínyifalvi Gábor, *Ez a pipa. Magritte képétől Foucault elemzéséig - és vissza.* Budapest, Kijárat Kiadó, 2002. p. 21.

kiszabadulás. Ezek a nonfiguratív alkotások, amelyekben a kifejezést önmagukban a vizuális tényezők teremtik meg – természetesen az anyaggal és használati módjával együtt.

A könyvtárakban, múzeumi és történelmi helyszíneken, illetve a mindennapi élet közegeiben végzett kutatómunka alapozta meg, hogy *állandósult ábrázolási célokról és a vizuális alkotások történelmi alaptípusairól* gondolkodhatom. Az ember evolúciójához kötődően már az ember (vizuális) gondolkodása és a tárgyak differenciálódása kapcsán érintettem ezt a kérdést. A történelmi alaphelyzetet, azaz a kezdeteket az alábbi típuslistára vonatkozóan mintegy 40 ezer éves időtávlatban értem, azaz az állatábrázolásokat tartalmazó csonttárgyak alkotásának és a vele kapcsolatos vizuoszimbolikus gondolkodás megjelenésének idejétől.

A vizuális alkotások egyes típusait életrehívó, kortól és civilizációs formától független megjelenítési célok a következők:

- tárgyakat és építményeket készíteni (tevékenységek végzésének elengedhetetlen kellékéként, életmozzanatok/helyzetek szolgálatára)
- tájékozódni (a térben, időben)
- megmagyarázni (látható és nem látható jelenségeket)
- jelezni, jelölni (tárgyakat, összefüggéseket, jelenségeket, gondolatokat)
- díszíteni (tárgyakat, beleértve az emberi testet).
- megörökíteni, dokumentálni (láthatókat)
- láthatóvá tenni (elképzeléseket, élményeket, érzelmeket, érzéseket, gondolatokat)

Az állandósult megjelenítési célokat a vizuális alkotások rendszerében sorakoztatott alkotástípusokkal összevetve az alábbiak tekinthetők a *vizuális alkotások alaptípusainak*:

- díszített és díszítetlen tárgy
- díszített és díszítetlen építmény
- magyarázó-értelmező ábrázolás
- vizuális jelek és jelölések
- tér/idő dokumentáló és látvány/tárgyleképező ábrázolás
- a belső kognitív világ érzelmgazdag vizuális megjelenítése.

A tárgykészítés, a tájékozódás, a magyarázatra váró kíváncsiság, a jelentéssel felruházás, az a formai változatosság öröme, a látott megőrzése vagy az elgondolt-megérzett láthatóvá tétele olyan élethelyzetek, amelyek megteremtették speciális alkotástípusaikat. És fordítva: egyes alkotástípusok azért tudtak maradandók lenni, mert az őket kiváltó élethelyzetek állandóan, újra és újra létrejöttek.

Az alaptípusokat joggal nevezhetjük archetípusoknak, mivel évszázadokon, sőt évezredekken keresztül, korokon és civilizációkon átívelve megőrizték és folyamatosan őrzik vizuális karakterüket, formai-ábrázolási jellemzőiket. Ennek oka, hogy az őket életre hívó, emberi szükségleteket kielégítő ábrázolási célok stabilak. Stabilitásukat az érvényességüket jelentő óriási időtávlatban láthatjuk meg, és az idővel kapcsolatban az ember-lét testi-fiziológiai és gondolkodásbeli lényegeiben.

Kiemelve a gondolkodásbeli összetevőt észre vesszük, hogy a vizuális alkotási archetípus korokhoz tapadó mozzanatokkal bővül. Kissé másként fogalmazva: az alaptípus a komplex ontológiai szemléletben gyökerező korstílusra vonatkozó ábrázolási elemekkel módosul.

A megfogalmazott tétel igazolásaként és tartalmasabb magyarázata miatt a következő stratégiát alkalmazom: kiválasztott alaptípusban megmutatom az állandót és a hozzá kapcsolódó változót.

Ugyanakkor nem vállalhatom fel, hogy mind a hat archetípust történetileg is bemutatom, helyette a dolgozat korábbi fejezeteiben is kiemeltebben kezelt *látványleképező ábrázolás* típusához kapcsolódom. Az elemző munkában a Sárospataki Nagykönyvtárban és kari (tanítóképző főiskolai) könyvtárban végzett kutatómunka eredményeit használom.

Elsőként a látványt, a látott tárgyat megmutató-dokumentáló ábrázolással foglalkozom.

Ennek az ábrázolásnak a jellemzőit mind a vizuális tényezőkre, mind az alkotás elkészülésének módjára vonatkozóan már megfelelő részletességgel leírtam. Úgy vélem tehát, elegendő lesz az egyes konkrét esetekben az éppen aktuális aspektusból foglalkoznom a kérdéssel.

Az ókori egyiptomi vizuális alkotásokról rengeteg sztereotípiát lehet olvasni formaegyszerűsítésről és tétörvényszerűségről, egy nézőpontra komponálásról és síkrekrekciónról, vagyis olyasmikről, amik lényegében „látványszerűtlenségek”. Továbbá arról, hogy mindezek az ábrázolási konvenciók két évezrednyi időig változatlanok voltak, mivel a halottkultusz, amit szolgáltak nem változott.

Ugyanakkor az ókori egyiptomi ábrázolásokról nem szokás úgy beszélni, mint amelyekben az alkotó a tárgyakat, állatokat és embereket hűségesen jeleníti meg, érzékenyen részletezi, élétszerűvé teszi. (Ezeket a jelzőket inkább a reneszánszsal kezdődően alkalmazzák.) Úgy vélem azonban, hogy ebben a korban ugyanúgy tettenérhető a látványra érzékenyített ábrázolás, az alkotók ugyanúgy meglátták és ábrázolták a tárgyak-lények vizuális gazdagságát, csak az ilyen ábrázolás alkotói (vagy megrendelői) cél vonzataként ritkán kapott szerepet.

A síkon festészeti eszközökkel megjelenítő alkotásokban már a legkorábbi időktől megfigyelhető, hogy embereket, madarakat, halakat és gyümölcsöket, szarvasmarhákat és más állatokat, az emberalkotta tárgyi világ számos képződményét hiteles formakarakterekkel, igen gazdag modellációval és a beazonosítás nagyon pontosan visszaolvasható igényével jelenítettek meg. Példának a madár témáját választottam, mivel egy fellelt alkotás – nagy meglepetésemre – az óbirodalom idejéből való, így a történeti távolság a mához képest ezzel a témával kapcsolatban még az általam feltételezettnél is nagyobbra nyitható. Ugyanakkor természetesen egészen az ősi időkhöz – a karcolt állatábrázolásokig vagy a barlangfestményekig – vissza lehet vezetni a gondolatot. Az alkalmazott ábrázolási technika keretei között ugyanúgy megtaláljuk korábban is azokat az összetevőket, amelyek az ábrázolást tárgyában beazonosíthatóvá, tehát tényszerűvé teszik.

18. A látvány/tárgy dokumentáló ábrázolás, mint archetípus. Amikor az ábrázolási cél indukálja (vagy nem ellenzi) a dokumentálva-megjelenítő jelleget, az ábrázolás tárgyát egyformán hitelesen ábrázolják a legkülönbözőbb korokban. Az ábrázolás tárgya: madár.

18.1. A meidumi ludak, ókori egyiptomi falfestmény, részlet, Kr. e. 2500 k. (Kairó, Egyiptomi Múzeum)

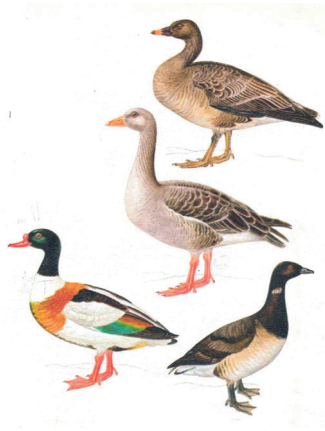
Forrás: Aradi Nóra, 1990. p. 103. (Az Egyiptomi Múzeum honlapján a fríz egésze megtekinthető.)

18.2. Szarkafajták, barázdabillegetők és fecskék; miniatura, 1550 k. Forrás: Bábur-náme.

18.3. „Hegyi billegetők, vizirigó, ökörszemek”, 1902. A beazonosító célhoz narratív-jelenetes (testmozgások, cselekvések) és teljes tájképi környezetben elhelyezett formáltság társul. Forrás: Brehm, 1902. p. 449.

Az ókori egyiptomi festményen a ludak formájának ábrázolásában a karakter igen pontos és érzékeny – azaz minden részletére kiterjedő: testarányok és testtartás (lépő-billenő mozgás, figyelő, illetve lehajló-csipegető mozdulat), színek árnyalatai (a barnák és fehéresek a tollzatban, a narancsos vörös a csőrnél és a lábaknál) és formarészek és felületek jellemzői (pl. a bütykös-redős lábak). Ez az ábrázolás nem általában a madár vagy általában a lúd, hanem beazonosítható lúdfajta – a dokumentatív érték kétségbevonhatatlan. Joggal állapíthatta meg tehát a könyvfejezet szerzője a képhez kapcsolt szövegben: „a formák pontossága, a színek hitelessége, a tökéletes kidolgozás olyan benyomást kelt, mintha egy zoológiai tankönyv lapjait forgatnánk”. (Aradi 1990) Lehet, hogy korabeli zoológiai könyvről van szó – vagyis a falfestmény témájába bizonyára okkal épült be a látványábrázolás ilyen tényközlő szintje.

18.4. „A lombos erdő madarai”. Rajzolt madárbrázolások narratív csoportba rendezve, ismeretterjesztő könyvből, 1990-es évek. Forrás: Reid, p. 38. (jobbra)18.5. Ludak rajzos beazonosító-határozó célú ábrázolása egy mai tudományos ismeretterjesztő könyvből. „Rend: Lúdalakúak” Részletek a leírásból: „Közepes vagy nagy termetű madarak, rövid úszólábbal. Csőrük hosszú, erős ... Tollazatuk sűrű ... Párzás idején a gácsérok színesek. ...”Forrás: Thoman - Felix - Hísek, p. 362.

18.6-7-8. A kevésbé narratív helyzet és a nézőpont szerepe a tudományos igény kielégítésében, fotók a 20. század végétől. Források: 6. szarka, Moss, p. 117.; 7. szarka, Bailey - Parker, p. 88.; 8. nyári lúd, Állat- és növényhatározó természetjáróknak, 2000. p. 440.

Bábur műve komplex tudományos értékekkel bír, hasonlóan számos más középkori kódexhez. Szerzőjének történelmi és természeti tudományos érdeklődését tükrözi. Ezt mutatják a szöveges tételek: a 93 szövegegység kétharmad része történelmi és korabeli eseményeket beszél el, míg egyharmada India növény- és állatvilágát mutatja be. Az eredetileg üzveg szöveg perzsa fordítása az indiai fejedelmi udvarban készült a 16. század közepén. A közölt oldalon a szöveg: „Tenyészik ott még hindusztáni szarka is, amit matának hívnak valamivel kisebb a mi szarkánknál. A mi szarkánk fekete-fehér, a hindusztáni – fekete-sárga színű. Van Hindusztánban még egy madár, ami a barázdabillegetőre emlékeztet, szép piros színű; szárnyai kissé feketék. Egy másik madár – a karacsa –, fecskére hasonlít, de annál sokkal nagyobb és teljesen fekete.” A képanyag egyértelműen mutatja ezeket a jellemzőket, olyannyira, hogy ornitológusi ismeretek nélkül is azonnal felismerjük a fecske-formát vagy a szarka-típusú (varjúfélék) testalkatot az európai szemnek szokatlan színezés ellenére is. Sajnos, ebben az esetben a képeket csak reprodukciókról tudtam vizsgálni, de így is megállapítható, hogy az ábrázolási eljárás követi a szövegből is nyilvánvaló képalkotói célt, amely a madarak beazonosításra alkalmas ábrázolása. Ennek bizonyítékeként ítélem meg, hogy a madarak testformája minden ízében érzékenyen formált, a színek finoman átmenetesek és gazdagon árnyaltak – míg a növények sokkal inkább sematikus. Egy másik szempontból az ábrázolás módját narratív hangvétel jellemzi: egymás felé forduló mozgáskapcsolódás, elég erőteljes mozgás és némelyikük megnyíló csőre hordozzák a narrativitást.

A Brehm-könyv közölt képe is (és képeinek döntő többsége) elbeszélő jellegű, a madarak konkrét módon cselekszenek, aktív helyzetekben vannak: énekre nyíló csőr, figyelő tartás, társakhoz fordulás mutatja ezt, amihez ráadásul távolba nyúló tájképi környezet társul.

Ezzel együtt azonban minden madár olyan részletgazdag és más szempontokból is hiteles megjelenítésű, hogy a beazonosítás teljes mértékben lehetséges. A többé-kevésbé elbeszélő-mesélő jelleg az 1900-as évekre már nem korjellemző a kimondottan határozó célú ábrázolásokban. Brehm könyve azonban – megfogalmazása szerint – nem elsősorban a tudósoknak szól, illetve vélhetően az ábrázolási mód a világlátáshoz is kapcsolódik. „Az emlősök az ember hasznára, a madarak pedig gyönyörködtetésére szolgálnak. Azoknak adózniuk és adniuk kell, nehogy az emberek elpusztítsák őket, emezek a többi állattal szemben kiváltságokat élveznek: bírják az ember jóakarátát és az ember szeretetét.” – írja a Madarak IV. kötetének 33. oldalán. A Madarak I. kötete előszavában pedig azt olvashatjuk, hogy a művelt közönség számára szól, a magyar átdolgozó nem akarta tankönyvvé változtatni – mivel Brehm eredetileg nem annak szánta, a szerzői cél hogy „könnyűszerrel érthető” legyen és „lelki élvezetet” lehessen meríteni belőle.

Hasonló részletező megjelenítést állapíthatunk meg a következő ábrázolásokban is. A tudományos ismeretterjesztő könyv képe csoportos-jelenetes komponáltságú. A fotónál pedig természetesen nem is kérdés az ábrázolás tárgyi-látványi hitelessége, azonban a fotótechnika is lehet elbeszélő, és minél inkább cselekvéses helyzeteket ábrázol (mint a 18.6. kép), ez a vonás annál inkább erősebb. Mindegyiket korrekt, pontos tárgybemutató és több-kevesebb elbeszélő hajlam jellemzi, az elbeszélő-mesélő jelleg az ismeretterjesztő könyv rajzolt elemeiben visszább húzódik, a kimondottan határozó cél esetén (Lúdalakúak) pedig szinte teljesen megszűnik.

Végül a nézőpontot emlitem, mint ennek az ábrázolási típusnak az objektivitást erősítő elemét: az olyan nézőpont, amelyből az ábrázolás tárgya a forma jellemzőit megmutató helyzetben látszik (állatoknál ez az oldalnézet) a tényszerű ábrázolás ismerve. (18.5. és 18.8. kép)

A kör bezárulni látszik: a 2000-ben készült oldalnézetes fotó visszamutat a 4500 évvel korábbi egyiptomi oldalnézetes ábrázolásra.

19. A tényszerű tárgyábrázolás archetipikus jellemzőire célzott történeti példasor az írisz tárgyában, vallási és botanikai témákban.

- 19.1. Miniatúra órskönyv lapján (1477 k.). Forrás: Burgundiai Mária imakönyve
 19.2. 1506 - oltártábla kompozíciójában (1506). M.S. Mester: Mária és Erzsébet találkozása (Vizitáció), 140×94,5 cm, Sz M. Forrás: Lajta: Művészeti kislexikon, p. 448[Tegyük ide a 20-as képblokkból Goes oltárképét is - a jelképes növények között az írisz ott is szerepel.]
 19.3. Növényhatározóban (1779). Icones Plantarum Medicinalium. Abbildungen von Arznen gemachen. Erstes - Bierdes Hundert. Nürnberg, auf ... der Raspischen Buchhandlung 19.4. Nem határozó célú kiadványban (1911). Forrás: Versíró papír íriszek ábrázolásával. Japán
 19.5. Botanikai tankönyvből (1917). Forrás: Lehrbuch der Botanik für Hochschulen. Jena, p. 605.
 19.6. Növényhatározóból (1955). Forrás: Jávorka - Csapody, 10. tábla 19.7. Növényhatározóból (1975). Jávorka - Csapody: Iconographia Florae És tegyük ide legalább gondolatban a korábban már más vonatkozásban tárgyalt íriszes (!) Dürer-festményt is.

20. A látvány/tárgy dokumentáló ábrázolás, mint archetípus. Szimbolikus és díszítő ábrázolásban egyaránt jelen van a tényszerű megjelenítési mód, hasonlóan a növényhatározó célú ábrához. Ez utóbbi esetében az ábrázolási mód külön alkotástípust eredményez. A történeti példasor tárgya: a harangláb elnevezésű virág

20.1. A harangláb kódex lapszéli díszítésében (1462 előtt). Victorinus, Caius Marius: *Commentarii In: Ciceronis librum De inventione*. (Cicero retorikai munkájához írt magyarázatok.) Forrás: *Bibliotheca Corviniana* 1990, XXXVIII

20.2-3-4. A harangláb oltárképben, szimbolikus növényegyüttesben. Hugo van der Goes: *Portinari - oltár*. (*Portinari Triptych*, 1476-79, oil on wood, 253 × 586 cm, Galleria degli Uffizi, Florence.)

Látványdokumentáló célú növényábrázolásokkal is hasonló megállapításokra juthatunk. Némely növényvel kapcsolatban azonban az elemző gondolkodásba az európai középkorban (vagy középkortól) a szimbolikus vonatkozás is társul. Ezekben az esetekben a szimbólumábrázolás hitelessége tette indokolttá a hűséges, szinte növénytani pontosságú ábrázolási módot. Ilyenkor az egyébként vallási tematikájú alkotás a látványleképező ábrázolás-részlet befogadó kerete. Szép történeti példasorokat találtam, ilyen pl. az írisz és a harangláb témája. Az írisz Szűz Mária személyére utaló jelkép, a harangláb a Szűz fájdalmának szimbóluma és a melankólia jelképe.

A témába ágyazott dokumentatív látványábrázolás másik vonatkozása a *díszítés*.

Kódexek lapszeldíszsein sokszor találunk növényi díszeket. Mivel a harangláb-téma a díszítési és a szimbolikus összefüggésre is kínál alkotásokat, nézzük meg ennek a növénynek az ábrázolását a fölvetett komplex vonatkozásban, mint a dokumentáló látványábrázolás egy lehetséges történeti kapcsolódású esetét.

20.5. „... 2. Köz. számoly. *Aquilegia vulgaris* L. ...”, rajz határozó típusú könyvből (1902). Forrás: Hoffmann - Wagner, XXXV. tábla. [Kiemelés tőlem S. Zs.] 20.6. „Harangláb (*Aquilegia vulgaris*)”, fotó-kép természettudományi könyvből. Forrás: *Állat- és növényhatározó természetjáróknak*, 2000. p. 252.

A harangláb-virág témájában körülbelül 540 éves időtartamot tudtam átfogni. Feltűnik kódex lapszédíszében a 15. század közepén, 15 év múlva műalkotásban látjuk, több mint 400 év múlva, a 20. század fordulóján növényhatározóban találkozunk vele, végül 2000-ben újra egy növényhatározóban látjuk, de most (már) fotótechnika segítségével. És bizonyára az időfolyamban még számos más vizuális alkotást tudtam volna újabb kutatómunkával fellelni. Azonban nem volt céloom a példák sokasítása, a megállapítás így is egyértelmű, mivel az ábrázolás a más témákba ágyazott esetekben is – meglepő módon – ugyanolyan pontos és tényszerű, mint félezer év múlva a növényhatározó ábrázolásban.

A kódexdíszítésben eléggé elterjedt módszer, hogy szinte átírás nélküli ábrázolnak növényt, gyümölcsöt vagy állatot. Az illuminátor ezekhez a valóságghú mozzanatokhoz kitalált vagy valóságos tárgyakból elvont elemeket illeszt és egybefűzi geometrikus vagy növényi indás formákkal. Végül létrehozza a motívumok rendszerét.

Vélhetően a kódexekben is a művesség jele volt a nagyfokú hasonlóságot, valóságghú-seget közvetítő ábrázolás és a festő ezzel a tehetségét és szakértelmét csillogtathatta meg. Valószínűsítem azt is, hogy a rajzoló látott is ilyen növényeket vagy legalábbis nagyon jó minőségű előképpel rendelkezett (akkor viszont a látványábrázolás minőségének dicsérete és a megfigyelés pontossága átszáll az elődjére).

Goes oltártábláján a jelképcsalád része a harangláb. A jelképi lét a jelentéshez kötés egyértelműsége miatt megköveteli a hiteles ábrázolást, szinte kényszeríti az alkotót, hogy a tárgyat megjelenítő arányos formarendben és megfelelő színekkel ábrázoljon – akkor is, ha egyébként a több évszázados konvencióknak megfelelően a donátor családja kicsinyített méretben kerül a képbe.

A harangláb virágfeje naturalista megoldású a lapszédíszben, csak ott az indás rendszerbe illesztés átviszi a díszítés kreált fantáziavilágába. És naturalista ábrázolású az oltárképen, de ott a jelentése kapcsol hozzá egy másik értelmezési síkot. Sőt egy harmadik, egyáltalán nem naturalista térábrázolási (avagy torzított arányábrázolási) vonatkozásba is bekapcsolódik, ezen a harmadik szinten nyeri el a kompozíció egészben komplex szerepét. Naturalista – tényszerű ábrázolás szervesül egy tőle eltérő képi világgal.

A tényeket dokumentáló látvány- vagy tárgyábrázolás a modell utáni ábrázolás olyan speciális válfaja, amelyben meghatározó szereppel bír a tárgy hangsúlyozása, illetve a beazonosítást szolgáló esetekben a tárgy típus megmutatása úgy, hogy az ábrázolt példány egyedi sajátosságai ezt ne akadályozzák. Úgy vélem, minden korra és civilizációra (amelyben ez az ábrázolástípus egyáltalán előfordul) érvényes megállapításról van szó.

A növény- és állati határozó célú ábrákra vagy más alkotásoknak azon elemére, amely a beazonosító mozzanat szellemében jött létre, jellemző a részletes, látványghú-tárgyghú ábrázolás. Ezek archetipikus vonások, amelyek minden korban azonosak, azonban az ábrázolási mód egésze mégis finoman különböző.

5. TÍPUSALKOTÁS ÉS AZ ÉLETHELYZETEK KÉPI KOMPLEXITÁSAI

A tanulmány végén az előző tipologizáló eszmefuttatásomat a komplex képegyüttadások életszerű mozzanatával zárom, azaz szétrobantom a tipológiát, a tudományos igényvel kialakított alkotástípusokat vissza kívánom helyezni életszerű komplexitásukba.

Dolgozatomban kifejtettem, hogy a vizuális alkotások kisebb-nagyobb kiterjedésű típuscsoportokba sorolhatók, megvizsgáltam történeti állandóságukat és változásukat. (Közöttük csak egy a látványléképező-dokumentáló ábrázolás típusa, családja.) Az ilyenfajta rendszerező gondolkodás – úgy gondolom – elengedhetetlen a képek jellegzetességeinek és kommunikációs szerepének vizsgálatához.

Az ember társadalmi életében azonban nem találjuk ezeket a homogenitásokat. Ritka kivételektől eltekintve – mint például egy képzőművészeti múzeumi gyűjtemény vagy egy ábrázoló geometriai tankönyv – nem típusokba csoportosítva, hanem ellenkezőleg, komplex együttállásokban vesznek részt az ember életében, kommunikatív létében.

Az élethelyzet – nevezhetjük *problémának* is – mintegy magához gyűjti az általa igényelt vizuális alkotásokat és együttesbe szervezi őket. (Csak megjegyzem, hogy az előbb bármennyire is igyekeztem a kivételre példát találni, nem sikerült, mivel a képzőművészeti múzeumok gyűjteményi jellege, a megőrző és közönség elé táró munka számos más alkotás-típust is megkövetel a múzeum épületétől a kiállítási ismertetőig, a kiállítási tájékoztató alaprajzig és belépőjegyig; a geometriai ábrákat pedig a könyv, mint tárgy tartalmazza, a könyvoldalakat vizuális tervező-szerkesztő munkával alkotják meg ...)

Az élethelyzetekben a vizuális alkotások komplexitásainak egybeszerveződése úgy történik meg, hogy a gazdasági, kereskedelmi, kulturális vagy éppen politikai élethelyzetet, még pontosabban az élethelyzethez kapcsolódó személyes emberi, intézményi vagy széles társadalmi igényeket a legjobban kielégítse.

A tudományos gondolkodás tehát szükségessé teheti a képtípusok rendszerezését, az egyes típusok jellemzőinek feltárását. Azonban vegyük észre: *egy köznap élethelyzetben vagy az élet bármely kitüntetett helyzeteiben (pl. tudomány) egy probléma feltárásához több képtípus együttesére, képkomplexitásokra van szükség.*

1. Az Eszterházy Károly Főiskola Comenius Karának archív gyűjteménye tanítóképzősök és gyerekek alkotásaiból, tanári szemléltetésekéből, vizuális nevelési tantervekből és tanítási programokból áll. A legkorábbi tanítóképzős vizuális alkotás 1926-ból való, a legkorábbi tanórák rajzóriái munka pedig az 1960-as évekből. Az alkotások többsége – az alkotástípusokra vonatkozó tantervi előírásokkal arányos összefüggésben – csendéleti-jellegű látványábrázolás.

2. Művészek alkotásait – közöttük az iskolázó előtanulmányokat is – (már) a barokk korban is értékékként kezelték, vagyonleltárak tanúskodnak erről. Nézzünk meg két példát. „Rembrandt vagyonleltára csödbe jutásakor. Amsterdam, 1656. május-szeptember... 7. *Művészeti könyvek...* 192. Egy vázlatkönyv, Rembrandttól... 249. Ugyanaz, Rembrandt rajzokkal, állatok természet után... 257. Egy csomó rajz antikokról, Rembrandttól... 252. 5 negyedéret könyvecske Rembrandt rajzokkal.” (Forrás: Garas 1967, 137-138. p.)

3. A harangláb keresztény egyházhoz kapcsolódó jelképi tartalmát – többek között – van der Goes Portinari-oltárának (20. 2-3-4. kép) növényábrázolásainak magyarázatánál olvashatjuk. „The picture shows a vase and a glass containing **orange lilies**, the symbol of the Passion, three **irises**, Van der Goes's favourite flower, and a **few columbine stalks**, the emblem of melancholy and a common symbol of the Virgin's pains. A sheaf of **corn lies flat** on the ground behind these flowers, alluding to the Incarnation and the Eucharist.” Azaz: A képen láthatunk egy vázát és egy poharat, amely a következőket tartalmazza: narancsszínű liliomok, ami Krisztus kínszenvedésének szimbóluma; három íriszt, Van der Goes kedvelt virágát; néhány harangláb, amely a melankóliának és a Szűz fájdalmának a jelképe. A virágok mögött a földön fekvő gabonakéve a megtestesülésre és az oltáriszentségre utal. (Forrás: <http://www.wga.hu/index1.html>; nyersfordítás: Sándor)

A magyarázat – úgy tűnik – nem köti Szűz Máriához az íriszt, és ez meglehetősen furcsa. Az irodalmak sokasága ugyanis a nőszírom vagy írisz nevű virágot egyértelműen Szűz Mária szimbólumai között tartja számon. Például http://www.bkiado.hu/netre/Net_szimbolum/szimbolumszotar.htm#n : „nőszírom/írisz: Kora tavasszal virágzó dísznövény, nevét szíromszerű bibéjéről kapta. Kardliliom, kék liliom vagy egyszerűen liliom néven is ismert. A különböző fajták eltérő színű virága miatt az ókorban írisznek (‘szívárvány’) nevezték .... Plinius szerint csak szűz ember gyűjtheti, szigorú szabályok szerint. • A keresztény ikonográfiában a szeplőtlen fogantatás szimbóluma és Mária szüzességének jelképe. Kard (tőr) formájú levele miatt a középkorban a Passióra és Mária hét fájdalmára utal; a Simeon által megjósolt (Lk 2,35), a Mater Dolorosa szívét átszűrő karddal hozzák kapcsolatba Svéd Szt. Brigitta azért hasonlítja Máriát kardliliomhoz, mert a virág levele úgy hasad ketté, mint a Szűz szíve fia halálakor.” (Lásd még Dürer: *Madonna íriszszel*, 1508, London, National Gallery, 14.2. kép – részlet a műből.)

IRODALOM

- BÁN ANDRÁS (szerk.) *Körülírt Képek. Fényképezés és kultúrakutatás*. Miskolc – Budapest, Miskolci Galéria – Magyar Művelődési Intézet, 1999. p. 110
- BARTHES, ROLAND *Világoskamra. Jegyzetek a fotográfiáról*. Fordította Ferch Magda. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1985, p. 139. Eredeti mű: ROLAND BARTHES *La chambre claire. Note sur la photographie*. Editions du Seuil, 1980
- BARTHES, ROLAND *A divat mint rendszer*. Fordította Mihancsik Zsófia. Budapest, Helikon Kiadó, 1999, p. 255 A fordítás alapja: Roland Barthes: *Système de la Mode*, Editions du Seuil, 1967
- BAUDRILLARD, JEAN *A tárgyak rendszere*. Fordította: Albert Sándor. Budapest, Gondolat Kiadó, 1987. p. 245 A mű eredeti címe: Jean Baudrillard: *Le système des objets*. Gallimard, Paris, 1984
- CSÁNYI VILMOS *Az emberi természet. Humánetológia*. Budapest, Vince Kiadó, 2000. p. 308
- DONALD, MERLIN *Az emberi gondolkodás eredete*. Fordította: Kárpáti Eszter. Budapest, Osiris Kiadó, 2001. p. 354 A fordítás alapja: M. Donald: *Origins of the Modern Mind*, Harvard University Press, 1991
- FLUSSER, VILÉM *A fotográfia filozófiája*. Budapest, Tartóshullám – Belvedere, 1990. <http://www.artpool.hu/Flusser/flusser.html#V> [2007-10-24]
- FLUSSER, VILÉM *Képeink*. Fordította Tillmann J. A. 2000. 1992/2. szám. Eredeti megjelenés In: Vilém Flusser: *Nachgeschichten*, 1990
- HORÁNYI ÖZSÉB *A kommunikációról*. In: Béres István – Horányi Özséb (szerk.) *Társadalmi kommunikáció*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001. pp. 22–34.
- HORÁNYI ÖZSÉB (szerk.) *A kommunikáció mint participáció*. Budapest, AKTI – Typotex, 2007. p. 329
- IVINS, WILLIAM M. *A nyomtatott kép és a vizuális kommunikáció*. Fordította: LUGOSI LUGO LÁSZLÓ. Budapest, Enciklopédia Kiadó, 2001. p. 120. Eredeti mű: WILLIAM M. IVINS JR.: *Prints and Visual Communication*. Harvard University Press, 1952
- KÁRPÁTI ANDREA *Látni tanulunk*. Budapest, Akadémia Kiadó, 1991
- KEPES GYÖRGY *A látás nyelve*. Fordította Horváth Katalin, a fordítást az eredetivel egybevetette MEZEI OTTÓ. Budapest, Gondolat Kiadó, 1979. A fordítás alapjául szolgáló eredeti mű: Language of vision. Paul Theobald, Chicago, 1944
- KINCSES KÁROLY (é. n.) *Kísérlet egy érvényes fotótípológia felállítására*.
<http://fotomult.cz.hu/eloszo.html> [2007-02-14]
- MITCHELL, W. J. T. *Mi a kép?* Fordította Szécsényi Endre. In: BACSÓ BÉLA (szerk.): *Kép, fenomen, valóság*. Budapest, Kijárat Kiadó, 1997. pp. 338–369. Eredeti mű: *Image, Text, Ideology*. pp. 7–47. The Univ. of Chicago Press, 1986
- NYÍRI KRISTÓF *A gondolkodás képelmélete*. <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/filoz/kepelm>. (é.n.) [2009-01-05]
- NYÍRI KRISTÓF *Képiség a filozófia történetében. A kettős kódolás elmélete Platónról Wittgensteinig*. <http://www.nytud.hu/program/Nyiri.pp> (é.n.) t. [2009-04-17]
- NYÍRI KRISTÓF *Mentális képek mint teoretikus konstrukciók*. Magyar Tudomány, 2001/10. <http://www.matud.iif.hu/01okt/nyiri.html>
- NYÍRI KRISTÓF *Idő és kommunikáció*. Világosság, 2007. 4. pp. 33–40.

PLÉH CSABA (szerk.) *A megismeréskutatás egy új útja: A párhuzamos feldolgozás.* Budapest, Typotex, 1997. p. 363

PLÉH CSABA. *Bevezetés a megismeréstudományba.* Budapest, Typotex Elektronikus Kiadó Kft. 2003. Test és lélek sorozat. Sorozatszerkesztő: Pléh Csaba

PLÉH CSABA – CSÁNYI VILMOS – BERECKEI TAMÁS (szerk.) *Lélek és evolúció. Az evolúciós szemlélet pszichológiája.* Budapest, Osiris Kiadó, 2001. p. 432

ROSENGREN, KARL, ERIK *Kommunikáció.* Fordította: DOMJÁN KRISZTINA. Budapest, Typotex, 2004. p. 259 A fordítás alapja: KARL ERIK ROSENGREEN: *Communication. An introduction.* London, Saga Publications, 2000

S. NAGY KATALIN (szerk.) *A vizuális kultúráról.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1982. Vélemények /viták, p. 436

SÁNDOR ZSUZSA *Ábrázolás és művészet.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2002. p.79

SÁNDOR ZSUZSA *A vizuális nyelv képi világa.* Sárospatak, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2003. p.102

SÁNDOR ZSUZSA *Technikai képek a közlésváltozatok rendszerében.* In: SÁNDOR ZSUZSA (szerk.) *Technikai képek.* Budapest, Felsőoktatási Vizuális Nevelési Kollégium, 2008. pp. 13–52.

SEKULER, ROBERT – BLAKE, RANDOLPH *Észlelés.* Budapest, Osiris Kiadó, 2000. p. 618. A fordítás alapja: ROBERT SEKULER – RANDOLPH BLAKE *Perception.* Third edition. New York, 1994, McGraw–Hill, Inc.]

SONTAG, SUSAN *A fényképezésről. Tanulmány.* Fordította: NEMES ANNA. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1981. p. 239. Eredeti mű: SUSAN SONTAG: *On Photography;* Farrar, Strauss and Girodux, New York, 1977

SZECSKŐ TAMÁS *A tömegkommunikáció társadalmi hatásai. Bevezetés a tömegkommunikáció szociológiájába.* Budapest, Oktatókutató Intézet, 1994. p. 23

TOMASELLO, MICHAEL *Gondolkodás és kultúra.* Budapest, Osiris Kiadó, 2002. p. 259 A fordítás alapjául szolgáló mű: MICHAEL TOMASELLO: *The Cultural Origins of Human Cognition.* Cambridge, Massachusetts London, England, 1999, Harvard University Press.

WEIBEL, PETER *Az intelligens kép.* (The Intelligent Image.) Angolból fordította RADVÁNYI ANDRÁS és TÓTH ATTILA. <http://www.c3.hu/scca/butterfly/Weibel/synopsis.html> 11/02/2007 [2008-02-07]

ZRÍNYIFALVI GÁBOR *Ez pipa. Magritte képétől Foucault elemzéséig – és vissza.* Budapest, Enigma könyvek, Kijarat Kiadó, 2002. p. 249

14

The Reasons for the Differences in Student Recruitment in Sárospatak between the Two World Wars

ELISABETH KÉZI

(Magyarul megjelent: A tanulói rekrutáció összetétele a két világháború között Sárospatakon. In: Kézi Erzsébet (szerk.) Brezsnayánszky László tanár úrnak tisztelettel. Sárospatak, MECFK)

In our study we would like to compare the student recruitment of the Grammar School of the Reformed College in Sárospatak and of the Teacher Training School in Sárospatak.

We are going to examine the period between the two world wars as we consider it important to analyse the data of this era precisely. Although József Ködöböcz and Erzsébet Fehér have already dealt with the most important tendencies typical of the period schematically, but they did not analyse the period deeply enough. They were probably prevented by the characters of the time when they were doing their researches and the strong determining behaviour of the official politics.

At this point we should explain why we examine the academic years of 1925/26, 1935/36 and 1938/39. The academic year of 1925/26 still reflects the situation when the teacher training school was under state control, although by this time the social rearrangement had already finished, which was the consequence of the First World War and the Trianon Peace Treaty. Thus we can hope that by using this year's data we can present a generally typical situation. In 1929 the teacher training school being under state control was given back to the reformed church as it lost its Academy of Law in 1923. As soon as waiving the Academy of Law the decision was made that the Reformed Church District was going to ask for the teacher training school as a compensation from the state.

The idea was not bad since in villages besides the reformed minister the reformed teacher also played an influential role from religious point of view. Although the teacher training college could not replace the Academy of Law but it increased the influence of the reformed church to the society.

On the other hand asking for this compensation was a legal claim as until 1870 teacher training had been functioning under the church's control, it only got to the state at the time when the ideas of József Eötvös came into force. Earlier teacher training in Sárospatak had formed out within the frames' of the Reformed College.

If we examine the data of the academic years of 1935/36 and 1938/39 we have the opportunity to show the possible changes which had been caused by the change in the maintainer. On the other hand 1938 was the last peaceful year before the outbreak of the Second World War, therefore both years examined are beyond the influential factors of the war so the comparison may show a realistic result that is the changes must have been due to the changes in the maintainer and not the political effects concerning the school.

In our study we confined to the examination of the residence, the denomination and the social status only as our work is based on the data of the Yearbooks in which many comparable data are not available. On the basis of our experiences, however, several principles can be drawn. In our research we used the data of the complete recruitment of the academic years which made it easier to generalize.

The analysis of the process can be done in four logical steps. Firstly, we will compare the data of the grammar school and the teacher training school referring to the 1925/26 academic year, by which we will show the basic differences between the two institutions. Secondly, we will analyse the change taking place in the teacher training school thanks to the Church's control. We can represent this by analysing the data of the training school in the academic years of 1925/26 and 1935/36.

Since there was a change in the profile in the grammar school in 1931 (the education of the English language was introduced into the curriculum, which meant that the traditional humanistic curriculum partly changed to a realistic one) and this affected all the eight classes by the academic year of 1938/39, so we will use the data of this year to show the differences of the two types of institutions again in the third part of our study.

In the fourth part we will compare the data of two academic years of the training school again (1925/26 and 1938/39). We expect from this that it will either conform or confute the results of the second part of our research, so we can consider it as a checking part.

I.

We shall start our evaluation with the analyses of the denominational data.

Denomination	Grammar school		Training School	
	Number of students	%	Number of students	%
Reformed	332	70,8	78	59,5
Romain-Catholic	87	18,6	41	31,3
Greek-Catholik	19	4	10	7,6
Lutheran	9	1,9	2	1,5
Jewish	22	4,7	-	-
Total	469	100	131	100

1. The composition of the Reformed Grammar School in Sárospatak and the State Teacher Training School in the academic year of 1925/26 concerning denominations

Since the Grammar school is traditionally the institution of the Hungarian Reformed Church it is absolutely understandable that the rate of the reformed students is high (70.8).

As opposed to this the rate of the Reformed students in the training school is only 59%, which shows that the state control resulted a smaller determination in terms of denomination. The difference is even more significant in the rate of the Roman Catholic students (18.6%, 31%). The reason for this is that in Sárospatak there are more Roman Catholic students than Reformed students. According to the data of the census in 1930 the rate of the Roman Catholics was 43.6% and the rate of the Reformed inhabitants was 28.7%. The Reformed College, which had the official name Reformed High School of Sárospatak at that time, was an important denominational institution, but in the town the Roman Catholic inhabitants were in majority.

It is remarkable that the Training School completely lacked Jewish students. This can be explained by two reasons. Partly because the Christian education was trying to prevent that those elements, which do not accept the official ideology could not influence the students and on the other hand the Jewish were probably not attracted by the teaching profession as it offered only a modest income. They considered much more advantageous the legal or medical career which made it possible to have profitable private practices in case they did not get a job at state offices, hospitals or were not employed by the state at all.

To sum up it can be seen from the chart that the rate of the Protestant and the Jewish students is higher in the grammar school whereas in the training school the rate of the Catholic students is higher than at the grammar school. This was influenced by the fact as well that the Roman Catholic Church maintained schools at 54.2% in the whole country therefore they needed well-educated teachers. For this reason the Roman Catholic, the Lutheran and the Reformed students could choose the training college with the certain hope that they would be employed whereas the lack of Jewish schools did not make it possible (only 3.61% of the Church schools belonged to the Jewish denomination).

We can compare the recruitment of the two school types on the basis of residence.

	Grammar School		Teacher Training School	
Residence	Number of students	%	Number of students	
Sárospatak	144	30,7	12	9,2
Zemplén-county	117	24,9	51	38,9
Neighbouring-counties	141	30	30	22,9
Distant-counties	32	6,8	27	20,6
Budapest	4	1	2	1,5
Abroad	31	6,6	9	6,9
Total	469	100	131	100

2. The composition of the students of the Reformed Grammar School in Sárospatak and the State Teacher Training School in the academic year of 1925/26 concerning inhabitancy

The data of the two institutions show a significant difference. 30.7% of the students of the grammar school are local whereas only 8.3% of the students of the training school belong to the same category. Although it is known that students enrolling to the grammar school were from all over the country but despite of this fact more than 85% of the students came from Sárospatak, Zemplén county or from any of the neighbouring counties. 20.6% of the students of the training school came from the distant counties whereas the rate of the students at the grammar school coming from a distant place was only 6.8%. Students from Budapest

do not represent a considerable proportion in either category. The rate of the foreign students at both school types are almost the same, although these foreign students are actually Hungarians coming from the regions over the Trianon borders, who showed a preference for the schools in Sárospatak. The heads of the schools in Sárospatak considered it their patriotic duty to teach the Hungarian children beyond the frontier.

The reason why there are fewer students at the grammar school coming from distant counties is probably that, that at the time of the Second World War children had to start grammar school at the age of ten and most parents did not want to send their ten-year-old children to a far-away school. On the other hand in 1925 the Reformed Grammar School in Sárospatak could not provide a considerably better instruction than any other grammar schools in the country. However, students started studies at the teacher training school at the age of 14–15 and it was less hazardous for parents to send their children to a far-away school at that age. This situation was also affected by the fact that students had the possibility to continue their studies at more grammar schools in the country than at training schools. (In the academic year of 1931/32 there were 100 grammar schools and only 55 training schools in the country.) (Data of the Hungarian Statistical Pocket Book (1933) p. 132.)

With the help of our data we have the possibility to compare the social status of the students. We can do this by examining the occupations of the parents as we have quantifiable data about it. We brought together the data of the yearbooks as we could get easily analysable data groups only by this way.

	Grammar school		Teacher Training School	
Occupations of the parents	Number of students	%	Number of students	%
Craftsman, Retailer	64	13,6	21	16
Non commissioned officer, clerk	16	3,4	25	19
Civil servant, priest, teacher	110	23,5	51	39
Clerk at a higher position	52	11	-	-
Private officer	12	2,6	2	1,5
Freelance intellectual white collar worker, artist	24	5,1	1	0,7
Capitalist entrepreneur	2	0,4	-	-
Landowner	4	0,8	1	0,7
Peasant landowner	163	34,8	22	16,8
Entrepreneur	22	4,7	5	3,8
Unknown	-	-	3	2,3
Total	469	100	131	100

3. The composition of the Reformed Grammar School in Sárospatak and the State Teacher Training School in the academic year of 1925/26 on the basis of social status

The most spectacular difference between the two school types can be seen in the social status of the students. Neither the children from the elite social classes got to the training school, nor the children of the freelance intellectual white collar workers are represented in the student recruitment of the training school. One of the reasons for this is that most of those belonging to this category were Jewish which meant an obstacle to become a teacher. The proportion of the students from the peasant landowners' category in the training college is only half of their proportion in the grammar school, even though it is a collective category where both smallholders with only a few acres and also those with as many as 40 acres belong. According to our data the teacher training college provided the chance of rising to a higher social class for the children of the craftsmen, retailers, non-commissioned officers and teachers. Unfortunately, the Yearbooks do not separate the data of the priests and the teachers. We have done that in our previous researches. Such researches prove the teachers' high capability for re-production.

II.

In the second part of our study we are going to compare the data of the students of the teacher training school. We have chosen for the comparison the academic years of 1925/26 and 1935/36. We suppose that in ten years' time statistically noticeable changes happened and that we can observe the consequences of the change in the maintainer.

We shall start our examination with the analyses of the denominational data again.

Denomination	1925/26		1935/36	
	Number of students	%	Number of students	%
Reformed	78	59,5	117	74
Roman Catholic	41	31,3	24	15,2
Greek Catholic	10	7,6	13	8,2
Lutheran	2	1,5	2	1,3
Other protestant	-	-	2	1,3
Jewish	-	-	-	-
Total	131	100	158	100

4. The composition of the students at the Teacher Training College of Sárospatak on the basis of denominations

Our data reflect the changes very well. In 1929 the teacher training school was given back to the Reformed Church and its reorganization began. As a result of that the teachers who were not Reformed were posted to other institutions of the country, if they asked. At the same time they were striving to admit primarily Reformed or other Protestant students (Lutheran, Unitarian). It can be explained by this that the proportion of the Reformed students rose from 59% to 74% while the rate of the Roman Catholics decreased from 31% to 15,2%. Thus the Reformed Church achieved the denominational reorganisation of the teacher training school between 1929 and 1936. It is worth examining the effects of the denominational reorganization on the composition concerning the inhabitancy.

	1925/26		1935/36	
Residence	Number of student	%	Number of student	%
Sárospatak	12	9,2	25	15,8
Zemplén County	51	38,9	40	25,3
Neighbouring counties	30	22,9	51	32,3
Distant counties	27	20,6	42	26,6
Budapest	2	1,52	-	-
Abroad	9	6,9	-	.
Total	131	100	158	100

5. The composition of the students of the Teacher Training School in Sárospatak concerning inhabitancy

	1925/26		1935/36	
Occupations of the parents	Number of students	%	Number of students	%
Day-labourer, maid	-	-	10	6,3
Craftsman, retailer	21	16	25	15,8
Non –com-missioned officer; clerk	25	19	38	24
Civil servant, priest, teacher	51	39	38	24
Clerk at a higher position	-	-	-	-
Private officer	2	1,5	-	-
Artist, freelance intellectual white collar worker	1	0,7	3	-1,9
Capitalist entrepreneur	-	-	-	-
Landowner	1	0,7	-	-
Peasant landowner	22	16,8	39	24,7
Entrepreneur	5	3,8	1	0,6
Unknown	3	2,3	4	2,5
Total	131	100	158	100

6. The composition of the students of the Teacher Training School in Sárospatak concerning social status

Based on our data we can conclude that the proportion of the students from Sárospatak and Zemplén County decreased in ten years. The reason for this can be seen in the composition of denomination. The fact, that the proportion of the students coming from the neighbouring counties significantly increased and a moderate increase can also be observed in the proportion of the students coming from distant counties can also be explained by this. They probably supported admitting the reformed students from these counties. Finally we shall examine the social status.

The most noticeable change is that in the academic year of 1925/26 the children of the penniless maids and day-labourers did not get into the training school whereas in 1935/36 their proportion was 6.3%. As we have already mentioned the data do not only register the social changes of the ten years but they also bear witness to the process that the state controlled teacher training school become an institution of the Reformed Church. The Reformed Church was striving consciously to help the education of the talented students who were in bad social status. This is reflected by the data as well.

The children of clerks at a higher position and capitalist entrepreneurs did not choose the institution in 1935/36 either so the children of those belonging to the political and intellectual elite preferably went to grammar school. This proved to be a general tendency in the whole country as these social classes favoured the grammar school in order that their children could later continue their studies at the university. The training school did not provide the opportunity for that. In 1935/36 the rate of the peasant landowners' children is 8% higher. This social class showed a considerably ambitious attitude between the two world wars and considered the education of their children important (chart 4, 34.8%). Probably the attitude of the peasant landowners living in great numbers in the neighbouring counties towards the institution changed which may have been due to the Church's conscious directing activity.

Since the Church saw the deepening tension of the rural society in the 1930s therefore it was trying to find the way to ease the tension.

III.

In the third part of our study we are going to compare the data of the grammar school and the teacher training school concerning the academic year of 1938/39. We suppose that the difference will be even bigger between the two institutions as the grammar school introduced the teaching of the English language into the curriculum by which it partly became an elite training institution.

Denomination	Grammar school		Teacher Training school	
	No of Students	%	No of Students	%
Reformed	404	74,5	119	73
Roman-Catholic	62	11,4	28	17,2
Greek-Catholic	5	0,9	13	8
Lutheran	29	5,3	2	1,2
Other-protestant	5	0,9	Othodox ¹	0,6
Jewish	37	6,8	-	-
Total	542	100	163	100

7. The composition of the Reformed Grammar School in Sárospatak and the Teacher Training School in the academic year of 1938/39 concerning denominations

We can conclude that there is no difference in the proportion of the Reformed between the two school types functioning within the frames of the Reformed College (grammar school, teacher training school). Both Roman Catholics and Greek Catholics can be found in a higher proportion in the teacher training school's student recruitment, the reason for this is firstly the institutional tradition and on the other hand the fact that the students of the teacher training school who were in bad social status could not do anything else but choose the closer institution irrespective of their denomination.

The Catholic grammar school students could choose the Piarist Grammar School in Sátoraljaújhely in case they did not want to go to a Reformed grammar school but for the students of the teacher training school there were no other such type of school near Sárospatak.

We will examine the connections relating to inhabitancy as well on the basis of the data of the 1938/39 academic year.

	Grammar school		Teacher training School	
Residence	Number of students	%	Number of students	%
Sárospatak	86	15,9	28	17,2
Zemplén County	109	20,1	52	31,9
Neighbouring counties	171	31,5	50	30,7
Distant counties	118	21,8	33	20,2
Budapest	51	9,4	-	-
Abroad	7	1,3	-	-
Total	542	100	163	100

8. The composition of the Reformed Grammar school in Sárospatak and the State Teacher Training School in the academic year of 1938/39 concerning inhabitancy

The most significant difference is still in the proportion of the students coming from Zemplén County. Their proportion among the students of the grammar school is only 20.1% whereas their proportion among the students of the training school is 31.9%. This can also be explained by the fact that students from Zemplén County who were not Reformed studied at this institution as there were no other such training school in the county. The fact that at the grammar school the proportion of the students from Budapest is 9.4% whereas at the training school there were no students from Budapest at all can also be in connection with that there was a teacher training school in Budapest, too but grammar school where the English language was part of the curriculum was only in Sárospatak in the whole country at that time.

Now we can continue our evaluation with the examination of the social status.

	Grammar School		Teacher Training School	
Occupations of the parents	Number of Students	%	Number of Students	%
Day-labourer, maid	10	1,8	1	0,6
Craftsman, retailer	50	9,2	29	17,8
Non-commissioned officer, clerk	87	16	30	18,4
Civil servant, priest, teacher	138	25,5	45	27,6
Clerk at a higher position	-	-	-	-
Private officer	38	7	2	1,2
Artist, freelance intellectual white collar worker	62	11,4	2	1,2
Capitalist entrepreneur	21	3,9	-	-
Landowner	14	2,6	-	-
Peasant landowner	117	21,6	53	32,5
Entrepreneur	2	0,4	-	-
Unknown	3	0,6	1	0,6
Total	542	100	163	100

9. The composition of the students of the Grammar School and the Teacher Training School in the academic year of 1938/39 concerning social status

The children of maids and day-labourers can be found at both school types whereas in 1925 there were not any such students in the recruitment (chart 3). This definitely refers to a democratization process and the success of the movement aiming to help and save the gifted. The proportion of the children of craftsmen and retailers among the students of the training school is only double compared to the grammar school students; this difference in the rate was quintuple in the 1925/26 academic year. In the grammar school recruitment the rate of artists' and freelance intellectuals' children grew, among the students of the training school the rate of this social class stagnated. The proportion of the peasant landowners refer to an interesting situation. The children of this social class appear at a double proportion among the students of the grammar school in 1925/26 than among the students of the training school. Whereas by 1938 the children of this social class appear among the students of the training school in a higher proportion. We can see a steady increase of the children of the peasant landowners in the training school's student recruitment (16.8 – 24.7 – 32.5%). At the same time the proportion of this social class among the grammar school students is reducing, however (34.8 – 21.6%).

It can be observed that this social class sees the chance of rising more and more in the training school. This fact refers to that the situation of this social class was getting worse as they did not choose the grammar school studies which involved higher risks.

In: the fourth part of our study we shall compare the data of 1925/26 and 1938/39 academic years concerning the teacher training school. We expect from this that it will conform or confute our statements made at the comparison of the academic years of 1925/26 and 1935/36. Like in the first three parts of our study we shall start our evaluation with the comparison of the denominational data.

Denomination	1925/26		1938/39	
	Number of students	%	Number of students	%
Reformed	78	59,5	119	73
Roman Catholic	41	31,3	28	17,2
Greek Catholic	10	7,6	13	8
Lutheran	2	1,5	2	1,2
Other protestant	-	-	Orthodox ¹	0,6
Jewish	-	-	-	-
Total	131	100	163	100

10. The composition of the students of the Teacher Training School in Sárospatak concerning denomination

We can claim that the process started in 1929 is unbroken. The proportion of the Reformed students corresponds to the proportion of the Reformed students of the grammar school. The rate of the Roman Catholics is also in accordance with their rate at the grammar school. In terms of denomination the institution became similar to the recruiting proportion of the grammar school.

The composition according to inhabitancy also helps to demonstrate important connections.

Residence	1925/26		1938/39	
	Number of students	%	Number of students	%
Sárospatak	12	9,2	28	17,2
Zemplén County	51	38,9	52	31,9
Neighbouring counties	30	22,9	50	30,7
Distant counties	27	20,6	33	20,2
Budapest	2	1,52	-	-
Abroad	9	6,9	-	.
Total	131	100	163	100

11. The composition of the students of the Teacher Training School in Sárospatak concerning inhabitancy

We can establish the fact that the proportion of the students from Sárospatak grew. It is likely to be the consequence of that the proportion of those who were in bad social status grew in the recruitment, which meant that those students who were from this social class could pay for boarding in only with difficulties. For those, however, who did not belong to the inhabitants of Sárospatak compulsory boarding accommodation was provided for disciplinary and educational reasons. To avoid this even those claimed themselves residents of Sárospatak who did not live in the town but in the surrounding small farms or villages. The increase in the number of the students coming from the neighbouring counties can be explained by denominational reasons as the Reformed population in Abaúj and Szabolcs counties was considerable.

Finally we shall draw a comparison on the basis of social status.

	1925/26		1938/39	
Occupations of the parents	Number of students	%	Number of students	%
Day-labourer, maid	-	-	1	0,6
Craftsman, retailer	21	16	29	17,8
Non-commissioned officer, clerk	25	19	30	18,4
Civil servant, priest, teacher	51	39	45	27,6
Clerk at a higher position	-	-	-	-
Private officer	2	1,5	2	1,2
Artist, freelance intellectual white collar worker	1	0,7	2	1,2
Capitalist entrepreneur	-	-	-	-
Landowner	1	0,7	-	-
Peasant landowner	22	16,8	53	32,5
Entrepreneur	5	3,8	-	-
Unknown	3	2,3	1	0,6
Total	131	100	163	100

12. The composition of the students of the Teacher Training School in Sárospatak concerning their social status

We can see a considerable change in two categories. The proportion of the civil servants' and teachers' children decreased more than 10% in the recruitment. We can only explore the reason for this precisely if we separate the children of the teachers and of the civil servants on the basis of the Registers.

However, it can be seen from the present data as well that the proportion of the peasant landowners' children doubled in the recruitment. This is a general tendency since it can already be seen in the 1935/36 academic year, too. It suggests undoubtedly the decline of the

peasant landowners' status as the teacher training school was the other school type besides the grammar school which provided the opportunity to rise out of the peasant status but it was cheaper since it offered a five-year-long education as opposed to the grammar school which took eight years. This way parents took a smaller risk if they chose the training school.

SUMMARY

In our study we undertook two tasks. Partly we would like to show the differences in the student recruitment of the eight-year grammar school and the teacher training school between the two world wars on the other hand we wanted to demonstrate the change caused by the fact that the maintainer of the teacher training school of Sárospatak changed in 1929.

On the basis of our data we can claim that students from the social elite and Jewish students did not enrol the teacher training school. At the same time, however, the presence of these social groups can be found in the recruitment of the grammar school.

These data reflect precisely the rearrangement due to the change of the maintainer. After 1929 there was a quick reformation in the recruitment of the training school. The change of the maintainer primarily resulted a denominational rearrangement which entailed a change in the recruitment concerning inhabitancy. The change in the social status can be explained rather by the general social shift in proportion taken place at the school's environment.

REFERENCES

- BREZSNYÁNSZKY, LÁSZLÓ *Pedagogical Workshops for the Preparation of the Citizen Engaged in Politics*. Debrecen, Publication of the Debrecen University, Faculty of Arts, 2000
- FEHÉR, ERZSÉBET *History of Our Teacher Training School, Sárospatak 1857–1997*. Budapest, Eötvös Publication, 1997
- GUNST, PÉTER *History of Economics in Hungary (1914–1989)*. Budapest, National Publishing House, 1996
- GUNST, PÉTER *The Peasant Society in Hungary between the Two World Wars*. Budapest, Hungarian Academy of Sciences (MTA) Institution of History, 1987
- GYÁNI, GÁBOR – KÖVÉR, GYÖRGY *Hungary's History of Society from the Reformed Era to the Second World War*. Budapest, Osiris Publication, 2004
- KARÁDY, VIKTOR *Educational System and Denominational Inequalities in Hungary (1867–1945)*. Budapest, Replika Kör Publication, 1997
- KÖDÖBÖCZ, JÓZSEF *Teacher Training in Sárospatak*. Budapest, Course book Publishing House, 1986
- SZAKÁL, JÁNOS *History of Teacher Training in Hungary*. Budapest, Publication of János Colossi, Printer, 1934
- Yearbook of the Reformed College of Sárospatak about the academic years of 1925/26. 1935/36 and 1938/39*
- Yearbook of the State Teacher Training School of Sárospatak about the academic year of 1925/26*

15

Művészeti eredmények a Comenius Karon

KELEMEN JUDIT

Balogh Istvánné Molnár Irén festményeivel évtizedek óta szerepel hazai és határon túli egyéni (Budapest, Miskolc, Szombathely, Nyíregyháza, Sárospatak, Széphalom, Nagybánya stb.) és csoportos (Zempléni Nyári Tárlat, Téli Tárlat, Művészek a Felsőoktatásban stb.) kiállításokon. Látványból kiinduló festményei – melyek többnyire a zempléni táj és a sárospataki utcák hangulatának tolmácsolói –, elvontabb képei és illusztrációi mögül mindig elősugárzik a változatos emberi lélek.

Sárospatak város művészeti tevékenységéért „PRO-URBE” díjban részesítette.

A Zempléni Nyári Tárlaton négy alkalommal díjazták, 2014-ben két alkotásával szerepelt a tárlaton. 2014. július 19-én a Teleki Magyar Ház meghívására önálló kiállítása nyílt Nagybányán, melyen mintegy 50 festménnyel mutatkozott be. A kiállítást egy hónapig láthatták az érdeklődők.

Finta Éva 1972-ben kezdett el verseket publikálni szülőföldjén, Kárpátalján. Az elmúlt évtizedek alatt számos antológiában szerepelt. Nyolc önálló kötettel rendelkezik, hét verses- és egy drámakötettel. Erre vonatkozó bővebb információt a költőnő honlapján találhatunk: www.fintaeva.extra.hu

Tagja a Magyar Írószövetségnek (1990), a Magyar Írószövetség Észak-magyarországi Írócsoportjának (1991), a Kazinczy Társaságnak (2005), a Sárospataki Comenius Társaságnak (2008). 1992-ben megkapta az MHB Művészeti Alapítványának ösztöndíját. Drámapályázaton díjnyertes darabját *Párház* címmel többször bemutatta a Magyar Rádió. 2012-ben a *Magyar Értelmisségiek Kárpátaljai Közössége és az Együtt szerkesztőbizottsága EGYÜTT NÍVÓDÍJAT* adományozott neki színvonalas szerepléséért folyóiratában.

2014-ben a Magyar Kultúra Napja alkalmából a Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet (KMMI) *Munkácsy Mihály Életműdíjban* részesítette. Az év során az *Együtt* c. folyóiratban (3. sz.), a nyitó oldalon, négy verssel jelentkezett (*Három év telt, Jönnek, Mikor szelidebb... , Odaítéltelek. Istvánnak*). A *Kortárs* (Budapest) közölte *Két arc. Ted Hughes és eltűnő kedves lelkek vonzaskörében* c. versét. A *Széphalom 2014. évkönyvében* (Kazinczy Ferenc Társaság) két verssel volt jelen (*Ólmos, mély; A víz románcja*). Az év versei 2014. c. antológiában napvilágot látott *Ol-tárodon* c. költeménye, melyet riport kíséretében adott elő a Thália Színház Mikroszínpadán. A költészet napi műsort a Kossuth Rádió tizenkét órán át élő adásban közvetítette. Finta Éva Stifner Gáborral készült beszélgetése a következő linken található: <http://www.mediaklikk.hu/2014/04/11/nezze-vissza-versmaraton-1600-1700/>¹

Kelemen Judit karvezetésből szerzett doktori fokozatot (DLA), karvezetői tevékenysége mellett azonban négykezes zongorajátékkal is gyakran lép pódiumra.

A tíz esztendeje alakult *Gaudium Musici Női Kamarakórus* alapító-karnagya. A kórus rendszeres szereplője a városi és a regionális kulturális eseményeknek, lehetőségeihez mérten próbál bekapcsolódni nagyobb léptékű művészeti rendezvények munkájába is (Miskolci Nemzetközi Kamarakórus Fesztivál, Nyári Kórusakadémia, Zempléni Fesztivál stb.). Repertoárja a gregoriántól a kortárs kórusmuzsikáig terjed – mind egyházi, mind világi műfajokból válogatva.

A kórus 10. születésnapjára a sárospataki Művelődés Háza bérletes Pódiumkoncert-sorozata keretében került sor 2014. dec. 3-án. Ez alkalommal a koncert első felében a közelgő ünnephez kapcsolódó darabok, a második részben pedig világi témájú kórusművek csendültek fel. (<http://sarospatak.hu/2014/12/08/a-gaudium-musici-noi-kamarakorus-telthazas-podiumkoncertje/>).² Sárospatakon minden esztendőben hagyományosan advent 3. vasárnapján tartják a városi adventi kórushangversenyt. Az idén hét kórus közreműködésével került sor az eseményre december 14-én. A *Gaudium Musici Női Kamarakórus* is a fellépők között szerepelt. (<http://sarospatak.hu/2014/12/16/sarospatak-korusainak-adventi-hangversenye/>).³

Sándor Zsuzsa néhány festménye a Miskolci Galéria, népművészethez kapcsolódó papírmetszet sorozata a Miskolci Hermann Ottó Múzeum, egy-két grafikai lapja pedig a Sárospataki Képtár tulajdona. A korábbi években csoportos kiállítások résztvevőjeként szere-

¹ letöltés ideje [2015-02-26]

² letöltés ideje [2015-02-25]

³ letöltés ideje [2015-02-25]

pelt például Budapesten, Kaposváron, Egerben, Sátoraljaújhelyen, Miskolcon, Soestben (Németország). Műveit a zsűri többször beaválogatták az Egri Akvarell Biennálé, a Miskolci Téli Tárlat vagy a Zempléni Nyári Tárlat anyagába, ez utóbbin két alkalommal díjat is nyert.

5-6. kép. Sándor Zsuzsa: Hármaskép. (Tempera és akvarell, 70×50, 70×70 cm)

7. kép. Sándor Zsuzsa: Ajtó-objekt. (Olaj, egyenként 210×75cm. Kiállítás-megnyitó a sárospataki Újbástya Rendezvénycentrumban, 2014. nov. 19. Fotó: Sasi Gábor)

2014-ben november 19-én nyílt meg legutóbbi önálló kiállítása Sárospatakon, az Újbástya Rendezvénycentrumban, *Emberi rezdülések* címmel. Ezen a művészeti eseményen legújabb törekvéseit is bemutatta. Művei alapvetően objektakként értelmezhetők, amelyekben a rá jellemző festészeti felfogásmódot egyezteteti össze tárgyakkal úgy, hogy nyitható-csukható ajtószárnyakra, ablaktokok ablakelemeibe vagy éppen egy konstruált bőröndforma mozgatható felületeire komponál. Így bontakoztatja ki festészeti programját az emberek közötti gesztusokról, közeledésekről és távolodásokról, testmozgásokban megmutatkozó lelki rezdülésekről.

A kiállítás Sárospatak város honlapján: <http://sarospatak.hu/2014/11/21/emberi-rezdulesek-sandor-zsuzsa-muvesztanar-kiallitasa/>¹, valamint a Zemplén Televízió riportja a megnyitóról: <https://www.youtube.com/watch?v=L2MMueNDU8o>² (Közzététel: 2014. nov. 29. Zemplén TV 2014)

¹ letöltés ideje [2015-02-27]

² letöltés ideje [2015-02-27]

A kötet szerzői

Dr. Egri Károly adjunktus

Finta Éva főiskolai tanársegéd, doktorandusz

Jaskóné Dr. Gácsi Mária adjunktus

Dr. Kelemen Judit főiskolai docens

Dr. Kézi Erzsébet főiskolai tanár

Dr. Kissné Gombos Katalin adjunktus, doktorjelölt

Dr. Kökényesi Nikoletta adjunktus

Lívják Emília testnevelőtanár, doktorandusz

Dr. Nagy György egyetemi docens

Nyiri Péter tanársegéd, doktorjelölt

Podlovics Éva Livia tanársegéd, doktorjelölt

Dr. Sándor Zsuzsa főiskolai docens

Dr. Stóka György egyetemi docens

Toma Kornélia főiskolai docens, doktorjelölt

Varga-Novákovits Zsuzsanna tanársegéd, doktorandusz

